LUND UNIVERSITY

Mellan makten och himmelriket : perspektiv på Hallands medeltida kyrkor.

Nilsson, Ing-Marie

2009

Link to publication

Citation for published version (APA):
Nilsson, I.-M. (2009). *Mellan makten och himmelriket : perspektiv på Hallands medeltida kyrkor.* [Doktorsavhandling (monografi), Institutionen för arkeologi och antikens historia]. Department of Archaeology and Ancient History, Lund University.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

MELLAN MAKTEN OCH HIMMELRIKET

Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor

Ing-Marie Nilsson

Lund Studies in Historical Archaeology 12
Lund 2009

Lund Studies in Historical Archaeology 12

Mellan makten och himmelriket
Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor

Generösa bidrag till arbetets färdigställande och tryckning har lämnats av
Ebbe Kocks stiftelse
Lennart J Hägglunds stiftelse
Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen
Berit Wallenbergs stiftelse
Stiftelsen Klingspors fond
Crafoordska stiftelsen
Folke Vestergaards och Emilie Jensens testamente
Letterstedtska föreningen
Stiftelsen Elisabeth Rausings minnesfond
Stiftelsen Lars Hiertas Minne
Stiftelsen Bokelunds resestipendiefond
Stiftelsen Syskonen Willers donationsfond

Omslagsbild
Utsikt mot Ölmevalla nya kyrka från den gamla kyrkplatsen, okt. 2006.
Foto och bildbearbetning: förf.

Grafisk formgivning
Thomas Hansson

Engelsk språkgranskning
Alan Crozier

Tryck
Grahns tryckeri, Lund 2009

Distribution
Riksantikvarieämbetet via UV:s nätbokhandel
www.arkeologibocker.se

© Ing-Marie Nilsson 2009

ISSN 1653-1183
ISBN 978-91-89578-32-6

Till minne av min far
Sigurd Nilsson

INNEHÅLL

FÖRORD 7

DEL I. PERSPEKTIV PÅ DEN MEDELTIDA KYRKAN

1. INLEDNING 11
   Avgränsningar, definitioner och arbetets disposition 12

2. TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER 15
   Den nya kyrkoarkeologin 17
   Vad karaktäriserar dennya kyrkoarkeologin? 20
   Bortom den nya kyrkoarkeologin 23
   Avhandlingens målsättningar 37

3. DET TIDIGMEDELTIDA KYRKOBYGGANDET 39
   Nu vilja bönder bygga kyrka 39
   Kyrkobyggandets förutsättningar 41
   Ett resurskrävande projekt 42
   Kyrkobygget som samhällsbygge 44
   Kyrkan mitt i världen 45
   Drömmen om Jerusalem 46
   Konklusioner 48

4. DEN ROMANSKA KYRKAN 49
   Det romanska koret 49
   Västtorn 64
   Portaler och fönster 76
   Dop och dopfunt 84
   Tidigmedeltida kalkmålningar 89
   Den romanska erfarenheten 92

5. DEN GOTISKA KYRKAN 99
   Salkyrkan 99
   Vapenhuset 116
   Sakristian 122
   Gotiska fönster 124
   Valv 126
   Dopet under senmedeltiden 134
   Senmedeltida kalkmålningar 136
   Den gotiska erfarenheten 140

6. SUMMERING 143

DEL II. KYRKOR I HALLAND

7. HALLAND 147
   Landskapet Halland 147
   Den urbana världen 165
   Det världsliga herraväldet 173
   Den andliga auktoriteten 187
   De halländska klostren 193
   Ett mångskiftande landskap 199

8. FORSKNING OM HALLANDS KYRKOR 201
Fornminnesföreningar och hembygdsrörelse 204
Erik Salvén och den kyrkoantikvariska verksamheten 206
Lokalhistoria i den akademiska periferin 209

9. HALLANDS KYRKOR – EN ÖVERSIKT 213
Träkyrkor och andra tidiga kyrkor 213
Byggnadsmaterial och planform 219
Medeltida västtorn 223
Vapenhus 226
Sakristior och kapell 227
Valv 228
Portaler och fönster 230
Exteriör byggnadsutsmyckning 233
Kalkmålningar 236
Triumfbågens utformning 236
Kyrkans altaren 238
Långhusets inredning 239
Dopfuntar 240
Gravmonument och gravstenar 243
Träskulptur och övrigt inventariematerial 245

10. KYRKORNA UNDER ÄLDRE MEDELTID 251
Den romanska planformen 251
Västtorn 255
Tidigmedeltida dopfuntar 259
Kyrkobyggande och aristokratiskt patronat 262

11. KYRKORNA UNDER YNGRE MEDELTID 267
Det senmedeltida kyrkobyggandet 267
Valvslagning 269
Hög- och senmedeltida dopfuntar 273
Städernas kyrkor 279

12. SOCKENBILDNINGEN 289
En tidigmedeltida huvudkyrka? 289
Sockenbildningen i södra Halland 292
Sockenbildningen i norra Halland 294
Sockenbildningen i städerna 297

13. KONKLUSIONER OCH REFLEKTIONER 301
Vems historia är det som berättas? 301
Vad handlar berättelserna om? 302
Vilken roll spelar kyrkan? 302

14. EPILOG 305

15. SAMMANFATTNING 311
ENGLISH SUMMARY 321
APPENDICES 331
APPENDIX 1. HALLANDS MEDELTIDA KYRKOR 333
APPENDIX 2. HALLANDS MEDELTIDA DOPFUNTAR 393
APPENDIX 3. HALLANDS MEDELTIDA HUVUDGÅRDAR 417
REFERENSER 449

FÖRORD

Arbetet med denna avhandling har pågått under flera år, och under denna tid har jag haft förmånen att möta en stor mängd människor som på olika sätt bistått och inspirerat mig. Under hela min doktorandtid har Jes Wienberg varit en intresserad och engagerad handledare, som med sedvanlig ironisk udd levererat många goda och konstruktiva råd. Trots att jag med blandade känslor betraktat hans oupphörliga ansträngningar att finna på nya, utstuderade metoder att driva på mig i mitt arbete, har han i alla delar av doktorandtidens berg-och-dalbana varit ett utomordentligt stöd. Jag kommer onekligen att sakna våra små skärmytslingar över tidplaner och formaliafrågor en smula. När jag antogs till forskarutbildningen var jag anställd vid kulturmiljöenheten vid Länsmuseet i Halmstad, och de kollegor jag då fick har sedan dess varit en stor hjälp för mig i arbetet. Jag vill därför tacka Erik Rosengren, Lena Bjuggner och alla andra på Kulturmiljö Halland, för att de ställt sin tid och sitt material till förfogande. Jag vill även sända en tacksamhetens tanke till Markus Dahlberg och hans kollegor i forskningsprojektet *Sockenkyrkorna Kulturarv och bebyggelsehistoria*, för att de gett mig möjligheten att arbeta med dem i ett par omgångar. Detta tack gäller också Anna Lihammer, Påvel Nicklasson och Carl-Johan Sanglert och alla andra som jag haft förmånen att arbeta tillsammans med i forskningsprojektet *Medeltid i Ätradalen*.

Jag vill även framföra ett stort tack till Jes Wienberg, Barbro Sundnér, Gunnar Nordanskog, Fredrik Ekengren och Fredrik Tersmeden som läst hela eller delar av manuskriptet, och bidragit med värdefulla synpunkter. Även Tore Artelius, Johan Callmer, Pär Connelid, Lennart Karlsson, Fredrik Svanberg, Jes Wienberg, Anders Ödman samt Länsmuseet i Halmstad och Historiska museet i Stockholm, som välvilligt ställt bildmaterial till förfogande, omfattas av detta tack. Mycket stor hjälp har jag också haft av arkeologiska institutionens duktiga administrativa och tekniska personal. Ulla-Britta Ekstrand och Majliss Johnson på expeditionen har klarat ut både stora och små problem, Ann Tobin har på sitt lättsamma och trevliga sätt banat väg för mig i biblioteksdjungeln, och Stefan Lindgren har med humor och glatt humör räddat mig ur fler datorknipor än jag vill minnas. Huvuddelen av avhandlingen har skrivits på Agardhianum, arkeologiska institutionens kanske allra mest blomstrande filial i Lunds Botaniska trädgård, och jag vill tacka alla de förtjusande människor som förgyllt min tid där: Emma Bentz, Johanna Bergqvist, Kristian Brink, Lovisa Brännstedt, Maria Domeij, Fredrik Ekengren, Ann-Britt Falk, Anders Fandén, Michaela Helmbrecht, Susan Hydén, Dominic Ingemark, Magdalena Naum, Gunnar Nordanskog, Bodil Petersson, Folke Richardt, Elisabeth Rudebeck,

Katalin Schmidt Sabo, Daniel Serra, Louise Ströbeck och Ulla Isabel Zagal-Mach. Jag vill också särskilt tacka Kristina Josefson, Katalin Schmidt Sabo och Joakim Thomasson, som först introducerade mig till doktorandgemenskapen. Emma Bentz, som med jämna mellanrum inviterat mig till sitt hem i vackra Rhendalen för en stunds välbehövlig avkoppling, och Fredrik Ekengren, som, tack och lov, ännu aldrig försummat en fika. Sist men inte minst, min allra bästa kyrkokompis Gunnar Nordanskog, som med sina muntra tillrop och raljanta påhopp, gjort min doktorandtid till ett glädjefyllt vågspel. Jag vill också tacka alla andra forskare och doktorander, gamla såväl som nya, som bidragit till att göra arkeologiska institutionen i Lund till en intellektuellt stimulerande miljö såväl som en trevlig arbetsplats.

Till sist: Utan det orubbliga och beständiga stödet från mina föräldrar, Ingegerd och Sigurd Nilsson, hade ingenting av det här varit möjligt. Av någon outgrundlig anledning tycks de aldrig ha tvivlat på min förmåga, och för det kommer jag alltid att vara dem oändligt tacksam. Boken tillägnas min far som gick bort i avhandlingsarbetets slutskede, vårvintern 2008.

Ing-Marie Nilsson Lund, den 13 september 2009

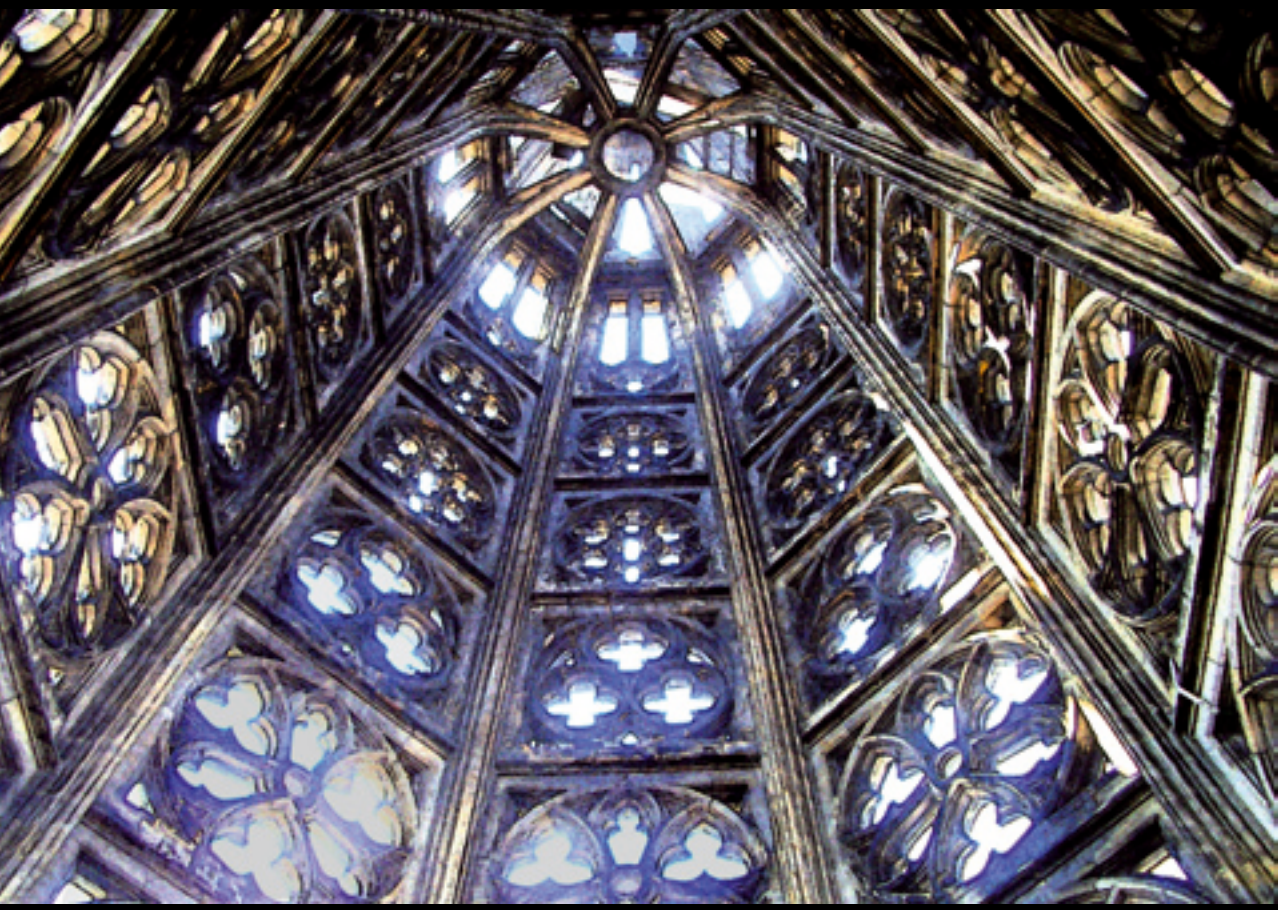

Utsikt inifrån spiran i Kölns domkyrka, juli 2004. Foto och bildbearbetning: förf.

1. INLEDNING

Jag trodde det skulle bli enkelt. Jag trodde spiran skulle fullborda en stenbibel, bli en apokalyps i sten. I min dårskap anade jag inte att den skulle betyda nya läxor på alla områden, och ny makt. Och ingen skulle ha kunnat tala om det för mig. Jag var tvungen att bygga i tro och förvissning, tvärs emot alla råd. Det är enda sättet.[1]

Författaren William Goldings symbolmättade och mångbottnade roman *Spiran* kan utgöra en lämplig startpunkt för detta arbete.[2] Romanens huvudperson är den fiktiva gestalten Jocelin, en självrådig domprost vid en katedral i 1300-talets England (inspiration har förmodligen hämtats från katedralen i Salisbury, där författaren var bosatt). I boken står katedralen i centrum och utgör berättelsens klangbotten. Vi möter byggnaden i skiftande årstider och väderleksförhållanden, den betraktas ur varierande synvinklar av personer i olika belägenheter. Mänskliga erfarenheter och sinnesstämningar speglas i byggnaden och färgar densamma. Katedralen beskrivs nästan som ett levande väsen, vars temperament återverkar på människorna. I romanens litterära form får vi en aning om allt det som gått förlorat i våra torra och sakliga uppmätningsritningar och utgrävningsplaner, och som dagens ofta ödsliga kyrkorum sällan kan förmedla en rättvis bild av, nämligen medeltidens liv och rörelse, färger och dofter, syn- och hörselintryck.

I den inledningsvis citerade passagen möter vi domprosten i ett ögonblick av klarsyn och samvetskval över sin skapelse: katedralens nya, häpnadsväckande höga, men betänkligt svajande, spira. Han inser att den spira som hans egen obändiga vilja tvingat i höjden, också orsakat mänskliga offer och lidanden som det inte stod i hans makt att förutse. Jocelin blir i boken ett med sin vision, och det enda syfte med bygget som hans kristna medvetande kan erkänna är, att katedralen genom tillfogandet av den nya spiran skall fulländas. ”Byggnaden är ett diagram av bön, och vår spira kommer att bli ett diagram av den högsta av alla böner”,[3] säger Jocelin i ett försök att övertyga sin förskräckte byggmästare, som med sitt rationella förnuft inser att spiran är för hög, och att grunden är för dålig. Kritiker kallar spiran Jocelins Dårskap, och ser den som ett resultat av domprostens omättliga fåfänga och absurda envishet. Berättelsen illustrerar på detta sätt *handlingens komplexitet*. Jocelin är själv inte medveten om alla sidor av de motiv som driver hans handlingar, och har heller inte möjlighet att förutse vilka

1 Golding 1965:97.
2 Engelsk originaltitel: *The Spire,* utgiven i London 1964. Svensk översättning 1965.
3 Golding 1965:108.

följder de får. Detta visar hur kyrkobyggandet inte till fullo styrs av *en* medveten vilja eller ett enda, klart definierat motiv. Kyrkobyggandets komplexitet är ett av de teman som kommer att utforskas i denna framställning.

Romanen Spiran belyser också en annan intressant aspekt av kyrkan, nämligen *verkets mångtydighet*. I boken är monumentet inbegripet i en ständigt pågående tolkningsprocess; katedralens karaktär skiftar och ändras kontinuerligt. Spiran har inte *en* symbolisk betydelse, utan den har många samtidiga, och ibland motsägelsefulla, innebörder. Inte ens när man som i boken betraktar kyrkan med en enskild individs ögon är bilden enhetlig, utan den ändras hela tiden i takt med dennes skiftande sinnesstämningar: hans upprymdhet, tvivel, insikt, förvirring och förfäran. På ett meta-plan har också det litterära verket Spiran en symbolisk rikedom som inspirerar till skiftande läsningar.[4] Ett av syftena med detta arbete är att lyfta fram mångtydigheten i tolkningen av medeltida kyrkoarkitektur.

Ett annat centralt tema i Spiran är *förändringen*. I genomdrivandet av det orealistiska projektet kommer domprosten till slut till insikt om sig själv; han förvandlas genom sin handling. Jocelins vilja att omskapa katedralen förändrar emellertid inte bara honom själv, utan också alla andra som haft med byggnaden att göra. Från att ha varit en väl fungerande gudstjänstlokal förvandlas bokens kyrka till en stökig och smutsig byggplats, vanhelgad av hedniska riter. Inte heller i verkligheten förblir kyrkor opåverkade av tidens gång. Nya föreställningar och liturgiska bruk har krävt nya kyrkorum med ändamålsenlig inredning. Dessa förändringar kan spåras överallt: i murverket, bland inventarierna och i utsmyckningen. Kyrkan är en byggnad som används, anpassas och ändras. Ett av syftena med denna framställning är att föra en diskussion kring vad det innebär att kyrkorna under medeltiden förändras.

AVGRÄNSNINGAR, DEFINITIONER OCH ARBETETS DISPOSITION

Avhandlingen består av två delar: en första teoretiskt präglad del som består av kapitlen 1-6 (del I), och en empiriskt inriktad tillämpning som omfattar kapitlen 7-12 (del II). Den geografiska avgränsningen skiljer sig åt i de båda delarna. Fokus i del I ligger på kyrkoarkitekturen i nuvarande Danmark samt Göta- och Svealandskapen i Sverige. Utblickar görs emellertid även mot övriga Sverige, Norge och Finland, och ambitionen är att resonemangen i någon mån skall ha relevans för hela det nordiska området. Den geografiska avgränsningen i del II är

4 Mölder Stålhammar 1977; Sumner 1986.

landskapet Halland sådant det framträder under medeltiden. Detta bör inte förväxlas med det nuvarande länet Halland, som har delvis andra gränser.[5] Arbetets kronologiska ram är medeltiden, det vill säga perioden 1050 – 1550.[6] Dessa fem århundraden har delats upp i två tidsavsnitt, vilka benämns äldre medeltid eller tidigmedeltid (1050 – 1250) och yngre medeltid eller senmedeltid (1250 – 1550). Ibland används även begreppet högmedeltid för att beteckna perioden 1250 –1350. Tidsavsnitten äldre och yngre medeltid är tänkta att ge en kronologisk inramning åt de mer metaforiska begreppen ”romanskt” och ”gotiskt”, som i avhandlingen används som grundläggande analytiska redskap.[7]

Det är sockenkyrkorna på landsbygden som står i centrum i denna framställning, men det görs även utblickar mot domkyrkor och stadskyrkor. Eftersom studien är inriktad på frågor rörande stenkyrkorna och deras uppförande och bruk, behandlas inte specifikt kyrkobyggnader i trä, kapell eller klosteranläggningar på landsbygden. I avhandlingens första del tas olika kyrkliga byggnadsdelar upp till diskussion i syfte att belysa kyrkoarkitekturens tolkningsmöjligheter. Valet av byggnadsdelar har delvis gjorts med kyrkorna i Halland i åtanke. Avhandlingens andra del utgör ett försök att applicera tankegods från den första delen på ett konkret kyrkomaterial. Även om tonvikten ligger på landsbygdskyrkorna, berör analysen även stadskyrkor och i viss mån klosteranläggningar och kapell. Från början var avhandlingen tänkt som en studie av kyrkobyggandet i Halland, och detta är en av anledningarna till att just detta landskap valts som undersökningsområde. Den förhållandevis fylliga materialredovisningen motiveras också av att forskningen om Hallands medeltida kyrkor varit begränsad. Del I inleds med en forskningshistorisk tillbakablick och en redogörelse för studiens teoretiska utgångspunkter (kapitel 2). Detta följs av ett kapitel om kyrkobyggandet under äldre medeltid (kapitel 3), samt om kyrkorna under äldre och yngre medeltid (kapitel 4 respektive 5). Del I avslutas med en summering (kapitel 6). Del II inleds med en beskrivning av Hallands naturgeografiska och kulturhistoriska utveckling under medeltiden (kapitel 7). Detta följs av en genomgång av tidigare forskning om Hallands kyrkor (kapitel 8), samt en genomgång av landskapets medeltida kyrkobestånd (kapitel 9). Därefter följer en analys av områdets kyrkoarkitektur under äldre och yngre medeltid (kapitel 10 respektive

5 Till landskapet Halland räknas Lindome församling (numera Västra Götalands län) och Östra Karups församling (nuvarande Skåne län), men inte församlingarna Grimmared, Gunnarsjö, Karl Gustav, Kungsäter och Älvsered (som tillhör landskapet Västergötland men nu ingår i Hallands län), ej heller församlingarna Femsjö, Färgaryd, Jälluntofta, Långaryd och Södra Unnaryd (som tillhör landskapet Småland men nu ingår i Hallands län).

6 I appendix 1 används även periodbegreppet nyare tid, vilket åsyftar perioden från 1550 och fram till idag.

7 Jfr diskussion i Wienberg 1993a:32ff.

11), där det återkopplas till tankegångar från avhandlingens första del. I kapitel 12 förs en diskussion kring sockenbildningen och den kyrkliga organisationen i Halland under medeltiden. I kapitel 13 rekapituleras de viktigaste resultaten, och avhandlingen avrundas med en epilog (kapitel 14). Den materialgenomgång som ligger till grund för den halländska studien redovisas i tre appendices. Appendix 1 är en kortfattad sammanställning av uppgifter om landskapets medeltida kyrkoarkitektur, med tillhörande planritningar. I appendix 2 beskrivs det medeltida dopfuntsmaterialet och appendix 3 är en översikt över skriftligt belagda medeltida huvudgårdar.

2. TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER

Med romantiken väcktes ett engagemang för fäderneslandet och historien. I länder som Frankrike, Tyskland och Norge framhävdes medeltiden som en kulturell blomstringstid, men i Sverige var intresset för perioden något svalare.[1] Trots detta kom under förra hälften av 1800-talet många större monument av nationell betydelse som domkyrkor, kloster och borgar att studeras vetenskapligt. Undersökningarna föranleddes ofta av att byggnaderna behövde restaureras.[2] Kyrkoforskningen hörde under 1800-talet och förra delen av 1900-talet nära samman med ämnet konsthistoria, men vid sekelskiftet kom fokus mer att förskjutas från kunskapsuppbyggnad som underlag för restaureringar och renoveringar, till förståelse för byggnadernas historiska och konsthistoriska sammanhang. Detta innebar att byggnadsundersökningar och arkeologiska utgrävningar kom att få större betydelse.[3] Ett uttryck för detta är *Sveriges kyrkor,* det första av de stora nordiska kyrkoinventeringsverken, vars utgivning inleddes 1912.[4] Mycket av det tidiga 1900-talets konsthistoriskt präglade kyrkoforskning var annars inriktad på att systematisera kyrkomaterialet och kartlägga stilmässiga särdrag, vilka i sin tur kunde härledas till olika huvudmonument.[5]

Efter andra världskriget lämnade den nordiska kyrkoarkeologin allt mer denna breda, syntetiserande ambition, och fick en mer empirisk, byggnadsarkeologisk prägel. I Sverige publicerades åtskilliga studier av enskilda kyrkor, och utvecklingen var liknande i Finland, där emellertid frågan om kyrkobyggnadernas kronologi kom att ägnas stort intresse.[6] I Norge blev i stället stavkyrkor, tidiga stenkyrkor och kultplatskontinuitet framträdande forskningsfält.[7] Tydligast arkeologisk prägel fick kyrkoarkeologin i Danmark, där utgrävningar av kyrkgolv resulterade i nya rön angående kyrkorummets inredning och bruk.[8]

I Lund etablerades 1962 medeltidsarkeologi som självständigt akademiskt ämne, och den förste professorn, Erik Cinthio, lade grunden för vad som ibland

1 Grandien 1974:198ff.
2 H. Andersson 1993:8ff.
3 A. Andrén 1997:39f; Eriksdotter 1998:70.
4 Utgivningen av *Danmarks Kirker* påbörjades 1933, *Norges Kirker* och *Suomen Kirkot – Finlands Kyrkor* 1959.
5 Exempel på dylika studier: Roosval 1911; Fischer 1920; Boëthius 1921; Beckett 1924; 1926; Lundberg 1927; 1940; Blomqvist 1929; Rydbeck 1936.
6 Knapas 1983; Hiekkanen 1994:18ff.
7 T.ex. Dietrichson 1892; Bugge 1953; Hauglid 1969; 1976; Lidén 1983.
8 T.ex. O. Olsen 1958; 1967; Møller & Olsen 1961; Als Hansen & Aaman Sørensen 1979.

Fig. 2:1. Den romantiska ruinen. S:t Per i Sigtuna i slutet av 1800-talet (efter Hofberg 1896).

kallats den ”lundensiska skolan”.[9] Tyngdpunkten i denna låg till en början på byggnadsarkeologi i kombination med en lyhördhet för kyrkans symboliska betydelser och liturgiska bruk.[10] Den byggnadsarkeologiska riktningen har sedan dess utvecklats både teoretiskt och metodiskt, och utgör nu en relativt självständig del av den historiska arkeologin.[11] På 1970-talet kompletterades detta med ett starkt intresse för kyrkans samhälleliga dimensioner.[12] Under de följande decennierna kom detta att bli det förhärskande kyrkoarkeologiska forskningsperspektivet, inte enbart i Lund utan på många andra håll.

9 Andersson & Forsström 1983:118.
10 E. Cinthio 1957.
11 T.ex. Rosborn 1973; Sundnér 1982; 1989; Eriksdotter 2005; Gardelin 2006.
12 Holmberg 1977; 1990.

DEN NYA KYRKOARKEOLOGIN

Det kan alltså sägas ha skett ett skifte i fokus, från konsthistorisk systematisering och stilmässig härledning till ett betraktelsesätt där kyrkorna ses som sociala monument och speglingar av en medeltida samhällsorganisation. Denna nya kyrkoarkeologi kan sedan början av 1980-talet sägas vara den dominerande kyrkoarkeologiska inriktningen.[13] Markus Dahlberg har uppfattat kyrkoforskningen under 1910- och 1920-talen som resultat av ett stabilt paradigm.[14] Jag vill hävda att paradigmbegreppet även kan vara användbart för att beskriva kyrkoforskningen under de senaste decennierna.[15] För att närmare ringa in den normalvetenskapliga forskningen i detta paradigm har jag valt att se närmare på tre studieområden.[16]

TRE FORSKNINGSFÄLT

(1) *Kyrkobyggandet.* Det tidigmedeltida kyrkobyggandet har ibland i äldre forskning förknippats med en idé om ett relativt egalitärt bondesamhälle.[17] På 1970-talet hävdade Gunnar Smedberg att bondemenigheterna i Sverige haft en ”utomordentligt stor och i kristenheten troligen enastående frihet beträffande så väsentliga ting som kyrkobygge, prästtillsättning och ekonomisk förvaltning”.[18] Under de senaste decennierna har emellertid de romanska stenkyrkorna oftast förknippats med ett stratifierat och aristokratiskt präglat samhälle. Anders Andrén har exempelvis uppfattat de kyrktäta tidigmedeltida städerna i Danmark som resultat av en feodal expansion, och Mats Anglert har hävdat att det romanska kyrkobyggandet på den skånska landsbygden generellt dominerats av aristokratin.[19] Olle Ferm och Sigurd Rahmqvist har i Uppland påvisat ett samband

13 Tidiga företrädare för denna mer samhällsorienterade kyrkoforskning är exempelvis Ann Catherine Bonnier, Barbro Sundnér, Marit Anglert, Anita Liepe och Anders Andrén. Jes Wienberg var den förste att tala om den som ”en ny kirkearkæologi” (Bonnier 1981; Sundnér 1982; Marit Anglert 1984; A. Liepe 1984; A. Andrén 1985; Wienberg 1986a:213; 1986b:62).
14 Dahlberg 1998:167.
15 Kuhn har definierat begreppet paradigm som ”de allmänt erkända vetenskapliga landvinningar som för en tid står som modeller för problem och lösningar för ett speciellt vetenskapligt samfund”. Den vetenskap som sker inom paradigmet kallas ”normal vetenskap”, och karaktäriseras av att forskningsfältets teoretiska och empiriska grunder är vedertagna och allmänt kända. Den normalvetenskapliga forskningen syftar till att komplettera och fördjupa vad som inom paradigmet definieras som relevant kunskap (Kuhn 1981).
16 Det bör framhållas att detta endast är ett urval, och att syftet inte varit att täcka in all nyare kyrkoforskning.
17 Exempelvis Arup 1925:195ff; Koch 1936 II:37ff.
18 Smedberg 1973:191.
19 A. Andrén 1985; Mats Anglert 1989; 1995a.

mellan lokal elit och tidigt kyrkobyggande, och Ann Catherine Bonnier har uppfattat flertalet romanska stenkyrkor i detta landskap som elitkyrkor.[20] Eivind Claesson har hävdat att samtliga romanska stenkyrkor i Västergötland uppförts på aristokratiskt initiativ, och att landskapets romanska kyrkor haft en elitistisk prägel har även påtalats av Markus Dahlberg och Claes Theliander.[21]

Ebbe Nyborg har gjort gällande att byggnadsinitiativen till de danska kyrkorna under äldre medeltid huvudsakligen legat hos samhällseliten, men att de fram emot år 1300 började skjutas över mot sockenmenigheten.[22] Även Axel Bolvig har argumenterat för en gradvis ”demokratisering” av byggnadsinitiativen under medeltidens lopp. Han har dock betonat skillnaderna mellan östra och västra Danmark, där det tidigmedeltida kyrkobyggandet i öster anses ha varit starkt aristokratiskt präglat.[23] Jes Wienberg har hävdat att kyrkorna uppförts av dem som kontrollerat jord och kapital, vilket innebär att han uppfattar kyrkobyggandet i betydande delar av Danmark som knutet till aristokratin.[24] I Norge har Hans-Emil Lidén och Dagfinn Skre inspirerats av Nyborgs teorier, och har sett både enskilda individer och grupper av bönder som initiativtagare till kyrkor.[25] I en senare studie har Skre emellertid argumenterat för att den lokala eliten starkt dominerat kyrkobyggandet i Romerike.[26] Jan Brendalsmo har drivit tesen om ett aristokratiskt kyrkobyggande i Trøndelag, i synnerhet under äldre medeltid, men även under senmedeltid och reformationstid.[27] Även Øystein Ekroll har ansett att samhällets ledande skikt dominerat det tidigmedeltida kyrkobyggandet i Norge.[28] Beträffande norra Norge har Lena Liepe öppnat för möjligheten att också den institutionaliserade kyrkan kan ha haft en drivande roll.[29]

(2) *Kyrkor och bebyggelsehistoria*. På 1980-talet kom studiet av medeltida kyrkobyggnader att influeras av kulturgeografin. Exempel på detta är Ann Catherine Bonniers undersökning om Uppland och Anita Liepes avhandling om Värend.[30] I Danmark inleddes i början av 1980-talet ett forskningsprojekt om Ribeområdets utveckling i ett långtidsperspektiv.[31] I Sverige initierades strax

20 Ferm & Rahmqvist 1985; Bonnier 1987.
21 Claesson 1989; Dahlberg 1998:134; Theliander 2005:335.
22 Nyborg 1979.
23 Bolvig 1992:76ff; 1994:68ff.
24 Wienberg 1993a:174ff; 1999:105.
25 H-E. Lidén 1987; Skre 1988.
26 Skre 1996:171ff.
27 Brendalsmo 1997a; 1997b; 2006.
28 Ekroll 1997:32ff; 2006:232f.
29 L. Liepe 2001.
30 Bonnier 1981; A. Liepe 1984.
31 Jensen 1998.

efteråt ett liknande projekt om Ystadområdet.[32] I båda dessa undersökningar lades stor vikt vid kyrkornas rumsliga relationer till byar och storgårdar, och man kom fram till resultat som visade att eliten haft stor inverkan på kyrkobyggandet.[33] På senare år har frågan om kyrkor och bebyggelsehistoria i Sverige aktualiserats genom det tvärvetenskapliga Sockenkyrkoprojektet. Projektets målsättning har varit att inventera kyrkobeståndet i Sveriges olika landskap, för att på så sätt lägga en grund för vidare forskning kring kyrkobyggnader och kyrkomiljöer.[34]

(3) *Sockenbildning och kyrklig organisation.* Sockenbildningen är ett forskningsfält med lång tradition. En viktig fråga var länge huruvida socknarna skapats i samband med kyrkobyggandet, eller om de haft förkristna rötter. Medan den förra uppfattningen länge dominerade,[35] hävdade Gerhard Hafström på 1940-talet att kyrksocknarnas ursprung stod att söka i äldre territoriella indelningar.[36] På 1970- och 1980-talen var diskussionen kring sockenbildningen livlig inom både arkeologi och ortnamnsforskning.[37] Idag uppfattas vanligen kyrksocknen som sammanhörande med kyrkobyggandet, och själva sockenbildningen som en tidsmässigt utdragen och diskontinuerlig process.[38] På 1980- och 1990-talen kom forskningen i hög grad att inriktas på att utreda sockenbildningsförloppets karaktär, och mycket inspiration hämtades från brittiskt område. De första kyrkorna med pastoralt ansvar utgjordes där av storkyrkor, inte sällan under kungligt beskydd (old minsters), med själavårdande ansvar för en större socken (parochia). Senare tillkom, vanligen på aristokratisk tillskyndan, ett stort antal lokala kyrkor, vilket ledde till en gradvis upplösning av minstersystemet och det historiskt kända sockennätets uppkomst.[39] Liknande tolkningsmodeller har även appliceras på skandinaviskt material.[40]

32 Andersson & Anglert 1989.

33 Nyborg 1986; 1998; Mats Anglert 1989.

34 Det fullständiga projektnamnet är *Sockenkyrkorna Kulturarv och Bebyggelsehistoria*. Projektet initierades 1996, och var ett samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och flera olika universitet. År 2008 utkom projektets slutpublikation (Dahlberg & Franzén 2008).

35 Schalling 1944:7ff.

36 Hafström 1949.

37 Exempelvis Jørgensen 1980; Lindquist 1981; Andersson & Göransson 1983; Wijkander 1983; Brink 1990; Kyhlberg 1991:78ff.

38 B. Nilsson 1998:100f. Stefan Brink har påtalat de betydande regionala variationerna i sockenbildningen i Norden (Brink 1996).

39 Franklin 1985; Blair 1988a; 1988b; Morris 1997:93ff; Hall 2000.

40 Nyborg 1986; Mats Anglert 1989; Blaaberg 1992; Neill & Lundberg 1994:157; Bonnier 1996:211f; Svanberg & Söderberg 2000:33; Carelli 2001a; Ros 2001:147ff; Pedersen 2002; 2006; Holmström 2006:189ff.

VAD KARAKTÄRISERAR DEN NYA KYRKOARKEOLOGIN?

Efter denna korta introduktion till tre av den nyare kyrkoarkeologins viktigare forskningsområden skall i det följande några av de grundläggande teoretiska perspektiven utforskas närmare. Dessa perspektiv är emellertid sällan explicit formulerade, utan märks mer som en underliggande tyst kunskap. Jag har valt att lyfta fram fem teman som jag anser vara betecknande för denna diskurs.

(1) *Kyrkor ådagalägger maktförhållanden*. Kyrkobyggnader ses som resurser i kampen om världsligt herravälde och som viktiga komponenter i ”maktens landskap”.[41] Martin Hansson har sammanfattat resonemanget väl: ”Under medeltid kan makthavare avslöjas genom residens, borgar samt särskilt utsmyckade kyrkor. Makt är således symboliskt uttryckt och manifesterad som materiella spår i landskapet”.[42] Monumentala kyrkliga uttryck ses som resultat av maktutövning, en maktens yttring. Men kyrkorna är också, genom sin beständiga och manifesta natur, medel vi idag kan utnyttja för att spåra denna maktutövning. Den nyare forskningen om medeltida kyrkor syftar alltså i hög grad till att studera de maktstrukturer som byggnaderna implicerar.

(2) *Kyrkor framhäver handlingsförmågan hos starka sociala aktörer*. Det finns en lång tradition inom arkeologisk forskning att förknippa monumentala lämningar med hierarkiska strukturer och mäktiga enskilda individer eller socialt starka grupper. Det är således huvudsakligen aristokratin som framställs som aktiva i kyrkobyggandet och i kyrkans maktsymboliska bruk. Tonvikten ligger på hur kyrkorna kunnat användas av samhällseliten i kampen om världsligt herravälde,[43] eller för att pacificera underlydande grupper.[44] Ofta är det först när en kyrka varit uppförd i trä eller haft en anspråkslös arkitektonisk utformning som frågan om byggnaden kan ha tillkommit på initiativ av en bondemenighet aktualiseras. Det är alltså primärt samhällselitens bruk av byggnaderna som är intressant.

(3) *Kyrkorna studeras i relation till sociala strukturer.* Kyrkobyggnaderna anses tillhandahålla nycklar och ledtrådar till förståelsen av hur de underliggande sociala systemen fungerat. De enskilda kyrkorna ses som resultat av specifika sociala strukturer. Hierarkiska samhällen anses ha genererat monumental kyrkoarkitektur, medan mer egalitära samhällen åstadkommit enklare kyrkobyggnader.

(4) *Kyrkobyggnaderna kommunicerar en social innebörd*. Arkitektoniska element bryts ut ur sina sammanhang och abstraheras till tecken, och tillförs härigenom

41 Jfr t.ex. Gren 1989; Hermanson 2000:4; Mats Anglert 2006:178; Skansjö 2006:28ff.
42 Hansson 2001:24. Jfr liknande resonemang hos exempelvis Hans Andersson (H. Andersson 1989:273f).
43 T.ex. Wallerström 2001:394f; Brendalsmo 2006; Bauer 2008.
44 T.ex. Gren 1989; A. Andrén 1999.

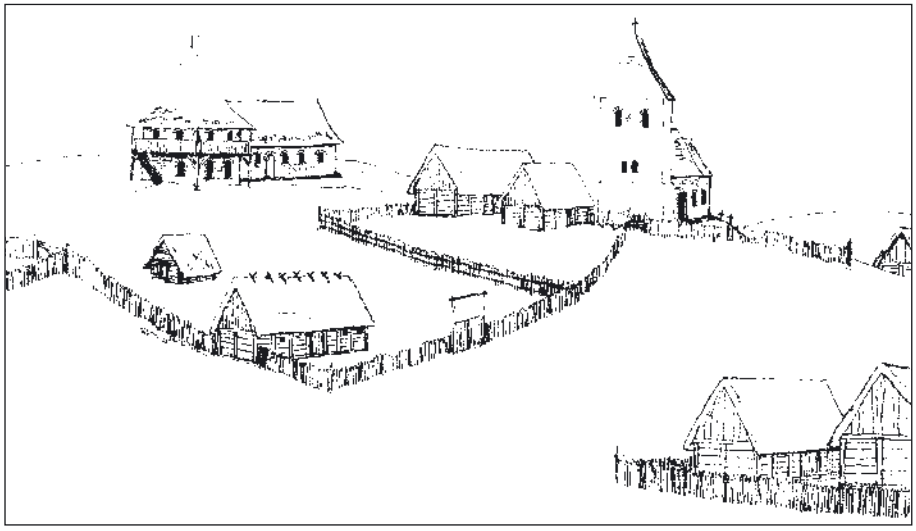

Fig. 2:2. Rekonstruktion av Bjäresjö huvudgård och kyrka i Skåne under äldre medeltid (efter Callmer 1992). Bjäresjö har ofta använts som exempel när man velat illustrera den världsliga maktens nära anknytning till kyrkan under äldre medeltid (exempelvis Wienberg 1993a:58ff; Mats Anglert 1995a:107ff; 1998).

ett betydelseinnehåll som går långt utöver det enskilda monumentet, det vill säga de upphöjs från individuell byggnadsdel till generell ideologisk markör. På detta sätt blir ett romanskt västtorn *mer* än en byggnadsdel, det anses också visa på närvaron av en tidigmedeltida samhällselit. Det budskap som de arkitektoniska tecknen förmedlar rör i hög grad byggherrens makt. Denna makt kan i kyrkan uttryckas i materiella, ideologiska, symboliska eller religiösa termer. Byggnaden kan således vara avsedd att spegla byggherrens världsliga herravälde över sina underlydande, synliggöra dennes ideologiskt grundade suveränitet, förevisa maktens möjligheter, eller klä honom eller henne i religiöst sanktionerad auktoritet. Kyrkobyggnaden blir således ett medel för symbolisk social kommunikation.

(5) *Kyrkobyggnaderna tolkas mot bakgrund av en sekulär rationalitet*. Den medeltida kyrkobyggnaden har beskrivits som ”ett samlat uttryck för det liturgiskt-praktiskt nödvändiga, det estetiskt eftersträvade och det tekniskt och ekonomiskt möjliga”.[45] Kyrkan har använts för att belysa ett brett och varierat spektrum av samhälleliga förhållanden. Byggnadens storlek berättar om socknens demografiska struktur, dess förändringar om bygdens bebyggelseutveckling och ekonomi, och utsmyckningen om samhällets sociala struktur. Kyrkan betraktas från ett sekulariserat avstånd, där byggnadens sakrala och profana sidor särskiljs och analyseras separat. I denna process tenderar kyrkornas religiösa bak-

45 K. Andersson 1982:159.

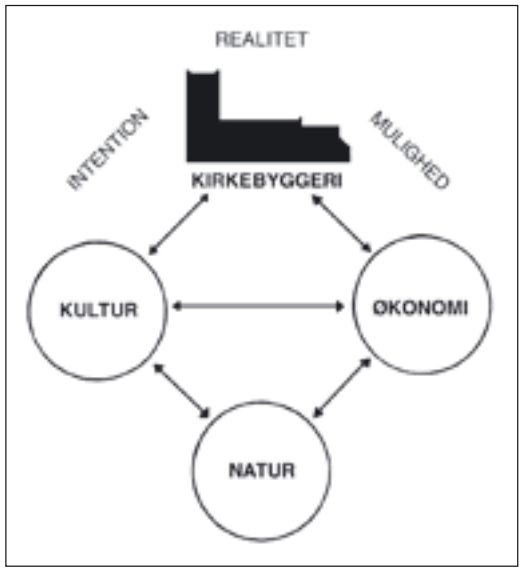

Fig. 2:3. Wienbergs modell av kyrkobyggandets förutsättningar. Överskottsproduktionens storlek och fördelning sätter jämte arbetskraft, redskap och material ramar för vilka kulturella intentioner som kan realiseras. Begreppet "religion" undviks, men torde innefattas i den kulturella sfären som "produktionen af idéer og betydninger" (efter Wienberg 1986a:220f).

grund att reduceras till en fråga om funktion eller symbolik: funktion i form av liturgisk praktik och symbolik i form av ikonografiskt innehåll. Störst vikt tillmäts de sociala funktionerna. Det är samhällsbyggandet, det vill säga skapandet och legitimerandet av en för samhällseliten eftersträvansvärd social ordning, som uppfattas som kyrkobyggandets fundamentala syfte. Den moderne forskaren tenderar därmed att tillskriva den medeltida byggherren samma icke-religiösa rationalitet som forskaren själv är i besittning av.

Ledmotivet i denna nya kyrkoarkeologi är alltså kyrkornas samhällsrelation. Medeltida kyrkor visar på maktens fördelning i hierarkiska system, vilka domineras av starka aktörer. Kyrkorna studeras i egenskap av bärare av en social, snarare än religiös, mening. Någon gång kläs tankegångarna i mer uttalat historiematerialisk vokabulär,[46] men forskningsinriktningen torde främst ha hämtat inspiration från sociologi, kulturgeografi och den processuella arkeologin (den så kallade New Archaeology).[47]

46 T.ex. Wienberg 1986a. Wienberg framhåller här betydelsen av de ekologiska och ekonomiska förutsättningarna, men tillmäter samtidigt den aktiva människan en avgörande betydelse i kyrkobyggandet. I senare skrifter har Wienberg tydligare betonat kyrkobyggandets religiösa sidor (Wienberg 1993a; 1997a).
47 Se forskningshistorik i Wienberg 2006:22ff.

BORTOM DEN NYA KYRKOARKEOLOGIN

Den nya kyrkoarkeologin innebar en viktig vitalisering av kyrkoforskningen, genom att uppmärksamheten flyttades från byggnadernas konsthistoriska sammanhang till deras samhälleliga betydelse. Grovt sett kan fokus sägas ha förskjutits från stil till social innebörd. Även om detta är en grundsyn som präglar även denna framställning, är det enligt min uppfattning viktigt att söka efter möjligheter att vidga perspektiven. I det följande kommer det att resoneras kring sådana möjligheter, med avstamp i de fem diskursiva teman som just nämnts.

KYRKOR OCH MAKT

Syftet är här inte att gå in på hur makt definieras i olika maktteorier, utan att på ett mer övergripande plan diskutera maktperspektivet i kyrkoforskningen. Här anser jag att två begrepp hämtade från sociologen Yngvar Løchen kan vara behjälpliga. Løchen skiljer mellan två huvudformer av makt, nämligen *aktörmakt* och *strukturmakt*. Aktörmakten definieras som en makt som är tydligt förknippad med en aktör, som är dynamisk och som kommer till uttryck i mellanmänskliga relationer. Med strukturmakt avses en makt som är inbyggd i strukturerna, och som inte är klart knuten till en bestämd aktör.[48] Detta bör inte uppfattas som renodlade maktformer, utan som ytterligheter på en glidande skala. Maktens faktiska sammansättning har varierat beroende på samhällstyp och tidsperiod.

Jag vill hävda att tonvikten i de senaste decenniernas forskning om medeltida kyrkor har legat på kyrkorna som uttryck för strukturell makt. Monumenten har uppfattats som resultat av en hierarkisk samhällsform, och samtidigt som en resurs som eliten kunnat använda sig av för att befästa denna sociala ordning. Strukturen är given, men får genom monumenten sina yttre former och attribut. Det är lätt att man härvid projicerar tillbaka den etablerade strukturens förklarande logik på monumenten, och i denna process osynliggör den enskilde aktören. Utan att avfärda existensen av hierarkiska strukturer, kan det emellertid inte förnekas att makten under medeltiden var obeständig, skiftande och till stor del beroende av enskilda individer och deras inbördes samspel. Jag vill därför i någon mån tona ner det strukturella draget och lyfta fram de enskilda aktörerna. De har med hänsyn till en strukturell förförståelse agerat utifrån en situationell rationalitet. Men även om människor agerat målinriktat med avseende på ett önskat utfall, har man i handlingsögonblicket inte haft möjlighet att överskåda eller bedöma handlingens långtgående följder.[49] Monumentbyggande bör enligt

48 Løchen 1978:79.

49 Giddens har beskrivit den mänskliga historien som skapad genom avsiktliga aktiviteter men i sig inget avsiktligt projekt (Giddens 1986:2f).

min uppfattning ses som uttryck för historiska aktörers ansträngningar att skapa stabila sociala strukturer i sin samtid, snarare än som vittnesbörd om den faktiska existensen av sådana strukturer. Det tidigmedeltida kyrkobyggandet kan alltså ses som *uttryck för en aktörmakts strävan att etablera en strukturmakt*.

Aktörer med maktambitioner kan alltså ha använt kyrkan som medel för att befordra en bild av social stabilitet och rättslig legitimitet. Kyrkobyggnader har verkat strukturerande på flera plan. Genom sin materialitet definierar arkitekturen människors rörelsemönster, men den påverkar också deras tankar om rummet. Arkitektur är alltså både en fysisk företeelse och ett socialt och ideologiskt fenomen.[50] Den byggda miljön kan även utnyttjas för kontroll och social disciplinering. Arkitekturens potential för repression och förtryck har utforskats av Michel Foucault. Foucault har utvecklat teorin om kunskap som ett maktmedel. Genom att begränsa människors tillgång till kunskap kan en maktrelation skapas. Han exemplifierar detta med cellfängelser, där arkitekturen inte enbart syftat till att begränsa fångarnas rörelsefrihet, utan också till en mer djupgående disciplinering genom att internerna även underkastats en ständig, anonym bevakning. [51] Överfört till medeltidens kyrkliga område skulle man kunna se skillnaden mellan prästerskap och lekmän som uttryck för makt grundad på en asymmetrisk kunskapsrelation. Genom att handha sakramenten och vistas nära altaret kan prästen sägas ha en större makt än lekmännen, som bara kunde betrakta det heliga på avstånd. Man skulle också kunna se gallerier i romanska västtorn som exempel på hierarkisk observation, eftersom man från denna upphöjda utsiktspunkt inte enbart haft god insyn till koret, utan också kunnat övervaka kyrkobesökarna i långhuset.[52]

Byggnader kan alltså skapa maktrelationer genom att verka begränsande på människors handlingsalternativ. Enligt Tom Johansen skapar arkitekturen[53] en speciell form av makt, nämligen vanmakt. I arkitekturen materialiseras grundläggande regler som annars skulle kunna bli föremål för omförhandling.

50 Arkitekturens djupgående sociala påverkan omtalades redan i slutet av 1800-talet av Emile Durkheim (Durkheim 1993:267f). Den materiella kulturens sociala påverkan har diskuterats ingående inom sociologin, till exempel har Dag Østerberg myntat begreppet ”materiell” som beteckning för materia påverkad av verksamhet, och begreppet använder han sedan i marxistiskt färgade analyser för att visa hur en social struktur nästan alltid är en socio-materiell sådan (Østerberg 1977:73).

51 Foucault 1979. Det främsta uttrycket för en sådan ”hierarkisk observation” ser Foucault i Benthams *panopticon*, där en väktare från ett centralt observationstorn kunnat bevaka fängelsets samtliga celler (Foucault 1979:200ff).

52 I-M. Nilsson 2003a.

53 Med ”arkitektur” avser Johansen inte enbart den bebyggda miljön, utan begreppet uppfattas mycket brett, som mänskligt påverkad omgivning eller ”tidigare generationers utkristalliserade intentioner” (Johansen 1985:30).

Arkitekturens funktion är på förhand bestämd, och de enda handlingsalternativ som återstår för individen är av strategisk natur, det vill säga hur man skall agera för att på bästa sätt dra fördel av densamma.[54] Arkitekturen kan alltså ses som ett medel för att överföra makt från aktörer till strukturer. Makten görs på detta sätt mer beständig, mindre utsatt för ifrågasättande och mindre beroende av enskilda aktörer.

Den bebyggda miljön kan emellertid också ha fungerat som inramning åt makten. Det sociala framträdandets former har diskuterats av Erving Goffman. Han skiljer mellan den personliga fasaden (till exempel materiella attribut och uppträdande) och inramningen (den fasta utrustningen, till exempel arkitektur, inredning och dekor).[55] Ju större möjlighet individen haft att kontrollera dessa båda uttrycksformer, desto större möjlighet har han eller hon haft att förmedla en fördelaktig bild av sig själv till andra. I linje med detta resonemang skulle kyrkobyggnaden kunna ses som en arena för iscensättning av sociala möten på ojämna villkor, där privilegierade brukare haft större möjligheter att utforma inramningen så att den verkat till deras fördel. Resonemanget skulle exempelvis kunna tillämpas på de förhöjda västbänkar som påvisats i några romanska kyrkor, och som vanligen tolkats som sittplatser för medlemmar ur samhällseliten. Dessa bänkplatser skiljer sig från stenbänkarna utmed långhusets sidoväggar, genom att man från västbänken förmodligen haft en bättre överblick över såväl långhus som kor. På så sätt kan västbänken ha bidragit till att befordra den privilegierade brukarens sociala ställning.[56]

Maktrelationer är en viktig del av studiet av medeltida kyrkobyggnader, men kyrkorna bör inte enbart ses som resultat av maktstrukturer, utan också som medel att skapa sådana. I den bebyggda miljön kan tillträde och rörelsemönster regleras, individers handlingsfrihet begränsas och deras möjligheter till kunskapsinhämtning inskränkas. Arkitekturen kan också användas för att ge speciell inramning åt en iscensatt mellanmänsklig interaktion. Allt kan ses som olika sätt att framhäva social ojämlikhet, det vill säga att den hierarkiska ordningen är en naturlig del av ett rådande samhällssystem och något som inte kan ifrågasättas. Det medeltida samhället var stratifierat, men de sociala hierarkierna skapades av, och uttrycktes genom, obeständiga och skiftande aktörer. Det är dessa aktörer, inte systemet i sig, som frambringat de kyrkliga monumenten. Arkitektoniska investeringar kan ses som strategier som använts för att skapa legitimitet i maktanspråken och beständighet i maktutövningen i situationer där dessa aspekter var under förhandling.

54 Johansen 1985.
55 Goffman 2000:25ff.
56 I-M. Nilsson 2003a.

Fig. 2:4. Piscinareliefen från Heda i Östergötland antyder hur kyrkan under medeltiden kan ha använts för att befordra världslig makt. På reliefen avbildas en person av hög rang, vilket framgår både av den personliga fasaden (till exempel kroppshållningen, svärdet, klädedräkten och frisyren), och av iscensättningen med den konstfullt utformade stolen och den ståtliga arkitektoniska inramningen (efter Hildebrand 1898-1903).

Aktörer inom eliten kan alltså ha använt kyrkoarkitekturen för att konsolidera individuella maktpositioner. Men lika vådligt som det är att överskatta stabiliteten i de strukturella systemen, är det att övervärdera makten hos de enskilda aktörerna. För att utveckla detta resonemang kan det vara lämpligt att problematisera maktbegreppet ur ett aktörsperspektiv. Anthony Giddens har skiljt mellan två former av makt: makt i snäv bemärkelse, det vill säga att utöva herravälde över andra, och makt i bred bemärkelse, nämligen att genom överlagda handlingsval påverka sin omgivning.[57] Giddens ser det alltså som en grundläggande mänsklig egenskap att målmedvetet reflektera över sina handlingar.[58] Han framhåller även att också socialt svaga aktörer har haft en viss insikt om hur mekanismerna i de kontrollerande sociala strukturerna fungerat.[59] Det finns en tendens att kyrkobyggandet betraktas som resultat av en auktoritär eller tvingande makt, men jag anser att också implikationerna av den bredare formen av makt bör beaktas. Man kan urskilja två sidor av denna ”makt att agera”, nämligen förmågan att påverka eller övertyga, respektive valet att acceptera eller inordna sig. I båda fallen är det fråga om aktiva ställningstaganden.

Tankegången kan förtydligas genom att ta det romanska stenkyrkobyggandet som exempel.[60] Ett rimligt antagande (som gjorts många gånger) är att dessa byggnadsprojekt ofta initierats och drivits av socknens lokala aristokrati. Men hur mäktiga dessa elitgrupper än varit, har de inte kunnat uppföra en kyrka helt på egen hand. Byggnadsprojektets praktiska genomförande har påkallat medverkan av en rad olika sociala grupper. Medan den mer kvalificerade arbetskraften bör ha engagerats mot löfte om någon form av (kanske ekonomisk) ersättning, bör flertalet av de manuella sysslorna (exempelvis trädfällning och framforsling av timmer och sten) ha utförts av socknens bönder. Byggherren kan visserligen ha haft formell makt att tvinga åtminstone delar av denna befolkning att utföra de erforderliga arbetsuppgifterna. Användandet av tvång har emellertid inte varit helt riskfritt: om bönderna av någon anledning skulle vägra att utföra de förelagda uppgifterna, har byggherren förlorat i anseende och auktoritet. Med tanke på hur resurskrävande ett projekt som byggandet av en stenkyrka måste ha varit, har denna risk förmodligen inte varit försumbar. En säkrare väg kan ha varit att förena de

57 Den senare formen har Giddens kallat ”the transformative capacity of human action” (Giddens 1976:110f; 1977:347f). Definitionen kan jämföras med de av Miller och Tilley använda begreppen *power over* respektive *power to* (Miller & Tilley 1984:7).
58 Giddens 1986:3.
59 Jfr Giddens 1979:72.
60 Detta resonemang utvecklas mer i kapitel 3.

yttre påtryckningarna med ett visst mått av övertalning. Medverkan av potentiellt ovilliga grupper kan ha säkerställts genom att byggnadsprojektets ledare framställt detsamma som gynnsamt även för underlydande grupper, till exempel genom att framhålla hur kyrkobyggandet kunde medföra vinster på det andliga området för alla inblandade. Härigenom blir kyrkobyggandet inte enbart ett resultat av överhetens tvång, utan också av underlydande gruppers aktiva val (hur begränsat detta nu än i realiteten må ha varit). Maktutövningen blir på detta sätt än mer djupverkande, genom att underordnade grupper inte bara påtvingats en hierarkisk struktur från ovan, utan också själva genom aktiva val affirmerat (och kanske även kommit att identifiera sig med) densamma.[61]

De kyrkliga monumenten bör alltså betraktas inte så mycket som resultat av diktatoriskt utövad makt, utan som resultat av en förhandlingssituation i vilken ett flertal aktörer varit inbegripna. Denna förhandling behöver inte ha skett på lika villkor. Alla aktörer har förmodligen inte haft samma möjligheter att realisera sina mål. Men även om de sociala styrkeförhållandena varit ojämlika anser jag att makt bör uppfattas i dialektiska termer, som något som förhandlas i interaktionen mellan samhällets ledare och folket.[62] Enligt detta resonemang finns det alltså en ömsesidighet i maktutövandet. Makt förutsätter att det finns någon att ha makt över, den implicerar ett förhållande. Samhällets ledare verkar inom samma strukturella system som dem som de behärskar, och även om de haft större möjligheter att utöva inflytande, har de inte varit fria att tänka och handla helt oberoende av dessa strukturer.

STRUKTUR OCH KULTURELL FÖRÄNDRING

Där man i den äldre, konsthistoriskt präglade kyrkoforskningen försökte klarlägga uppkomsten och utvecklingen av olika byggnadstyper och stilelement med hjälp av evolutionistiska och diffusionistiska förklaringsmodeller, vill man i den nyare traditionen hellre applicera ett synkront perspektiv och analysera kyrkobyggnaden i relation till en samhällelig kontext. I denna bemärkelse kan den nya kyrkoarkeologin alltså sägas ha en strukturalistisk prägel. Kyrkobyggnaderna ses som materialiseringar av fundamentala samhälleliga strukturer, och det är dessa strukturer, snarare än de individuella aktörerna, som är det vetenskapliga studiets mål. En bärande tanke i föreliggande arbete är att se både strukturella system och individuella aktörer som aktiva i den kulturella produktionen. Inspiration till detta synsätt har hämtats från flera olika handlingsteoretiska teoribildningar

61 I-M. Nilsson 2006.
62 Jfr t.ex. Joyce 2000; Pauketat 2000.

som försöker överbrygga dikotomin mellan social struktur och mänsklig handlingsförmåga. De kanske mest kända är de som utformats av Pierre Bourdieu och Anthony Giddens.

Bourdieu uppfattar aktör-struktur-problemet som en relation mellan aktör och fält. Med begreppet fält avses en social arena på vilken aktörer konkurrerar med olika former av kapital som medel, och för att delta i denna kamp behöver den enskilde aktören integrera en förståelse för ”spelet” i sitt tankesystem. För att beskriva denna process använder Bourdieu begreppet *habitus*, som i hans definition avser en individs internaliserade tanke- och handlingsdispositioner.[63] Habitus möjliggör alltså individens deltagande på ett fält, men befrämjar samtidigt reproduktionen av fältets strukturer, och begreppet kan därmed sägas vara bättre ägnat att belysa kulturell stabilitet än förändring.[64] För att applicera habitusbegreppet på den tidigare diskussionen om kyrkobyggandet, skulle man kunna se det som att bönderna genom uppförandet och användningen av kyrkan integrerar de hierarkiska strukturer som byggnaden implicerar i sin habitus.[65]

Giddens betonar i sin strukturationsteori tydligare dialektiken mellan aktör och struktur. Med struktur avses de strukturerande egenskaper i form av regler och resurser som sammanbinder tid och rum i sociala system, och en aktör är för Giddens en människa som agerar målmedvetet med hänsyn till de möjligheter som står till buds.[66] I det han kallar ”strukturernas dualitet” framhålls att strukturerna både möjliggör och begränsar mänsklig handling, och att det är genom återkommande, rutinmässiga handlingar som strukturerna reproduceras.[67] Resonemanget låter sig lätt överföras till kyrkans liturgiska bruk, där samhällets religiösa och sociala normer kontinuerligt reproduceras genom prästerskapets ceremoniella agerande och den sekulära menighetens åtbörder och handlingar. Strukturer skapas, reproduceras och förändras alltså genom mänskligt agerande. De materiella strukturer som etableras återverkar på människor, och blir en del av deras förförståelse. Den tidigmedeltida kyrkan är alltså inte enbart en produkt av ett feodalt samhällssystem,[68] utan också en del i skapandet av detta. Strukturerna är inte frikopplade från de individuella aktörerna: de verkar *genom* dessa.

63 Bourdieu 1991:72ff.
64 Något som bland annat påpekats av William Sewell (Sewell 1992:14f).
65 Jfr I-M. Nilsson 2006.
66 Giddens 1979:64f; 1986:3, 16ff, 185ff.
67 Giddens 1979:69ff; 1986:25ff.
68 När begreppet feodalism används i denna framställning åsyftas inte den strikt juridiska bestämningen, ej heller den specifikt marxistiska, utan en bredare definition som tar fasta på statsmaktens decentraliserade och delvis privatiserade karaktär och de sociala beroendeförhållanden som detta skapar mellan olika samhällsskikt (jfr Klackenberg 1986:341ff).

Fig. 2:5. Två präster delar ut nattvarden till menigheten, som knäböjer och i andakt mottar nådemedlen. Genom ceremonin konfirmerar och reproducerar båda grupperna sina sociala och religiösa roller. Träsnitt ur en andaktsbok tryckt i Augsburg 1477 (efter Schramm 1921a).

Ovan nämndes att arkitektur kan ha en disciplinerande funktion, men detta är inte liktydigt med att den helt determinerat människors beteende. Arkitektur sätter visserligen ramar, men kan också förändras när den inte längre motsvarar brukarnas behov. En sådan dialektisk relation mellan människor och arkitektur har hävdats av flera forskare, exempelvis Finn Werne, som betonar att människan ständigt befinner sig ”inom spänningsfältet mellan att påverka materien och att påverkas av den. Vi formar arkitekturen som i nästa skede formar oss, varefter vi återigen förändrar och anpassar byggnaderna till nya behov”.[69] På snarlikt sätt resonerar Mark Grahame, som framhåller att samhället visserligen skapar arkitekturen, men att arkitekturen också skapar samhället i en pågående och aldrig upphörande process som skapar en dynamik för både social och arkitektonisk förändring.[70]

En viktig aspekt av detta synsätt är alltså att strukturer är dynamiska och formas genom handlingar, och att det i denna reproduktion ligger en potential för förändring. Något som framhållits av exempelvis William Sewell är att

69 Werne 1987:130.
70 Grahame 2000:23.

strukturernas reproduktion är beroende av människornas uppfinningsrika och kreativa aktörskap, men att detta också innebär att strukturerna ständigt riskerar att förändras.[71] Marshall Sahlins uttrycker förhållandet på liknande sätt. Han beskriver den historiska processen som ”en kontinuerlig och reciprok rörelse mellan strukturens praktik och praktikens struktur”.[72] I konfrontationen med verkligheten kan element komma att tillföras i den kulturella reproduktionen, som gör att strukturerna inte längre har samma innehåll som de hade förut. För Sahlins är alltså all reproduktion samtidigt en transformation.[73] Det är på detta sätt jag vill uppfatta samspelet mellan kyrkobyggnadens bruk och dess fysiska gestaltning. Kyrkans rituella och sociala praktiker påverkas av byggnaden utformning, men återverkar samtidigt på densamma.

En av svårigheterna med att urskilja historiska aktörskap i kyrkobyggnader är att arkitekturen kan sägas ha en naturlig benägenhet att bestrida förändring. Det är denna inneboende tröghet som gör kyrkoarkitekturen till ett lämpligt medium för att konsolidera maktanspråk. Även om enstaka kyrkor under medeltiden jämnats med marken, var det normala att kyrkobyggnaderna genomgick en mer organisk utveckling där vissa byggnadsdelar revs och andra byggdes till. Kyrkan har på detta sätt anpassats och förändrats över tid, men bär samtidigt med sig spåren av tidigare intentioner, föreställningar och praktiker.

ARKITEKTUR SOM KOMMUNIKATION

Detta leder in på frågan om sambandet mellan arkitekturens formmässiga och innehållsliga dimensioner, och monumentens kommunikativa roll. En följd av den strukturalistiska ansats som präglat den nya kyrkoarkeologin är en benägenhet att betrakta arkitektoniska element som betydelsebärande tecken. Dessa tecken anses ha en uttryckssida och en innehållssida, eller, om man använder en annan begreppsuppsättning, en denotativ och en konnotativ innebörd.[74] Wienberg har applicerat dessa begrepp inom kyrkoarkeologin, och betonar hur förändringar kan ske på båda dessa plan. Han framhåller att förändringen från romansk till gotisk stil skulle kunna ses antingen som en förändring i uttrycket (där betydelsen är oförändrad) eller som konnotativ förändring (där denotationen är oförändrad).[75] Ett nyckelkoncept inom semiotisk teckentolkning är begreppet kod, det vill säga de kommunikativa konventioner som gör tecknet betydelsebärande. Koden kan ses som den nödvändiga förbindelselänken

71 Sewell 1992.
72 Sahlins 1988:126.
73 Sahlins 1988:119.
74 Eco 1971:287ff.
75 Wienberg 1993a:65f.

Fig. 2:6. Rundkyrkan i Hagby i Småland (efter Hofberg 1896). Försvarsanläggning för bygdens folk, hotfull maktmanifestation av överheten, sinnebild av det himmelska Jerusalem eller "kopia" av den heliga Gravens kyrka i Jerusalem? De vetenskapliga tolkningarna av rundkyrkorna har skiftat, och med all sannolikhet har de haft en rad olika betydelser även för medeltidens människor.

mellan uttryck om innehåll. En förutsättning för en adekvat teckentolkning är alltså kunskap om de i sammanhanget aktuella koderna.

Det finns dock flera problem med ett semiotiskt perspektiv på medeltida kyrkoarkitektur. När arkitektoniska element abstraheras till tecken, tillförs de en generaliserad konnotativ innebörd, som i teorin kan appliceras på alla monument av liknande typ. Romanska västtorn har således kommit att uppfattats som uttryck för sekulär makt i så vitt skilda delar av Skandinavien som Själland och Norrland.[76] Men hur kan man vara säker på att den betydelse som byggnadsdelen tillskrivs verkligen varit aktuell, eller ens känd, i alla tornkyrkor? Även om det genom utläggningar i skriftligt material kan hållas för troligt att en viss bygg-

76 Stiesdal 1983a; Mogren 2000:199; Grundberg 2006:155f.

nadsdel ibland i samtiden haft en viss symbolisk innebörd, är detta inte detsamma som att detta också var en koppling som gjordes i det enskilda fallet. Och hur vet man som nutida uttolkare att man läser de arkitektoniska tecknen på rätt sätt? Utan tillräcklig bakgrundskunskap riskerar tolkningarna antingen att bli alltför fantasifulla eller alltför banala. Båda dessa frågor visar på kod-relaterade problem: dels kodernas spridning i historisk tid, dels vår kunskap om dem i dag. Det är därför viktigt att bilda sig en uppfattning om den omgivning där det arkitektoniska tecknet förekommer. Det är fråga om ett spel mellan det generella och det specifika. Tecknets generella betydelser aktiveras först i det enskilda sammanhanget, och det är här som det faktiska betydelseinnehållet förhandlas. *Tecknens innebörd är kontextberoende.*

Ett annat problem rör synen på tecknens varaktighet. I det semiotiska perspektivet läggs tonvikten på beständighet snarare än på föränderlighet, och för att metoden skall vara användbar i studiet av medeltida kyrkoarkitektur får man antingen hålla sig inom ett avgränsat tidsmässigt skede (som i fallet med de romanska västtornen) eller studera ett längre tidsperspektiv utifrån ett antagande om att tecknets innebörd varit konstant. Det senare alternativet har Wienberg valt i sin analys av gotiseringen i medeltidens Danmark. Han anser att alla kyrkvalv ytterst symboliserat himlavalvet, och även om valvens former förändrats under medeltidens lopp, har den grundläggande himlasymboliken förblivit konstant.[77] Det är en lockande tanke att se tecken och symboler som stabila företeelser, men faktum är att både form och innehåll kan förändras över tid. Det är människor som genom sin tolkande praktik reproducerar tecknens innebörder, och detta innebär att betydelser både kan förvandlas och falla i glömska. Tecknens betydelse är alltså inte konstant, utan hör intimt samman med de människor och de samfund där de förekommer. *Tecken är föränderliga.*

Även om det i semiotiskt inspirerade arkitekturstudier erkänns att tecknen kan ha många konnotativa innebörder, lyfts vanligen *en* betydelse fram som den viktigaste,[78] och det är denna som primärt beaktas. Romanska västtorn kan exempelvis ha haft många olika symboliska innebörder, men det är oftast bara en av dem som brukas analytiskt, nämligen byggnadsdelen som förment aristokratisk markör. I stället för att se tecknens betydelsemässiga mångfald som ett problem, anser jag att man bör sträva efter att integrera denna aspekt i tolkningarna. Ett breddat aktörsperspektiv innebär att man ser många sociala grupper som delaktiga i tolkningsprocessen, och det är troligt att dessa grupper har lagt vikt vid delvis olika saker. Betydelser kan ha konkurrerat, men också fungerat parallellt eller förstärkt varandra. *Tecken är mångtydiga.*

77 Wienberg 1993a:50, 65f.
78 Wienberg har exempelvis tolkat de gotiska valven som ”himmelsymboler med flere bibetydninger og praktiske funktioner” (Wienberg 1993a:109).

I den nyare kyrkoarkeologiska forskningen ligger, som nämnts, tonvikten på arkitekturens maktsymboliska uttryck. Leif Gren har formulerat en tydlig teori kring hur monumenten fungerat rent konkret i en kommunikationssituation. Han ser monumentbyggande som en form av informationsöverföring mellan icke jämbördiga parter: en avsändare i besittning av maktresurser och en eller flera receptiva mottagare. Monument visar på närvaron av en konfliktsituation, och den mäktigare partens önskan att med monumentet som medel styra mottagaren i önskad riktning.[79] Dessa tankar om monument som instrument för maktsymbolisk kommunikation är i många avseenden tänkvärda, men innehåller dock problematiska aspekter. Frågan aktualiserar en grundläggande problemställning inom den historisk-arkeologiska teoridebatten, nämligen den om relationen mellan ting och text.[80] Arkitekturen har ibland betraktats som en av de mer textlika materiella kulturyttringarna.[81] Arkitekturen må visserligen vara textlik i så måtto att den är resultat av medvetna handlingar, en strävan att materiellt gestalta olika tankar och idéer, men den skiljer sig dock på flera punkter från texten. Medan en skriftlig utsaga har en enda läsriktning, en riktning där symbolerna på pappret blir begripliga för uttolkaren, har ett byggnadsverk många. Det finns således otaliga sätt på vilka de symboliska uttrycken hos exempelvis en kyrkobyggnad kan kombineras och förstås. Ett skriftligt dokument är alltså jämförelsevis lätt att läsa men svårare att tolka, men ett arkitektoniskt monument erbjuder svårigheter både på läsnings- och tolkningsnivån. Vidare skiljer sig själva framställandet av budskapen åt. Nedtecknandet av ett skriftligt dokument kan, förutsatt kunskap och material finns att tillgå, utföras av en ensam människa. Uppförandet av en kyrkobyggnad är emellertid ett projekt som löper över många år, förbrukar avsevärda resurser och involverar medverkan av ett stort antal människor. För att idén om arkitektur som budskap i denna bemärkelse skall fungera, måste alltså monumentets möjliga innebörder inskränkas till några få bärande idéer, nämligen de som förestavas av upphovsmannen. Det arkitektoniska uttrycket är emellertid symboliskt komplext, vilket innebär att mottagarna kan ha läst in andra betydelser än de som avsändaren tänkt. Det perspektiv jag förespråkar, där tecknens mångtydighet framhålls, får således konsekvenser för hur man ser på hur monumentens kommunikativa egenskaper. Jag instämmer i idén om monumentbyggande som en form av kommunikation, men vill betona att budskapet inte varit entydigt utan mångfacetterat. Vidare anser jag att mottagarna inte bör reduceras till konsumenter av ett budskap, utan även ses som producenter av betydelseinnehåll.

79 Gren 1989; 1994.
80 Jfr t.ex. A. Andrén 1997; Moreland 2001.
81 A. Andrén 1988:24.

SAKRALT OCH PROFANT

Inom den nya kyrkoarkeologin betonas kyrkornas sociala funktioner framför deras religiösa bruk och innebörd. Jag anser att man härigenom löper risken att undervärdera de senare aspekterna. För att närmare belysa problemet behöver emellertid relationen mellan sakralt och profant klargöras något.[82] I detta syfte vill jag skilja mellan två principiella förhållningssätt till världen: en religiös ontologi, som i generell bemärkelse kan sägas svara mot medeltidens värld, och en sekulariserad ontologi, som i lika generell mening kan sägas spegla vår egen.[83] I den religiösa ontologin finns en ömsesidighet mellan den sakrala och den profana sfären. De betingar varandra: ”det heliga” definieras genom existensen av något ”icke-heligt”. Det profana står alltså inte i motsats till det sakrala, utan är en förutsättning för denna världsuppfattning. Den sekulariserade världsbilden präglas i stället av en tydlig skiljelinje mellan det profana och det sakrala. Den sekulariserade världen definieras inte genom att det profana kontrasteras mot det sakrala, utan genom att den senare aspekten tonas ned.

Fig. 2:7. Schematisk modell över relationen mellan sakralt och profant.

Denna skillnad återspeglas i den vetenskap som de olika världsuppfattningarna ger upphov till. Den medeltida skolastikens mål var att utforska, belägga och systematisera teologiska grundsatser genom filosofiskt tänkande,[84] och på samma sätt utvecklar och befäster naturvetenskapen vår världsbild. Enligt den sekulariserade ontologins rationalitet ges tillvarons religiösa aspekter lägre prioritet, något som också återspeglas i den vetenskapliga diskursen. Inom arkeologin klarläggs denna ståndpunkt tydligt i Hawkes stege, enligt vilken det anses vara relativt lätt

82 Här berörs ett mycket brett forskningsfält, som det tyvärr faller utanför ramen för detta arbete att göra rättvisa åt. Ett par principiellt viktiga forskare bör dock nämnas. Religionsfenomenologen Mircea Eliade har uppfattat det heliga och det profana som två fundamentalt olika sätt att vara i världen. Där den religiösa människans mål är att heliggöra sin tillvaro, strävar den moderna människan efter att avsakralisera densamma (Eliade 1968). Sociologen Durkheim har i stället sett religion som ett socialt fenomen, där skillnaden mellan det heliga och det profana korresponderar mot dualiteten mellan samhälle och individ. Individens religiösa erfarenhet kan därmed uppfattas som ett slags socialiseringsprocess (Pickering 1984:115ff).

83 Det bör framhållas att det här är fråga om principiella skillnader som inte tar hänsyn till enskilda individers religiösa upplevelser eller rituella handlingsmönster, utan tar fasta på samhällsstrukturen i stort.

84 Radler 1995:55.

att från arkeologiskt material dra slutsatser om förhistoriska samhällens teknik och ekonomi, men mycket svårt att säga något om deras religiösa idéer.[85] I de senaste decenniernas postprocessuella arkeologi har det dock gjorts medvetna bemödanden att nå trappstegens högsta topp, inte minst genom att se de materiella spåren av ritual som förmedlande länkar mellan arkeologin och förgångna tiders föreställningsvärldar.[86] Även om religionsarkeologisk forskning inledningsvis kunde ha svårigheter att vinna acceptans,[87] är det sedan ett par decennier ett etablerat forskningsfält.[88] Det religionsarkeologiska perspektivet kan emellertid inte sägas ha fått något större genomslag inom den skandinaviska kyrkoforskningen.[89] Kanske upplevs det som mindre problematiskt att upprätthålla en vetenskaplig ”objektivitet” i studiet av förhistorisk religion än den som finns i samhället omkring oss, men jag vill också sätta det i samband med den grundläggande ontologiska skillnad som omtalats inledningsvis.

Detta är alltså i grunden ett hermeneutiskt problem. Med utgångspunkt i Hans-Georg Gadamers teorier vill jag uppfatta den tolkningsprocess som äger rum i mötet med medeltida kyrkoarkitektur som en sammansmältning av olika horisonter: vår egen verklighet och den historiska, mellan vilka det finns en ömsesidig påverkan.[90] Förståelse i denna bemärkelse innehåller alltså moment av både återskapande och nyskapande, eftersom historiska data måste tolkas mot bakgrund av uttolkarens förförståelse. Det paradoxala ligger i att inte se historien som en avspegling av vår egen tid, samtidigt som de tolkningar som görs i någon mån måste knyta an till samtiden för att bli begripliga. Det är alltså nödvändigt

85 Hawkes 1954:161f.

86 T.ex. Goldhahn 1999; Artelius 2000; Nilsson Stutz 2003; G. Andersson 2005; Falk 2008; Ekengren 2009.

87 Ø. Johansen 1989:7; Notelid 1996:313ff.

88 Det religionsarkeologiska forskningsfältet uppmärksammades genom ett flertal konferenser i slutet av 1980-talet och början av 1990-talet (Larsson & Wyszomirska 1989; Garwood *et al* 1991; Steinsland *et al* 1991). År 2000 initierades i Lund det mångvetenskapliga forskningsprojektet *Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv*, som givit ut en rad publikationer. När det gäller övergången vikingatid - medeltid har särskilt frågan om kristnandet tilldragit sig uppmärksamhet, bland annat genom *Projektet Sveriges kristnande. Kultur och mentaliteter under vikingatid och medeltid* som pågick åren 1990-1996, och genom avhandlingar av exempelvis Jörn Staecker, Linn Lager, Alexandra Sanmark och Claes Theliander (Staecker 1999; Lager 2002; Sanmark 2004; Theliander 2005).

89 I Storbritannien finns det dock exempel på sådan forskning, t.ex. Gilchrist 1994; Graves 2000.

90 Gadamer 2002:154f. Flera forskare har fördjupat sig i den hermeneutiska tolkningens komplexitet. Giddens har till exempel omtalat den dubbla hermeneutik som en forskare, inskolad i en sociologisk vetenskaplig tradition, har att beakta i studier av samtida samhällen (Giddens 1986:284f). Shanks och Tilley har visat på en fyrfaldig hermeneutik inom arkeologin, där man förutom de samtidsrelaterade problemen också måste ta hänsyn till problemen med att förstå främmande kulturer från fjärran tider (Shanks & Tilley 1992:107f).

att försöka sätta sig in ett historiskt sätt att tänka, samtidigt som man bär med sig en medvetenhet om att men i denna strävan aldrig kan nå ända fram.

En av utgångspunkterna i denna studie är att se religionen inte så mycket som ett socialt redskap utan som en grundläggande del i det medeltida samhällets självförståelse. Det bör framhållas att syftet alltså inte är att bedöma religionens andliga innehåll, utan att föra en diskussion kring hur medeltidens människor kan ha tänkt och handlat i en värld genomsyrad av kristna föreställningar. Det metodiska tillvägagångssättet blir då att använda en historiskt informerad föreställningsförmåga, där man medvetet beaktar de svårigheter och fallgropar som ryms häri, och som inte minst hör samman med vetenskaplig utbildning och sekulariserad förförståelse.

AVHANDLINGENS MÅLSÄTTNINGAR

Syftet med detta kapitel har varit att ämnesmässigt och teoretiskt beskriva det aktuella kyrkoarkeologiska forskningsfältet, samt att resonera kring hur vissa problem inom detsamma skulle kunna avhjälpas genom att de teoretiska förhållningssätten modifieras. Med detta har verktygen till en forskningsmässig breddning presenterats. Den fortsatta framställningen skall ägnas åt att försöka omsätta dessa tankar i praktiken. Ambitionerna med denna avhandling kan sammanfattas på följande sätt:

- Att bredda synen på aktörerna, genom att se olika grupper, inte enbart samhällseliten, som aktiva i uppförandet, brukandet och tolkandet av kyrkobyggnader. Vidare att betona det dynamiska spelet mellan enskilda aktörer och övergripande strukturella sammanhang.
- Att utforska kyrkobyggnadernas religiösa aspekter. Religionen var en grundläggande del i det medeltida samhällets självförståelse, och dess konsekvenser måste beaktas och integreras i tolkningsprocessen.
- Att vidareutveckla frågan om kyrkobyggnadernas sociala och ideologiska egenskaper. Detta genom att visa hur kyrkoarkitekturen kan ha använts för att skapa och underbygga maktrelationer, men att den samtidigt fungerat som en arena för ifrågasättande.
- Att lyfta fram de sociala och symboliska följderna av att kyrkobyggnader förändras över tid. När kyrkor under medeltidens lopp omdanas arkitektoniskt, får detta djupgående återverkningar på hur kyrkorummet upplevs och tolkas symboliskt.
- Att framhålla vikten av att historiska tolkningar förankras i noggranna kontextuella studier, något som i denna avhandling exemplifieras med den halländska undersökningen.

Fjenneslevs kyrka, april 2005.
Foto och bildbearbetning: förf.

3. DET TIDIGMEDELTIDA KYRKOBYGGANDET

Synen på det romanska kyrkobyggandet hör i hög grad samman med hur man uppfattar maktförhållandena i det medeltida samhället. Man kan här iaktta två klart åtskilda synsätt. Det ena betonar den breda massan som drivande i samhällsutvecklingen, medan det andra framhåller eliten. Antingen anses bönderna ha gått från en relativt fri och stark ställning under vikingatid och tidig medeltid till att under medeltidens lopp underkuvas allt mer, eller att de under samma tid gått från att ha varit undertryckta mot en gradvis frigörelse.[1]

NU VILJA BÖNDER BYGGA KYRKA

I Erik Arups *Danmarks historie* från 1925 framstår den tidigmedeltide bonden som en fri, stark och självständig stöttepelare i samhället. Arup ansåg att det visserligen funnits stora jordägare, men att deras insatser vad gäller kyrkobyggande varit av begränsad omfattning, jämfört med de byggnadsföretag som initierats av bönderna själva och finansierats med deras tiondemedel.[2] Även Hal Koch tillstod i ett arbete om Danmarks medeltida kyrkohistoria från 1936 existensen av storgods, men ansåg att grundvalen i det danska tidigmedeltida samhället utgjorts av jämbördiga och fria småbönder. Kochs åsikt var att kyrkorna uppförts av dem som ägde jorden, och eftersom huvuddelen av jorden ansågs ha innehafts av småbönder, drogs slutsatsen att merparten av kyrkorna i Danmark uppförts av denna grupp.[3] Stöd för idén om ett starkt menighetsinflytande bakom det medeltida kyrkobyggandet har framför allt hämtats i lagmaterialet. I flertalet svenska landskapslagar framstår bönderna som drivande i kyrkobyggnadsfrågor: med eller utan sanktion från biskopen låter de på eget initiativ uppföra sina kyrkor. I Smålandslagen och Dalalagen tar bönderna själva initiativ till kyrkobygge, medan de i Yngre Västgötalagen, Upplandslagen, Södermannalagen, Västmannalagen och Hälsingelagen skall tillfråga biskopen först. Enligt Östgötalagen är det kungen som påbörjar kyrkobygge, och i Gutalagen finns det indikationer på att kyrkor kunnat uppföras på privat

1 En del av detta kapitel har tidigare publicerats i en artikel i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (I-M. Nilsson 2006).
2 Arup 1925:150, 195ff.
3 Koch 1936 II:38f, 57f.

initiativ.[4] Gunnar Smedberg ser detta som tecken på att bondemenigheterna i Sverige haft en ovanligt stark ställning, något som också begränsat utrymmet för egenkyrkor.[5] Även Rudolf Zeitler har uppfattat Nordens enkla sockenkyrkor som manifesta spår av böndernas frihet och handlingskraft under äldre medeltid.[6] Under senare år har liknande tankar tagits upp av Olof Holm, som hävdar att kyrkorna i Jämtland uppförts på initiativ av bygdelag och sockenkollektiv.[7]

Denna idé om ett demokratiskt bondesamhälle har ingalunda fått stå oemotsagd. I en artikel från 1927 hävdade Poul Nørlund att betydande delar av jorden på Själland på 1100-talet och i början av 1200-talet innehafts av storjordägare.[8] 1945 påpekade även Aksel E. Christensen att det danska tidigmedeltida samhället varit kraftigt aristokratiskt präglat. Även om fria småbönder existerat, ansåg han att det var de stora jordägarna som haft det avgörande inflytandet.[9] Detta är i stort sett den tongivande uppfattningen även idag. Det framhålls att bönderna under äldre medeltid kom att underkastas en andlig och världslig överhet, medan lokala elitgrupper stärkte sin ställning genom att liera sig med kungamakten.[10] Härifrån till att se detta elitskikt som drivande i kyrkobyggnadsfrågor är steget inte långt, och så har förhållandet också uppfattats i mycket av den nyare kyrkoarkeologiska forskningen.[11]

4 Holmbäck & Wessén 1943:206; Smedberg 1973:164ff, 184ff. Till detta bör några källkritiska synpunkter fogas. Av landskapslagarna framgår det inte exakt vilken innebörd som lagts i begreppet ”bonde”. Både i Danmark och Sverige benämndes högt socialt rankade personer på detta sätt, och Bonde är också namnet på en svensk medeltida frälseätt (jfr Sawyer & Sawyer 1993:132ff). Det är heller inte entydigt vilken typ av kyrkor som åsyftas. Äldre Västgötalagen och Smålandslagen tycks avse träkyrkor, och det är möjligt att kyrkobyggen i trä legat mer inom ramarna för en menighetsfinansierad byggnadsverksamhet än kyrkobyggen i sten (jfr Claesson 1989:29ff). Man bör även ha i åtanke att flertalet svenska landskapslagar nedtecknats först mot slutet av 1200-talet och på 1300-talet (Sjöholm 1988; 80ff, 237ff; Hoff 1997:27ff), det vill säga relativt sent i förhållande till den stora tidigmedeltida kyrkobyggnadsvågen. Lagtexterna stadgar således hur kyrkor framgent skall byggas, men säger egentligen inget om tillkomstförhållandena för den betydande mängd kyrkor som redan existerade.

5 Smedberg 1973:175, 184ff; 1983:47f. Även Ivar Nylander och Jan Arvid Hellström har hävdat att bondemenigheterna haft stort inflytande när det gäller kyrkornas uppförande och förvaltning (Nylander *et al* 1968:137; Hellström 1971:346ff).

6 Zeitler 1979; 1987; 2000. Zeitler har under senare år framträtt som en tydlig förespråkare för idén om ett bondeinitierat kyrkobyggande, men har tidigare haft en motsatt uppfattning (Zeitler 1964).

7 O. Holm 2002.

8 Nørlund 1927.

9 A. Christensen 1945:21, 123f.

10 Jfr t.ex. A. Andrén 1985:89f.

11 Jfr avsnittet ”Den nya kyrkoarkeologin” i kapitel 2.

Här har de två ytterlighetspositionerna i synen på kyrkobyggandet renodlats. Det bör dock framhållas att många forskare räknat med att kyrkobyggnadsinitiativ kan ha kommit från flera olika håll.[12] Det förmodas ofta att eliten varit dominerande i ett äldre skede, varefter sockenmenighetens inflytande ökat under medeltidens lopp.[13] Flera har också uppmärksammat geografiska skillnader, både mellan olika regioner och inom desamma.[14] Det är också så att även där aristokratin uppfattats som drivande när det gäller kyrkobyggen i sten, kan allmogen ändå ha tagit initiativ till kyrkor i trä.[15] De ekonomiska realiteterna har som regel tillmätts stor betydelse när det gäller frågan om vem eller vilka som låtit uppföra kyrkorna.[16]

KYRKOBYGGANDETS FÖRUTSÄTTNINGAR

En grundförutsättning för att det under äldre medeltid kunde uppföras så många stenkyrkor i Skandinavien var att samhället förmådde skapa ett överskott. Eftersom samhällets producenter är bönderna, är det alltså de som ytterst finansierat kyrkobyggena. Betydligt vanskligare är det emellertid att avgöra på vilka vägar överskottet kanaliserats till kyrkobyggande: har medlen kommit direkt från bönderna eller via aristokratin? Man kan urskilja tre generella sätt att se på kyrkobyggenas finansiering (fig. 3:1). Det första kan ses som kyrkobygge på privat initiativ. Här har samhällets elitskikt tillägnat sig böndernas merproduktion, och investerat denna i kyrkan. Byggnaden kan därmed sägas vara bekostad av eliten, och kyrkan har därefter genererat tiondemedel som till del kunnat disponeras av byggherren. I det andra fallet har både samhällseliten och bönderna aktivt bidragit med ekonomiska medel till kyrkans uppförande. Samhällseliten har bistått med en del, medan den resterande parten kommit från bönderna, antingen som tiondemedel eller i form av andra anslag. I det tredje fallet har kyrkan uppförts utan samhällselitens ekonomiska medverkan. Medlen för kyrkobygget har kommit direkt från bönderna (främst genom tiondet), och bönderna har även haft kontroll över själva byggnadsprocessen.

12 T.ex. Mackeprang 1944:20ff; Hallencreutz 1991; Bonnier 1996:188f; Brink 1996:276ff.
13 T.ex. Nyborg 1979; Brink 1990:369f; Bolvig 1992; 1994; H-E. Lidén 1995; Mats Anglert 2006:176.
14 T.ex. Claesson 1989; Wienberg 1993a; B. Nilsson 1998:104ff.
15 Claesson 1989; Wienberg 1999. Martin Hansson har emellertid, med utgångspunkt i kyrkomaterial från Småland, påtalat riskerna med att se materialvalet enbart som en reflektion av kyrkornas byggnadsinitiativ (Hansson 2001:102ff).
16 T.ex. Wienberg 1993a:175; 1999:105.

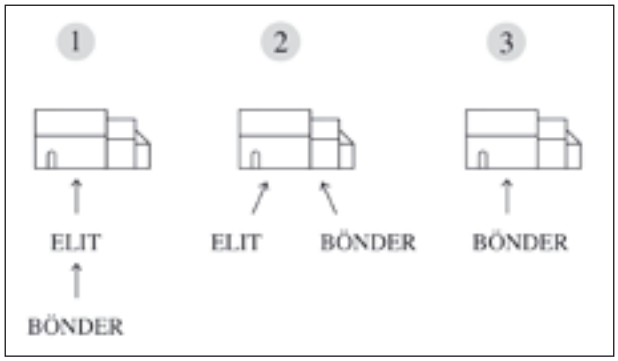

Fig. 3:1. Schematisk modell av kyrkobyggandets finansieringsformer.

Det görs i forskningen stor skillnad mellan olika typer av kyrkor. En elitdominerad kyrka benämns privat- eller egenkyrka eller patronatskyrka beroende på byggnadens rättsliga ställning, och en kyrka bekostad av allmänna medel som till exempel tiondeintäkter kallas vanligen menighetskyrka.[17] Jag anser att det finns en risk att denna terminologi skymmer det faktum att kyrkobyggandets grundval var böndernas förmåga att producera ett överskott. Är det rent av så att skillnaderna mellan de olika kyrkotyperna övervärderats?

ETT RESURSKRÄVANDE PROJEKT

Tidigare forskning har framför allt dröjt vid kyrkobyggets resultat, det vill säga den färdiga kyrkan och vad den representerat i socialt, ekonomiskt och ideologiskt hänseende. Mer sällan diskuteras vägen dit, själva byggnadsprocessen, som ändå måste ha varit en omvälvande händelse i lokalsamhället.

Att bygga kyrka var ett betungande projekt, som medförde avsevärda investeringar i både kapital och arbete. Om betydelsen av de ekonomiska satsningarna vittnar inte minst de romanska kalkmålningarna. På framträdande platser i kyrkan avbildas personer som bekostat eller substantiellt bidragit till kyrkobygget. Förutom donatorsbilderna har också motiv som Abel och Kains offer och de heliga tre konungars tillbedjan uppfattats som bibliska illustrationer av gåvogivandets värde, och som uppmaningar till tiondebetalning.[18] Det romanska kalkmålningsmaterialet understryker alltså vikten av att kyrkan erhöll ekonomiskt stöd från breda grupper av samhället. Donationerna var emellertid inte bara av vikt för kyrkan, utan även för givarna själva, och kan ha inneburit både sociala och religiösa vinster. Bilderna av välbeställda donatorer som demonstrerar sitt överflöd

17 Lárusson 1968; Nylander *et al* 1968; Hellström 1971:348ff; Smedberg 1973:88ff.
18 Kaspersen 1983; Fischer Jonge 1984:17; Gotfredsen & Frederiksen 1993:296ff.

kan delvis ha målats i prestigesyfte, som ett uttryck för det som Thorstein Veblen kallat *conspicuous consumption*, det vill säga överdådig konsumtion av varor eller tjänster i avsikt att visa upp rikedom för att uppnå eller vidmakthålla social status.[19] Gåvogivandets religiösa betydelse bör dock inte underskattas. Romanska donatorsbilder visar hur gåvan (ofta en kyrkomodell eller annat föremål med symbolisk betydelse) överlämnas till Gud, vars välvilliga acceptans framgår av en nedsträckt välsignande högerhand. Att ge till kyrkan torde alltså ha uppfattats som en förnuftig och ändamålsenlig handling, både med avseende på detta livet och det kommande. Detta framgår exempelvis av en donatorsbild från slutet av 1100-talet i Gualövs kyrka i Skåne. Här avbildas i kyrkans triumfbåge ett förnämt par, och av den tillhörande inskriften framgår det att mannen Ucitus låtit smycka kyrkan med kalkmålningar för hustrun Hialmsviths själ, i ”hopp om det eviga livet”.[20] Tillförseln av ekonomiska medel var en nödvändig förutsättning för kyrkans tillkomst. Samtidigt framställdes (och förmodligen även uppfattades) det generösa givandet till kyrkan som ett ideal, och något som var förenat med positiva värden för den enskilde individen.

Kyrkobyggandet krävde emellertid även andra typer av resurser. Det fordrades betydande arbetsinsatser av många människor under lång tid. Även om själva konstruktionsarbetet måste ha utförts av specialister, bör huvuddelen av de manuella sysslorna, som exempelvis fällning och framforsling av timmer och sten, ha utförts av bondebefolkningen i bygden.[21] Om detta vittnar till exempel en målad runinskrift i Anga kyrka på Gotland. Av denna framgår att 14 personer med sina minst 21 dragdjur deltagit i arbetet med kyrkan. Runinskriften kan ha syftat till att dokumentera de namngivna böndernas ställning eller rättighet i kyrkan, men visar också att arbetet haft en religiös mening. Inskriptionen avslutas nämligen med en bön till Gud om misskund för ”allt det folk, som här haver arbete haft, både nämnt och onämnt, då misskunne dem Gud, både levande och döda”.[22]

19 Veblen 1931:68ff. Veblens teori har applicerats på det medeltida kyrkobyggandet av Jan Brendalsmo (Brendalsmo 2006:24ff). Även om prestige- och statusmotiv huvudsakligen har diskuterats i förbindelse med aristokratiskt präglade kyrkor, har liknande resonemang ibland också förts när det gäller förmodat bondeinitierat kyrkobyggande (O. Holm 2002:100ff).

20 Yrlid 1976:24ff.

21 Forskning om medeltida kyrkobyggande i Skandinavien har som regel fokuserat på byggnadsarbetets ingenjörsmässiga aspekter och organiseringen av de specialiserade hantverkare som deltagit (t.ex. H-E. Lidén 1976; Sundnér 1982; J. Svanberg 1994; Ekroll 1997; Gardelin 2006). Böndernas medverkan har sällan blivit föremål för diskussion, men har lyfts fram av Rudolf Zeitler (Zeitler 1979:119ff). Det är emellertid möjligt att han övervärderat böndernas rent tekniska kunnande när det gäller byggande i sten.

22 Jansson & Wessén 1962:231ff.

Fig. 3:2. Donatorsbild från Fjenneslev kyrka på Själland (efter Kornerup 1875).

Utifrån vår invanda distinktion mellan sakralt och profant, är vi benägna att uppfatta den prestigefulla donationshandlingen som en händelse med ceremoniell tyngd, medan det praktiska arbetet med kyrkobyggandet ses som en prosaisk och världslig verksamhet i avsaknad av djupare rituell innebörd. Jag vill emellertid framkasta möjligheten att inte bara donationen av ekonomiska medel, utan också bidragandet med arbetsinsatser, kan ha setts som handlingar med religiös mening. Liksom penninggåvor innebar arbetet på kyrkan en uppoffring, samtidigt som även en förhoppning om en framtida belöning kan ha hägrat.

KYRKOBYGGET SOM SAMHÄLLSBYGGE

Kyrkobyggandet inbegrep alltså medverkan (i en eller annan form) av ett stort antal människor. Utan överdrift torde man kunna säga att hela bygden där kyrkan uppfördes påverkades direkt eller indirekt. Även om tankarna kring vad kyrkobygget representerat bör ha skiftat, innebar projektet att olika sociala grupper

slöt upp kring ett gemensamt mål: färdigställandet av en kyrka. Sannolikt ledde detta också till att nya gemenskapsformer skapades i byarna, eller att redan existerande former ombildades och tydliggjordes. Byggandet av en sockenkyrka skulle kunna ses som ett incitament i konstituerandet av, eller ett tidigt utslag av, den by- och sockengemenskap som landskapslagarna senare så tydligt ger uttryck för.[23] Genom de ekonomiska uppoffringarna, det fysiska arbetet och de många beslut som byggnadsföretaget innebar, lades grunden för en lokal samhörighet, som under de följande århundradena skulle komma att befästas och förstärkas genom sockenkyrkan. Byggnaden blev en religiös och social samlingspunkt i bygden. En viktig konsekvens av kyrkobyggandet bör således ha varit att det skapades nya, och förmodligen tätare, samarbetsformer i lokalsamhället. Många romanska kyrkor torde dock ha tillkommit på initiativ från samhällseliten, och allmogens medverkan kan ha varit mer eller mindre motvillig. Jag vill emellertid hävda att även i dessa fall bör kyrkobyggandet ha bidragit till att det skapades en social medvetenhet hos bönderna. Kyrkobyggandet ingick som en del i en större tidigmedeltida samhällsomvandling, som resulterade i att bönderna konstituerade sig som grupp. Arbetet på kyrkan har alltså både format, konsoliderat och synliggjort samhällets sociala relationer.

KYRKAN MITT I VÄRLDEN

Kyrkobyggandet medförde inte bara förändringar på det sociala planet, utan också på det rumsliga. Uppförandet av kyrkor har ibland setts som uttryck för en vilja att transformera förkristna rumsuppfattningar.[24] Man skulle här kunna dra paralleller till Mircea Eliades religionsfenomenologiska resonemang. Eliade har gjort gällande att i det arkaiska samhället skapas ”världen” genom att en plats helgas. Den stad eller det tempel som uppförs har kosmogonin som förebild, och sammanbinder genom en världspelare, en *axis mundi,* de tre kosmiska planen himlen, jorden och underjorden.[25] I viss mån kan detta även belysa kyrkobyggandet under äldre medeltid. Genom uppförandet av en kyrka skapades en helig plats, och det är lätt att se grundandet av kyrkan som ett slags grundande av världen, nämligen den nya, kristna världen. I detta avseende kan sockenkyrkobygget liknas vid tempelbygget i Bibeln. Salomos tempel på Moria berg i Jerusalem markerade slutet på israeliternas långa vandringstid, och förbundsarken med Guds uppenbarade ord gav himmelsk sanktion åt deras närvaro i staden. På samma sätt skapade kyrkobygget ett beständigt centrum med gudomlig legitimitet.

23 Jfr Schmidt Sabo 2001:85f.
24 Gren 1989; A. Andrén 1999:391.
25 Eliade 1968:14ff; 1991:27ff.

I skapandet av ett centrum ligger en önskan om stabilitet. Genom kyrkobygget togs platsen i anspråk, och rätten till ett landområde befästes. Kyrkan kan i detta avseende liknas vid förhistoriska monument som megalitgravar och storhögar. Byggandet av storslagna gravmonument har ofta tolkats som sätt för eliten att hävda territoriell överhöghet, men även för andra grupper kan monument ha symboliserat en samhörighet med landskapet, en idé om att man hört till någonstans. Och liksom de förhistoriska monumentens betydelse aktualiserats genom handlingar och riter, bekräftades och förnyades även kyrkans innebörd kontinuerligt genom dess användning. Till slut blev också användarna rent fysiskt ett med monumentet genom att de gravlades i anslutning till detsamma, vilket också underströk anläggningens bestående och ”eviga” karaktär. Kyrkan kan i denna bemärkelse sägas bilda ett nav i tillvaron, den kristna världens medelpunkt.

DRÖMMEN OM JERUSALEM

I det föregående har några olika aspekter av kyrkobyggandets konsekvenser tagits upp. Trots ansträngningar och uppoffringar kunde kyrkobyggandet vara förenat med positiva värden, det var något som utfördes i gemenskap och det innebar skapandet av ett centrum. I allt detta kan kyrkobyggnadsföretaget liknas vid en annan av tidens stora rörelser, nämligen korstågsrörelsen.

Under 1000-talet ökade pilgrimstrafiken till Jerusalem, som allt mer kom att uppfattas som inte bara en mytisk, utan också en fysisk plats. Den förebådade inte bara det nya Jerusalem som i den yttersta tiden skulle komma ner från himlen, utan var också det ställe på jorden där Kristus levt och verkat. Jerusalem kom mer allmänt att framstå som kristenhetens centrum. Även om vissa kyrkomän hävdade att man i stället för att resa till den jordiska staden borde sträva efter det himmelska Jerusalem, växte intresset för det heliga landet bland lekmännen. Detta utnyttjade påven Urban II när han år 1095 uppmanade till det första korståget. Korstågen predikades genom en kombination av skrämseleffekter (i form av kraftigt överdrivna skildringar av muslimernas förföljelse av kristna) och belöningar, genom att tagandet av korset gav avlat. Korståget framställdes som ett offer, en storslagen fromhetsgärning som renade från all synd. Målet att vinna det himmelska Jerusalem kunde förveckligas genom att befria den jordiska staden.[26] Det första korstågets stora uppslutning visade att människor kommit att uppfatta tillvaron efter döden som lika reell som den före, och i säkrandet av en angenäm vistelseort hinsides var inga ansträngningar för stora. Genom att acceptera korstågets försakelser, faror och strapatser demonstrerades viljan att följa Gud – religionen förverkligades genom handling.

Runstensmaterialet visar att tanken på Jerusalemsfärder inte varit främmande i Skandinavien på 1000-talet. I mitten av detta århundrade kungjorde exempelvis

26 Raedts 1991; Riley-Smith 1993.

kvinnan Ingerun på en numera försvunnen runsten i Uppland sin avsikt att ”fara österut och till Jerusalem”.[27] Främmande var heller inte idén om att frälsning kunde vinnas genom meriterande handlingar som exempelvis brobyggande.[28] I delar av Skandinavien hade man vid denna tid också kommit igång med att bygga kyrkor. Även om Adams av Bremen uppgifter om att Skåne omkring år 1070 hade 300 kyrkor bör tas med en nypa salt,[29] låter han oss ändå förstå att det vid denna tid pågick kyrkobyggande på bred front i Skåneland. När det första korståget proklamerades, blev följden i Skandinavien förmodligen inte ett allmänt Jerusalemsfarande, men detta utesluter inte att de bärande idéerna bakom korståget ändå kan ha vunnit gehör.[30] Jag vill hävda att korstågstanken varit en kraftigt pådrivande faktor i den enorma satsning på stenkyrkobyggande som gjordes under det följande århundradet.

Fig. 3:3. Äldre avbildning av en nu försvunnen runsten från Stäket i Uppland (U 605). Inskriften lyder i översättning: ”Ingerun, Hårds dotter, lät rista runorna efter sig själv. Hon vill fara österut och till Jerusalem. Fot ristade runorna” (efter Wessén & Jansson 1949:4ff).

De kyrkor som uppfördes under denna tid har sannolikt uppfattats som representationer av den kristna stadsvisionen,[31] och den främsta av alla jordens städer var Jerusalem. Precis som Jerusalem låg i världens mitt, uppfördes kyrkan mitt i lokalsamhället. På samma sätt som Jerusalem kunde erfaras med sinnena genom pilgrimsfärder, och intas med svärd i hand, kunde det också erövras i hembygden, förutsatt att man var villig att underkasta sig de uppoffringar som detta innebar.[32] Från kontinenten är det känt att tidigmedeltida kyrkobyggnadsprojekt kunde entusiasmera betydande skaror av både unga och gamla människor ur olika

27 Wessén & Jansson 1949:4ff. Tack till Torun Zachrisson, som fäste min uppmärksamhet på denna runsten.

28 B. Sawyer 2000:124ff.

29 Adam av Bremen IV:7; Mats Anglert 1995a:65ff.

30 Det finns skriftliga belägg för att flera ur det andliga och världsliga elitskiktet i Danmark deltog i det första korståget, och korstågsideologin kom också tidigt under 1100-talet att knytas till danska erövrings- och kolonisationssträvanden på vendiskt område (Møller Jensen 2000:291ff; Villads Jensen 2000).

31 A. Andrén 1998:156.

32 Sambanden mellan kyrkobyggande och korståg har uppmärksammats tidigare, men då har vanligen korstågsverksamhetens politiska bakgrund eller samhällsekonomiska konsekvenser stått i fokus (t.ex. Yrwing 1978; Markus 1999; Wienberg 2001). Korståg som ideologiskt motiv till sockenkyrkobyggande har berörts mera sällan, men har nämnts av Rudolf Zeitler (Zeitler 1987:458).

sociala skikt att frivilligt och utan betalning dra kärror med tunga byggnadsmaterial till byggplatsen. Denna ”Kult der Karren” eller ”Cult of carts” blommade upp samtidigt med proklamationen av det andra korståget 1145, och Hans Sedlmayr har satt de båda fenomenen i samband med varandra. Han hävdar att människor kan ha uppfattat sin medverkan i byggandet av kyrkan, det himmelska Jerusalem i jordisk gestalt, som ett personligt offer av samma dignitet som att delta i återtagandet av det heliga landet. Rörelsen har dock delvis föregått korstågen, varför även andra motiv kan ha spelat in.[33]

KONKLUSIONER

I forskningen kring tidigmedeltida kyrkor har frågan om byggnadsinitiativ tillmätts stor betydelse. Detta kapitel har syftat till att nyansera denna bild, genom att framhålla att kyrkobyggandet var ett företag som löpte över lång tid och inbegrep medverkan av ett stort antal människor. Dessa har, likaväl som byggherren, gjort sig uppfattningar om vad projektet betydde. Byggnadens innebörd kan inte dikteras av en person, utan den skapas i interaktionen mellan människor, och i konfrontationen mellan idé och handling. Det kan för en nutida betraktare synas uppenbart att kyrkan haft maktsymboliska konnotationer, men detta innebär inte att det också måste ha uppfattats så under medeltiden. Tolkningen är beroende av uttolkarens bakgrund och referensramar samt i vilket sammanhang den görs, och en maktsymbolisk läsning utesluter inte en religiös. Uppfattningarna om kyrkobyggandet bör ha skiftat mellan olika individer och grupper. Genom att många innebörder kunnat knytas till kyrkan, har den kunnat appellera till breda sociala skikt. Mångtydigheten har verkat förenande.

Byggandet av romanska kyrkor må i flertalet fall höra samman med en hierarkisk samhällsorganisation, men verksamheten bör också ses som en del i skapandet av detta samhälle. I stället för att se böndernas medverkan i kyrkobyggandet enbart som ett resultat av tvång, har jag försökt lyfta fram de vinster, både religiösa och sociala, som dessa grupper kan ha gjort, eller ansett sig ha gjort, genom att ta del i projektet. Byggnadsarbetet må ha bekräftat böndernas underordnade roll, men torde även ha bidragit till skapandet av ett kollektivt medvetande hos denna grupp. Kyrkorna är både sociala och religiösa monument. Den prestige som samhällseliten vunnit genom byggnadsprojektet kan inte betraktas som frikopplad från monumentets religiösa innebörd, tvärtom: den kommer sig just av att man låtit sig associeras med, och legitimeras genom, religionen.

33 Sedlmayr 1950:363ff; Kimpel & Suckale 1985:72ff; Barnes 1996:257ff; Conrad 1997:92f.

4. DEN ROMANSKA KYRKAN

Det tidigmedeltida kyrkobyggandet kan alltså ses som en händelse med rituella implikationer, varigenom samhällets religiösa och sociala strukturer både bekräftas och förändras. I detta kapitel flyttas fokus från byggnadsprocessen till den färdiga kyrkan. Hur byggnaden har använts, och vilka symbolvärden man tillskrivit densamma är centrala frågeställningar i detta sammanhang. Syftet är att belysa kyrkornas flertydighet som monument. En bärande tanke är att olika grupper kan ha tolkat och tillgodogjort sig byggnaden på olika sätt, utifrån sina respektive förståelsehorisonter.

DET ROMANSKA KORET

Romanska kyrkor har som regel haft ett rektangulärt långhus och ett smalare och lägre korparti, som i öster antingen avslutats med en halvrund absid eller med en rak gavelvägg.[1] De båda byggnadsdelarna har kommunicerat med varandra genom en välvd öppning, en så kallad triumfbåge. Absidkyrkor förekommer generellt i områden präglade av tidigt stenkyrkobyggande. I Danmark har de varit särskilt vanliga på Jylland, Själland och öarna, i Sverige i Skåneland, Småland, Götalandskapen, Uppland, Öland och Gotland, och i Norge på Østlandet.[2] Korets utformning sågs tidigt som ett dateringskriterium. Absidkyrkan uppfattades som den äldsta planformen, medan kyrkan med rakt avslutat kor sågs som en något yngre byggnadstyp.[3] Under mellankrigstiden började det emellertid ifrågasättas om absidkyrkan alltid varit äldst. Studier av skånskt material visade nämligen att det bland de tidigaste kyrkorna fanns byggnader med rakt avslutade kor.[4] Numera anses vanligen absidkyrkor och kyrkor med rakt kor ha uppförts parallellt under 1100-talet, men att absidkyrkobyggandet avklingat fram mot 1200-talet mitt.[5]

1 Den halvrunda absidformen har varit den gängse, men andra varianter har förekommit, exempelvis polygonala och rektangulära absidutsprång, och rakt avslutade kor med invändig absidnisch.
2 Wienberg 1997b:9ff.
3 Hildebrand 1898-1903:212f; Wrangel 1907:53f; 1916:85f; Roosval 1911:18ff; Gunnäs 1915; H. Cornell 1918:12, 50f.
4 Anjou 1930:200f; Lundberg 1940:238ff.
5 Högberg 1965:112f; Wienberg 1997b:20f; Runer 2006:118f. Absidkyrkor har dock byggts även senare. Stora Köpinge kyrka i Skåne uppfördes omkring 1280 (Wienberg 1988:75f; Bartholin 1989), och Marie Magdalene på Jylland tillkom först under förra hälften av 1400-talet (Wienberg 1993a:43f; 1996:214).

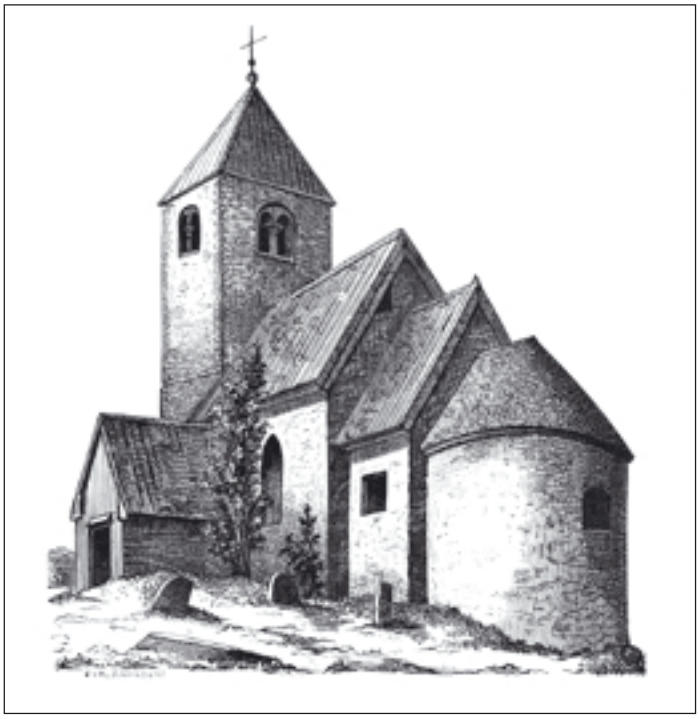

Fig. 4:1. Kyrkan i Våmb i Västergötland, en välbevarad absidkyrka från 1100-talet (efter Hildebrand 1898-1903).

Frågan varför den ena planformen föredragits framför den andra har länge upptagit kyrkoforskningens intresse. I äldre, konsthistoriskt präglade kyrkostudier ville man förklara skillnaderna med kontakter med olika områden. Absidkyrkorna ansågs röja inflytande från kontinenten medan kyrkorna med rakt kor inspirerats från anglosaxiskt område.[6] Detta är dock knappast en nöjaktig förklaring, eftersom båda planformerna förekommer i respektive områden.[7]

Korformerna har också förknippats med stilmässiga impulser från olika klosterordnar. Absidkyrkorna har då associerats med benediktinorden, och det rakt avslutade koret med den stramare cisterciensorden.[8] De har även setts som resultat av inspiration från olika stiftscentrum.[9] Andra förklaringar har tagit fasta

6 T.ex. Fischer 1918:96ff; 1920:16ff; Beckett 1924:59; Roosval 1924:16, 21; Bugge 1933:204f; Stenberg 1938:45, 79ff; J. Svanberg 1964:21; T. Eriksson 1988:179; Lindgren 1995b:82ff; Carelli 2007:226.

7 Wienberg 1997b:21.

8 T.ex. H. Cornell 1918:12; Boëthius 1933:34; Högberg 1965:113f; Holmberg 1990:13f; Markus 1999:52.

9 T.ex. Beckett 1924:102ff; Högberg 1965:113f; Tuulse 1968:27f; A. Liepe 1984:255ff.

på ekonomiska faktorer. Absidkyrkor återfinns ofta i bättre jordbruksbygder, och kyrkotypen har därför inte sällan setts som tecken på tidigt etablerad bebyggelse.[10] Johan Runer har i en nyligen framlagd avhandling framfört tesen att absiden utgjort ett synligt tecken på att kyrkan själv ägde prästgårdens jord.[11] Även liturgiska motiv har anförts. Absiden är inte någon rituell nödvändighet, men det är tänkbart att den kan ha hört samman med en rikare liturgisk praktik.[12] Den kan möjligen också ha haft en gynnsam inverkan på akustiken,[13] men det är tveksamt om förbättrat ljud kan ha varit huvudskälet till enklare lantkyrkor försågs med absid, eftersom de liturgiska sånginsatserna där torde ha varit relativt blygsamma.[14] Byggnadsdelens symboliska innehåll har förmodligen varit minst lika viktigt som dessa kronologiska, geografiska, ekonomiska och funktionella faktorer.

ABSIDENS RELIGIÖSA INNEBÖRDER

Absiden var från början ett romerskt arkitekturelement. Ursprunget kan härledas till profanbyggnader som basilikor och kejsarpalats, där absiden inrymde en upphöjd tribun med kejsarens tronstol, men också till centralbyggda mausoleer och gravtempel som blev förebildliga för fornkyrkans martyrhelgedomar.[15] Günther Bandmann har hävdat att funktionen som tronnisch från början var viktigast i västerlandet. Associationen med martyrgravsarkitekturen aktualiserades emellertid när absiden blev altarets plats, eftersom altaret innehöll reliker. De tidiga tronabsiderna hade en enkel exteriör, eftersom de motiverades av sin inre funktion. De senare absiderna fick en rikare yttre artikulering med bland annat arkader och halvkolonner. Enligt Bandmann utgjorde intresset för Anastasishelgedomen i Jerusalem, och den ökade kunskapen om denna anläggnings arkitektoniska gestaltning, en starkt bidragande faktor till absidbyggandets uppsving och förändrade karaktär under 1100-talet och början av 1200-talet.[16]

De tolkningar av absidernas symbolinnehåll som har gjorts, både av medeltida skribenter och moderna konsthistoriker, har vanligen avsett de stora monumenten, och det är inte självklart att de kan tillämpas på enklare lantkyrkor. Byggnadstyperna skiljer sig nämligen åt både när det gäller arkitektonisk gestaltning och rumsupplevelse. Jag gör dock bedömningen att de grundläggande konnotativa innebörderna varit likartade. För detta talar den kronologiska överensstämmelsen: i både storkyrkor och lanthelgedomar har absidbyggandet

10 T.ex. Hildebrand 1898-1903:204; Salvén 1940:36; Högberg 1965:114.
11 Runer 2006:55, 74, 197.
12 Holmberg 1990:13.
13 Almgren 1964; Holmberg 1990:17.
14 Helander 1991:216ff.
15 Bandmann 1953; Wessel 1999.
16 Bandmann 1953.

Fig. 4:2. Lunds domkyrkas absid (Foto: förf., mars 2007). Erik Cinthio har i absidexteriörens rika gestaltning ansett sig finna stöd för Bandmanns tankegångar (E. Cinthio 1957:194f).

kulminerat i perioden 1150-1225. Man kan även peka på betydande arkitektoniska, funktionella och rumsliga likheter. Lantkyrkornas absider är visserligen normalt sett enklare utformade än storkyrkornas, men de har samma halvcirkulära form, och båda inrymmer kyrkans viktigaste inventarium, högaltaret.

Nära knuten till absidvalvet som arkitektonisk form är framställning av Kristus som den tronande världshärskaren: Majestas Domini (ibland också benämnd Rex gloriae eller Herren i majestät). Kristus framställs här sittande, innesluten i en mandelformad gloria (mandorla) och omgiven av evangelistsymboler, med ena handen på livets bok och den andra höjd i en välsignande gest.[17] I romersk byggnadskonst uppfattades valvet och kupolen som en gestaltning av himlen, gudarnas boning, och denna himmelssymbolik har sannolikt följt med absiderna till den kristna kyrkoarkitekturen.[18] Absidens apokalyptis-

17 Kilström 1966; Gotfredsen & Frederiksen 1993:197ff.
18 Lehmann 1945; E. Cornell 1966:98; Benko 1993:95ff.

Fig. 4:3. Majestas Domini från Vä kyrka i Skåne. Kalkmålningarna härrör sannolikt från 1100-talets andra kvartal (Foto: Lennart Karlsson).

ka bild av Kristus som världsdomaren är ett starkt uttryck för den gudomliga auktoriteten, men symboliken är inte utan intressanta nyanser. Hela den bibliska Uppenbarelseboken är starkt teocentrisk, men det finns en skillnad i beskrivningarna av Guds nuvarande existens i himlen och hur han skall framträda i det kommande nya Jerusalem. När Johannes lyfts upp till himlen får han skåda en tron omgiven av en regnbåge, och kring denna finns ytterligare tjugofyra troner för de tjugofyra äldste. Herrens tron omges av de fyra evangelistvarelserna, som tillsammans med de tjugofyra äldste bildar ett slags prästerskap som å folkens vägnar utför en ständig lovprisning av Herren.[19] I det nya Jerusalem har emellertid åtskillnaden mellan Herren och hans skapelse försvunnit. Folken är inte underkastade Guds styre utan är delaktiga i detsamma. Genom sin fria vilja att tjäna Gud har de blivit som kungar, de är fullkomnade och får se Guds ansikte.[20] Gud/Lammet framställs alltså i båda fallen som tronande, men medan lovprisningen av honom nu måste ske genom förmedling av ett prästerskap, blir det i det nya Jerusalem möjligt för envar att tjäna honom direkt.[21] Framställningen av

19 Upp 4-5. Här och fortsättningsvis i framställningen används den senaste bibelöversättningen *Bibel 2000*.
20 Upp 22.
21 Bauckham 1993:140ff.

Majestas Domini i absidens hjälmvalv skulle därför kunna tolkas som ett argument för nödvändigheten av ett prästerskap som Skaparens länk till sin skapelse. Den skulle också kunna läsas som ett löfte om ett kommande lyckorike där detta mellanled inte längre behövs.

Absiden har emellertid inte enbart associerat till den gudomlige Kristus, utan även till den mänsklige. Något som skiljer lantkyrkans absid från den större kyrkans är att den inte på samma sätt utgör en egen rumsbildning, utan mer framstår som en artikulering av koret. Med sitt omslutande hjälmvalv skapar absiden i den mindre kyrkan ett utrymme av närmast grottliknande karaktär. Enligt en apokryfisk tradition, som i Norden populariserades genom den Heliga Birgitta, men som kan ha varit känd även tidigare, ägde Jesu födelse rum i en grotta.[22] I Bibeln omtalas också på flera ställen gravläggningar i bergrum. Kristus själv lades i en ny och oanvänd klippgrav[23], och gravar uthuggna ur berget nämns på flera ställen i Gamla testamentet.[24] Abraham förvärvade till exempel Makpelagrottan som gravplats åt sig själv och sina efterkommande.[25] Det är inte helt säkert att högaltaret under äldre medeltid i västerlandet hade den symboliska betydelsen av Kristi grav,[26] men det bör ha uppfattats som en sinnebild för Kristus, och med honom förknippade ting som krubban, nattvardsbordet och korset.[27] Altaret var dock att betrakta som en grav i den bemärkelsen att det innehöll reliker.

Absiden kan alltså tillskrivas en mångfacetterad religiös symbolik. Den har anknutit till Jerusalem, både den jordiska plats där Kristus levt och verkat, och det nya Jerusalem som vars härskare han skall framträda i tidernas fullbordan. Den har åskådliggjort själva kärnan i den kristna läran: att Kristus var både sann människa (vars offerdöd illustreras av altarets kors och absidens gravsymbolik), och sann Gud (som visas av Majestas Domini-framställningen i absidens hjälmvalv). Den berättar om historien och om framtiden, och inskärper hos betraktaren idén om att människan genom det som hänt får del i det som skall komma.

Absiden innebär att koret, prästerskapets del av kyrkan, framhävs både arkitektoniskt och visuellt. Absidens båda sidor, den konvexa exteriören och den konkava interiören, ger två helt olika arkitektoniska uttryck. I arkitekturfenomenologisk forskning beskrivs den konvexa formen som expansiv. Den förmedlar intrycket av att dölja något starkt och dominerande, vars tyngd får själva väggen

22 E. Cornell 1966:98.
23 Matt 27:60; Mark 15:46; Luk 23:53.
24 1 Mos 50:5; 2 Krön 16:14; Jes 22:16.
25 1 Mos 23:9; 1 Mos 25:9; 1 Mos 49:29-32.
26 Joseph Braun har hävdat att denna symboliska innebörd inte blev framträdande förrän mot medeltidens slut, medan Erik Cinthio och Otto Norn har ansett att altaret under medeltiden symboliserat Kristi grav (Braun 1924:753; E. Cinthio 1968a:69; Norn 1982:15).
27 Braun 1924:751ff; Sauer 1924:155ff.

Fig. 4:4. I den norra delen av absiden i Vinslövs kyrka i Skåne avbildas ett ovanligt gravläggningsmotiv. Kanske visar bilden hur Kristus läggs till vila, men det kan också röra sig om något diakonhelgon. Kalkmålning från 1100-talets andra fjärdedel eller mitt[28]
(Foto: Lennart Karlsson)

att bukta sig mot betraktaren, samtidigt som den sluter sig inåt och skyddar sitt innehåll. Den konkava formen är i stället visuellt omfamnande och mottagande; väggen ger till synes vika för betraktarens blick.[29] Det kan således upplevas som att byggnadsdelen utåt sett syftat till att framhäva och förstärka altarområdets kraft och helighet, medan absidens betydelsefulla innandöme skyddats mot insyn och obehörigt tillträde genom en trång triumfbåge, eventuellt i kombination med andra avskärmande arrangemang i korgränsen. För att återknyta till Foucaults tankar om kunskap och makt, skulle man kunna säga att korpartiets arkitektoniska utformning bidragit till att etablera en asymmetrisk kunskapsrelation som förstärkt prästerskapets makt. Med terminologi lånad från Bourdieu skulle man också kunna formulera det som att absiden bidragit till att öka prästerskapets symboliska kapital.[30] Det romanska koret i allmänhet, och det absidförsedda

28 Beträffande motivets tolkning, jfr Rydbeck 1943:307, 320; Nørlund & Lind 1944:37; Lindgren 1971:113ff; 1986:129; Yrlid 1976:89. Beträffande dateringen, jfr Banning 1984:15; Lindgren 1986:128f; CWP III:178.
29 Arnheim 1977:94ff; Thiis-Evensen 1983:263f; 1987:147f.
30 Foucault 1979; Bourdieu 1991:179ff.

koret i synnerhet, kan ses som en visualisering av idén om att Guds nåd kom människorna till godo genom prästerskapets förmedling. Den absidiala betoningen av korpartiet understryker kleresiets betydelse som nödvändigt mellanled i kommunikationen mellan människa och gudom, vilket återknyter till det tidigare resonemanget om den gudomliga hierarkin i Uppenbarelsebokens förra del.

ABSIDEN SOM MAKTSYMBOLISKT UTTRYCK

Absiderna har också givits mer explicit maktsymboliska tolkningar, och även här är utgångspunkten ofta absidens bild av Majestas Domini. Wienberg har lagt fram en teori som fått ett visst genomslag i historisk-arkeologisk forskning, där absiden setts som uttryck för biskoplig makt.[31] I fornkyrkans basilikor och katedraler var absiden platsen för biskopens tron, cathedran, och denna betydelse av episkopal suveränitet anser Wienberg kan ha överförts till absiden som arkitektonisk form. Som stöd anförs bland annat de romanska biskopssigillens formmässiga likhet med bilden av Majestas Domini. Dessa sigill har en spetsoval form, och framställer biskopen tronande, vanligen med kräkla och med handen höjd i en välsignande gest (fig. 4:5).[32]

Majestas Domini-bilden i kyrkans absid har även tolkats som en symbolisk manifestation av världslig makt. Bolvig anser att kyrkornas byggherrar, som enligt honom varit den jordägande eliten, i absidens bild av den förhärligade himlakonungen kunnat läsa in en bekräftelse av sin egen maktställning. Den tronande Kristus omges av evangelister och sidofigurer på samma sätt som feodalfursten omges av sina vasaller. Den världsliga makten stärks genom parallellen till ett gudomligt ideal.[33] Bolvig ser i denna maktsymboliska tolkning förklaringen till att absider med tillhörande Majestas Domini-framställningar varit vanligare i den mer aristokratiskt dominerade östra delen av det danska riket än i den västra.[34]

Har absiden, förutom att utgöra en arkitektonisk artikulering av prästerskapets del av kyrkan, också haft ett konkret maktsymboliskt innehåll? Och kan byggnadsdelen användas för att klarlägga relationen mellan den världsliga och den kyrkliga makten under äldre medeltid? För att belysa dessa frågor har jag valt att se närmare på förhållandena i det medeltida Danmark under 1100-talet och 1200-talets förra hälft.

31 Wienberg 1997b; Mogren 2000:190f; L. Liepe 2001:65; Runer 2006:55; K. Carlsson 2007:137.

32 Wienberg 1997b.

33 Bolvig 1992:203ff.

34 Skillnaden mellan Jylland och Själland/Skåne vad gäller förekomst av absider och Majestas Domini-framställningar har tidigare uppmärksammats, t.ex. Nørlund & Lind 1944:35ff; Kaspersen 1985a:50.

Fig. 4:5. Biskop Radulfs av Ribe († 1171) sigill, ett av de äldsta kända biskopssigillen i Danmark (efter H. Petersen 1886).

BISKOP, KUNG OCH ARISTOKRATI

Wienberg har gjort gällande att absiden kan ha symboliserat att kyrkan varit underkastad episkopal överhöghet. För att åskådliggöra tankegången lyfter han fram kyrkan i Vä. Denna kyrka var ursprungligen en kunglig anläggning som på 1150- eller 1160-talet, genom biskoplig förmedling, hamnat i premonstratensordens ägo.[35] Kyrkans absid är sekundärt tillfogad, och försedd med en Majestas Domini-framställning som flankeras av kungliga stiftargestalter på tribunväggen. Henrik Græbe har i volymen om Vä i *Sveriges kyrkor* bedömt att absiden byggts i samband med munkarnas ankomst, och Wienberg har tolkat detta som att absiden och kalkmålningarna tillkommit i syfte att synliggöra kyrkans övergång från en maktsfär till en annan: från kunglig ägo till kungligt patronat under episkopal suveränitet.[36] Den förhärskande uppfattningen är annars att korets och absidens

35 Græbe har hävdat att klostret instiftats på 1160-talet, medan Yrlid anser att det tillkommit 1158 (Græbe 1971:46; Yrlid 1976:60).
36 Græbe 1971:60; Wienberg 1997b:26f.

målningar tillkommit redan under 1100-talets andra fjärdedel.[37] Detta skulle i så fall innebära att absiden tillkommit under tiden då kyrkan tillhörde kungen, det vill säga *före* det att den överlämnades till biskopen och klostret.

Det finns inget som tyder på att absidkyrkoplanformen skulle ha undvikits av kungamakten. Tvärtom tycks majoriteten av kyrkorna på de platser som på 1230-talet tillhörde kungalevet ha varit absidförsedda,[38] och absidkyrkor med romanska Majestas Domini-framställningar har även funnits i en rad andra socknar med kungligt inflytande.[39] Resonemanget kan belysas ytterligare med ett exempel, nämligen kyrkan på kungalevet i Hagested på Själland. Hagested har förmodligen tillhört den kungliga domänen medeltiden igenom, och biskopen i Roskilde hade från socknen utöver tiondet endast inkomster från ett litet jordstycke.[40] Kyrkan uppfördes på 1100-talet som en absidförsedd anläggning utan torn. Under 1100-talets tredje fjärdedel dekorerades hela interiören med kalkmålningar som har attribuerats till den så kallade Jørlundegruppen.[41] Denna verkstad kan knytas till ett betydande antal socknar på Själland där Hvideättens intressen var starka. I absiden i Hagested finns den vanliga Majestas Domini-framställningen, och i triumfbågen flankeras korslammet av två heliga biskopar. På triumfbågens norra sida lyfter en världslig stiftare upp ett föremål som sannolikt bör tolkas som en kyrkomodell mot Guds välsignande hand. Trots avsaknaden av kungliga insignier är det rimligt att uppfatta donatorn som en person nära knuten till kungamakten.[42] Mycket tyder alltså på att kungamakten legat bakom uppförandet av

37 Kalkmålningarna har givits skiftande dateringar: omkring 1121 (Dannesboe 1986:201), 1120-1130 (Lindgren 1995c:311), slutet av 1130-talet (Yrlid 1976:67), perioden 1121-1150 (Banning 1984:10ff; Kaspersen 1985a:28f; CWP III:192; IV:7ff ; MB/Vä, 1/12 2008), omkring 1170 (Græbe 1971:91).

38 Av de kyrkor som uppförts på kungalev i Skåne och Danmark väster om Öresund har drygt två tredjedelar av de byggnader där planformen kunnat bestämmas varit absidkyrkor. I Blekinge och Halland har fördelningen varit jämnare. Genomgången bygger på uppgifter om kungalev i KVJ 1 och A. Andrén 1983, jämfört med upplysningar om kyrkornas planform i *Danmarks Kirker*, Trap och Karlsson 1998.

39 I Skåne kan detta till exempel påvisas i följande socknar med regala patronatsrätter eller jordinnehav: Bjuv, Everöd, Härslöv, Hästveda, Löderup, Ottarp, Sireköpinge, Södra Mellby, Södra Åsum, Östra Vram och Övraby (Yrlid 1976:90).

40 Godset mageskiftades från kronan 1540. Redan i mitten av 1300-talet skrev sig emellertid riddaren Per Jensen till gården, vilket antingen betyder att den då var i aristokratisk ägo eller att Per Jensen var en kunglig länsman (KVJ 2:153, 203).

41 Nørlund & Lind 1944:257ff; Kaspersen 1985a:41f; Dannesboe 1986:191; DK Holbæk amt, bd 7:525ff. Målningsrester har påträffats både i absiden, koret och på långhusets öst-, nord- och västväggar.

42 Kaspersen 1985a:41. Poul Nørlund har lagt fram hypotesen att det kan ha rört sig om en ”bondehövding” från tiden innan kyrkan kom i kungamaktens ägo (Nørlund 1935:16; Nørlund & Lind 1944:15), men konkreta belägg för detta saknas.

Fig. 4:6. Donatorsbild från Hagested (teckning av J. Kornerup i Kornerup 1875).

denna absidkyrka på kungalevets mark. Kungamaktens gynnande av kyrkan förefaller alltså inte ha skett på bekostnad av ett minskat faktiskt inflytande över densamma. Snarare kan åtgärden tänkas ha befäst en redan existerande god relation till stiftsledningen. Biskopsstolen i Roskilde innehades nämligen från 1158 av Absalon från Hvideätten, som stod kungamakten nära. Kalkmålningsmaterialet innehåller även andra spår av intima relationer mellan kungamakt och kyrka. I skånska Stehag samsas den andliga och världsliga överheten i kyrkans triumfbåge: på den södra sidan avbildas en ärkebiskop i full ornat och på den norra sidan en kung med krona och spira. Den kungliga figuren kan genom en inskrift identifieras som Knud VI, vilket innebär att ärkebiskopen bör vara antingen Absalon eller hans efterträdare Anders Sunesen. Kyrkan i Stehag bestod ursprungligen av ett rektangulärt långhus med smalare, absidförsett kor, och möjligen har kyrkan också haft ett torn i väster.[43] För att sammanfatta vill jag hävda att absiden visserligen kan ha haft bibetydelser av kyrklig auktoritet, men att materialet knappast styrker teorin att absidkyrkorna varit speciellt förbundna med stiftet.

Om absiden alltså inte tycks spegla någon motsättning mellan kungamakt och kyrka, blir frågan hur den andra sidan av den världsliga makten, nämligen aristokratin, förhållit sig till byggnadsdelen? I Danmark har det påvisats ett starkt samband mellan absider och romanska västtorn. Västtorn har ofta satts i förbindelse med aristokratiskt inflytande över kyrkan, och i det medeltida Danmark öster om Stora Bält beräknas fyra av fem kyrkor med romanskt västtorn också ha haft absid.[44] I Skåne har en lång rad av dessa tornförsedda absidkyrkor haft

43 Yrlid 1976:52ff, 86; 1987:104ff; Banning 1984:35ff, 153; CWP III:94ff. Absiden revs på 1500-talet men har förmodligen även den varit dekorerad med målningar.

44 Jacobsen 1993:34f. Liknande samband har konstaterats även på andra håll, exempelvis i Småland (Hansson 2001:106).

Fig. 4:7. Biskopsbilder på triumfbågens undersida i Slaglille kyrka (efter J. Petersen 1900).

kalkmålningar med Majestas Domini-motiv,[45] och i några fall har västtornet också varit utrustat med emporvåning.[46]

Kalkmålningsmaterialet ger ytterligare indikationer på att absidkyrkor med Majestas Domini-framställningar kan ha stiftats av världsliga personer. I de skånska kyrkorna Vallkärra och Gualöv har donatorer låtit avbilda sig i triumfbågen.[47] Det finns också exempel på hur stiftarbilder i absidkyrkor kombinerats med vad som skulle kunna tolkas som uttryck för biskoplig auktoritet. Fjenneslev kyrka på Själland kan ses som en starkt aristokratiskt präglad anläggning med emporförsett, sekundärt tillfogat, tvillingtorn, och kyrkans exklusiva karaktär understryks av det världsliga stiftarpar som avbildas på triumfväggen (jfr fig. 3:2). I absiden har det tidigare funnits en framställning av Majestas Domini, och två biskopshelgon avbildas i triumfbågen.[48] I Tveje Merløse, också på Själland, har en absidmålning

45 T.ex. Bjuv, Bjäresjö, Everöd, Finja, Fjelie, Härslöv (sekundär absid, Jacobsen 1993:119), Hästveda, Hörby, Löderup, Södra Mellby, Vallkärra, Vinslöv (osäker datering, Jacobsen 1993:146), Vä, Västra Tommarp, Västra Vram, Östra Hoby, Östra Vram och Övraby (osäker datering, Jacobsen 1993:156).

46 Bjäresjö, Fjelie, Löderup Vä och Östra Hoby.

47 Vallkärramålningarna dateras till perioden 1125-50 (Banning 1984:156; Kaspersen 1985a:46; CWP III:172f), Gualövsmålningarna till perioden 1150-1175 (Banning 1984:145; Yrlid 1986:186f; CWP II:152f).

48 Den fragmentariska absidmålningen är övertäckt. Kalkmålningarna dateras nu till perioden 1125-1150 (Dannesboe 1986:190; Lyckegaard 1986:122), men har tidigare daterats till 1100-talets andra hälft (Nørlund & Lind 1944:266; DK Sorø amt 1:330).

Fig. 4:8. Kyrkan i Norra Åsum vid 1800-talets mitt (teckning av J. Kornerup i W. Anderson 1926).

med Majestas Domini kombinerats med en framställning av heliga biskopar i triumfbågen och ett emporförsett tvillingtorn i väster.[49] Fjenneslevs tornlösa grannkyrka Slaglille har haft en snarlik utformning. Även här finns sekulära stiftare på triumfväggen, och en bild av den tronande Herren i majestät i absiden, men i triumfbågen är det inte biskopshelgon utan ärkebiskopar som avbildas.[50] Även kyrkorna i Everöd, Finja, Knislinge och Silvåkra i Skåne har varit försedda med absid, romanska västtorn och biskopsbilder i triumfbågen. Det har således inte varit särskilt ovanligt att biskopar eller biskopshelgon återgivits på triumfbågens undersida, och i många fall har detta skett i kyrkor som tycks ha haft anknytning till aristokratin.

Det finns också mer direkta belägg för att biskopar ibland gjort gemensam sak med aristokratin i kyrkobyggnadsfrågor. Norra Åsums kyrka i nordöstra Skåne är en absidkyrka med brett västtorn, som enligt en invid kyrkan placerad

49 Kalkmålningarna dateras nu till perioden 1150-75 (Kaspersen 1985a:46; Dannesboe 1986:199; DK Holbæk amt, bd 27-28:2976ff), men har tidigare daterats till omkring 1200 (Nørlund & Lind 1944:255).

50 Kalkmålningarna dateras nu till perioden 1125-1150 (Kaspersen 1985a:46; Dannesboe 1986:196), men har tidigare daterats till omkring 1200 eller decennierna därefter (Nørlund & Lind 1944:267; DK Sorø amt 1:345).

runsten skall ha uppförts på initiativ av ärkebiskop Absalon och Esbern Mule. Kyrkans emporförsedda västtorn har varit bland de högsta i Skåne, och i långhusets västra del fanns en upphöjd tribun som även den antyder världsliga intressen i kyrkan. Men även den religiösa sfären har betonats. Absiden har utvändigt dekorerats med lisener, och i det inre markeras korgränsen med tre trappsteg. En betydande nivåskillnad har också funnits mellan koret och absiden.[51] I Norra Åsum har ärkebiskopen och en lokal storman samarbetat om kyrkobygget,[52] men även på andra håll finns det mycket som tyder på att den världsliga makten har kunnat samsas med den kyrkliga. Hypotesen att absidförsedda kyrkor i särskilt hög grad skulle ha varit underkastade biskopen anser jag därför vara diskutabel, och dessutom svår att leda i bevis. I kyrkorättslig bemärkelse var ju dessutom alla sockenkyrkor, även de med rak koravslutning, underställda episkopal överhöghet. Möjligen skulle valet av absidkyrkoplanformen kunna ses som ett synliggörande och erkännande av kyrkans auktoritet, men detta behöver inte ha inneburit en försvagning av den världsliga makten.

REGNUM OCH SACERDOTIUM

Inom den kyrkliga reformrörelsen var hävdandet av kyrkans självständighet och frihet från världslig inblandning (*libertas ecclesiae*) en central fråga. År 1076 hamnade reformpåven Gregorius VII i konflikt med den tysk-romerske kejsaren Henrik IV, vilket resulterade i den senares bannlysning och botgörarvandring till Canossa året efter. Investiturstriden rasade därefter länge och fick i Tyskland en provisorisk lösning genom konkordatet i Worms 1122. I detta fördrag skiljdes det mellan den andliga investitur som tillkom påven, och den världsliga investitur, som tillerkändes kejsaren i egenskap av biskoparnas feodalherre. Den grundläggande motsättningen mellan påve och kejsare fanns dock kvar, och kom fortsättningsvis även att inverka på de kyrkliga förhållandena i Skandinavien.

En av de nordiska ärkebiskopar som mest eftertryckligt hävdade kyrkans frihet var Eskil, vars stormiga ärkeepiskopat inföll åren 1138-1177. Det var under Eskils tid som ärkebiskop som Lunds domkyrkas högaltare invigdes (år 1145). Han var även en flitig klostergrundare, verkade för korståg och mission i Östersjöområdet och lät sammanställa den skånska kyrkorätten.[53] Eskil hade personliga kontakter med internationella kyrkliga ledare och förgrundsgestalter som Bernhard av Clairvaux och påvarna Hadrianus IV och Alexander III. Mot slutet av 1150-talet blossade den gamla konflikten mellan den tysk-romerske kejsaren och påven åter upp. Då Eskil förblev lojal mot påven, och kung Valdemar I hade svurit trohetsed

51 W. Anderson 1926:37ff; Lindhagen 1972; Josefson 2005:149ff.
52 Skansjö 2006:42.
53 Breengaard 1982:239ff; Hellström 1982; P. Holm 1988a:77f.

till kejsaren Fredrik Barbarossa, kom konflikten att påverka även Danmark. Eskil lämnade landet år 1161, och vistades därefter utomlands till 1167. Kungen och ärkebiskopen försonades i samband med den stora kyrkofesten i Ringsted 1170, då kung Valdemar I:s helgonförklarade far, hertig Knud Lavard, skrinlades.

Den kyrkopolitiska situationen förändrades emellertid när Absalon efterträdde Eskil på ärkebiskopsstolen. Absalon tillhörde den mäktiga Hvideätten, och hade växt upp tillsammans med kung Valdemar I. Även Absalon hade internationella kontakter, och hade under flera år i mitten av 1100-talet studerat i Paris, där han kommit i kontakt med tidens andliga och intellektuella strömningar. Tillbaka i Danmark inleddes en kyrklig karriär som biskop i Roskilde 1158. Absalon kom även att ägna mycket energi åt korståg i Östersjöområdet, borgbyggande och kyrkorättsligt arbete. Absalon höll en låg profil i den stora kyrkostriden på 1160-talet, men solidariserade sig snarare med kungen än med ärkebiskopen. Under Absalons egen tid som ärkebiskop 1177-1201 kan kungamakten och kyrkan sägas ha förenats i en strävan att konsolidera det danska riket, en utveckling som fortsattes av Absalons efterträdare på ärkebiskopsstolen, släktingen Anders Sunesen.[54]

I äldre forskning renodlades gärna konfliktlinjen mellan kungamakt och kyrka, men detta ger inte rättvisa åt 1100-talets komplexa kyrkopolitiska situation.[55] Såväl tronpretendenter som biskopar och andra högre befattningshavare rekryterades ur samhällets översta skikt, vilket innebar att konflikter och allians-bildningar inom de ledande elitkollektiven också kom att beröra den andliga maktsfären. Även om biskoparna i teorin skulle vara hörsamma mot ärkebiskopen och påven, påverkades deras lojalitet i praktiken av vilken relation de själva och den släktgruppering de tillhörde hade till den som innehade kungavärdigheten.[56] Under den stora kyrkostriden på 1160-talet valde sålunda flertalet biskopar i Danmark att stödja kung Valdemar I framför ärkebiskopen.

ABSIDENS MÅNGTYDIGHET

Jag anser att absiden kan ha haft konnotationer av kyrklig auktoritet, men att detta inte skall förstås i alltför bokstavlig bemärkelse. Den världsliga makten var sammanflätad med den kyrkliga, och båda kunde tjäna på att stödja varandra. Investiturstriden och de följande konflikterna mellan kejsare och påvemakt visade att kyrkan inte längre enbart var en andlig auktoritet, utan också hade blivit en politisk kraft att räkna med. En furste som ville bevara sin makt gjorde klokt i att age-

54 Kræmmer 1999; Johansen & Halding 2001; Josefson 2005:25ff.
55 Jfr Breengaard 1982.
56 Elitnätverkens roll inom 1100-talets politiska kultur i Danmark har belysts av Lars Hermanson (Hermanson 1998; 2000).

ra i samförstånd med kyrkan, snarare än att försöka sätta sig över densamma. Det nya sättet att uppnå en religiöst sanktionerad maktställning var att agera *för* kyrkan, att göra kyrkans intressen till sina egna. På så sätt kunde man tillgodogöra sig en del av kyrkans symboliska makt. Genom att upphöja och glorifiera den katolska kyrkan och dess tjänare, befordrade man samtidigt sig själv i egenskap av denna kyrkas försvarare och förkämpe i världen. Ett dylikt patronatsförhållande bör inte ses som ett urvattnat kyrkoägarskap, utan som ett vittnesbörd om en ny tid, karaktäriserad av nya relationer mellan den andliga och världsliga makten.

Absidens religiösa innebörder bör emellertid inte undervärderas. Absiden har kunnat knyta an till föreställningar om kampen för det jordiska Jerusalem, som aktualiserats genom korstågsrörelsen, och hoppet om den himmelska staden. Den har illustrerat trons grundsatser, Kristi död och uppståndelse, och framhållit prästerskapets och den katolska kyrkans betydelse som förmedlare mellan människa och Gud. Arkitekturens innebörder har emellertid varit föränderliga och flytande. De har skapats genom de sätt på vilka människor tagit byggnaderna i bruk. Absidernas storhetstid varade minst 150 år, och de förekom i en rad skiftande miljöer både i Skandinavien och i Europa. Det är befogat att anta att det skett förskjutningar byggnadsdelens betydelseinnehåll under denna tid. Att absiden präglas av formmässig homogenitet, behöver inte betyda att också meningsinnehållet varit enhetligt.

VÄSTTORN

I Danmark försågs två tredjedelar av kyrkorna under medeltiden med torn, men av dessa härrör knappt en fjärdedel från periodens förra del. Även om flertalet torn alltså är gotiska, är det framför allt de romanska som diskuterats i forskningen. I Danmark är romanska västtorn betydligt mer frekventa i den östra rikshalvan (det vill säga Själland och Skåneland) än i den västra.[57] De är också relativt vanliga i Sverige, särskilt i de centrala delarna av Götaland och Svealand (det vill säga Östergötland och Västergötland, Närke, Västmanland, Södermanland och Uppland, samt Öland och Gotland).[58] I Norge är romanska torn tämligen sällsynta. Västtornen präglas av stor formmässig variation: det finns exempelvis breda torn, kvadratiska torn, tvillingtorn, torn med förhöjt mittparti och cirkulära torn.[59] Detta har inbjudit till stilhistoriska och typologiska resonemang,[60] men

57 Nyborg 1985:94; Wienberg 1993a:103ff.
58 Bonnier 2001.
59 Stiesdal 1983a; Liebgott 1989:160.
60 W. Anderson 1926; Lundberg 1940:264ff.

oftare är det byggnadsdelens funktionella och symboliska sidor som blivit föremål för diskussion.

Kyrkornas torn har ibland, i synnerhet i äldre forskning, tillskrivits försvarsmässiga funktioner. Den långvariga debatten om de så kallade försvarskyrkorna[61] kan sägas ha mynnat ut i en konsensus kring uppfattningen att kyrktorn normalt sett inte byggts med tanke på aktivt försvar, men att de i åtminstone i vissa fall, och ibland efter ombyggnad, kan ha utnyttjats som refugium eller för passiva försvarsändamål.[62] Tornens övervåningar kan också ha använts för förvaring,[63] en funktion som dock är svår att belägga arkeologiskt. Några torn, som exempelvis de i Bjälbo i Östergötland och i Föra på Öland, kan också ha använts för försvars- och bostadsändamål.[64] En omdiskuterad fråga är huruvida de romanska tornen burit kyrkklockor. Några anser att detta varit tornens primära syfte,[65] medan andra gör gällande att de inte har haft några sådana funktioner.[66] Förmodligen har de flesta romanska torn klarat av att bära de relativt små romanska kyrkklockorna, men för de större gotiska klockorna krävdes mer robusta tornanläggningar eller klockstaplar.[67] Ett omtvistat drag är ljudgluggarna, som ibland setts som belägg för en ursprunglig klockringningsfunktion,[68] och ibland betraktats som resultat av stilmässig påverkan från kontinenten.[69] Ibland har tornets mellanvåning öppnat sig mot långhuset, och från denna gallerivåning har exempelvis en kyrkägare eller patronus i avskildhet kunnat övervara mässan. Mellanetagen kan även ha inrymt ett altare och brukats som kapell, ofta Mikaelskapell.[70] Under några romanska torn har det också påträffats

61 För referenser, se I-M. Nilsson 1994:7ff och Wienberg 2000:30ff.

62 T.ex. Johannsen & Smidt 1981:52f; Holmberg 1990:35ff; Wienberg 1993a:102.

63 T.ex. Johannsen & Smidt 1981:53; Wienberg 1986b:56; 1993a:102; Holmberg 1990:35.

64 Tornet i Bjälbo uppfördes efter 1220, och arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar har visat att det använts för flera olika ändamål, till exempel bostad, förvaring och försvar. Det har även från början varit avsett att hysa kyrkklockor (Redelius 1972:36f; J. Eriksson 1983:32; Gustin 2006). Även tornet i Föra kyrka har en komplicerad konstruktion med valvslagna kammare i flera våningar. I tornet finns även ett avträde (Boström 1972:5333ff; Bonnier 2003a:28f).

65 T.ex. Gustafsson 1968:47; Jacobsen 1993:57ff, 67f, 73. I en del kyrkor, till exempel Föra, Mörbylånga, Persnäs och Vickleby på Öland, har spår av löphål för klocklinor bevarats, som visar att tornen varit avsedda att fungera som klocktorn (Boström 1970:437; 1972:554ff; 1983:43, 50ff; 1997:30ff; Bonnier 2003a:28f).

66 T.ex. Zeitler 1979:112; Johannsen & Smidt 1981:50f; Stiesdal 1983a:27ff; Liebgott 1989:159f.

67 Jacobsen 1993:57ff; Wienberg 1993a:102.

68 T.ex. Bonnier 2001:78.

69 Stiesdal ser förekomsten av ljudgluggar som en följd av att stilmässig inspiration från västra Tyskland (Stiesdal 1983a:28).

70 Schmidt 1956:380f; Holzinger 1962:121f.

Fig. 4:9. Romanska västtorn uppvisar en stor formmässig variation. Västtornet i Heda i Östergötland är exempelvis dekorerat med rundbågsfriser och lisener, och har i likhet med flera andra västtorn i Östergötland och Närke en gradvis avtrappning uppåt. Den nuvarande tornhuven är sekundär; den ursprungliga huven var av sten (Bonnier 2004a:41ff. Foto: förf., aug. 2007).

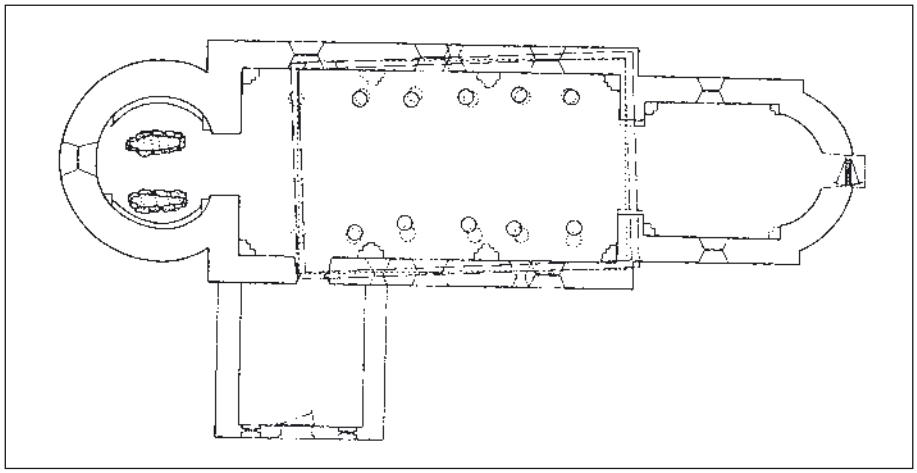

Fig. 4:10. Vid en arkeologisk undersökning 1965 i Hammarlunda kyrka i Skåne påträffades två romanska stenkistor i rundtornets golv. Gravarna är samtida med tornet och har tolkats som stiftargravar. Stenkyrkan har föregåtts av två äldre träkyrkor (Gustafsson & Weidhagen 1968:157ff; Holmberg 1990:32f, bild efter Gustafsson & Weidhagen 1968).

exklusiva gravläggningar, vilka tolkats som stiftargravar.[71] Gravarna antyder att tornets bottenvåning fungerat som gravkapell. Tornens bottenvåning kan också ha tjänstgjort som förhall, samlingslokal eller dopkapell.[72] De romanska västtornen har alltså sannolikt haft en rad olika funktioner, och man bör inte se någon motsättning i att samma byggnadsdel använts till både liturgiska och mer profana ändamål. Genom associationen med den kyrkliga miljön har även dessa funktioner erhållit en sakral dimension.[73]

ANDLIGT FÖRSVAR OCH VÄRLDSLIG PRESTIGE

Romanska kyrktorn har tillskrivits en religiös symbolik hänsyftande på det himmelska Jerusalem. Tornen framhäver kyrkans likhet med en befäst stad, och befordrar härigenom idén om kyrkan som en jordisk vision av det himmelska Jerusalem.[74] Enligt Uppenbarelseboken hade det nya Jerusalem en hög stadsmur med tolv portar,[75] och som mångportad och muromgärdad framställs staden

71 Stiesdal 1983a:30f; 1983b; Liebgott 1989:167ff; Holmberg 1990:32f.
72 Beckett 1924:195; Liebgott 1989:163; I-M. Nilsson 2003a:34ff med referenser.
73 Jfr Nyborg 1985; Wienberg 2000:40.
74 T.ex. Bandmann 1951:90ff; Mann 1961:186f; Johannsen & Smidt 1981:100ff; Holmberg 1990:37ff.
75 Upp 21:12-13.

Fig. 4:11. Roskilde domkapitels äldsta sigill (efter Løffler 1883:25). Centralt i kyrkans tvåtornsfasad och omgiven av en krenelerad mur framträder kyrkans skyddshelgon S:t Lucius.

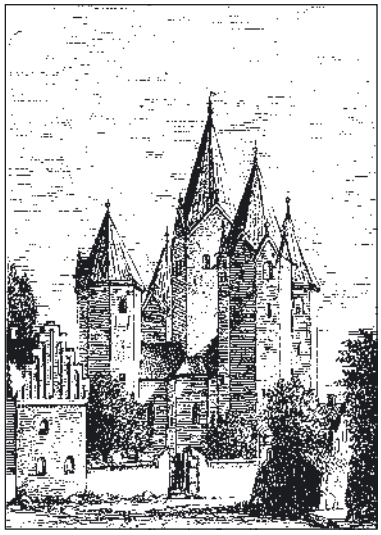

Fig. 4:12. Mariakyrkan i Kalundborg på Själland, en centralkyrka med fem torn. Byggnadens unika arkitektur ger associationer till jungfru Maria, Himlastaden och Salomos tempel (Johannsen & Smidt 1981:108f, bild efter Schiøtt 1901).

exempelvis på retablet till det gyllene altaret i Sahl (på Jylland).[76] Sannolikt skall även bildframställningar av tornförsedda stadsportar, exempelvis från sigillkonsten, ses som förkortningar av detta motiv. De romanska tornen gav också kyrkan en mer fästningsbetonad prägel, och har därför förmodligen haft konnotationer av symboliskt försvar.[77] På samma sätt som det himmelska Jerusalem enligt Bibeln skyddades av en hög mur, värnade tornet den jordiska kyrkan. Tornet har också kunnat ses som metonym för kyrkan,[78] och en symbol för jungfru Maria.[79] Medeltida teologer tillskrev väderstrecken olika symbolvärden, och väster uppfattades som skymningslandet, hedendomens och vantrons hemvist.[80] Västtornet kan därför också ha uppfattats som ett bålverk mot ondskans krafter.[81]

Romanska västtorn har också tillskrivits maktsymboliska innebörder. Inspiration till detta har i hög grad hämtats från tysk arkitekturforskning, där Karl den stores pfalzkapell i Aachen uppfattats som en stor förebild för senare västverk.[82] I denna centralkyrka har härskarmakten och den kyrkliga auktoriteten förenats i en harmonisk arkitektonisk syntes (fig. 4:13).

På flera håll har profana stenhus kunnat påvisas invid romanska torn. I Dalby i Skåne har man vid arkeologiska under-

76 Norn & Skovgaard Jensen 1990:22ff.
77 Jfr Tuulse 1969.
78 Sauer 1924:142f; Wienberg 1993a:101.
79 Sauer 1924:142f; Hirn 1987:425f.
80 Sauer 1924:90f; Johannsen & Smidt 1981:96.
81 Möbius & Möbius 1974:84.
82 T.ex. Bandmann 1951; Schmidt 1956; Entz 1959:2f.

Fig. 4:13. Interiörbild från Karl den stores pfalzkapell i Aachen. Över det oktagonala kyrkorummet svävar kejsar Fredrik Barbarossas ljuskrona, som enligt stiftarinskriften var tänkt att illustrera det himmelska Jerusalem (Grimme 2000:66ff. Foto: förf., juli 2004).

sökningar funnit rester av en kunglig palatsanläggning strax väster om kyrkans torn,[83] och i Bjäresjö har lämningar av en storgård med anor från vikingatiden påträffats inte långt från kyrkan (fig. 2:2).[84] Även i Fjenneslev torde ett samband mellan kyrkan och en aristokratisk profanbyggnad kunna antas.[85] Romanska västtorn, i synnerhet sådana med emporer och västportaler, har därför kommit

83 E. Cinthio 1966; 2006:22ff.
84 Callmer 1992:432ff; Mats Anglert 1995a:110f; 1998.
85 Wienberg 1993a:151f; 1993b:76ff.

att förknippas med världsligt inflytande över kyrkan.[86] Olika typer av torn har ibland associerats med olika former av makt. Österntorn har exempelvis förbundits med kungligt inflytande.[87] Mats Anglert har resonerat kring ett möjligt samband mellan små kvadratiska västtorn och kyrkligt inflytande i Skåne.[88] I ett tidigare arbete har jag själv argumenterat för en rumsligt-funktionellt motiverad samhörighet mellan emporer och privatkyrkor.[89] Det finns alltså mycket som tyder på att tornförsedda tidigmedeltida kyrkor ofta haft samband med aristokratiska etbleringar. Problemet uppstår när detta upphöjs till en generell nivå, och västtornet betraktas som ”tecken” på elitinflytande över kyrkan. Det vill säga när grunden för tornens maktsymboliska konnotationer inte söks i kontextuellt förankrade samband eller funktionellt motiverade användningar, utan att själva tornet i sig ses som belägg för aristokratiskt inflytande.

ATT SE OCH SYNAS

> *...tornet skulle lägga sin hand över hela landskapet, förändra det, dominera det, påtvinga det ett mönster som skulle nå ut så långt som tornet var synligt, skulle göra det genom blotta kraften av sin existens.*[90]

När huvudpersonen i Goldings berättelse betraktar utsikten från kyrktornets topp, slås han av insikten att den tornspira som byggs förändrar inte bara katedralen, utan hela det omgivande landskapet. Tornet kommer att prägla människors upplevelse av, och förhållningssätt till, rummet. Det är just detta, att synas, som är tornets symboliska huvudfunktion. Det fångar vår uppmärksamhet, och bildar en fast referenspunkt som hjälper oss att orientera oss i landskapet.

Kyrktornet förhöjer kyrkan, och gör den synlig på långt håll. Man kan säga att tornet förlänger kyrkans ”verkningsradie”. När kyrkan synliggörs, blir den också mer närvarande i människors medvetande. Effekten förstärks när tornet varit försett med klockor. Kyrkklockorna och deras klang bör under medeltiden ha varit ett kraftfullt ideologiskt instrument; på samma sätt som ingen kunde undgå att höra klockklangen, kunde ingen undgå att ta notis om kristendomen.[91] I tidig- och högmedeltida betraktelser över kyrkornas symboliska innebörder liknades ibland kyrkklockorna vid predikare och profeter, vilka med sina stämmor förkunnade

86 T.ex. Redelius 1972:42ff; Zeitler 1979:112; Norn 1980:23f; Johannsen & Smidt 1981:50ff; Sundnér 1982:7; 1989:195f; A. Andrén 1985:89f; Wienberg 1986b:54; 1993a:154ff; Mats Anglert 1995a:78ff; Bonnier 1995:113; 2001:78.
87 T.ex. Tuulse 1955:105f; Redelius 1972:31; Bonnier 1981:86.
88 Mats Anglert 1995a:83f.
89 I-M. Nilsson 2003a.
90 Golding 1965:96.
91 Sauer 1924:146ff; Magnusson Staaf 1996.

Fig. 4:14. Det över 60 m höga västtornet i St. Aposteln i Köln uppfördes under 1100-talets andra hälft. Tornet syntes förr vida omkring, och tjänade som landmärke för resande som närmade sig staden västerifrån (Kosch 2000:24f. Foto: förf., juli 2004).

Kristi ankomst.[92] I Gammelnorsk homiliebok (troligen nedtecknad omkring år 1200) inleds en moralpredikan (”klokkeprekenen”) med en bild av hur klockklangen skulle mana till eftertanke om respekt för Kristus, den egna själens frälsning och den kommande yttersta domen.[93] Att predikan inleddes på detta sätt torde betyda att ljudet av kyrkklockor varit ett välkänt fenomen för det tilltänkta auditoriet. Kyrktorn verkar således både centralitetsskapande och strukturerande. Det tydligt visuellt erfarbara tornet placerar kyrkan i centrum i både rumslig och religiös/ideologisk bemärkelse. Tornet påverkar alltså inte bara hur människan fysiskt orienterat sig i landskapet, utan också hur hon mentalt strukturerat sin tillvaro. Tornet ger dessutom kyrkan en vertikal accent. Det vertikala planet kan i perceptionshänseende uppfattas som ”synvärlden” (world of vision) och det horisontella som ”handlingsvärlden” (world of action). I den tornförsedda kyrkobyggnaden förenas dessa båda plan: tornets vertikalverkan skänker byggnaden monumentalitet, och drar uppmärksamheten till horisontalplanet, där huvuddelen av den mänskliga interaktionen med byggnaden äger rum.[94]

Kyrktornet är perceptionsmässigt en dynamisk arkitektonisk form. Erfarenhetsmässigt vet vi att rörelse i det vertikala planet är mer ansträngande än rörelse i det horisontella; ett höjdläge framstår därför som laddat med potentiell energi. I själva klättringen ligger en oförvägen strävan att övervinna tyngdkraften, vilken gör att målet i sig, höjdläget, erhåller positiva konnotationer av kraft och styrka. Höjdläget kan på så sätt förknippas med makt.[95] Från en hög punkt som ett torn kan man blicka långt, och härigenom förvärva en bättre kännedom om omgivningens beskaffenhet än vad en iakttagare i markplanet kan göra. Resonemanget kan även tillämpas på de romanska västtornens emporer. Från galleriet kan en betraktare inte bara övervara mässan i avskildhet utan också ha uppsikt över kyrkobesökarna i långhuset. De senare är exponerade och öppna för bevakning, och är därmed i underläge gentemot en i galleriet placerad betraktare. Emporen kan i denna bemärkelse ses som ett disciplinerande instrument. På detta sätt kan tornet skapa en maktrelation som grundar sig på ett asymmetriskt kunskapsförhållande.[96] Platsen i tornets gallerivåning kan också ha haft en positiv religiös innebörd, eftersom de som vistades där trots allt befann sig lite närmare himlen än de vanliga kyrkobesökarna.[97]

92 Sauer 1924:147f.
93 Salvesen & Gunnes 1971:79f.
94 Jfr t.ex. Arnheim 1977:54, 239ff.
95 Norberg-Schulz 1971:21; Arnheim 1977:33; Rapoport 1982:107, 116f; Eriksdotter 2005:245; Tuan 2005:37f.
96 Jfr Foucault 1979.
97 A. Andrén 1999:389f.

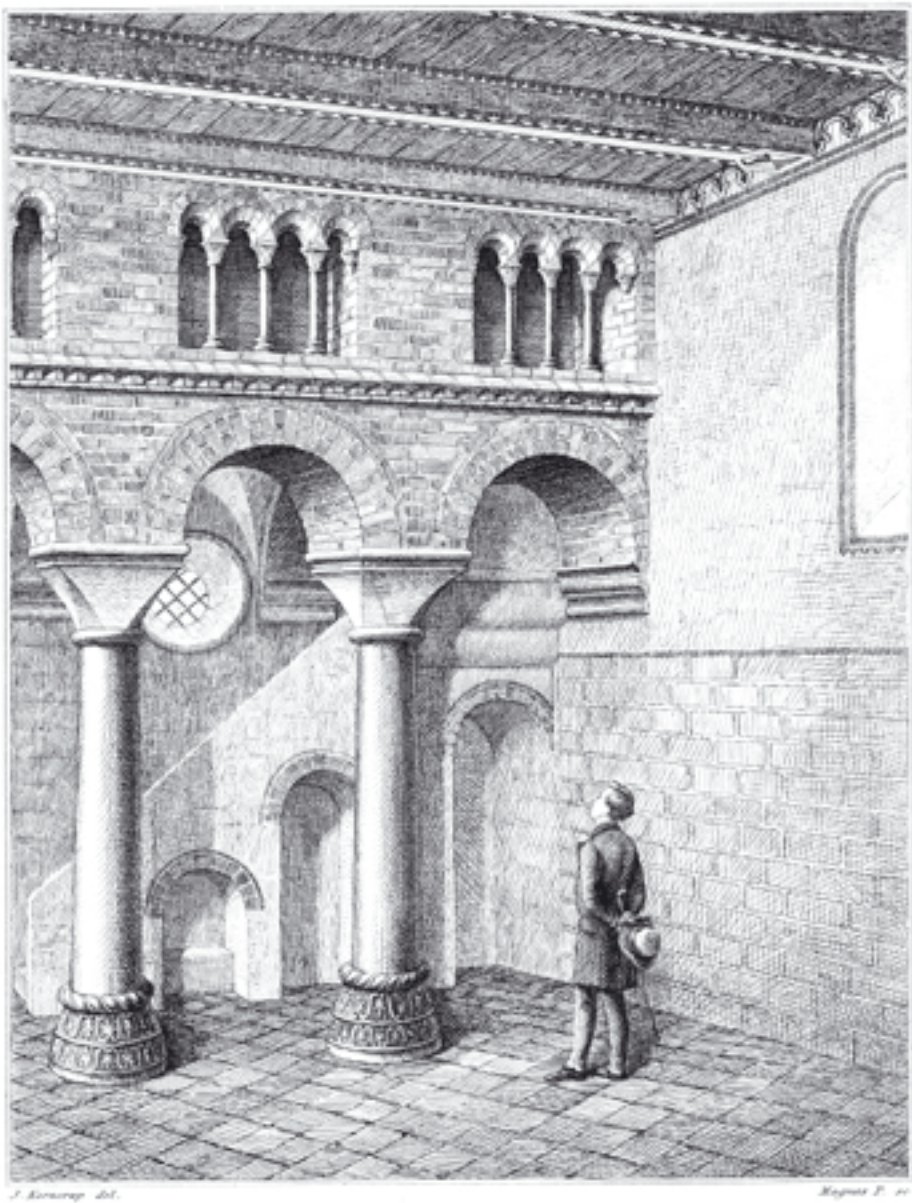

Fig. 4:15. När man står på golvet i långhuset i Fjenneslevs kyrka får man höja blicken rejält för att se upp till emporen. Väl uppe i torngalleriet har man en god överblick över både högaltaret och triumfväggens kalkmålningar (bild efter Kornerup 1875).

Fig. 4:16. Babels torn – ett byggnadsprojekt med ödesdigra konsekvenser. Illustration ur en bok tryckt i Nürnberg 1493 (efter Schramm 1934).

TORNET TILL HIMLEN

I Bibeln finns åtskilliga exempel på hur övernaturliga makter valt att kommunicera med människor på berg. Mest känt är berget Sion i Jerusalem, som kommit att symbolisera inte bara landet och folket utan i kristen tid också församlingen och kyrkan. Till ett berg i landet Moria fördes Abraham för sin prövning,[98] och på berget Sinai mötte Mose sin Gud.[99] Även Johannes fördes i anden upp på ett stort och högt berg när han fick sin vision av det nya Jerusalem.[100] När djävulen frestade Jesus tog han med honom upp på ett högt berg och visade honom alla riken i världen.[101] Höjdläget kan således sägas ha liminala kvaliteter som gränszon mellan den mänskliga och den metafysiska sfären, en plats för tillåtna möten men också för otillåtna överskridanden. Att Herren svartsjukt bevakar sin himmelska domän framgår av det straff som babylonierna ådrog sig, när de försökte uppföra en byggnad som skulle nå ända upp i himlen.[102] Att upphöjdhet kan leda till övermod betonas också av till exempel profeterna Hesekiel och Obadja.[103] Den som djärves att sträcka sig alltför långt mot himlen, riskerar att förhäva sig mot Gud. Cistercienserna, som åtminstone i teorin ville att arkitekturen skulle återspegla de eftersträvade idealen enkelhet och ödmjukhet, avstod ofta från torn på sina kyrkor.[104] Byggandet av västtorn kan därmed sägas ligga i spänningsfältet mellan det goda som kommer av det vällovliga värnandet om kyrkan, och det onda som ligger i människans förmätenhet att inkräkta på Guds

98 1 Mos 22.
99 T.ex. 2 Mos 19; 2 Mos 24.
100 Upp 21:10.
101 Matt 4:8.
102 1 Mos 11:3-9.
103 Hes 31:10; Ob 3-4.
104 Om ciserciensernas tornförbud, se exempelvis Rose och Schreiber & Köhler (Rose 1916:63ff; Schreiber & Köhler 1987:12, 17f, 24f).

revir.[105] Tornens himlasträvande karaktär skulle alltså kunna ses som en arkitektonisk gestaltning av en mänsklig strävan att kommunicera med det gudomliga. I förra kapitlet nämndes Eliades tankar om byggandets kosmologiska betydelse. Kyrktornet kan härvid ses som en världspelare, en *axis mundi*, som förenar de tre kosmiska planen himlen, jorden och underjorden.[106] Kanske kan detta också i någon mån belysa de religiösa förställningarna bakom de romanska tornens stiftargravar.

Fig. 4:17. Tornet i Husaby i Västergötland. Markus Dahlberg har med en välfunnen formulering beskrivit anläggningen som "ett utropstecken och en konkretisering av världslig makt och kyrka i samverkan" (Dahlberg 2002:51, bild efter Ekhoff 1914-1916).

Jag vill betrakta romanska västtorn som flertydiga monument med många användningar och symboliska betydelser. De anknöt till det himmelska Jerusalem, de hade konnotationer av symboliskt värn och de förhärligade kyrkobyggnaden. Tornbyggandet kunde därför appellera både till elitgrupper, som gärna iklädde sig rollen av kyrkans beskyddare, och till centralkyrka och prästerskap, som genom handlingen såg kyrkan, och i överförd bemärkelse kristendomen i stort, glorifierad. Tornet var dock en komplicerad symbol, vars tolkning kunde alternera mellan ett Gudi behagligt värnande om kyrkan och syndfull mänsklig självförhävelse. På samma sätt var kyrkans förhållande till tornens gynnare, den världsliga eliten, en delikat balansgång. Samtidigt som man var angelägen om denna grupps stöd, var man också mån om att hävda kyrkans suveränitet. Denna balansgång blev inte lättare av att kyrkans ledare rekryterades från samma elitskikt som de världsliga makthavarna, med vilka de ofta var förenade med släktband.

Det har i forskningen funnits en tendens att de romanska kyrktornen betraktas som mer eller mindre självklara resultat av en hierarkisk social struk-

105 Jfr Conrad 1997:247f.
106 T.ex. Norberg-Schulz 1971:21; 1974:88f; Eriksdotter 2005:245.

tur, som ”samhällets ideologiska överbyggnad materialiserad”.[107] Jag har här velat betona att monumenten skapas och brukas av människor. De har haft många funktioner och användningsområden, och en komplicerad och mångfacetterad symbolik som appellerat till olika grupper på skilda sätt. Med all sannolikhet har västtorn betytt olika saker i olika sammanhang, och det är därför av stor vikt att man tar hänsyn till kontexten. I vissa delar av Skandinavien kan konkurrens mellan lokala elitgrupper ha sporrat till tornbyggande, medan avsaknaden av sådan konkurrens i andra områden kan ha lett till att kyrkor förblivit tornlösa. Västmarkeringarnas skala kan också ha hållits nere av en stark motmakt, exempelvis i form av fria bönder.

PORTALER OCH FÖNSTER

När det gäller romanska kyrkoportaler finns det betydande skillnader mellan olika delar av Skandinavien. I det medeltida Danmark har kyrkorna normalt sett haft portaler i långhusets nordvästra och sydvästra del. Ibland, i synnerhet i kyrkor med västtorn, kan det också ha funnits en ingång i väster.[108] Förhållandena i Sverige har varit mer skiftande. I Småland, Västergötland samt på Öland och Gotland har både enkla och dubbla långhusportaler förekommit.[109] I Uppland och Södermanland har sydportal varit det gängse.[110] I Norge har det liksom i vissa delar av Sverige varit vanligt med huvudportaler i söder och väster.[111] Variationen är lika stor vad gäller ursprungliga korportaler. De var under äldre medeltid vanliga i exempelvis Småland och Blekinge men ovanliga i Halland, Skåne, Uppland Västergötland och Öland.[112] Den följande diskussionen kommer enbart att behandla de dubbla långhusportalerna.

Arrangemanget med dubbla långhusportaler har ofta satts i samband med bruket med skiljda mans- och kvinnosidor i kyrkorna.[113] Ända in på 1900-talet

107 Mogren 2000:198.
108 Mackeprang 1944:60f; Holmberg 1990:40ff.
109 Lagerlöf & Svahnström 1984:20, 25; A. Liepe 1984:278f; Claesson 1989:75; Dahlberg 1998:225; Bonnier 2003a:26; Ullén 2006:54ff.
110 Schnell 1965:24; Bonnier 1987:68ff.
111 I Norge har både korportaler och nord-, syd- och västportaler i långhusen förekommit (Cinthio & Blindheim 1964; Nygaard 1996:57; Ekroll 1997:91).
112 A. Liepe 1984:279; Bonnier 1987:71; 2003a:26; Holmberg 1990:22; Dahlberg 1998:226; Ullén 2002:22ff; 2006:54ff.
113 T.ex. Mackeprang 1944:60; 1948:1; Cinthio & Blindheim 1964:707; E. Cinthio 1968a:77; Johannsen & Smidt 1981:48; Lindgren 1991:232ff; 1995a:33; Gotfredsen & Frederiksen 1993:37f; jfr diskussion i Wienberg 1997c.

Fig. 4:18. Vallsjö gamla kyrka i Småland har en romansk korportal med rik figurativ utsmyckning samt en igensatt sydportal i långhuset. I koret sitter ett högt placerat romanskt fönster. (Foto: förf., juli 2007).

kunde männen ha sina bänkrum i söder och kvinnorna i norr,[114] men det är svårt att belägga att seden med könsmässig segregering i kyrkorummet också varit aktuell under äldre medeltid, även om Maria-altarets regelmässiga placering i norr kan peka i den riktningen. Vid arkeologiska undersökningar av kyrkogårdar från äldre medeltid har det ibland påvisats en dominans av kvinnobegravningar på nordsidan. Detta tycks stämma överens med Eidsvatingslagens kristenrett från 1100-talet, där det stadgas att kvinnorna skulle begravas på kyrkans norra sida, och männen på den södra.[115] I några gotländska kyrkor finns också målningar och inskrifter som antyder att kvinnor under medeltiden kan ha förknippats med byggnadens nordsida.[116] Även från England finns det indikationer på att kvinnor under medeltiden ofta (men inte enbart) associerats med nordsidan.[117] En annan möjlighet är att dubbleringen av långhusportaler kan ha

114 E. Cinthio 1968a:77; Holmberg 1990:42; Lindgren 1991:233.
115 Gejvall 1960:114ff; Cinthio & Boldsen 1984:121ff; Vretemark 1992; B. Nilsson 1994:89f; Staecker 1997.
116 På dörren i nordportalen i Mästerby kyrka på Gotland finns en runristning med en böneuppmaning riktad till unga kvinnor (Jansson *et al* 1978:136). I innersmygen till nordportalen i Anga kyrka (också på Gotland) målades på 1400-talet bilder av av fyra kvinnliga helgon (Roosval & Lagerlöf 1959-1964:560; Pernler 1999:47).
117 Aston 1990; Gilchrist 1994:133ff; Gill 2002:109f.

samband med en liturgi med inslag av processioner.[118] Västportaler har ofta associerats med aristokratiskt inflytande över kyrkobyggnaden.[119]

PORTEN TILL PARADISET

Kyrkans ingång var en symboliskt laddad plats. Viktiga juridiska och sociala funktioner som edssvärjning, avtal och asylrättigheter förknippades med kyrkdörren.[120] Kyrkans ingång var också byggnadens svaga punkt, den som skiljde det helgade kyrkorummet från världen utanför, där människan, enligt den kristna trosläran, ständigt bestormades av ondskans makter. Till kyrkoportalen knöts också ritualer och exorcismer, bland annat i samband med kyrkoinvigning, dop och kyrktagning. Kyrkans dörrar var ibland rikt järnsmidda, och kunde även skyddas ytterligare genom olika apotropeiska (ontavvärjande) åtgärder, exempelvis skramlande järnringar, djurhuvuden och symboliska framställningar.[121] Kyrkporten har emellertid också haft positiva konnotationer eftersom den förmedlade tillträde till ett helgat rum.

I diskussioner om kyrkoportalernas symboliska betydelser hänvisas ofta till Johannesevangeliets ord ”Jag är grinden in till fåren”.[122] I liknelsen beskrivs Kristus som dörren till paradiset, och på de järnsmidda dörrarna finns det också åtskillig symbolik som kan anspela på detta, till exempel vegetativa former som förmodligen hänsyftat på livsträdet. Möjligen kan även de ibland förekommande arkadmotiven och gallerverksmönstren tolkas som paradissymbolik.[123] Det är därför inte alltför långsökt att se kyrkoportalen som en gestaltning av frälsningshoppet och som en metafor för inträdet i paradiset.[124] På samma sätt som kyrkdörren öppnades för den vanlige kyrkobesökaren kunde denne hoppas att himmelrikets portar skulle öppnas för honom eller henne efter döden. En liknande tankegång uppenbaras också i kyrkoinvigningsritualen, där ett viktigt moment var att biskopen med sin stav bultade på kyrkdörrarna och befallde att de eviga

118 Holmberg 1990:42ff; Ekroll 1997:91.
119 Cinthio & Blindheim 1964:704; Bonnier 1987:233; 1995:114f; Holmberg 1990:40ff; Mats Anglert 1995a:79.
120 L. Karlsson 1988a:354ff; Nordanskog 2006:73ff.
121 L. Karlsson 1984; 1988a:253ff; Nordanskog 2006:65ff.
122 Joh 10:7. Liknande uttryckt i Joh 10:9: ”Jag är grinden. Den som går in genom mig skall bli räddad. Han skall gå in och han skall gå ut, och han skall finna bete”.
123 L. Karlsson 1988a:233ff; Gotfredsen & Frederiksen 1993:84ff; Nordanskog 2006:64f.
124 Kyrkmässopredikningar tar ofta fasta på hur den fysiska kyrkobyggnaden (*ecclesia materialis*) representerar den andliga kyrkan, de heligas samfund (*ecclesia spiritualis*). Den materiella kyrkan betecknar även den himmelska kyrkan (Härdelin 1991:165ff). I Gammelnorsk homiliebok liknas kyrkan vid paradiset, och på samma sätt som Adam förvisades från denna plats, skall syndare och brottslingar inte få komma in i kyrkan (Salvesen & Gunnes 1971:80.)

Fig. 4:19. I katedralen i Durham i norra England kunde en flykting söka asyl i 37 dagar. Uppmärksamheten påkallades genom portklappen, som utformats som ett avskräckande odjurshuvud (kopia, originalet nu i kyrkans museum. Foto förf., maj 2007).

(himmelska) portarna skulle öppnas för ärans konung (Kristus).[125] Portalen har alltså en viktig liminal karaktär. Den förmedlar inte bara en fysisk övergång mellan ute och inne, utan även en kvalitativ övergång i rummet, från den otrygga sekulära världen till det fredade kyrkorummet under Kristi beskärm.

FÖNSTER MOT SKYN

Romanska fönster är normalt sett relativt små och långsträckta, och försedda med en rundbågig omfattning. De är ofta placerade högt i murlivet.[126] I allmänhet fanns fönster i både kor och långhus; i koret gärna i tre väderstreck (norr, söder och öster) och i långhuset åtminstone på nord- och sydsidorna. Fönstren var, i varje fall inom det skånsk-danska området, oftast någorlunda jämnt fördelade på respektive sida.[127] Tidigare uppfattades de romanska kyrkorna ibland som helt slutna mot norr,[128] men murverksundersökningar har visat att detta resultat i många fall åstadkommits genom senare igensättningar. Helt slutna nordsidor har dock förekommit i en del områden under äldre medeltid.[129]

125 Jensen & Frederiksen 1982; Gotfredsen & Frederiksen 1993:121.
126 Johannsen *et al* 1976; Ekroll 1997:87ff.
127 Uldall 1894:214; Mackeprang 1944:61f; Gustafsson 1968:45f.
128 T.ex. Hildebrand 1898-1903:386f; Stenberg 1938:46; Lindgren 1991:233.
129 Slutna nordsidor har exempelvis förekommit på en del håll i Skåne (Mattias Karlsson, muntlig uppg.), Småland (Ullén 2006:86) och Uppland (Bonnier 1987:78), på norra Jylland

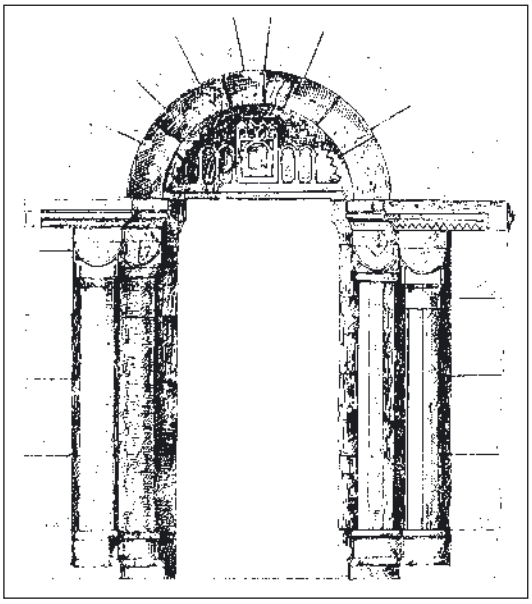

Fig. 4:20. Sydportalen i Valstads kyrka i Västergötland. Tympanonstenen är försedd med en arkitekturinspirerad reliefdekoration, kanske föreställande en jordisk kyrka eller det himmelska Jerusalem. Kolonnerna på den västra sidan är släta medan de på den östra är artikulerade (den inre är åttkantig och den yttre har upphöjda ribbor), möjligen en anspelning Salomos tempel och dess två pelare Jakin och Boas (bild efter Fischer 1918).

Fönster har, liksom dörrar, blivit föremål för olika symboliska tolkningar. I medeltida ekfraser (skriftliga kommentarer till bildframställningar) kunde de liknas vid de heliga skrifterna, profeterna eller apostlarna. Fönstret uppfattades i dessa utläggningar som den gudomliga framträdelseformen Logos.[130] Ljuset som silar in genom kyrkans fönster kommer från Gud, som är ljus.[131] Otto Norn har hävdat att ljuset i kyrkan på 1100-talet sågs som Kristi faktiska närvaro, medan det på 1200-talet uppfattades som något knutet till de mänskliga sinnena. Ljuset skulle alltså enligt denna tankegång ha varit betydelsebärande i en mer genomgripande bemärkelse under äldre medeltid än under medeltidens senare del.[132] När det gäller fönstrens symboliska aspekter, är det främst absidernas östfönster som har uppmärksammats.[133] Både absidfönstrets ljus och Kristusgestalten i absidens Majestas Domini-framställning kom från öster, och de båda uttrycken kan ha samverkat med, och förstärkt, varandra.[134] Fönster kunde också, åtminstone under gotiken, ges en mariologisk tolkning. Kyrkan i

(Uldall 1894:225ff; Mackeprang 1944:61) samt på Østlandet i Norge (Johannsen *et al* 1976:117; Ekroll 1997:219),

130 Gotfredsen & Frederiksen 1993:49ff.

131 På flera ställen i Johannesevangeliet omtalas Jesus som världens ljus (Joh 8:12; Joh 9:5; Joh 12:35; Joh 12:46).

132 Norn & Skovgaard Jensen 1990:118f.

133 Högberg 1965:100ff; P. Reuterswärd 1983; Gotfredsen & Frederiksen 1993:51f;

134 Norn 1982:48; Norn & Skovgaard Jensen 1990:93f, 118f.

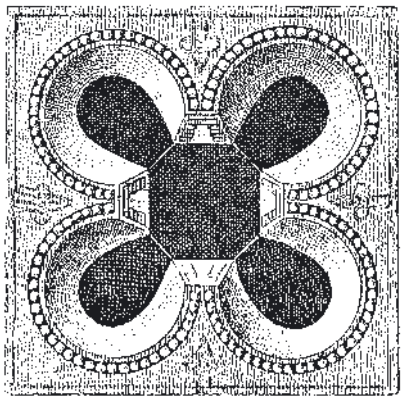

Fig. 4:21. Fyrpassformat fönster i absiden i Staby kyrka på Jylland. Två dylika fönster finns i kyrkans absid, som utvändigt också artikuleras med blindarkader uppburna av skulpturalt dekorerade halvkolonner (efter Løffler 1883).

sig är en symbol för Maria, och på samma sätt som hon blev havande med Jesus men ändå förblev jungfru, släpper kyrkobyggnadens fönster in ljuset (Kristus) men förblir intakt.[135]

Hur ett kyrkorum upplevs hänger till stor del samman med ljusförhållandena, och den romanska kyrkan var mörk med slutna väggytor och små fönsteröppningar. Fönstrens ljusinflöde kan också ytterligare ha begränsats av glasmålningar.[136] Det är därför lätt att se hur det sparsamma ljus som letade sig in i kyrkan kan ha tolkats metaforiskt som Kristus som skingrar mörkret. Romanska fönster har också en smal och långsträckt form som betonar höjdriktningen. Perceptionsmässigt leder detta till att den vertikala rörelsen accentueras; fönstren leder betraktarens blick uppåt. En vertikal ljusöppning, högt placerad i murlivet ger alltså byggnaden en uppåtstigande karaktär. Ett sådant fönster ger också intryck av vara ”lättare” än ett lägre placerat fönster.[137] Både genom sin form och sin visuella karaktär har de romanska ljusöppningarna lett kyrkobesökarnas blickar mot ljuset.

Fönster släpper emellertid inte enbart in ljus i kyrkan, utan förbinder också kyrkorummet med världen utanför. Utsikten beror emellertid av fönstrets fysiska egenskaper: dess form och placering samt fönsterrutans beskaffenhet. På ett ställe i Goldings roman betraktar huvudpersonen domkyrkan från ett fönster på sitt rum. Han nämner hur denna infattning gav ”en särskild skärpa och betydenhet åt det han såg genom den, som vore det en tavla i en ram”.[138] Detta utgör en träffande beskrivning av hur fönstret beskär synfältet, och skärper och fokuserar

135 Hirn 1987:330; Norn & Skovgaard Jensen 1990:120; Camille 1996:54.
136 Mackeprang 1944:61ff. Liebgott hävdar att glasmålningar torde få räknas till standardutsmyckningen i danska kyrkor under äldre medeltid (Liebgott 1989:157).
137 Om fönstrens betydelse för rumsupplevelsen, jfr t.ex. Arnheim 1977:46ff; Thiis-Evensen 1987:263ff; Eriksdotter 2005:249.
138 Golding 1965:57.

Fig. 4:22. Högt placerat romanskt fönster på långhusets norra sida i Dädesjö gamla kyrka i Småland (Foto: förf., juli 2007).

betraktarens uppmärksamhet. De romanska fönstren satt emellertid högt, så ofta har man inte kunnat skymta något annat från dem än himmel. Detta kan möjligen ha understrukit den symboliska tolkningen av fönstren som förmedlare av himmelsk nåd; att ljuset i den romanska kyrkan kom från himlen och inte från den timliga världen. Fönstrens placering slöt byggnaden mot den prosaiska vardagen och öppnade upp den mot den gudomliga sfären.

HIMLABORGEN

Den romanska kyrkan ger genom sina tjocka murar, små fönster och snäva ingångar ett intryck av slutenhet. I äldre forskning betonades också kyrkornas försvarsfunktioner,[139] men jag vill hävda att detta förmodligen snarare varit riktat mot övernaturliga makter än mänskliga fiender. Den romanska kyrkan mobiliserade för andligt försvar. Slutenheten var också mer synbar än faktisk, eftersom byggnaden öppnade sig med portaler och fönster i flera väderstreck. Ett annat utmärkande drag för skånska och danska romanska kyrkor är symmetri. Både när det gäller portaler och fönster har regelbundenhet eftersträvats. En liknande situation har påvisats i England. Tidiga kyrkobyggnader har där inte sällan haft en asymmetrisk fördelning av fönster, som syftat till att accentuera särskilt betydelsefulla platser i kyrkan. Från mitten av 1100-talet och under de följande hundra åren, det vill säga under samma tidsperiod som föreliggande diskussion avser, reglerades ofta fönsterdispositionen. Fönstren blev fler och större, och fick en mer symmetrisk placering.[140] Jag vill hävda att dessa drag, den synbara slutenheten som ändå öppnar sig i flera väderstreck, och bemödandet om symmetri och balans i portaler och fönster, kan ha syftat till att understryka kyrkans identifikation med det himmelska Jerusalem. Enligt Uppenbarelseboken var detta en stad byggd i en fyrkant, som omgavs av en stor och hög mur. I denna fanns tolv portar, tre i varje väderstreck, som alltid stod öppna.[141] Att den romanska kyrkan uppfattats som en bild av himlastaden är alls ingen ny tanke, men den har främst aktualiserats i samband med katedraler och storkyrkor.[142] Det kan dock finnas fog för att förknippa även mer anspråkslösa lantkyrkor med en sådan symbolik. Det nya Jerusalem var en himlaborg som inte behövde försvaras. På samma sätt var den romanska kyrkan symboliskt rustad till försvar mot kyrkans fiender, men samtidigt öppen för de kristna.

139 T.ex. Hildebrand 1898-1903:387f; I-M. Nilsson 1994:7ff med referenser; Wienberg 2000:30ff med referenser.
140 Morris 1997:297f.
141 Upp 21:12-16; Upp 21:25.
142 T.ex. Sedlmayr 1950:120ff; von Simson 1956:8ff.

DOP OCH DOPFUNT

Dopet var en viktig liturgisk handling under äldre medeltid. Dopets betydelse antyds bland annat av den omsorg som ägnats dopfuntens utformning. Även enkla sockenkyrkor som i övrigt saknat stenskulptur har vanligtvis haft en dopfunt i sten. Dopfuntsmaterialet är synnerligen varierat både när det gäller form och tillverkningsmaterial, och syftet med denna framställning är endast att lyfta fram några intressanta drag. Romanska dopfuntar var som regel försedda med uttömningshål så att det avtappade dopvattnet kunde rinna ner i kyrkans grund. En del funtar, särskilt sådana som tillverkats i hårda stenmaterial som de jylländska granitfuntarna, har dock ibland saknat uttömningshål.[143] Under missionstiden skedde dopen troligen i det fria eller i timrade tunnor,[144] och några av de tidiga cylindriska stendopfuntarna har en tunnliknande form som möjligen erinrar om denna praktik. I de centrala delarna av Västergötland har flera cylindriska dopfuntar från förra delen och mitten av 1100-talet bevarats, exempelvis från Böja, Götene, Hangelösa, Källby och Ottravad. Vid mitten av 1100-talet började dopfuntarna bli mer pokalliknande, men de hade ännu relativt satta proportioner.[145] Skålen för dopvattnet (cuppan) lyftes upp och ställdes på en separat fotdel, som också den kunde förses med skulpturframställningar. På en del funtar kan spår av ursprunglig färg urskiljas, som visar att de varit bemålade.[146] Sammantaget kan både dopfuntarnas form och dekor sägas vittna om dopsakramentets betydelse under äldre medeltid.

Denna omsorg om dopfuntens gestaltning blir begriplig om man betänker vilken framträdande placering föremålet hade i det tidigmedeltida kyrkorummet. Rester av förhöjda, stensatta podier för dopfuntar har påvisats i både Danmark, Sverige och Norge. I Danmark tycks funten närmast regelmässigt ha haft sin plats i långhusets längdaxel. Vanligen stod den strax öster om långhusportalernas skärningspunkt,[147] och en liknande placering har varit vanlig även i Sverige.[148] I Norge antyder det sparsamma arkeologiska materialet att funten ibland ställts i anslutning till västportalens norra del.[149] Dopfuntens placering torde alltså ha samband med portalernas antal och läge. I områden där det var

143 Mackeprang 1941:64; Hallbäck 1978:19.
144 Norberg 1958:241f; Bramer Solhaug 1996:92f; 2000:49f; Borg 2002:119.
145 Norberg 1958:242; T. Eriksson 1988:185.
146 Norberg 1958:243; O. Olsen 1967:257; E. Cinthio 1968a:95; Fåhraeus 1974:28f; Gotfredsen & Frederiksen 1993:328f; Haastrup 1995; Borg 2002:229ff.
147 O. Olsen 1967:250ff; Liebgott 1989:147ff; Als Hansen 1995; Bramer Solhaug 2000:68f.
148 Fåhraeus 1974:155ff; Dahlberg 1998:233f; Lindgren 1999; Bramer Solhaug 2000:66f; Borg 2002:157ff.
149 Bramer Solhaug 1996:99ff; 2000:62ff, 185.

Fig. 4:23. Dopfunten från Svanshals i Östergötland är ett exempel på en rikt dekorerad dopfunt från 1100-talets andra hälft. Arbetet har attribuerats till anonymnamnet Bestiarius (efter Hildebrand 1907).

vanligt med långhusportaler i norr och söder, tycks dopfunten ha anbringats symmetriskt i förhållande till dessa.

I samband med arkeologiska undersökningar har det i många fall påträffats murade bänkar längs med kyrkans sidoväggar.[150] Tidigare ansågs dessa ha varit sittplatser för församlingens gamla och svaga, men de uppfattas nu mer som generella sittplatser för socknens församling, eller som sammanhörande med olika kyrkliga eller sociala sammankomster.[151] Ibland har bänken utmed långhusets västsida varit högre eller bredare än de övriga, och har därför kommit att uppfattats som en särskilt privilegierad sittplats.[152] De väggfasta bänkarna i långhuset har förmodligen haft olika användningsområden, men jag vill i detta

150 T.ex. O. Olsen 1966:12; 1967:244ff. I sockenkyrkor har de murade bänkarna vanligen funnits i långhuset, men ibland även i koret. Vapenhusen hade ofta murade väggbänkar.
151 Holmberg 1990:29ff; Bolvig 1992:76ff.
152 O. Olsen 1966:12ff; 1967:246ff; Johannsen & Smidt 1981:48f; Nyborg 1985:96f; Liebgott 1989:164f; Mats Anglert 1995a:78f.

sammanhang särskilt fästa uppmärksamhet vid hur de tydligt relaterar till dopfunten i långhusets mitt.[153] Var man än satt i långhuset har man haft dopfunten mitt i synfältet. Dopet var under denna tid en offentlig angelägenhet. Genom dopet upptogs individen i den kristna församlingen, och kyrkomenighetens närvaro har därför varit betydelsefull. Det ligger nära till hands att se stenbänkarna som sittplatser för de medlemmar ur församlingen som samlats för att bevittna dopet. I flera landskapslagar (Jyllandslagen, Sjællandslagen, Skånelagen och Äldre Västgötalagen) stadgas att dopet var en förutsättning för arvsrätt: man tog arv om man var kristen och döpt, annars inte.[154] Oavsett om lagarna speglat en aktuell praxis, eller mer en önskan om i vilken riktning man ville att utvecklingen skulle gå, indikerar de att kyrkan blivit så mäktig att den kunde ställa krav på att endast de individer som genom dopet upptagits i den kristna församlingen kunde komma i åtnjutande av fullständiga medborgerliga rättigheter. Dopet innebar alltså för den döpte ett första steg på vägen till frälsning, men det var samtidigt också en förutsättning för individens sociala framtid. Dopfuntens framträdande placering och den omsorg som ägnats föremålets gestaltning, vill jag se som vittnesbörd om dopets centrala betydelse under äldre medeltid.

FONS VITAE

För de kristna upprättar dophandlingen en gemenskap med Gud. Kristus tog vid sitt dop på sig människornas synder, och människan ikläder sig genom sitt dop Kristus.[155] Dopet symboliserar alltså både den syndiga människans död och pånyttfödelse till ett liv i Kristus.[156] Sannolikt har den senare aspekten varit mest framträdande i den romersk-katolska kyrkan under medeltiden.[157] Detta antyds bland annat av den fruktbarhetssymbolik som går igen i både skriftliga utläggningar, i dopritualernas utformning och ibland även i dopfuntens ikonografiska gestaltning.[158]

För den kristne tvättades människans synder bort i dopets vatten.[159] Den som vunnit frälsning stod inför Guds tron i vita kläder: ”De har tvättat sina kläder rena och gjort dem vita i Lammets blod”.[160] Den döpte kläddes både i bild-

153 I-M. Nilsson 2003a:40f.
154 Holmbäck & Wessén 1943:3; 1946:11; Bolvig 1992:50; Hoff 1997:347f; Dahlberg 1998:232.
155 Gal 3:27.
156 Paulus framhåller dopet som en delaktighet i Kristi död (Rom 6:3f), medan Johannes betonar pånyttfödelsetanken (Joh 3:3).
157 Björkman 1957:59; Holmberg 1990:27.
158 F. Carlsson 1970; Kolstrup 1975:165f; 1995:113ff; Nordström 1984:89f; Gotfredsen & Frederiksen 1993:42ff, 328.
159 Apg 2:38, 22:16.
160 Upp 7:14.

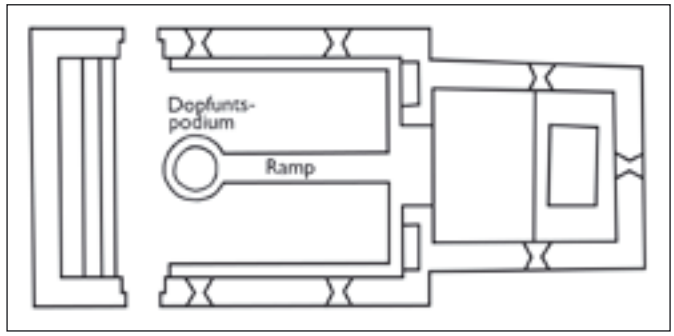

Fig. 4:24. Rekonstruktion av Ishøj kyrkas ursprungliga utformning (teckning förf., efter Als Hansen & Aaman Sørensen 1975).

lig och bokstavlig bemärkelse i vita kläder.[161] Att denna metaforik varit känd i Skandinavien redan under vikingatiden framgår av runstensmaterialet.[162] Livets vattenkälla är ett viktigt element i de nytestamentliga paradisbeskrivningarna. Enligt Uppenbarelseboken skall Lammet vara de frälstas herde, och leda dem fram till livets vattenkällor,[163] och i det nya Jerusalem skall Gud låta dem som törstar dricka fritt ur källan med livets vatten.[164] Inte sällan anspelar också dopfuntens ikonografi och formmässiga gestaltning på paradisets vattenkälla.[165] Vattnets betydelse under äldre medeltid framgår också av förekomsten av källor i domkyrkorna i Dalby, Lund, Roskilde och Viborg.[166] De romanska dopfuntarnas uttömningshål kan ha förstärkt idén om funten som livets källsprång, *Fons Vitae*. På samma sätt som källan springer upp ur jorden, står vattnet i dopfunten genom avrinningshålet i förbindelse med densamma. Detta skulle möjligen kunna knyta an till den paulinska tanken på dopet som död och pånyttfödelse. Likt Kristus nedsteg dopbarnet till dödsriket för att återuppstå i ny gestalt. Till uttömningshålets nyttoaspekt skulle alltså möjligen även en symbolisk tolkning kunna fogas.

Av Uppenbarelsebokens skildring av det nya Jerusalems topografi framgår det att det från Guds och Lammets tron rann en flod med livets vatten, klar som kristall. Floden flöt på ömse sidor om den stora gatan, i vars mitt livets träd stod.[167] Denna skildring kan kasta ljus över dopfuntens placering i det romanska kyrkorummet. På samma sätt som livets källa i det nya Jerusalem utgick från

161 Fæhn *et al* 1958:418.
162 Wehner 1981:43ff; Williams 1996:79f.
163 Upp 7:17.
164 Upp 21:6.
165 O. Reutersvärd 1967:5ff; Nordström 1984:11ff.
166 Norberg 1958:242; Eriksson 1988:186. Brunnar, daterade till 1060-talet, och förmodligen utnyttjade för dopändamål, har även påträffats vid Trinitatiskyrkan i Lund (M. Cinthio 1997:123; 2002:108f).
167 Upp 22:1f.

Guds tron, har dopfunten i den romanska kyrkan en axial placering i förhållande till korets högaltare. Huruvida den ramp som i kyrkor som Ishøj (på Själland) och Gadbjerg (på Jylland)[168] kunnat påvisas mellan koret och dopfuntens podium hänsyftat på Uppenbarelsebokens ”stora gata” låter sig knappast avgöras, men förblir en intressant tolkningsmöjlighet. Dopfuntens placering i kyrkorummet skulle alltså kunna ses som ännu ett exempel på hur det himmelska Jerusalems topografi reproducerats i den romanska lantkyrkan.

DOPETS SOCIALA BETYDELSE

Kyrkans liturgiska centrum var högaltaret i koret, men det var vid dopfunten i långhuset som nya människor introducerades i den kristna gemenskapen. Genom dopet upptogs människan både i den kyrkliga församlingen och i det sekulära samhället. Andlig och världslig rätt grep in i varandra, och som landskapslagarna antyder, var det först som kristen man kunde göra anspråk på att tillhöra samhället fullt ut. Genom dopet gjordes människan delaktig i det kristna löftet om himmelriket, och fick samtidigt rätt att vistas i dess jordiska motsvarighet, kyrkorummet.

Frågan är emellertid om alla verkligen hade tillträde till kyrkan under äldre medeltid. Bolvig har hävdat att de romanska kyrkorna på Själland varit exklusiva anläggningar som primärt varit till för det elitskikt som bekostat dem, samt för socknens fria bönder. Han ser de storleksmässigt modesta kyrkorna som ett argument för detta, eftersom inte mer än en begränsad del av samhällets befolkning kunnat få plats på de murade stenbänkarna i långhuset.[169] Av detta drar han slutsatsen att de romanska sockenkyrkorna ”var simpelthen ikke skabt og udformet til at fungere som det Gudshus hvori alle sognets beboere samledes som menighed om søndagen til gudstjenste”.[170] De tidigmedeltida kyrkornas relativt blygsamma storlek kan emellertid också bero på att byggnaderna inte varit avsedda att fungera på detta sätt. Mässorna var relativt korta och kunde åhöras stående.[171] Socknens samtliga medlemmar behöver heller inte ha varit närvarande vid dopet, utan kanske bara familjens släktingar och vänner, socknens ledare och representanter för församlingen. Tesen att de romanska kyrkorna enbart varit till för socknens jordägare är således svår att bevisa, men låter sig heller inte lätt motbevisas. Det kan vara så att de romanska kyrkorna endast varit till för en del av befolkningen, men enligt mitt förmenande blir både kyrkorummets disposition och dopritualen mer begriplig om man ser alla samhällsgrupper som

168 Als Hansen 1995:27ff.
169 Bolvig 1992:76ff; 1994:60.
170 Bolvig 1992:77.
171 En medeltida sjungen söndagsmässa kan ha tagit omkring 45 min, medan en läst vardagsmässa kunnat genomföras betydligt snabbare (Helander 1993:69).

delaktiga. Dopet var en symboliskt laddad handling där individuella positioner och roller i samfundet definierades och synliggjordes. En sådan ritual blir först meningsfull när samtliga berörda parter tillåts delta. Doprättens delegerande har setts som en viktig motiverande faktor till det allmänna stenkyrkobyggandet. Genom att döpas i lokala kyrkor förstärktes människors koppling till den plats där hon blivit född. I en tid då makt till stor del byggde på kontroll över människor, kan denna gudomliga bekräftelse av människans platstillhörighet ha tett sig intressant för aristokratin. I förra kapitlet diskuterades kyrkobyggandet som ett slags symboliskt grundläggande av världen. I den färdiga byggnaden befästes kontinuerligt kyrkans position som samhällets medelpunkt genom kyrkliga ritualer och praktiker.

TIDIGMEDELTIDA KALKMÅLNINGAR

Långt ifrån alla tidigmedeltida kyrkor var försedda med tidigmedeltida kalkmålningar, men detta är ändå ett material som är viktigt att beakta när det gäller att belysa medeltida föreställningar om kyrkorummet. I det romanska kalkmåleriet täcktes hela bildfältet med färg, och många av dessa färger var dyrbara. Det tidigmedeltida måleriet har således varit både kostsamt och tekniskt komplicerat. Målningarna förekommer vanligtvis inte i hela kyrkan, utan främst i de östra delarna: i koret och triumfbågen, på triumfväggens västsida samt ibland i angränsande delar av långhuset.[172]

Ett centralt motiv är, som tidigare diskuterats, bilden av den tronande Kristus, som återfinns i absidens hjälmvalv eller på triumfbågens västsida (jfr fig. 4:3). Majestas Domini-bildens visuella tyngd understryks inte enbart av dess framträdande placering i kyrkorummet, utan även av att omgivande gestalter tycks underordna sig densamma. Kristus visas normalt sett *en face,* medan övriga figurer ofta framställs i halvprofil vända mot honom. De romanska kalkmålningarna kan sägas ha en egen inre logik. Motiven relaterar till varandra men fjärmar sig från betraktaren. Målningarna är mer illustrerande än appellerande. De åskådliggör de kristna grundidéerna om Guds plan för mänskligheten - hur det är i himlen och hur det bör vara på jorden. De visar hur Skaparen inrättat världen, och hur människan skall agera i den för att vara honom till lags. Målningarna lämnar dock endast lite utrymme över för betraktarens emotionella engagemang. Det romanska måleriet präglas också av högtidlighet och upphöjdhet.

172 Beckett 1924:262ff; Nørlund & Lind 1944; E. Cinthio 1968a:97ff; Saxtorph 1986:10. Det är emellertid möjligt att utsmyckningar i långhuset kan ha varit vanligare än vad man tidigare trott (jfr Haastrup 1986:48f; 1987:30f; Lindgren 1995c:304).

Figurerna är vanligen iklädda kostbara dräkter och rör sig med formell värdighet. Bildernas fokus ligger inte på den timliga jordiska existensen, utan på den framtida himmelska. De visar ett ideal snarare än en realitet: de illustrerar idén om den kristna världsordningen.

De tidigmedeltida kalkmålningarna inordnar sig emellertid inte bara ett bildprogram, utan också kyrkorummet i sig. Motiv som Majestas Domini återfinns på bestämda platser i kyrkan, där bilden samverkar med, och förtydligar, den arkitektoniska gestaltningens meningsinnehåll. Bilderna kan därmed sägas interagera med arkitekturen snarare än med betraktaren. De artikulerar den romanska kyrkans rumsliga struktur, de understryker byggnadens läsriktning och de konkretiserar dess grundtanke: visionen om det nya Jerusalem. Den himmelska lovprisningen återspeglades i den jordiska liturgin. I kyrkans arkitektur och målade utsmyckning uppenbarades för den kristne Guds plan för mänskligheten, och det hopp om frälsning som låg i att följa denna plan.

BILDEN AV DEN GUDOMLIGA ORDNINGEN

I det tidigmedeltida kalkmåleriet visas figurer med värdig hållning, iklädda kostsamma dräkter. Framställningarna är för det mesta välkomponerade, omsorgsfullt utförda och vittnar om en betydande hantverksmässig skicklighet. Målningarna kan alltså både med hänsyn till innehåll och tekniskt utförande sägas ha en aristokratisk karaktär.[173] Anknytningen till samhällseliten framgår också av bevarade stiftarbilder. I tidigmedeltida måleri intar donatorerna en relativt obesvärad kroppsställning när de frambär sin gåva (ofta en kyrkomodell, ring eller annat föremål som representerar en penning- eller jordagåva) till Gud. De står vanligen upprätt och håller frimodigt blicken höjd mot Guds välsignande hand (jfr fig. 3:2 och 4:6).[174] Bristen på underdånighet beror möjligen på donatorernas höga samhällsställning,[175] men skulle även kunna ses mot bakgrund av kristna tankegångar. Enligt Bibeln skall de döda dömas efter vad som står i livets bok, efter sina gärningar,[176] och de tidigmedeltida donatorerna visar i bilderna fram sin i religiös bemärkelse mest meriterande gärning, nämligen gåvan till kyrkan. Liknande idéer kan anas bakom andra aristokratiskt präglade motiv i den romanska konsten. Strids- och ryttarscener kan ses som en illustration av makten hos den stridande kyrkan, *ecclesia militans*, men även äran som tillkom en kyrkans stridsman.

173 Jfr t.ex. Nørlund & Lind 1944:21ff; E. Cinthio 1968a:99; Bolvig 2000:13, 23.
174 Fischer Jonge 1984; Haastrup 1986:60; Gotfredsen & Frederiksen 1993:296ff.
175 Detta har uppmärksammats av exempelvis Nørlund och Frederiksen (Nørlund & Lind 1944:18f; Gotfredsen & Frederiksen 1993:298).
176 Upp 20:12.

Fig. 4:25. Tympanon från Nødager kyrka på Jylland. Kring korset i mitten samlas stridsberedda män till häst och till fots (bild efter Løffler 1883).

Vilken bild förmedlar då de romanska kalkmålningarna av förhållandet mellan kyrkan och den världsliga eliten? Bildernas hierarkiska prägel bör ha tilltalat samhällets ledarskikt, eftersom den sanktionerat och givit gudomlig legitimitet åt deras ställning. I själva framställningssättet kan man dock ana en medvetenhet om att denna ställning ytterst var given av Gud, och endast var deras så länge de hade Guds bevågenhet. På samma sätt som Herren i Hesekiels profetia kunde förgöra cedern som sträckte sig för högt mot molnen och greps av högmod över sin höjd,[177] kunde han tillintetgöra personer som visade sig högmodiga. En bild som Majestas Domini behöver därför inte enbart ha skapats av en elitperson i syfte att spegla dennes världsliga position, utan den kan även ha dokumenterat ett slags vasallförhållande till Gud. Genom att accepteras i tjänst hos den Högste (vilket donatorn kan sägas göra, när hans gåva erhåller Guds välsignelse), beseglas dennes legitimitet som kristen ledare. Jag vill alltså framhålla att motivet inte behöver tolkas som att den enskilde elitpersonen var så mäktig på jorden att han eller hon kunde proponera på en hedersbevisning motsvarande den som tillkom Herren, utan att vederbörande var upphöjd för att han eller hon ställde sin makt och rikedom i Guds och kyrkans tjänst.

Det finns mycket som knyter de tidigmedeltida bildframställningarna till samhällseliten, och det är rimligt att anta att huvuddelen av dem tillkommit på aristokratiskt initiativ. Detta innebär emellertid inte att den romanska kyrkan enbart skall uppfattas som en arena för aristokratisk uppvisning eller ett instrument för utövande av social makt. Byggnaden har genom sin mångtydighet

177 Hes 31.

riktat sig till olika sociala grupper. En medeltida aristokrat kan ha uppfattat bilderna som uttryck för social prestige och en legitimering av samhällselitens upphöjda ställning, medan en kyrkans företrädare kan ha sett dem som illustrationer av kyrkans allomfattande makt. Bonden eller landbon kan i sin tur ha läst in ett budskap om att aristokratin visserligen var mäktig på jorden, men att Gud också förväntade sig att de skulle använda sin makt och rikedom på rätt sätt. Bilderna av kungars och stormäns generösa donationer till kyrkan åskådliggör nämligen inte bara dessa gruppers *förmåga* att ge till kyrkan: de skulle också ses som uttryck för en ängslan över att Gud kanske krävde mer av dem än han gjorde av de enkla bönderna. Jag anser att den hierarkiska samhällsordning som den romanska kyrkan befordrar inte enbart skall uppfattas som ett instrument för socialt förtryck, utan att den också kan ha inneburit ett implicit löfte om en hinsides rättvisa.

DEN ROMANSKA ERFARENHETEN

Jag vill betrakta strävan efter symmetri både exteriört och interiört som utmärkande drag för den romanska kyrkan i det skånsk-danska området. Kyrkans nord- och sydsidor har vanligen haft ett likartat antal muröppningar, och även om nivån av skulptural utsmyckning ibland skiljt sig åt mellan långhusportalerna,[178] är det svårt att se att en sida skulle ha haft försteg framför den andra.[179] Invändigt har långhuset inretts med sidoaltare både i norr och söder, och ibland med murade väggbänkar kring dopfunten i långhusets mitt. Likformigheten gäller emellertid inte bara nord- och sydsidorna utan även öst- och västpartierna. I en västtornsförsedd kyrka kan tornbågen sägas replikera triumfbågen i öster. Liksom triumfbågen avgränsar långhuset och bildar en övergång till en annan rumsbildning i öster, gör tornbågen detsamma i väster. Den öst-västliga axeln har varit ännu tydligare i de fall då kyrkan haft västportal. Den har då hamnat i linje med dopfuntspodiet och triumfbågen. Denna linje har varit än mer påtaglig i de kyrkor där det funnits en ramp mellan triumfbågen och dopfuntspodiet.[180] Den tidigmedeltida kyrkan har alltså präglats av både symmetri och axialitet. Den starka betoningen av riktningarna i horisontalplanet har i tornförsedda byggnader kombinerats med en vertikal accent. En intressant arkitekturteoretisk iakttagelse

178 Cinthio & Blindheim 1964:704.
179 Det finns i forskningen olika uppfattningar om väderstreckens värdering under medeltiden. Den traditionella synen, som stödjer sig på skriftliga utläggningar av medeltida teologer, är att norr hade en negativ klang av motståndet mot Gud (B. Nilsson 1994:29ff). Mot detta har det argumenterats att nordsidan genom sin anknytning till Maria skulle ha fått en likvärdig eller en högre status än sydsidan (Lindgren 1991:232ff; 1995a:33; Vretemark 1992:125ff).
180 Als Hansen & Aaman Sørensen 1975; Als Hansen 1995:27f.

är att byggnader som förknippas med makt ofta har en symmetrisk uppbyggnad.[181] Under äldre medeltid var sockenkyrkan med stor sannolikhet den viktigaste byggnaden i lokalsamhället, både i social och i religiös bemärkelse. Den tidigmedeltida kyrkan har också haft en expansiv kvalitet. Den har strålat ut i alla riktningar, och i bildlig bemärkelse famnat både himmel och jord. Byggnaden kan härvid sägas spegla den grundläggande kristna tanken om Guds allomfattande makt, men även idén om kyrkans universella auktoritet.

Som tidigare nämnts har de romanska kalkmålningarna förmedlat ett intryck av ordning och värdighet. Bilden av den apokalyptiske Kristus i absidens hjälmvalv är bildmässigt välavvägd och präglas av harmoni, det dramatiska innehållet till trots. Genom att inramas av bårder har även mer narrativa och dramatiska bildframställningar kunnat inordnas i kyrkans övergripande berättelse. Arkitekturen i sig har verkat i samma riktning. De tunga murmassorna med sina relativt små och högt placerade fönster har befäst intrycket av tyngd och orörlighet, och de rundbågiga dörr- och fönsteromfattningarna har framhävt byggnadens jämvikt och balans.[182] Den tidigmedeltida kyrkan har således, både i arkitektur och utsmyckning, betonat orörligheten och det statiska, det oföränderliga och det eviga. Den romanska kyrkan kan således sägas ha understrukit den gudomliga ordningens auktoritet och universalitet, och samtidigt utgjort en inramning som upphöjt de grupper som varit satta att upprätthålla och förvalta denna himmelskt instiftade ordning på jorden, det vill säga den andliga och världsliga eliten.

DEN ARKITEKTONISKA DISTINKTIONEN

Ett utmärkande drag för den romanska lantkyrkan är åtskillnaden mellan långhus och kor. Korets speciella karaktär framgår redan i exteriören. Byggnadsdelen har vanligen varit lägre och smalare än långhuset, och absiden har, där den funnits, ytterligare befäst altarrummets betydelse. Detta intryck förstärks i interiören. Kalkmålningar har främst funnits i byggnadens östra del, och korets exklusivitet manifesteras också genom den markerade avgränsningen mot långhuset. Öppningen i triumfbågsmuren (triumfbågen) har inte sällan varit relativt smal, och kan ha gjorts ännu trängre med hjälp av korskrank i sten eller trä.[183] Från långhuset har lekmännen kunnat skymta och höra händelserna vid altaret, men de har normalt sett varit förhindrade att ta aktiv del i desamma. Den tidigmedeltida kyrkan har således en inbyggd arkitektonisk distinktion: den är avskiljande snarare än inkluderande.

181 Thiis-Evensen 1983:53; 1998:11f.
182 Thiis-Evensen 1983:364ff; 1987:229ff.
183 Nilsén 1991:39ff.

Fig. 4:26. Korpartiet i Höörs kyrka i Skåne. Koret har under takfoten en enkel rundbågefris, medan absiden artikuleras med en blindarkad med tärningskapitälförsedda halvkolonnetter med snodda skaft (Foto: förf., juni 2005).

Denna åtskillnad kan sägas ha tre delvis sammanhörande dimensioner: en funktionell, en religiös-symbolisk och en social. I funktionellt hänseende innebar det rumsliga separerandet av långhus och kor att kyrkan fick två liturgiska brännpunkter. Korets medelpunkt var högaltaret och långhusets var dopfunten: i koret sjöngs mässan, i långhuset skedde dopet. Till detta kan också en religiös symbolik knytas, som går tillbaka på beskrivningarna i Gamla testamentet av Salomos tempel. Detta tempel var en anläggning som bestod av en förhall och en huvudbyggnad med det allra heligaste.[184] Liksom det judiska templet kan den romanska kyrkan sägas ha skilda rum med olika grad av helighet, där

184 2 Krön 3.

Fig. 4:27. Den välbevarade triumfbågen i Horla kyrka i Västergötland markerar en tydlig gräns mellan prästerskap och menighet (efter Hildebrand 1898-1903).

koret motsvarat det allra heligaste och långhuset förhallen/huvudbyggnaden. Kyrkans tvåcellighet skulle alltså kunna ses som en arkitektonisk artikulering av en religiös dialektik.[185] Där koret representerat den gudomliga närvaron, kan långhuset ses som ett uttryck för den timliga erfarenheten. Där koret visat den paradisiska framtiden, har långhuset gestaltat den jordiska existensen i nuet. Åtskillnaden mellan långhus och kor är emellertid även en social uppdelning, eftersom koret varit till för prästerskapet och långhuset varit avsett för lekmännen. Georges Duby har ingående belyst den kanske viktigaste medeltida indelningen av samhället, nämligen treståndsläran med *oratores* (de som bad), *bellatores* (de som stred) och *laboratores* (de som arbetade). Han har hävdat att den andliga och världsliga eliten använt sig av denna ursprungligen kyrkliga indelning för att legitimera sitt utnyttjande av bönderna.[186] Denna syn på den medeltida samhällsorganisationen har också påverkat den kyrkoarkeologiska diskursen. Den romanska kyrkan har till exempel uppfattats som en arkitektonisk artikulering av treståndsläran, där koret förknippats med prästerskapet, västpartiet och tornet med aristokratin och det däremellan liggande långhuset med bönderna.[187] Medeltidens (kyrkliga) intellektuella gjorde emellertid även andra uppdelningar av samhället.[188] För många kyrkomän gick den stora skiljelinjen inte mellan olika samhällsklasser utan mellan det celibatära prästerskapet och de gifta lekmännen. Den tidigmedeltida kyrkans distinktion mellan långhus och kor skulle alltså kunna ses som en betoning av kyrkans anspråk på andligt ledarskap.

185 T.ex. Sauer 1924:107; A. Andrén 1999:383ff.
186 Duby 1980; 1981:176ff.
187 T.ex. Wienberg 1986b:54; 1993a:64; Mats Anglert 1995a:111; 2006:170f; A. Andrén 1999. Dessa idéer har tidigare funnits inom tysk marxistisk arkitekturforskning, jfr t.ex. Entz 1959:1; Ullman 1964:895f.
188 Constable 1995:252ff; Härdelin 1998:84, 204f.

Fig. 4:28. Kathoveddøren, portalen i det södra transeptet i Ribe domkyrka (efter Løffler 1883).

DET HIMMELSKA JERUSALEM

Ett ledmotiv i berättelsen så här långt har varit de romanska kyrkornas himmelska Jerusalem-symbolik. Att denna symbolik verkligen varit aktuell under denna tid framgår bland annat av de gyllene altarnas utformning och storkyrkornas praktfulla tornförsedda ljuskronor (jfr fig. 4:13).[189] I katedralen i Ribe finns över sydportalen en trekantsrelief med inskriften ”Civitas Hierusalem”, som tydligt illustrerar idén om den himmelskt triumferande kyrkan.[190] Denna symbolik har

189 T.ex. Sedlmayr 1950:125ff; A. Andrén 1998:155f.
190 Johannsen & Smidt 1981:104f; Norn & Skovgaard Jensen 1990:50; Gotfredsen & Frederiksen 1993:312ff; Madsen 2000:9ff.

i tidigare forskning främst knutits till medeltida katedraler och storkyrkor,[191] och lantkyrkor med speciell utformning (till exempel kyrkor med tvåtornsfasader).[192] I enklare sockenkyrkor har denna symboliska tolkning företrädesvis tillämpats på byggnadens kor,[193] men jag har här argumenterat för att också ordinära tidigmedeltida lantkyrkor formats mot bakgrund av samma idéer. Himmelska Jerusalems-symboliken har i det föregående diskuterats med avseende på en rad olika aspekter av denna kyrka: absider och västtorn, portaler och fönster, dopfuntar och kalkmålningar. Alla dessa aspekter faller väl in i en övergripande idé om den romanska kyrkan som en representation av det himmelska Jerusalem. I kyrkan gavs församlingen en föraning om den paradisiska existens som väntade de frälsta efter döden. I den timliga kyrkan återskapades den himmelska liturgin. Genom dopet gavs baptismanden tillträde till den jordiska kyrkan på samma sätt som den kristne efter döden fick tillträde till det nya Jerusalem. Kyrkan var emellertid inte enbart en vision av paradiset, utan också en lärobok i hur detta skulle vinnas. Byggnadens arkitektur och utsmyckning berättar om hur kyrkans män tolkat Guds vilja; om hur människor uppdelats i olika stånd med olika uppgifter, och om de positiva värden som ansåg ligga i att människor uppförde sig i enlighet med sina respektive samhällspositioner.

191 T.ex. Sedlmayr 1950; Bandmann 1951:62ff; Möbius & Möbius 1974:91f; Camille 1996:28f.
192 T.ex. Holmberg 1990:37ff.
193 T.ex. Norn & Skovgaard Jensen 1990:117; A. Andrén 1999:383f.

Klosterkyrkan i Lund, april 2008.
Foto och bildbearbetning: förf.

5. DEN GOTISKA KYRKAN

Och vad beträffar själva byggnaden, bibeln i sten, deklinerade den från lovsång till moralpredikan.[1]

Citatet skildrar hur huvudpersonen i Goldings roman upplever sin kyrka en dyster och kulen regnvädersdag, men det skulle också kunna användas som en metafor för övergången från romanik till gotik. Om den romanska kyrkan uppfattats som en arkitektonisk lovprisning, ett försök att gestalta visionen om det himmelska paradiset på jorden, vill jag i detta kapitel argumentera för att den gotiska lantkyrkan strävat mot ett helt annat mål. Medeltida sockenkyrkor präglas av föränderlighet snarare än beständighet. Flertalet romanska stenkyrkor genomgick någon form av byggnadsmässig omvandling under senmedeltiden. Det är relativt lätt att beskriva *hur* kyrkorna omskapats, men det är betydligt svårare att klarlägga *varför* de gjorde det. Vad motiverade förändringarna, och vilka betydelsemässiga innehåll tillskrevs de? Detta är frågor som står i centrum i det följande.

SALKYRKAN

Salkyrkan framträdde på 1200-talet, och planformen kan ses som utmärkande för den senare medeltidens kyrkobyggande.[2] En salkyrka är en rektangulär anläggning som innefattar både långhus och kor, och där yttre arkitektonisk åtskillnad mellan byggnadsdelarna saknas. Jämfört med den romanska kyrkan har salkyrkan alltså en mer enhetlig rumsbildning. Planformen kunde åstadkommas både genom nybyggnader och ombyggnader av äldre kyrkor.[3]

Det senmedeltida kyrkobyggandet i Skandinavien präglas av stora regionala variationer. I Finland tillkom i stort sett alla stenkyrkor under denna tid, och salkyrkan blev den förhärskande planformen.[4] I Norge hade stenkyrkorna på landsbygden uppförts tidigare, och de senmedeltida tillskotten bestod främst i att en del dekorativa detaljer tillfogades.[5] Liksom i Norge hade huvudbygderna i Danmark och Sverige redan på 1100- och 1200-talen försetts med kyrkobyggnader

1 Golding 1965:44.
2 Salkyrkobyggandet upphörde inte överallt vid medeltidens slut, och exempelvis i Värend i Småland har byggnadstypen använts även under nyare tid (A. Liepe 1984:300).
3 Tuulse 1964:55f; Horskjær & Blindheim 1965:315; Bonnier 1987:147.
4 Hiekkanen 1994. Finska salkyrkor är inte sällan flerskeppiga.
5 Lidén *et al* 1960:377ff; Cinthio *et al* 1964:635f; Horskjær & Blindheim 1965:315.

Fig. 5:1. Från början var Trönö gamla kyrka i Hälsingland en liten romansk kyrka med smalare kor, men i början av 1500-talet utvidgades anläggningen till en betydligt större salkyrka. I det oputsade murverket kan spår av det ursprungliga långhuset urskiljas i västgaveln (Bonnier 1995:108ff, Nisbeth 2008, bild efter Hildebrand 1898-1903).

i sten, varför behovet av nya kyrkor var begränsat. I Danmark beräknas mindre än var tionde kyrka ha nybyggts efter år 1300.[6] I de områden där stenkyrkor uppfördes under hög- och senmedeltiden (till exempel i Halland, Jämtland, Småland, Södermanland och Uppland), utformades många av de nya byggnaderna som salkyrkor.[7] Planformen var dock inte allenarådande. Endast drygt hälften av de lantkyrkor som nyuppfördes eller förnyades i Danmark fick salkyrkoform - nästan lika många kyrkor fick romansk planform med smalare och lägre korparti.[8] Även i landskap som Småland och Uppland uppfördes under senmedeltiden både romanska korkyrkor och salkyrkor.[9] Ett vanligt sätt att utöka och modernisera den romanska kyrkobyggnaden var att det smalare koret revs och ersattes med ett kor

6 I det medeltida Danmark beräknas mellan 7% och 10% av sockenkyrkorna ha nyuppförts eller helt förnyats under senmedeltiden (Lidén *et al* 1960:382; Wienberg 1993a:78).
7 Schnell 1965:36; Bonnier 1981; 1987:217ff; 2004b:40f; Almqvist 1984; 18, 31ff; 2002:27f; A. Liepe 1984:280ff; Hansson 2001:113; I-M. Nilsson 2002:26; Kempff Östlind 2003:30f; Ullén 2006:72ff.
8 99 respektive 86 kyrkor (Wienberg 1993a:78, jfr även Mackeprang 1944:105ff).
9 A. Liepe 1984:283, 300; Bonnier 1987:50ff, 237.

i jämnbredd och jämnhöjd med långhuset. Denna typ av förändring har varit vanlig i många områden, exempelvis i Södermanland, Uppland och Östergötland.[10] I Danmark har korombyggnader skett både före och efter år 1300, men regelrätta långhuskor anses höra hemma i tiden efter år 1400.[11]

Liksom absidkyrkorna har salkyrkorna i forskningen diskuterats i termer av kronologi, stil, funktion och ekonomi. I äldre, typologiskt präglad kyrkoforskning betraktades salkyrkoplanformen ofta som en reducerad eller förenklad form av den romanska korkyrkan.[12] Senare har den mer setts som inspirerad av kyrkoarkitekturen i de hög- och senmedeltida städerna, med dess tiggarmunkskyrkor och stads- och domkyrkor med hallkyrko- och pseudobasilikala planformer.[13] Vanligen har dock salkyrkoplanformen satts i samband med förändringar på det liturgiska området. Som en följd av transubstantiationslärans stadfästelse år 1215 och Corpus Christi-festens instiftande år 1264 kom mässliturgin och hanterandet av nattvardsbrödet att utvecklas i riktning mot ökad ceremoniell elaborering. Dessa liturgiska förändringar ställde krav på större visuell tillgänglighet, krav som lättare kunde tillgodoses i en kyrka präglad av öppenhet mellan långhus och kor. Salkyrkoplanformen kan också ha motiverats av ett behov att skapa plats för fler altarstiftelser. Om befolkningstrycket ökat, eller om fler människor under senmedeltiden behövt beredas plats i kyrkan, kan kyrkobyggnader också ha behövt utökas av det skälet.[14] Korutvidgningar kan också ha bekostats av aristokratin, som önskat stolrum och gravplatser närmare högaltaret.[15]

Salkyrkan saknar yttre åtskillnad mellan långhus och kor, något som återverkar på byggnadens inre, rumsliga gestaltning. Den öppna planlösningen betonar anläggningens enhet, men kyrkorummet har för den skull inte varit homogent. Liksom i den romanska kyrkan är högaltaret i öster byggnadens liturgiska

10 Kempff Östlind 2003:28ff; Bonnier 2004a:46; 2004b:40f, 53.
11 Wienberg 1993a:86.
12 T.ex. Hildebrand 1898-1903:224; Janse 1905:365f; Wrangel 1907; 1916; Boëthius 1933:35; Stenberg 1938:45.
13 T.ex. Tuulse 1964:56; Horskjær & Blindheim 1965:315; Almqvist 1984:32f; A. Liepe 1984:283, 299f; Bonnier 1987:147; Wienberg 1993a:80, 86.
14 De demografiska svängningarna har under medeltiden varit betydande. Befolkningstalen var under medeltidens förra del förhållandevis höga men föll i samband med digerdöden. Sannolikt har det dock i många områden skett en viss återhämtning mot medeltidens slut (Gissel *et al* 1981:230ff; Gissel 1994; Myrdal 1999:111ff; Harrison 2000:349ff; Andersson Palm 2001:1ff). Mackeprang har sett den senmedeltida befolkningsökningen som ett motiv till tidens korförlängningar (Mackeprang 1927). Bolvig har i stället gjort gällande att platsbristen i kyrkorna var en följd av att bredare bondeskikt under senmedeltiden bereddes tillträde till kyrkobyggnaderna (Bolvig 1994:72f, jfr kritisk diskussion av denna hypotes i föregående kapitel).
15 T.ex. E. Cinthio 1968a:81f; Holmberg 1990:52; Wienberg 1993a:80.

Fig. 5:2. Västra Ingelstads kyrka i Skåne fick under förra delen av 1500-talet ett nytt stort korparti. Under koret fanns en gravkammare för personer från det närbelägna godset Månstorp, och förmodligen var det de som tog initiativ till utbyggnaden. Inne i det rymliga koret står ett förnämligt altarskåp från Antwerpen, men om det ursprungligen varit avsett för Västra Ingelstads kyrka är inte helt klarlagt (Foto: förf., jan. 2009).

brännpunkt. Detta ger rummet en läsriktning, och en etablerar en grundläggande skillnad i värderingen av byggnadens olika delar. I den till synes likformiga salkyrkan fanns alltså den sociala och ideologiska skiljelinjen mellan prästerskapets och lekmännens delar av kyrkan kvar.

En omdiskuterad fråga är huruvida korgränsen i senmedeltida salkyrkor haft någon fysisk markering. Det finns belägg för olika former av avstängningar i triumfbågen under äldre medeltid (inte minst i Skåne), men spåren efter gotiska korskrank i skandinaviska lantkyrkor är betydligt mera sparsamma.[16] I katedraler och storkyrkor på kontinenten uppfördes det från 1200-talet och framåt stora, rikt utsmyckade, och ofta påkostade, korskrank,[17] och dessa har ibland

16 Rydbeck 1964; Sundnér 1982:97f; 1986:207; Nilsén 1991:27ff.
17 T.ex. Sedlmayr 1950:288ff; Frankl 1962:226; Gamber 1981:114; Rubin 1990:293; Erlande-Brandenburg 1994:277ff; Knipping 1999:171; Jung 2000:624ff. I England var bruket med korskrank väl etablerat under senmedeltiden även i lantkyrkor (Vallance 1936; Platt 1981:135f; Randall 1982:84ff; Rubin 1990:293; Cunningham 1999:28ff; Pounds 2000:446ff; French 2001:154ff).

uppfattats som förebildliga för de nordiska sockenkyrkorna.[18] Anna Nilsén har argumenterat mot denna uppfattning. Hon anser att om sådana skrymmande korskrank varit legio, borde åtminstone några av dem ha bevarats till vår tid. Hon har gjort gällande att kyrkorna under äldre medeltid och nyare tid (1600- och 1700-talen) karaktäriserats av slutenhet mellan långhus och kor, men att öppenhet och genomsiktlighet varit betecknande för gotikens svenska lantkyrkor.[19] Det är dock rimligt att tänka sig att salkyrkor haft någon form av avgränsning mot korområdet, men en sådan barriär bör inte ha varit av sådan art att den hindrat lekmännens visuella kontakt med högaltaret.

MÄSSAN SOM TEATER

Den senmedeltida mässan har ibland beskrivits som ett liturgiskt skådespel eller ett religiöst drama. Under senare år har betydande intresse kommit att ägnas performativa aspekter av rituella handlingar, och forskningen om den medeltida mässan har i hög grad vitaliserats genom inspiration från ritual- och performance-studier.[20]

Antagandet av transubstantiationsläran vid det fjärde laterankonciliet år 1215 var inte bara en av de allra viktigaste medeltida förändringarna av den romerskkatolska dogmen, utan var också något som fick direkta och genomgripande konsekvenser på liturgins och den rituella praktikens område. Genom transubstantiationen blev Kristus för de troende reellt närvarande i nattvardselementen. Medan reliker och helgonbilder tidigare kunnat vördas men inte dyrkas, var det invigda nattvardsbrödet något som kunde och *skulle* tillbes, eftersom hostian *var* Gud. I hostiekulten kom den kristna menigheten således närmare det gudomliga, men i denna intimitet kan det också ha rymts känslor av respekt och fruktan. Hostiekulten kan ses som en paradox av närhet och avstånd: den fysiska närheten mellan människa och Gud synliggjorde den ändlösa kvalitativa skillnaden mellan de två. För att inta sakramentet krävdes under senmedeltiden betydande mått av både andlig och lekamlig förberedelse, och kommunionsfrekvensen sjönk bland lekmännen.[21] Av vördnad och rädsla för att nådemedlen skulle kränkas, undandrogs också kalken den kommunicerande menigheten. Som alternativ till det fysiska mottagandet kom i stället betraktandet av den invigda hostian, den så kallade andliga kommunionen, att få allt större betydelse. Mässans

18 Lindgren 1996a:25. Holmberg har hävdat att Jakob Erlandsens bygge av lektoriemuren i Lunds domkyrka på 1250-talet kan ha inspirerat utvecklingen på den skånska landsbygden (Holmberg 1990:59).

19 Nilsén 1991:27ff, 73ff; 2000:18.

20 T.ex. Hardison 1965:35ff; Beckwith 1992; Kobialka 1999:202ff; Nilsén 2000:18f; Scott 2003:163; Carelli 2007:201.

21 Å. Andrén 1954:12ff; Macy 1984:90ff; Kobialka 1999:182f; B. Nilsson 2004:109.

Fig. 5:3. Senmedeltida mässfirande med elevation. Illustration ur en andaktsbok tryckt i Augsburg 1478 (bild efter Schramm 1921b).

självklara höjdpunkt var elevationen, det vill säga när prästen lyfte det förvandlade nattvardsbrödet, *verum corpus Christi,* över sitt huvud till menighetens beskådan, och det utvecklades en mängd teorier om de många positiva effekterna av denna andliga kommunion.[22]

Det har hävdats att denna teatrala iscensättning av mässan skulle ha inskränkt menighetens delaktighet i mässfirandet, genom att lekmännens roll övergått från aktivt deltagande till passivt åskådande.[23] Man framhåller då att syftet, att tydliggöra och befästa sanningen i det kristna miraklet, motverkats av själva formen.[24] Det finns dock andra sätt att se på detta. Huvudaktören i det liturgiska drama som utspelades i koret var förvisso prästen, men åskådarnas (menighetens) roll bör inte underskattas. Teaterforskning har visat hur åskådarrollen ställer krav på såväl intellektuellt som emotionellt engagemang, eftersom den innebär både identifikation med skeendet på scen, och en förmåga att distansera sig från detsamma.[25] Om man vill betrakta den senmedeltida mässan som ett liturgiskt skådespel, anser jag att man bör tillerkänna även menigheten en skapande roll. När prästen i elevationen lyfte upp sakramentet var syftet att menigheten bättre skulle se detsamma, men också att motverka att nattvardsbrödet tillbads innan det förvandlats till Kristi kropp. Transubstantiationsögonblicket tillkännagavs också vanligen genom att det ringdes i primklockan.[26] Alla dessa åtgärder bidrog till att understryka tilldragelsens dignitet, och till att skärpa betraktarnas uppmärksamhet. Att se hostian skulle inte vara en passiv handling, utan vara förenat med ett känslomässigt engagemang. Under medeltiden tillskrevs synintrycket stor

22 Å. Andrén 1954:1ff; Zika 1988:30f; Rubin 1990:150ff; Pernler 1993:117f
23 Camille 1989:217f; Beckwith 1992:76; 1996:36.
24 Beckwith 1992:67f.
25 Ubersfeld 1999:22f.
26 Å. Andrén 1954:17f, 34ff; Bringéus 1958:146ff.

Fig. 5:4. I både tryckta böcker och i kalkmålningar varnas det för farorna med att menigheten vid kyrkobesöket ägnade sin uppmärksamhet åt annat än mässan. Bilden här visar hur en lättfärdig kvinna ser till att utnyttja det högheliga elevationsögonblicket till att falla i vanmakt i armarna på sin kavaljer. Illustration ur Der Ritter vom Turm, tryckt i Basel 1493 (bild efter Schramm 1940).

makt, och visuell perception av ett föremål ansågs kunna lämna faktiska avtryck i själen.[27] Det aktiva beskådandet av den invigda hostian frigjorde en del av dess inneboende gudomliga kraft.[28] Genom hela mässan, men särskilt i samband med viktiga moment som elevationen, förväntades menigheten visa sitt deltagande genom exempelvis böner, bugningar och knäfall.[29] Dessa gester bör inte enbart ses som tomma åtbörder, utan kan också tolkas som tecken på aktiv inlevelse i händelserna i koret. Människor har givetvis upplevt mässan på olika sätt vid olika tidpunkter, och lekmännens erfarenheter har sannolikt skiljt sig från prästerskapets.[30] Intresset måste ha skiftat liksom en nutida publiks engagemang i en scenföreställning varierar, beroende på faktorer som till exempel åskådarens privata sinnesstämning, uppsättningens kvalitet, skådespelarnas duglighet och pjäsens förmåga att fängsla. De applåder som publiken förväntas ge efter framträdandet kan användas för att signalera såväl svalt ointresse som verklig inlevelse. Både i den medeltida mässan och i den nutida teaterföreställningen är det alltså inte handlingen i sig som är avgörande, utan vilken innebörd som läggs i densamma.

27 Camille 1989:23f; Bolvig 1994:127.
28 Zika 1988:36.
29 Bringeus 1958:146ff; Helander *et al* 1958:595f; Macy 1984:88f; Rubin 1990:55ff; Nilsén 1991:74f. I den religiösa uppbyggelseskeiften *Siælinna thrøst* från förra hälften av 1400-talet finns utförliga instruktioner om hur man skall uppföra sig i kyrkan, och vilka gester, böner och kroppsställningar som är lämpliga för varje moment i mässan (Henning 1954:139ff).
30 Jfr t.ex. Reinburg 1992.

Fig. 5:5. Gregorii mässa från altarskåpet i Kvibille i Halland (nordtyskt arbete från omkring 1500, nu i Statens historiska museum). Enligt berättelsen bad påven Gregorius I att Kristus kroppsligen skulle uppenbara sig i nattvardselementen för att övertyga en tvivlande kvinna, något som också skedde. Åskådarnas reaktioner på miraklet är lika expressiva som de är skiftande. Gregoriimässan var ett särskilt vanligt motiv under senmedeltiden, och ett slagkraftigt bildligt förtydligande av tankegodset bakom transubstantiationen (Foto: Lennart Karlsson).

Mässfirandets utveckling i teatral riktning kan ses som en del av gotikens strävan efter konkretisering,[31] och ett sätt varmed kyrkan försökte involvera lekfolket i det religiösa livet. Frälsningsansvaret överläts i högre grad på den enskilde individen.[32] Kyrkan disponerade nådemedlen, men det var upp till var och en att ta dem till sig på rätt sätt. Kyrkans vilja att visa upp sakramenten utvecklades alltså i samspel med menighetens vilja att se desamma. Därför vill jag inte uppfatta elaboreringen av mässans centrala element som en uppvisning för folket, utan som något vars mening skapades *i mötet* mellan dramats huvudaktör (prästen) och en aktivt deltagande menighet. Det var i detta möte som den religiösa meningen producerades, och de sociala rollerna definierades.

I möten spelar gränser en viktig roll, och i den medeltida kyrkan var korgränsen, som tidigare nämnts, en viktig sådan. De kontinentala gotiska katedralernas robusta korskrank har ibland uppfattats som hinder för menighetens deltagande i det religiösa livet, och som sociala barriärer som syftade till att värna

31 Piltz 1996:17ff; Kobialka 1999:160ff.
32 Bagge 1996:105; 1998:119, 132.

Fig. 5:6. Mitt i kyrkan, i övergången mellan kor och långhus, har kyrkans stora krucifix haft sin plats. Den psykologiska effekten på en troende medeltida kyrkobesökare av åsynen av en bild i naturlig storlek av den korsfäste frälsaren med ymnigt blödande sår kan lätt föreställas. Kristusfiguren på triumfkrucifixet från Åseda i Småland från 1500-talets första decennier är över två meter hög (Foto: förf., juli 2007).

prästerskapets privilegierade ställning.[33] I nyare studier har i stället de integrerande funktionerna lyfts fram. Korskanket band samman koret och långhuset, samtidigt som det underströk distinktionen mellan de båda rumsliga enheterna. Vid koringången predikade prästerna för lekfolket, och den didaktiska funktionen underströks också av skrankens bildmässiga gestaltning. Vid korskranket hade också kyrkans stora krucifix sin plats. Detta fungerade inte enbart som illustration av högaltarets inkarneringsunder, utan utgjorde även en kraftfull emotiv förstärkning av detsamma. Katedralernas korskrank bekostades ofta av städernas borgare, och kan därför även ses som uttryck för urban stolthet och samhörighet. Skranket gjorde alltså mer än att enbart reglera olika sociala gruppers rörelseutrymme; korgränsen var i många bemärkelser en centralpunkt i kyrkan.[34] Antropologisk forskning har länge uppmärksammat hur övergången mellan två sociala tillstånd omgärdas av olika passageriter,[35] och korgränsen kan ses som en plats med tydligt liminala egenskaper.[36] Korskranket var både en rumslig och en social avgränsning. Det separerade lekmännen, som verkade i världen, från prästerskapet, som hade till uppgift att handha kontakten med Gud. Avgränsningen dolde och bevarade sakramentet, och förhöjde samtidigt dess status. Skranket skyddade det heliga mot profanering, men hejdade också menigheten från att oförberedd komma i kontakt med det heliga. Korgränsen bör emellertid inte ses som någon absolut gränslinje. Lekmän har i olika sammanhang, och sannolikt först efter vissa förberedelser, tillåtits i altarrummet.[37] Skranket påminner alltså även om överskridandets möjlighet.

INTEGRERING OCH DISTANSERING

I det senmedeltida religiösa livet spelade alltså den eukaristiska fromheten en viktig roll. Till skillnad från helgonkulten var den beroende av klerikal rituell medverkan, och omhuldades därför av kyrkan.[38] Sakramentsfromheten kan därmed sägas ha stärkt den prästerliga auktoriteten. Det var prästen som fick nattvardsbrödet att genomgå sin gudomliga förvandling,[39] och det var i prästens händer som den kristna menigheten vid elevationen fick skåda Gud. Denna aspekt betonades också i predikningar, som exempelvis av franciskanmunken Berthold av Regensburg († 1272): ”Lika sant som det är att han lyftes upp på det heliga korset, lika sant är det att prästen lyfter upp honom med sina två händer. Då skall ni honom uppriktigt åkalla och

33 T.ex. Gillerman 1977:2, 96, 154, 176, 196.
34 Knipping 1999; Jung 2000.
35 van Gennep 1977:15ff, 189ff; Turner 1985:94ff, 166ff; Bell 1997:94ff; Grimes 2000.
36 Jfr diskussion i Jung 2000:630ff.
37 Pernler 1993:115ff; Jung 2000:627ff.
38 Zika 1988:59ff; Rubin 1990:12f; 1992; Beckwith 1992:66f; 1996:31f.
39 Bynum 1982:250; Zika 1988:30f.

Fig. 5:7. Mässan i Bolsena, sådan den framställs på altarskåpet i Hille i Gästrikland (1400-talets andra hälft). En präst som börjat tvivla på Kristi närvaro i sakramenten var på pilgrimsfärd till Rom år 1263 och stannade till i Bolsena för att fira mässa. Så fort han uttalat invigningsorden började hostian att blöda ymnigt. Mirakelberättelsen illustrerade med detta både sanningen i transubstantiationen och det prästerliga ordets kraft (Foto: Lennart Karlsson).

tillbe."[40] Framväxten av en eukaristisk fromhet fick som konsekvens dels att sakramentet fördes närmare människorna, dels att den sociala distinktionen mellan liturgiska specialister och lekmän synliggjordes och befästes.[41]

Denna förening av närhet och distans speglas också i den skandinaviska salkyrkans arkitektur. Att menigheten under senmedeltiden haft ett visst tillträde till koret indikeras bland annat av bildmaterial, bevarade biktbänkar och avlatsbrev som nämner andakter som skulle förrättas vid högaltaret.[42] Huruvida tillgången till koret varit större eller mindre under medeltidens senare del än under den förra är en mer svårbedömd fråga. Fördelningen av lösfunna mynt i kyrkorna antyder att menigheten åtminstone i samband med

40 Browe 1933:52 (förf. övers.). Även Zika 1988:31, 59ff.
41 T.ex. Gillerman 1977:96, 154, 176, 196; Bynum 1982:19; Bossy 1983:5ff; James 1983:8f; Bagge 1998:131ff; Kobialka 1999:157ff, 202f.
42 T.ex. Pernler 1993:115ff; Lindgren 1996a:26f.

offer kan ha vistats i koret i ungefär samma utsträckning medeltiden igenom.[43] Henrik Klackenberg har visat att myntmängden i de svenska kyrkorna ökat under medeltidens lopp, men några generella skillnader i fyndspridning mellan tidigmedeltid/högmedeltid och senmedeltid har han inte kunnat urskilja. Både i perioden 1150-1300 och i perioden 1300-1520 har flertalet mynt deponerats i koret och i långhusets östra del.[44] Det finns dock andra indikationer på att prästerskapet ibland försökt värna sin sfär i kyrkan. I anslutning till kordelen har det i några svenska kyrkor påträffats en inskrift som inleds med orden *Rustice buck*, och som i översättning lyder ungefär ”Du bondtölp, vad har du här att göra? Här är platsen för dem som sjunger och inte för andra”.[45] Inskriften skulle kunna ses som ett utslag av klerikalt skämtlynne,[46] men den visar samtidigt på en konfliktsituation: att bönder faktiskt, till prästerskapets förtret, trängt sig in i koret.

Det ostentativa hanterandet av den invigda hostian kan alltså sägas befästa prästerskapets privilegierade ställning, men en förutsättning för detta är menighetens aktiva deltagande. Det är genom lekmännens bekräftelse, att de velat se och komma nära hostian, som prästerskapets ställning affirmerades. I salkyrkan har gränsen mellan långhus och kor varit mindre manifest än den varit i den romanska korkyrkan, men detta behöver inte betyda att skillnaden mellan präst och menighet minskat. Jag vill hävda att det religiösa och sociala beteendet i kyrkan under senmedeltiden i högre grad formats av den rituella praktiken än av arkitekturen, det vill säga att handlingsmönster kommit att spela en större roll än fysiska barriärer.

43 Myntens förekomst i kyrkorna har givits olika förklaringar, exempelvis att de hört samman med gravläggningar, att de tappats eller att de medvetet nedlagts i golvet (Klackenberg 1992:34). Klackenberg, som studerat monetariseringen i det medeltida Sverige, anser emellertid att de bör betraktas som ”offerspill”, det vill säga att mynten ofrivilligt gått förlorade i samband med menighetens gåvogivning, antingen på kyrkans olika altare eller i offerstocken (Klackenberg 1989:97; 1992:34ff).

44 Klackenberg 1992:35f, även katalog. Detta motsägs i viss mån av en undersökning av spetälskehospitalet S:t Jörgen i Åhus, där de senmedeltida mynten nästan helt var koncentrerade till långhuset (Peterson 1948:238ff), men möjligen är kyrkan, genom sin speciella status, inte representativ för vanliga sockenkyrkor.

45 Inskriften har, i något varierande skrivningar, kunnat beläggas i Film och Vendel i Uppland, Björkeberg i Östergötland och Runsten på Öland, men inte alla har bevarats (Nilsén 1986:75, 162; 1991:27ff, 49; Helander 1991:216ff; Lindgren 1996a:25f; Pernler 1999:71).

46 Det är givetvis svårt att bedöma huruvida den pejorativa innebörden stått klar för de förmodligen ej latinkunniga bönderna.

EN ”DEMOKRATISK” BYGGNADSTYP?

För att belysa salkyrkoplanformens betydelseinnehåll är det nödvändigt med en kort exkurs om hur man i forskningen sett på relationen mellan byggnadsstil och social struktur när det gäller kyrkor i städerna. Denna koppling mellan byggnadsstil och samhällsstruktur gjordes redan på 1800-talet. Victor Hugo gjorde exempelvis en skarp åtskillnad mellan romansk och gotisk arkitektur, där den förra förknippades med prästerlig auktoritet och den senare med borgerlig frihet.[47] Senare har forskare som Arnold Hauser och Friedrich och Helga Möbius gett uttryck för liknande tankar. Hauser har uppfattat den romanska konsten som en produkt av ett kollektivistiskt och konservativt feodalsamhälle, medan den gotiska setts som en reflektion av de nyvaknade städernas individualism och kapitalism.[48] Möbius & Möbius har, utifrån ett tydligt historiematerialistiskt perspektiv, tolkat den romanska basilikan som uttryck för en feodal samhällsordning, medan den gotiska katedralen ansetts återspegla urban frihet. Den gotiska katedralen uppfattas som ett resultat av ett harmoniskt förhållande mellan stadens divergerande krafter (kung, biskop och borgerskap). Den senmedeltida tyska hallkyrkan, i vilken de separata byggnadsdelarna för prästerskap och aristokrati utplånats, uppfattas i stället som en symbol för frigörelsen från det feodala oket, och en spirande demokratisk gemenskapskänsla.[49] Leif Gren har en helt annan syn på de gotiska katedralerna. Han betraktar dem ur ett konfliktperspektiv, och ser monumenten som redskap som den romersk-katolska kyrkan medvetet använt sig av för att i en turbulent tid behålla makten över människornas själar.[50] I det medeltida Danmark har Andrén velat se en relation mellan stadens samhällsstruktur och den kyrkliga utbyggnaden. Han har gjort gällande att de tidigmedeltida städernas många kyrkobyggnader speglat stadens flerkärnighet och pluralitet, medan de hög- och senmedeltida städernas kyrkliga och rättsliga enhet reflekterats i stora, solitära stadskyrkor.[51] Idén om att koppla olika former av kyrkoarkitektur till specifika samhälleliga organisationsformer har dock mött kritik. Studier har till exempel visat hur hallkyrkor i vissa tyska städer kan ha haft starka aristokratiska associationer och fungerat som representationsarkitektur.[52] Den gotiska katedralen behöver heller inte ses som resultat av en ”borgerlig anda”, eller som uttryck för samförstånd mellan borgerskap och domkapitel. Där

47 *Ringaren i Notre-Dame*, bok 5, kapitel 2 (Hugo 1985:237ff).
48 Hauser 1989:163ff, 216.
49 Möbius & Möbius 1974.
50 Gren 1994:104f.
51 A. Andrén 1985:41ff.
52 Kunst 1983; Pieper 1993:225ff.

Fig. 5:8. Katedralen som sentida samhällsförenare - dômen i Köln omkring år 1900. Mitt under romantiken och i slutfasen av Napoleonkrigen inleddes år 1814 kampanjen att slutföra det som kommit att uppfattas som ett monument förebådande den tyska nationens födelse. Själva byggnadsarbetet pågick åren 1842-1880, och iståndsättningen skedde genom en kombination av konstnärliga, politiska, kyrkliga och folkliga ansträngningar (Erlande-Brandenburg 1994:2ff. Bild: Library of Congress, Prints & Photographs Division, Photochrom Collection).

katedralbyggenas ekonomi inte var tryggad kunde sociala konflikter lätt uppstå.[53] Trots detta kunde katedralen genom sin arkitektur och sitt liturgiska och sociala bruk verka både förenande och disciplinerande. Byggnaden symboliserade enheten i Kristus, och i denna ordning ingick samhällelig diversifiering som en naturlig del.[54] Även kyrkliga ritualer och processioner kan ha fungerat på samma sätt. Corpus Christi-kulten har exempelvis ibland setts som uttryck för en strävan att bekräfta och stärka gemenskapen och integreringen i socialt splittrade samhällen.[55] Det finns således risker med att uppfatta förhållandet mellan arkitektonisk gestaltning och social struktur som en rak korrespondens. Ett splittrat samhälle kan skapa både integrerad och enhetlig byggnadskonst.

53 Abou-El-Haj 1995:220ff.
54 Bedos-Rezak 1995.
55 James 1983; Zika 1988:43f.

Skiftet från romansk till gotisk stil har tillskrivits olika betydelser. Wienberg har velat förknippa övergången med kyrkans institutionella emancipation, och det andliga ståndets frigörelse från världsligt herravälde. Han har som exempel anfört Marie Magdalene kyrka på östra Jylland, en tegelkyrka med traditionell, romansk absidkyrkoplanform som uppfördes så sent som på 1400-talet av medlemmar ur Danmarks högadel. Han har velat uppfatta planformen som en medveten historicism, som syftat till att knyta an till den tid då kyrkan ännu var avhängig aristokratiskt beskydd. Men även om han förknippar gotiseringen i Danmark med kyrkans frigörelse från världslig påverkan, framhålls det samtidigt att kapitalstark aristokrati även under senmedeltiden kunde utöva ett betydande inflytande över kyrkobyggnadsutvecklingen.[56] Ett liknande samband mellan aristokratiskt kyrkobyggande och romansk planform har Bonnier påvisat i Uppland. Hon har funnit att flera av de högmedeltida korkyrkorna haft en modernare och exklusivare utformning än många av salkyrkorna från samma tid. Även om en del socknar med salkyrkor haft anknytning till högfrälset, har Bonnier generellt velat se planformen som uttryck för en kyrklig frigörelse som kommit till stånd genom kyrkvärdsystemets införande.[57] Utvecklingen mot ett ökat menighetsinflytande över kyrkans ekonomi, vård och skötsel inleddes på 1200-talet. Kyrkvärdsinstitutionen är belagd i Danmark och Sverige från 1200-talets andra hälft, och genom systemet stadfästes ett delat förvaltarskap av kyrkans tillgångar mellan kyrkan och socknens förtroendemän.[58]

Bolvig har velat se gotiseringen som ett manifest uttryck för böndernas frigörelse. Han har karaktäriserat övergången från romanik till gotik som ett paradigmskifte, där de feodalt präglade romanska kyrkorna underkastades ett egaliserande arkitektoniskt stålbad av en senmedeltida allmoge på frammarsch. Bakgrunden till denna sociala utjämningsprocess ser Bolvig i den senmedeltida agrarkrisen. Denna drev fram en rörelse mot mitten, där avstånden mellan jordägare och lantarbetare minskades, vilket resulterade i uppkomsten av en klass med relativt jämbördiga fästebönder. Bolvig ser salkyrkan som ett vittnesbörd om dessa ändrade styrkeförhållanden på den samhälleliga arenan.[59]

Salkyrkan har ibland uppfattats som en byggnadsform som särskilt appellerat till en kyrkobyggande bondemenighet, för vilka den förenklade planformen kan ha framstått som ett enklare och mera kostnadseffektivt alternativ till den romanska korkyrkan. Zeitler har exempelvis hävdat att salkyrkan (eller ”bondekyrkan” som han kallar den) bör ha tilltalat en ekonomiskt sinnad och flärdfri

56 Wienberg 1993a:43f, 175f; 1996:214.
57 Bonnier 1987:172ff, 237ff; 2004b:41.
58 Dahlerup *et al* 1963:410ff; Nyborg 1979:39, 51ff; Mats Anglert 1995a:168f; Pernler 1999:48f.
59 Bolvig 1994:56ff.

Fig. 5:9. Även under senmedeltiden uppfördes det kyrkor med romanskt, smalare korparti. Dendrokronologiska undersökningar har visat att kyrkan i Edestad i Blekinge byggts under förra hälften av 1400-talet, medan vapenhuset och sakristian tillfogats senare under medeltiden (K. Andersson 1997:48ff; Ullén 2002:26ff). Edestads kyrka var under senmedeltiden en viktig vallfartsort, och det är med största sannolikhet inkomster från denna vallfart som bekostat byggnaden. Detta visar att romansk planform inte enbart skall förknippas med aristokratiska intressen (Foto: Henrik Sendelbach, juni 2005).

allmoge,[60] medan Bonnier har gjort gällande att planformen kan ha varit ett argument för biskopen att locka senfärdiga församlingar att ersätta sina timrade kyrkor med byggnader i sten.[61] Salkyrkoplanformen har emellertid inte enbart hört samman med en allmogedominerad sockenstruktur. Bonnier har visat hur flera salkyrkosocknar haft anknytning till högfrälset, och ett liknande förhållande har Liepe kunnat påvisa i Värend. Där ligger salkyrkorna ofta i socknar med sätesgårdar, och har därför sannolikt främjats av aristokratin.[62] Sammantaget vill jag ändå hävda att det finns mycket som tyder på att salkyrkan i många fall haft samband med menighetsinflytande över kyrkan, men det är knappast fråga om någon generell korrespondens mellan arkitektur och samhällsstruktur.

60 Zeitler 2000.
61 Bonnier 1987:238; 2004b:41.
62 A. Liepe 1984:300.

Kyrkoarkitekturen motiveras av både funktion och symbolik. Om den romanska kyrkan haft aristokratiska konnotationer vill jag hävda att salkyrkan representerat något fundamentalt annorlunda. I denna byggnad har korrummet integrerats med långhuset, och prästerskapet har närmat sig menigheten. Den i arkitektoniskt hänseende mer enhetliga salkyrkobyggnaden skulle alltså kunna tolkas som den romanska kyrkans antites. Det är lockande att se denna utjämning av byggnadskroppen som en spegling av en mer egaliserad samhällsstruktur,[63] men detta är förmodligen en alltför enkel slutsats. Arkitektur behöver inte enbart säga sanningar, utan kan också användas för att maskera och manipulera. Salkyrkans enhetliga och egalitära fasad kan ha kamouflerat samfundsmässig splittring och inre motsättningar. Byggnadens utformning kan alltså ha använts för att befordra en idé om social koherens som kanske i vissa fall var mer önskad än verklig. Som en pendang till detta kan nämnas de tendenser till social utjämning på landsbygden som kunnat påvisas i senmedeltidens Danmark och Sverige, där äldre storgårdar delades upp i mindre enheter, och småtofter slogs samman till större.[64] Detta behöver inte betyda att de samhälleliga klyftorna försvunnit. Om bönderna fått ökade möjligheter att påverka kyrkornas utformning, kan de ha utnyttjat detta till att föra fram bilden av ett bondesamhälle präglat av social jämlikhet. Salkyrkan kan ha använts dels för att signalera böndernas enhet och styrka som grupp gentemot överheten, och dels för att tona ned sociala spänningar inom samfundet.

RUM FÖR NYA FÖRHÅLLNINGSSÄTT

Jag vill se salkyrkan som uttryck för en integrerande tendens som gör sig gällande såväl på det religiösa som på det sociala planet. Under hög- och senmedeltiden försköts religionens innehållsliga fokus från Kristi gudomliga sida till den mänskliga, och detta skifte återspeglas både i liturgisk praktik och i den eukaristiska fromhetens uppblomstring. Detta antyder att kyrkobyggnaden kan ha fått en annan symbolisk värdering. Om den romanska lantkyrkan var en sinnebild av det himmelska Jerusalem och den gudomliga hierarkin, har den gotiska mer varit ett rum för möte med Gud. Från att ha gestaltat en övergripande, samhällelig vision, förmedlar den gotiska salkyrkan i stället en plan för den enskilde kristnes liv. Kyrkobyggnaden kan alltså sägas återspegla ett mer internaliserat förhållningssätt till kristendomen. Även på det sociala området kan salkyrkan ses som en övergång från yttre reglerande strukturer till inre. Rangskillnader behövde inte på samma sätt som tidigare markeras arkitektoniskt, kanske för att de var en del i samfundets självförståelse. Under senmedeltiden tycks aristokratin ofta

63 Jfr t.ex. Wienberg 1993a:86.

64 C. Christensen 1964:291ff; Porsmose 1989:8ff; Ulsig 1994; Myrdal 1999:125ff; 2004:232; M. Olsson 2002:56f; Schmidt Sabo 2005:85f.

ha lämnat byarna för att etablera nya huvudgårdar i mer avskilda lägen.[65] Detta behöver emellertid inte ha inneburit att den sociala samvaron inom bondesamfundet blev mer harmonisk. När överhetens direkta uppsikt minskade, ökade förmodligen den interna granskningen, en granskning som gick individen desto närmare eftersom den utövades av grannarna i byn.

Den gotiska salkyrkan kan alltså sägas korrespondera mot ett samhälle där sociala skillnader inte på samma sätt behövt artikuleras i byggnadens arkitektur. De har i stället framgått av hur kyrkan brukats. Salkyrkobyggandet har förmodligen motiverats av en rad olika skäl. Planformen var bättre lämpad för en liturgi med fokus på att se och höra mässan. För bondemenigheter kan den ha varit ett kostnadseffektivt byggnadsalternativ och för aristokratin en chans att exponera arkitektoniskt överdåd. Men inte minst innebar planformen något helt nytt: ett genomgripande stilmässigt uppbrott från den romanska korkyrkan.

VAPENHUSET

I Danmark, Sverige och Finland var sockenkyrkorna oftast försedda med vapenhus, även om huvuddelen av dessa har fått skatta åt förgängelsen.[66] De var vanligen uppförda i sten eller tegel, men någon gång också i trä eller korsvirke. Vapenhusen var i allmänhet placerade framför huvudingången, som oftast var den södra långhusportalen. Ibland har terräng- eller bebyggelsemässiga faktorer föranlett en nordlig placering, och en del kyrkor har haft dubbla vapenhus.[67] Ljusinsläppen i vapenhusen var ofta tämligen sparsamma, och inte sällan fanns det murade stenbänkar utmed väggarna. Vapenhusen har som regel tillfogats kyrkan sekundärt. Några tillkom redan på 1200-talet, men byggandet tilltog under senmedeltiden, och kulminerade i perioden 1450-1550. Det upphörde heller inte helt vid medeltidens slut, utan har i mindre omfattning fortsatt in i nyare tid.[68]

Vapenhusen har sannolikt kunnat brukas på flera olika sätt. De kan ha tjänstgjort som vindfång, använts för förvaring (av vapen eller annat) eller som

65 Porsmose 1988:386ff; Reisnert 1989; Riddersporre 1989:136f; 1995:13ff; Lovén 1996:354; Hansson 2001:151ff; 2006.

66 I Norge tycks stenkyrkorna ofta ha haft vapenhus i trä (Anderson *et al* 1975:520f; Ekroll 2006:242).

67 Anderson *et al* 1975:516; Nilsén 1984:183; Bonnier 1987:57ff; Holmberg 1990:68ff; Wienberg 1993a:97ff; Hiekkanen 1994:34, 197ff.

68 Mackeprang 1944:123; Anderson *et al* 1975:518; Nilsén 1984:181ff; Pentz 1984:223ff; Wienberg 1993a:99ff.

Fig. 5:10. Törringe kyrka i Skåne. Till den romanska absidkyrkan tillfogades under senmedeltiden vapenhus i norr och söder, men endast det södra har bevarats (Foto: förf., april 2004).

Fig. 5:11. Tolkningen av vapenhusen som förvaringsplats för vapen grundas bland annat på byggnadens namn och på en målande beskrivning hos Olaus Magnus (1490-1557) om hur de oförvägna nordiska bönderna var beväpnade på vägen till kyrkan för att kunna försvara sig mot skogens alla vilda rovdjur. Vapnen lämnades dock utanför kyrkan eller i förrummet innan mässan åhördes (bild efter Olaus Magnus 16:e boken, kap 20-21).

möteslokal. Byggnaden kan också ha brukats för bikt och botgöring, och för ceremonier i samband med dop, trolovning och kyrktagning. Altarförsedda vapenhus har kunnat fungera som kapell.[69] Vapenhuset i Edestads kyrka i Blekinge har till exempel en nisch i östväggen, som kan antyda förekomsten av ett altare.[70] Vapenhusets rumsliga karaktär kan ge ytterligare ledtrådar till dess användning. Byggnaden har inte legat fritt på kyrkogården utan i direkt anslutning till kyrkan. Rent praktiskt har man på detta sätt kunnat spara in en vägg, men sannolikt har placeringen också haft symboliska betydelser. Vapenhuset har kommunicerat med det helgade kyrkorummet, vilket innebär att de aktiviteter som ägt rum i vapenhuset fått en mer offentlig och upphöjd prägel.

HUVUDINGÅNGEN

I föregående kapitel diskuterades hur den sydskandinaviska, romanska lantkyrkan karaktäriserats av en symmetrisk struktur, och till detta intryck bidrog i hög grad de dubbla långhusportalerna. Även om de båda portalerna inte behöver ha varit symboliskt likvärdiga, eller använts på samma sätt, öppnade de upp kyrkan åt både norr och söder. Under senmedeltiden inleddes dock en utveckling mot att den ena av ingångarna, oftast den norra, togs ur bruk.[71] Därmed blev ingången genom vapenhuset kyrkans huvudingång.[72] Det finns olika teorier om vad som kan ha motiverat denna förändring. En klimatologisk förklaring har hävdats av Mereth Lindgren, som sett både uppförandet av vapenhus framför sydingången och den senmedeltida kyrkans slutenhet mot norr som utslag av ”ett sunt sinne för energiförsörjning”.[73] Möjligen har den solrikare sydsidan också haft en positiv religiös laddning, som gjort att ingången på denna sida kommit att uppfattas som kyrkans viktigaste.[74] Orsaken skulle också kunna sökas i ändringar på det liturgiska området. Under medeltiden var det vanligt med processioner, och om långhusportalerna ingått i sådana sammanhang, kan variationer i

69 Brunius 1850:27ff; Mackeprang 1944:123f; Anderson *et al* 1975; Holmberg 1977:141f; 1990:30, 68ff; Nilsén 1984; 1986:244f; Pentz 1984:227ff; Bonnier 1987:244; Liebgott 1989:184f; Lindgren 1991:234ff; Wienberg 1993a:97ff.

70 W. Anderson 1932:292ff; K. Andersson 1997:53; Ullén 2002:29.

71 Med begreppet ”nordingång” avses i det följande den igensatta eller sekundära ingången i kyrkan, även om den i sällsynta fall varit belägen i söder.

72 Det bör framhållas att det som skildras här är en generell tendens, och att variationen i enskilda fall varit stor. Den relativa kronologin mellan igensättningen av den ena långhusportalen och tillkomsten av vapenhus är en viktig men svårbedömd fråga. Det tycks dock inte ha varit ovanligt att nordportaler murats igen först efter medeltiden, och i vissa områden, exempelvis på Gotland, har de ibland inte satts igen alls (Wienberg 1997c:110).

73 Lindgren 1991:233f.

74 Cinthio & Blindheim 1964:706f.

Fig. 5:12. I Tosterups kyrka i Skåne täcks nordportalens smyg av kalkmålningar från 1400-talets tredje fjärdedel,[75] vilket indikerar att portalen satts igen senast vid denna tid (Foto: Erik Cinthio 1955).

processionsliturgin ha påverkat portalsituationen.[76] De båda portalerna har också kopplats till kyrkans förmodade uppdelning i en kvinnlig nordsida och en manlig sydsida.[77] Nordportalens slopande skulle då kunna ses som resultat av ändrade relationer mellan könen.[78]

Genom igensättningen av nordportaler och tillfogandet av vapenhus gavs den ena av kyrkans långsidor företräde framför den andra. Den romanska kyrkans axialitet gick därmed förlorad; den gotiska kyrkan har en tydlig ”framsida” och

75 Banning 1984:155; CWP III:146ff.
76 H. Johansson 1968; Holmberg 1990:42ff.
77 Cinthio & Blindheim 1964:707; E. Cinthio 1968a:77; Vretemark 1992:125f; Lindgren 1995a:33.
78 Wienberg har gjort ett försök att pröva denna hypotes empiriskt (Wienberg 1997c).

en lika tydlig "baksida". Det är möjligt att denna förändring korresponderat med ett skifte i synen på väderstreckens symboliska värdering. Bertil Nilsson har hävdat att nordsidan alltid uppfattats som det ondas väderstreck, men att denna tanke är särskilt framträdande i högmedeltidens liturgiska utläggningar. Detta ledde till en mer negativ värdering av kvinnan som en svag varelse, begiven på synd. Samtidigt började den tidigmedeltida könssegregerade begravningsseden, där kvinnor begravdes norr om kyrkan och män söder därom, överges till förmån för familjebegravningar på sydsidan.[79] Med huvudingången förlagd till sydsidan har de sydliga gravarna alltjämt stått i direkt kontakt med kyrkan, medan de som lades till vila på nordsidan kan ha uppfattats som distanserade från kyrkan och, i överförd bemärkelse, från Gud.

Igensättningar av portaler och tillbyggnader av vapenhus har också inverkat på upplevelsen av kyrkorummet. Inträdet till kyrkan skedde nu från ett bestämt håll, och alla som steg in i byggnaden mötte samma anblick. Möjligen skulle den tidigare omtalade förändringen i gravsed kunna ses som en parallell till detta. Bertil Nilsson har lagt fram hypotesen att förenandet av män och hustrur i familjegravar kan ha speglat ett skifte i genusrelationerna, där kvinnan knöts hårdare till mannen.[80] Kanske reflekterar både skapandet av en huvudingång och skiftet i gravmönster förändringar på det sociala planet, där gruppen betonats framför individen. Sammantaget kan vapenhusen alltså sägas ha haft både begränsande och strukturerande funktioner. De har påverkat individens rörelsemönster i och omkring byggnaden, och de har fördröjt och kontrollerat inträdet till långhuset. Den gotiska kyrkan har inte på samma sätt som den romanska varit tillgänglig från alla håll. Den har slutit sig och värnat det inre rummet.

FÖRBEREDELSERUM OCH FÖRSTUGA

Vapenhuset har skyddat kyrkorummet, och har förstärkt och tydliggjort gränsen mellan den sakrala och den profana sfären. Det har utgjort en mellanstation av andlig förberedelse inför inträdet i det helgade kyrkorummet. Det kan antas att vigvattenfunten ofta varit placerad i vapenhuset, i anslutning till kyrkdörren,[81] något som indikerar att åtminstone vissa basala rituella prepareringsåtgärder ägt rum i vapenhuset. Det är möjligt att byggnaden också påverkat människors tankemönster. Om vapenhuset uppfattats som en mellanstation för själslig rening, kan byggnaden i denna överförda, symboliska bemärkelse ha setts som en parallell till skärselden.[82]

79 B. Nilsson 1994.
80 B. Nilsson 1994:90.
81 Lagerlöf *et al* 1976; Pentz 1984:235.
82 Jfr Wienberg 1993a:101.

Fig. 5:13. I Sverige försågs vapenhusen ofta med kalkmålningar av moraliserande karaktär. Ett vanligt motiv var Den fromme och den världsliges bön, här på en målning från Härnevi kyrka i Uppland, utförd av Albertus pictor på 1480-talet. Medan den fromme mannen under bönen begrundade Kristi sår och pinoredskap, gick den världslige mannens tankar till hans jordiska ägodelar (Nilsén 1986:98, 416f. Foto: Lennart Karlsson).

Vapenhusets praktiska funktioner skall emellertid inte underskattas. Förekomsten av stenbänkar utmed väggarna antyder att byggnaden kan ha använts som möteslokal. Holmberg har velat se vapenhusbyggandet som ett resultat av att den kyrkliga jurisdiktionen flyttats ut från långhuset.[83] Det är dock tveksamt om den kyrkliga rättsskipningen varit av en sådan omfattning att det krävts ett vapenhus i varje socken, och idén har också ifrågasatts.[84] Anglert har en annan teori kring vapenhusbyggandet. Han har velat se det som resultat av en organisatorisk förändring inom sockenkyrkornas förvaltning. Genom kyrkvärdssystemets inrättande fick sockenborna från 1200-talet och framåt större inflytande över kyrkans vård, något som kan ha skapat ett behov av en särskild lokal.[85]

Tidigare hävdades det att salkyrkoplanformen kan ha syftat till att tona ner den romanska korkyrkans hierarkiska karaktär. Vapenhusbyggandet kan vara

83 Holmberg 1977:141f; 1990:29f, 68f.
84 Pentz 1984:234f.
85 Mats Anglert 1995a:168ff; 2006:176.

ett annat uttryck samma strävan att modifiera den romanska kyrkans arkitektur.[86] Vapenhuset omformade på ett genomgripande sätt den arkitektoniska, religiösa och kanske också sociala erfarenheten av kyrkan. Vapenhusen var mångfunktionella byggnader. De förhöjde komforten i gudstjänstlokalen genom att hålla regn och blåst borta, och de har även kunnat fungera som avställnings- och förvaringsplatser för diverse ting. Möten kunde hållas i vapenhusen, och liksom Anglert vill jag se kyrkvärdsystemets framväxt som en viktig motiverande faktor bakom vapenhusbyggandet. Vapenhusen skulle emellertid också kunna sättas i samband med en förändrad religionsuppfattning. En mer internaliserad kristendom ställde högre krav på individens andliga förberedelse, och vapenhuset kan ses både som en symbolisk gestaltning av detta, och som en plats för konkreta preparationsritualer.

SAKRISTIAN

Sakristian är ett rum i anslutning till koret, oftast i form av en separat utbyggnad på kyrkans nordsida. Sakristian var som regel byggd i sten och övervälvd, och normalt sett endast tillgänglig från koret. Sakristiornas huvudfunktion var att bevara kyrkans liturgiska utrustning och värdeföremål, men de har även haft andra funktioner. De kan exempelvis ha använts som kapell eller möteslokaler, golven kan ha utnyttjats för begravningar och vindsutrymmena för förvaringsändamål.[87] Romanska sakristior har förekommit, men flertalet härrör från senmedeltiden. Det fjärde laterankonciliets påbud om vikten av att sakramenten förvaras i säkerhet har setts som en allmän bakgrund till sakristiebyggandet.[88] I exempelvis Finland, Mälardalen och Östergötland har sakristior varit vanliga, medan förekomsten i andra delar av Sverige har varit mer varierad. I Norge är de sällsynta.[89] I Finland,

86 Frågan om dubbla vapenhus är både viktig och intressant, men då kunskapen om byggnadernas funktion och relativa kronologi ofta är dålig, har jag här valt att avstå från en mer ingående diskussion. Det är inte ovanligt att dubbla vapenhusliknande tillbyggnader skiljt sig åt arkitektoniskt, något som antyder att de inte tillkommit vid samma tidpunkt eller haft samma funktioner (Holmberg 1990:69f). Bonnier har framhållit att dubbla vapenhus kan ha varit religiöst motiverade, eftersom de dels gav kyrkan en symbolisk korsform, dels erbjöd plats för fler altare (Bonnier 1987:244). Eftersom de dubbla vapenhusen kvarhöll den romanska kyrkans symmetriska planform, skulle man även kunna argumentera för de bidragit till att bibehålla byggnadens hierarkiska konnotationer.

87 Mackeprang 1944:123; Tuulse 1951:163, 179; Horskjær *et al* 1969; Bonnier 1987:55ff; Liebgott 1989:184; Holmberg 1990:56f; Wienberg 1993a:91ff.

88 Holmberg 1977:139; Wienberg 1993a:93; Bonnier 2004b:43.

89 Schnell 1965:39f; Horskjær *et al* 1969; A. Liepe 1984:275f; Bonnier 1987:55ff; 2003a:33; 2003b:25; 2004a:49; 2004b:42ff; Hiekkanen 1994:31ff; Dahlberg 2002:57f; Ullén 2002:29; Kempff Östlind 2003:31.

Mälardalen och på en del andra håll har sakristian ibland varit medeltidskyrkans äldsta del. Sakristian har då byggts intill en äldre träkyrka.[90] I Danmark (inklusive Skåneland) har majoriteten av sakristiorna tillkommit under senmedeltiden. Den geografiska fördelningen är ojämn. Sakristior har varit relativt frekventa på Själland, men sällsyntare i Skåne och Halland, och de har också varit vanligare vid stadskyrkor än vid lantkyrkor.[91]

Det finns olika uppfattningar om varifrån initiativen till sakristiebyggandet kommit. Tuulse har hävdat att stensakristior vid tidiga träkyrkor kan ha finansierats genom donationer från kung, adel eller biskopar.[92] Bonnier har i stället velat tilldela församlingarna drivande roller. När församlingens inflytande över kyrkans ekonomi ökade, kan man ha blivit mer angelägen om att skydda dess tillgångar.[93] Wienberg har satt byggandet av sakristior i samband kyrkans frigörelse från aristokratiskt inflytande, och har hävdat att byggnaderna tillkommit på prästerskapets tillskyndan. Enligt Wienberg har sakristiebyggandet präglats av kontinuitet både när det gäller funktion och byggnadsinitiativ.[94] Bonnier har tvärtom betonat de diskontinuerliga aspekterna. Hon har tolkat de geografiska variationerna i sakristiebyggandet som resultat av skillnader i praxis mellan olika stift.[95] Att sakristior blev vanligare under senmedeltiden talar, anser jag, för att behovet av byggnaden tilltagit under medeltidens lopp. Anledningen till detta torde, enligt mitt förmenande, stå att söka i senmedeltidens mer sakramentsorienterade fromhetsliv.

Sakristiornas utbredning har, åtminstone delvis, sammanfallit med salkyrkornas. Tidigare framhölls hur salkyrkoplanformen innebar ett minskat avstånd mellan menighet och prästerskap. Det ökande sakristiebyggandet skulle därför kunna ses som en konsekvens av salkyrkans popularitet. Behovet av ett utrymme för säker förvaring av sakrament och andra värdeföremål, och för prästen till mässförberedelse, kan ha aktualiserats då prästerskapet i den gotiska salkyrkan inte på samma sätt som i den romanska korkyrkan kunnat hävda exklusiv rätt till koret.[96] Sakristian var en byggnad primärt avsedd för prästen, och skulle kunna ses som en arkitektonisk gestaltning av deras önskan att markera distans gentemot lekmännen. Den eukaristiska fromheten stärkte visserligen prästerskapets ställning, men kan samtidigt ha inneburit ett ökat tryck på denna grupp. Sakristian skulle kunna ses som ett medel för kleresiet att hävda en religiös (och social) särställning.

90 Tuulse 1951; Bonnier 1987:56; 2004b:30ff; Kempff-Östlind 2003:26.
91 Wienberg 1993a:91ff.
92 Tuulse 1951:179.
93 Bonnier 1987:239.
94 Wienberg 1993a:93; 1999:109; 2003:28.
95 Bonnier 1987:150.
96 Jfr t.ex. Zeitler 2000:26.

GOTISKA FÖNSTER

Den romanska kyrkans ljusinsläpp var små och relativt sparsamma, men under hög- och senmedeltiden togs de första stegen mot ett ljusare kyrkorum. De kyrkor som nyuppfördes, särskilt i städerna, var som regel försedda med ansenliga fönster, men även i äldre lantkyrkor togs nya ljusöppningar upp. De nya fönstren var vanligen något större än de romanska, och hade oftast spetsbågig (eller på 1500-talet stickbågig) omfattning. Ibland hade äldre romanska fönster blockerats i samband valvslagning, men nya fönsterupptagningar kan också ha motiverats av liturgiska skäl. För att kunna se mässan firas, kan kyrkan ha behövts göras ljusare. Fönsterglas kan även ha blivit mer tillgängligt, eller också kan man ha önskat bereda plats för glasmålningar.[97] I upptagandet av nya fönsteröppningar prioriterades den ljusrikare sydsidan.[98] I norr kunde de romanska fönstren förbli i bruk, men i beskrivningar från 1600- och 1700-talen omtalas ofta helt slutna nordsidor.[99] Det är som regel svårt att datera igensättningar av fönster, men det är möjligt att utvecklingen mot fönsterlösa nordsidor kan ha inletts redan under senmedeltiden. I Finland, där samtliga stenkyrkor torde ha uppförts under senmedeltiden, har fönster på nordsidan varit sparsamt förekommande, och på Åland och i Egentliga Finland har de helt slutna nordsidorna dominerat.[100]

Perceptionsmässigt betonar den gotiska spetsbågen den vertikala rörelsen.[101] Gotiska fönster har ibland också en lägre placering än de romanska, vilket i viss mån ökat kommunikationen mellan kyrkorummet och miljön utanför. Där de romanska fönstren genom sin höga placering betonat kontakten med himlen, har åtminstone en del gotiska fönster understrukit kyrkans förbindelse med den timliga världen. I föregående kapitel argumenterades det för idén att de romanska fönstren varit en del av gestaltningen av kyrkans övergripande symbolik, nämligen visionen om det himmelska Jerusalem. När den strikta symmetrin under senmedeltiden förkastades eller tonades ned, vill jag se detta som en anpassning till nya behov och rumsliga ideal. Under äldre medeltid kan menigheten ha uppfattat det sparsamma ljus som silade in i den dunkla kyrkan som uttryck för en gudomlig närvaro,[102] men under senmedeltiden var det mer en förutsättning för religionsutövningen. Där det tidigare varit tillräckligt att prästen haft nog med ljus för att kunna utföra mässliturgin korrekt, ville under senmedeltiden även lekmännen skåda altarets mirakel. Därför var de senmedel-

97 Aron Andersson 1960; Holmberg 1990:57; Ekroll 1997:87ff.
98 Johannsen *et al* 1976:104.
99 Jfr kapitel 4, fotnot 129 om romanska kyrkor med helt slutna nordsidor.
100 Hiekkanen 1994:60f.
101 T.ex. Thiis-Evensen 1983:366; 1987:263.
102 Norn & Skovgaard Jensen 1990:56, 118f.

Fig. 5:14. En vägg av glas: katedralen i Carlisle i norra England. Korfönster från 1300-talet med delar av ursprungligt fönsterglas i överdelen medan nederdelen har gjorts om år 1861 (Foto: förf., maj 2007).

tida fönstren större, och företrädesvis placerade på den ljusrikare sydsidan.[103]

Ljuset har ofta setts som ett centralt, definierande element för gotisk monumental kyrkoarkitektur.[104] Gotikens byggnadstekniska innovation, kombinationen av spetsbågen, ribbvalvet och strävbågen, beredde vägen för ett kyrkorum där murarna kunde förtunnas och lösas upp.[105] Hans Jantzen har benämnt den illusion av undflyende rumslig begränsning som skapas i relationen mellan primära och sekundära väggytor för en ”diaphan struktur”.[106] Kyrkans murar kunde genombrytas av allt större fönster, vilka försågs med glasmålningar i starka grundfärger. Fönstrens syfte var att skapa en vision av en överjordisk verklighet; de är inte fönster i gängse mening, utan luminösa väggar, genomsläppliga för ljus men ändå inte transparenta.[107] De stora fönstren har inte strävat efter att utplåna skillnaden mellan ute och inne, utan till att avgränsa kyrkorummet, till att definiera det som något kvalitativt annorlunda: ett rum mittemellan det jordiska och det himmelska. Med nya medel gestaltas i den gotiska katedralen samma tanke som i den romanska kyrkan, nämligen idén om det himmelska Jerusalem. Den senmedeltida lantkyrkan skiljer sig dock på ett genomgripande sätt från både den gotiska katedralen och den romanska sockenkyrkan. I den senmedeltida lantkyrkan har förändringarna i fönster- och portaldispositionen understrukit förlusten av symmetrisk balans: nord- och sydsidorna var inte längre arkitektoniskt likvärdiga. Det gotiska kyrkorummet bör därför inte enbart ses som funktionell anpassning till nya behov, utan kan också ses som en transformering av den romanska kyrkans symboliska innehåll. Jag vill hävda att i den gotiserade lantkyrkan tonas idén om kyrkan som faktisk bild av paradiset ner, medan funktionen som en jordisk plats för möten med det gudomliga lyfts fram.

VALV

Murade kyrkvalv förekom redan under äldre medeltid, men frekvensen ökade dramatiskt under medeltidens senare del. Till del kan den ökade valvslagningen tillskrivas tekniska framsteg. Genom att låta valvet vila på strukturellt bärande ribbor kunde konstruktionsprocessen förenklas, och valven göras tunnare, vilket

103 De gotiska fönstrens större fönsteryta bör ha inneburit ett större ljusinflöde i kyrkan även i de fall då fönstren var försedda med glasmålningar.
104 T.ex. Roosval 1950:31; von Simson 1956:3f; Jantzen 1957:66ff; 1962:67ff; Scott 2003:108f. Jfr också abbot Sugers beskrivning av korpartiet I S:t Denis (Suger 2000:225).
105 T.ex. Frankl 1962:1ff; Pevsner 1978:89f.
106 Jantzen 1962:73ff.
107 Sedlmayr 1950:50ff; von Simson 1956:3f.

innebar en besparing i både arbete och material.[108] I Danmark uppträdde ribbvalvet i slutet av 1100-talet, men ribbformerna förenklades under medeltidens lopp. De senmedeltida kryssvalven hade vanligen fyra, men någon gång sex eller åtta, valvkappor.[109] Stjärnvalv fick inte någon större spridning i Skåne, men var vanliga i mellersta och norra Sverige samt i Finland.[110] I Norge var gotiska kryssvalv sällsynta på landsbygden.[111]

Valvens brandskyddande funktioner har ofta setts som ett grundläggande motiv till valvslagningen. Med murade valv kunde de förödande effekterna av en takbrand begränsas, eller åtminstone tid vinnas för kyrkans värdeföremål att föras i säkerhet.[112] Kyrkvalv skulle alltså kunna ses som en väsentlig förbättring som varje socken, som månat om sin kyrka, bör ha eftersträvat. Wienberg har lagt antagandet om de finansiella förhållandenas avgörande betydelse till grund för en studie över den ekonomiska topografin i medeltidens Danmark. Den rikare valvförekomsten i den östra rikshalvan (Själland och öarna samt Jyllands östkust) ser han som indikation på att denna del haft en mer gynnsam ekonomisk utveckling under senmedeltiden än den västra (det vill säga västra delen av Jylland).[113] Ekonomiska möjligheter har otvivelaktigt varit ett grundläggande villkor för valvslagning, men socknar med erforderliga resurser kunde också ha valt att investera sitt överskott på andra sätt. Oavsett hur valven bekostats, har de signalerat en vilja att satsa på sockenkyrkan, men kanske också att denna var så rik på värdeföremål att sådana skyddsåtgärder var motiverade. De kan också ha bidragit till att öka lantkyrkans status genom att påminna om kyrkoarkitekturen i städerna.

HIMLAVALVET OCH PARADISET

Wienberg har i ett senare arbete framhållit de gotiska kyrkvalvens mångfunktionalitet och symboliska flertydighet. En viktig förklaring till valvens popularitet ser han i den symboliska tolkningen av valvet som en bild av himlen.[114] Ett argument för himmelstolkningen är att stjärnor och andra motiv med möjlig kosmisk innebörd ibland förekommer på slutstenar och valvkappor, samt att

108 Møller *et al* 1962:187f; Lidén 1976:65ff; Conrad 1997:233ff.
109 Rydbeck 1943:85ff; Møller *et al* 1962; Wienberg 1993a:107.
110 Møller *et al* 1962; A. Karlsson 1986:43ff; Hiekkanen 1994:132ff; Kempff Östlind 2003:30f; Bonnier 2004a:50f; 2004b:46f.
111 Møller *et al* 1962:191; Ekroll 1997:94ff.
112 Mackeprang 1944:118; Svanberg 1964:64; Holmberg 1977:140; Møller 1983:81; Wienberg 1986a:216.
113 Wienberg 1986a.
114 Wienberg 1993a:47ff, 106, 109.

Fig. 5:15. Topprosett med stjärna på slutstenen från Särslövs kyrka i Skåne (kalkmålning från omkring 1500), samt senmedeltida stjärnvalv i Växjö domkyrka i Småland (Foto: förf., juni resp. juli 2007).

Fig. 5:16. I en av korets valvsvicklar i Härnevi kyrka i Uppland har Albertus Pictor på 1480-talet låtit måla en orgelspelande gris. (Foto: Lennart Karlsson).

valvribborna ibland bildar stjärnliknande former (fig. 5:15).[115] Betydligt vanligare än de kosmiska motiven har dock växtelement som slingor, blommor och rosetter varit. De kan visserligen ha alluderat till paradiset i form av till exempel livsträdet, vinrankan eller den himmelska lustgården, men knappast till himlavalvet som sådant.[116] Även om de ornamentala inslagen kan ha varit betydelsebärande, var de dock underordnade de narrativa scenerna, och inte heller här är himmelssymboliken iögonenfallande. Många av de bibliska scener och helgonberättelser som framställs på kyrkvalven har ingen direkt anknytning till paradiset mer än i mycket allmän bemärkelse, och detsamma gäller för moraliteterna. Deras primära syfte är att visa människorna vägen *till* himlen, men de hör inte i sig hemma *i* himlen. Ännu längre ifrån celestisk upphöjdhet befinner sig

115 Sundquist 1950; P. Reutersvärd 1985:110ff; A. Karlsson 1986:19f.
116 B. Söderberg 1971:83ff; Haastrup 1985:34; 1992:22ff; V. Rasmussen 1989:97.

Fig. 5:17. Mot medeltidens slut kunde växtornamentiken ibland nästan överflygla de figurativa framställningarna. I Krämarkapellet i S:t Petri kyrka i Malmö avbildas två stridsmän, men bilden domineras av det frodiga rankverk som springer upp ur den centralt placerade krukan, möjligen en hänsyftning på fons vitae. Målningarna dateras till 1510-1525 (Banning 1984:126ff; CWP II:290ff, foto: förf., juli 2007).

de burleska och groteskerna figurerna och drolerierna (fig. 5:16). Inkonsekvent blir det också när det på valvets underlag av förment himmelssymbolik framställs scener ur helvetet.

De gotiska kyrkvalvens himmelssymbolik motverkas också av kalkmålningarnas framställningssätt. Att det senmedeltida kalkmåleriet haft en tydligare jordisk förankring än det romanska framgår inte enbart av det ikonografiska innehållet, utan också av utförandet. Jag vill hävda att målningarna i det romanska kalkmåleriet har samverkat med arkitekturen i skapandet av en vision av kyrkan som bild av det himmelska Jerusalem. I det gotiska framstår arkitekturen mer som en bakgrund som kunnat brukas för bildframställningar av skilda slag. Valvens fundamentala materialitet understryks också av det överflöd av ornament och dekorelement som uppfyller utrymmena mellan figurerna, och som visuellt binder samman dem med den målade ytan.[117] En annan viktig skillnad

117 Haastrup 1985:31; 1991:23.

mellan romansk och gotisk valvsymbolik är att det romanska absidvalvet haft *en* arkitektonisk placering, *ett* bestämt motiviskt innehåll, och därför sannolikt *en* symbolisk betydelse. Gotiska valv har förekommit i hela kyrkan och har utgjort underlag för en rad varierade typer av bildframställningar. Jag ser det därför som mindre sannolikt att gotiska valv haft en generell, överordnad mening. De har förmodligen haft paradisiska konnotationer, men denna symbolik har inte enbart tagit himlavalvets form. Det senmedeltida kalkmåleriets allt mer vegetativt präglade dekor antyder att livsträdet och paradisträdgården kan ha uppfattas som väl så betydelsefulla paradismetaforer (fig. 5:17).

I Wienbergs semiotiskt inspirerade analys betraktas kyrkvalv som en ledtråd till att förstå gotiseringen i det medeltida Danmark.[118] I en sådan studie är abstrahering och generalisering av valvens symboliska meningsinnehåll något av en förutsättning. Metodvalet påverkar emellertid vilka slutsatser som är möjliga att dra. "Kontinuiteten fra romansk til gotisk i kirkebyggeriet er åbenbar, hvis vi anvender hvælvet som ledetråd", skriver Wienberg.[119] Genom att utgå från att valvets innebörd varit permanent medeltiden igenom, har grunden lagts för ett analysutfall där varaktighet och oföränderlighet betonas. Jag har i denna framställning i stället försökt lyfta fram föränderligheten, både när det gäller arkitektoniska former och meningsinnehåll. Den romanska kyrkan är inte densamma som den gotiska, och därför kan det inte förutsättas att valven haft samma innebörd i de olika kyrkorna. Den gotiska lantkyrkan skiljer sig från den gotiska stadskyrkan och katedralen, och man bör inte utgå från att valvet haft samma betydelse i dessa olika kontexter.

I rent byggnadsteknisk bemärkelse må valv i storkyrkor och sockenkyrkor på landsbygden vara desamma, men de rum som de bidrar till att skapa ter sig helt olika. Katedralens valv förmedlar en illusion av svävande tyngdlöshet.[120] De befinner sig på ett sådant avstånd från betraktaren att enskilda konstruktiva detaljer blir svåra att urskilja och bedöma; de bildar en del i en odefinierbar arkitektonisk helhet. Den gotiska katedralens valv präglas av eterisk viktlöshet och immaterialitet, och de förstärker byggnadens karaktär av öppenhet och rymd. I den mindre lantkyrkan befinner sig valven tvärtom nära betraktaren. Man omges av valvstöd och anfanger, och kan urskilja sprickor och ojämnheter i putsen. Valvens tyngd är odiskutabel, och det framgår tydligt att de konstruerats av människohand. Detta intryck förstärks av kalkmålningarna, som inte framhäver illusionen utan i stället ytans konkretion. Till skillnad från katedralen betonar lantkyrkans valv rummets ändlighet och begränsning. Där katedralen vill sudda ut gränsen mellan det jordiska och det himmelska, är den gotiska lantkyrkan stadigt förankrad på jorden.

118 Wienberg 1993a:44f, 65f.
119 Wienberg 1993a:183.
120 T.ex. Sedlmayr 1950:59f.

Genom att valvens tyngd i katedralen bärs upp av yttre försträvningar kan byggnadens murytor genombrytas av stora fönster. Det utvändiga strävsystemet gör även byggnadens externa begränsning oskarp. Katedralens valvsystem verkar därmed på olika sätt i riktning mot ett upplösande av gränsen mellan ute och inne. Lantkyrkans valv ger ett helt motsatt intryck. Valvslagningen öppnar här inte upp kyrkan, utan tycks i stället sluta den än mer. Den lilla sockenkyrkans låga valv omsluter betraktaren, och kalkmålningarna understryker detta ytterligare. I senmedeltida sockenkyrkor inramar målningarna rummet från golv till tak, och verkar visuellt sammanbindande.[121] Där den gotiska katedralen vill få människor att häpna inför Guds storhet, tycks den gotiska lantkyrkan ha utformats mer med avseende på gemenskapen i församlingen. Det finns således tydliga skillnader i rumslig erfarenhet mellan katedralen och lantkyrkan, som talar emot tanken att valven i dessa båda kontexter skulle ha haft en och samma symboliska innebörd.

GUDS TÄLT OCH JUNGFRU MARIAS MANTEL

Den konstruktiva idén bakom den gotiska katedralens valvsystem, där tyngden bärs upp inte av väggens kompakthet utan av pelarstöd och försträvningar, har liknats vid baldakinens princip, och den gotiska arkitekturen har därför ibland beskrivits som en ”baldakinarkitektur”.[122] Lantkyrkans valv kan knappast betecknas som baldakinarkitektur i denna tekniska bemärkelse, men när det gäller rumsgestaltning är karaktären av skyddande takhimmel påtaglig. I hög- och senmedeltidens skulpturala konst avbildas vanligen helgon och andra heliga gestalter under en välvd arkitektonisk inramning som icke-heliga figurer normalt sett saknat. Baldakinen har emellertid inte bara ramat in, utan den har också skyddat och upphöjt det avbildade.[123] Den fungerar härvid på samma sätt som ett altarciborium, som skyddar från nedfallande smuts men samtidigt betonar altarets helighet. Jag vill hävda att både helgonbildernas takhimlar och lantkyrkans valv kan ha haft konnotationer av symboliskt värn. Valven kan därmed ha bidragit till att symboliskt förstärka församlingens samhörighet med helgonen.

Lantkyrkans valv kan också liknas vid ett tält. Tält omtalas på ett flertal ställen i Bibeln. Av stor vikt var självfallet tabernaklet, uppenbarelsetältet som israeliterna förde med sig under ökenvandringen. Begreppet tabernakel används också allegoriskt i senmedeltida predikningar som beteckning för kyrkan.[124] Ordet tält används i Bibeln också i överförd bemärkelse, exempelvis i betydelsen

121 Haastrup 1985:34f; 1991:29.
122 Sedlmayr 1950:47ff.
123 Camille 1996:37f.
124 Härdelin 1991:169, 182; 1998:176f.

Fig. 5:18. Skyddsmantelmadonna. Träsnitt ur bok tryckt i Augsburg på 1470-talet (efter Schramm 1920).

den jordiska kroppen.[125] Det finns också en associativ länk mellan tält och himmel, som framgår exempelvis i Jesaja: ”Han breder ut himlen som en duk, spänner upp den som ett tält att bo i”, och i Psaltaren: ”du sveper dig i ljus som i en mantel. Himlen har du spänt ut som ett tält”.[126] Även i Uppenbarelseboken används tältmetaforik för att beskriva hur Gud värnar om människorna.[127] Om kyrkans valv uppfattats metaforiskt som Guds tält, kan de också ha symboliserat hur församlingens medlemmar ställt sig under himlens beskydd, för att på så sätt skriva in sig i frälsningens historia.

Kyrkan, både den materiella (kyrkobyggnaden) och den andliga (den kristna församlingen), liknades också vid jungfru Maria, som i predikningar ibland kallas ”Guds tempel” eller ”Guds tabernakel”.[128] I egenskap av Kristi mor stod hon himlen extra nära, och uppfattades som mänsklighetens skyddspatron och främsta förbedjare inför Gud. Denna idé kom under senmedeltiden till tydligt uttryck i bilden av Maria som håller ut sin mantel för folket att söka skydd under, den så kallade skyddsmantelmadonnan (fig. 5:18).[129] Bilden kan ses som en illustration av den tidigkristna Mariabönen ”Sub tuum praesidium”, det vill säga ”under ditt beskydd tar vi vår tillflykt, heliga Guds moder”.[130] Igen möter vi här idén om tyget som nådiga makter låter slå upp till mänsklighetens skydd, och även i detta fall kan man se symbolisk anknytning till kyrkans valv. Maria är en bild av kyrkan, och på samma sätt som hon håller upp sin mantel till mänsklighetens beskärm, spänner kyrkan ut sina valv till skydd för den kristna församlingen.

Det fanns förmodligen många anledningar till att kyrkor försågs med valv under senmedeltiden. Valven gav ett visst skydd mot bränder, men prestigemässiga överväganden kan också ha varit en faktor. Valven kan ha förknippats med nya religiösa impulser, men kan också ha signalerat skiftningar i samhällets sociala relationer. Valvslagningen skulle på ett generellt plan kunna sättas i samband

125 2 Kor 5:1-4; 2 Pet 1:13.
126 Jes 40:22; Ps 104:2.
127 Upp 7:15.
128 Härdelin 1991:168; Ellington 2001:65.
129 Held 1987:45; Beskow 1991:54ff.
130 Gamber & Schaffer 1987:18; Beskow 1991:60.

med menighetens ökade inflytande när det gäller kyrkobyggnadens vård och förvaltning. Valven skyddade nämligen inte bara kyrkans besökare och värdeföremål utan de innebar också en genomgripande omgestaltning av byggnadens rumsliga struktur. Det finns åtskilliga exempel på att romanska emporöppningar blockerats i samband med långhusets valvslagning.[131] Oavsett om emporen vid denna tid varit i bruk eller ej, kan den ha förknippats med aristokratisk överhöghet. Valvslagningen föranledde också ofta nymålningar i kyrkan. Att högkvalitativt romanskt kalkmåleri då ibland gått förlorat behöver dåtidens människor inte enbart ha uppfattat som något negativt. Det kan också ha setts som en möjlighet att byta ut ett äldre, hierarkiskt präglat måleri mot ett som stod bättre i samklang med nya tankegångar på de sociala och religiösa områdena.[132] Jag vill hävda att valvslagningen förändrat kyrkorummet på ett sätt som låg i linje med en rad andra gotiska omgestaltningar. Den bidrog till att tona ner den romanska kyrkans aristokratiska prägel.[133] Resultatet blev en kyrka som var mer ett tält för det gudomliga mysteriet än en tronsal för Kristi majestät.

Fig. 5:19. I Slaglille kyrka på Själland har det senmedeltida valvet täckt överdelen av den romanska stiftarbilden på triumfbågens sydsida (Foto: Mouritz Mackeprang i Mackeprang 1944).

131 Wienberg 1993a:176; I-M. Nilsson 2003a:33f med referenser.

132 Resonemanget avser det senmedeltida måleriet. Unggotiska kalkmålningar tycks tvärtom ofta ha anknutit till de romanska, och kompletterat eller moderniserat dem. I Bjäresjö och Fjelie kyrkor i Skåne har exempelvis absidens romanska Majestas Dominifigur på 1300-talet omskapats till ett Nådastolsmotiv (Haastrup 1989:17ff; Lindgren 1989:162f).

133 I Ystadområdet har det påvisats ett samband mellan kyrkor med tidigmedeltida västmarkeringar och 1300-talsvalv i långhuset. Detta har tolkats som att det aristokratiska inflytandet över dessa kyrkobyggnader fortsatt under senmedeltiden (Mats Anglert 1989:228f). Man skulle emellertid också kunna framkasta en motsatt tolkningsmöjlighet, nämligen att den tidiga valvslagningen i dessa fall föranletts av en önskan att dämpa de elitbetonade uttrycken i kyrkan.

DOPET UNDER SENMEDELTIDEN

Att dopet varit viktigt under äldre medeltid framgår av både dopfuntens utformning och dess placering. Under hög- och senmedeltiden skedde det dock en rad förändringar som antyder ett ändrat förhållningssätt till dopsakramentet. Dopfunten har ibland fått lämna den centrala placering i långhuset som den haft i Sydskandinavien under äldre medeltid. Något helt enhetligt flyttningsmönster är svårt att utskilja, men i Danmark har funten ofta placerats i väster, i tornets bottenvåning eller en västförlängning.[134] I Östra Hoby kyrka i Skåne försågs exempelvis det romanska tornets bottenvåning omkring 1500 med kalkmålningar föreställande Kristi dop, något som kan indikera att lokalen vid denna tid använts som doprum.[135] Även långhusets stenbänkar tycks ha fallit ur bruk.[136] Resultatet av dessa rumsliga omdisponeringar var att dopfunten inte längre utgjorde långhusets naturliga mittpunkt.

Dopfuntskonsten genomgick även en stil- och formmässig transformation. Romanska funtar var inte sällan figurativt och plastiskt modellerade, men från 1200-talet vann en stramare, och mindre skulpturalt präglad figurstil insteg.[137] Dopfuntar tillverkade efter 1200-talets mitt har normalt sett saknat uttömningshål. I stället torde man ha övergått till att använda en separat insats för det invigda vattnet.[138] Slopandet av uttömningshål innebar att ett av dopfuntstillverkningens riskmoment eliminerades, och kan även ha medfört en besparing i arbetstid, men förändringen förråder förmodligen också en ny syn på dopets betydelse. De romanska dopfuntarna med uttömningshål avtappade dopvattnet direkt ner i kyrkgolvet, vilket innebar att funten måste stå på ett stabilt underlag, helst ett fundament i sten. Om dopvattnet kunnat avlägsnas på annat sätt, var funten inte längre bunden till en specifik, för ändamålet inrättad, plats. Från att under äldre medeltid ha varit organiskt sammanbunden med kyrkobyggnaden, blev dopfunten under senmedeltiden alltså ett mer eller mindre flyttbart inventarium. Dessa förändringar är signifikanta ur flera aspekter. När dopfunten inte längre stod i centrum i långhuset, konkurrerade den inte på samma sätt med högaltaret om menighetens uppmärksamhet. Nedtoningen av dopfunten skulle kunna relateras till en motsvarande upphöjning av högaltaret, något som i sin tur kan sättas i samband med den hög- och senmedeltida religionens starkare

134 Fåhraeus 1974:160; Holmberg 1990:68; Als Hansen 1995:28ff; Lindgren 1999:77ff; Bramer Solhaug 2000:61ff.
135 Fernlund 1980:50f; Lindgren 1996a:28f; 1999:79; CWP III:270ff.
136 O. Olsen 1966:12; 1967:244ff; Als Hansen & Aaman Sørensen 1975:122ff; 1979:75ff; I-M. Nilsson 2003a:38 med referenser.
137 Norberg 1958:243; O. Reutersvärd 1967:39ff.
138 Norberg 1958:243; Hallbäck 1978:19 med referenser.

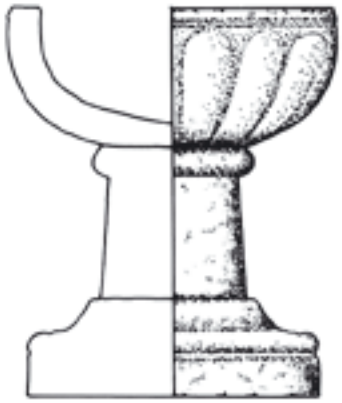

Fig. 5:20. De gotländska dopfuntarna med bägarformad, godronnerad cuppa (ibland benämnda musselcupps- eller paradisfuntar) kan ses som exempel på högmedeltidens mer sparsmakade dopfuntsdekor. Bilden visar en dopfunt från Slöinge i Halland. Skala 1:20. (Uppmätning och avbildning: förf.).

Fig. 5:21. Senmedeltida barndop. Illustration ur en andaktsbok tryckt i Augsburg 1477 (efter Schramm 1921a).

eukaristiska prägel. Dopet var alltjämt ett viktigt sakrament, men religionens tonvikt hade förskjutits från kristningsögonblicket till det kristna levnadsloppet. Genom dopet fördes barnet in i Guds församling, men det var genom det fortsatta livet som hennes slutgiltiga öde avgjordes. Dopet var en nödvändig introduktion, men det garanterade inte en plats i himlen.

Förändringen av dopfuntens kontextuella relation till kyrkobyggnaden kan också indikera ett skifte i hur den uppfattats symboliskt. En flyttbar dopfunt hänger inte på samma sätt organiskt samman med kyrkan. Den har gått från att vara en del *av* kyrkan till att bli en komponent *i* densamma, ett inventarium bland andra. I föregående kapitel framlades tanken att dopfunten i den romanska sockenkyrkan skulle kunna liknas vid livets källsprång i det nya Jerusalem, och att den där utgjort en del i en övergripande symbolisk gestaltning av sockenkyrkan som bild av den himmelska staden. Jag vill se de gotiska förändringarna av dopfuntarnas utformning och placering som ytterligare ett tecken på att detta symboliska samband försvagats. Detta leder fram till en slutsats som redan tidigare antytts, nämligen att den gotiska lantkyrkan i symboliskt hänseende var något fundamentalt annat än den romanska. Om den romanska kyrkan varit ett försök att gestalta himlen på jorden, var den gotiska mer ett hjälpmedel för människorna i deras kristna liv. Om den romanska kyrkan visat det paradisiska målet, har den gotiska varit en följeslagare på den mödosamma vägen dit.

Denna tankegång kan belysas ytterligare om vi vänder oss mot kalkmålningsmaterialet. Det gotiska kalkmåleriet[139] har bevarats i högre utsträckning än det romanska, och det torde också ha framställts betydligt fler sådana målningssviter. Det senmedeltida måleriet har täckt större ytor i kyrkan än det tidigmedeltida. I det romanska kalkmåleriet hade hela väggytan belagts med färg, men i det gotiska fick endast själva bildframställningen färg, medan den vita bakgrundsputsen i övrigt fick stå fram. Där man under äldre medeltid brukat dyra blåa och gröna färger, föredrogs under senmedeltiden en färgskala med billigare gula, bruna och röda jordfärger.[140] På så sätt har stora ytor kunnat förses med utsmyckningar till en förhållandevis låg kostnad.[141] Om romanska kalkmålningar varit exklusiva och kostsamma att framställa, torde även enkla sockenkyrkor ha haft råd med gotiska. Målningarna behöver heller inte ha utförts direkt i samband med valvslagningen, utan församlingen kan – av ekonomiska eller andra skäl – ha avvaktat en tid med beställning av kalkmålade utsmyckningar.[142]

I förstone är det lätt att uppfatta det senmedeltida kalkmåleriet som en försvagning av ett mer högkvalitativt äldre måleri, men en mer givande infallsvinkel är att betrakta det som ett helt nytt och självständigt uttryck. Detta blir tydligt om man studerar hur målningarna påverkar rumsupplevelsen i kyrkan. Både romanskt och gotiskt måleri har samverkat med kyrkobyggnaden, men på olika sätt. Romanska kalkmålningar fick mycket av sin mening i samspelet med arkitekturen. Måleriet höll sig inom snävt avgränsade bildfält, vars motivmässiga innehåll i hög grad bestämdes av deras placering i rummet. Gotiskt måleri är friare i relation till byggnaden, repertoaren av möjliga motiv är större, och kombinationsmöjligheterna fler. Måleriet tillåts att breda ut sig över alla de svårbemästrade bildfält som valvslagningen skapat. Om romanska målningar samverkat innehållsligt med rummet, har de gotiska gjort det formmässigt.

139 Det senmedeltida kalkmåleriet uppvisar mycket stor bredd och variation, och i konstvetenskaplig forskning skiljs ofta mellan stilar som unggotik, höggotik, internationell gotik och sengotik. Stilarna har inga fasta kronologiska gränser, utan dessa varierar beroende på respektive forskares bedömning samt vilket geografiskt område som avses (jfr t.ex. Banning 1984; Nisbeth 1986; Saxtorph 1986:11ff; Bolvig 1994:95; Lindgren 1996b:309; CWP IV; *Danske kalkmalerier*). I denna framställning görs ingen kronologisk uppdelning av materialet, utan begreppet ”gotiskt kalkmåleri” används synonymt med ”senmedeltida kalkmåleri” som beteckning för allt kalkmåleri i perioden 1250 - 1550.

140 Haastrup 1985:21; Saxtoph 1986:10ff.

141 Det har uppskattats att en senmedeltida målarverkstad kunnat utsmycka 1-3 sockenkyrkor per sommarsäsong (Geijer 1949:16; Haastrup 1985:22).

142 I Kippinge kyrka på Falster har det exempelvis i samband med en konservering påträffats invigningskors under korets målningsputs, vilket visar att rummet brukats före kalkmålningarnas tillkomst (Bøllingtoft 1989:135).

Det senmedeltida måleriet är expansivt och gränsöverskridande till sin karaktär. Tomrummen mellan figurerna har fyllts med dekorelement och symboler. Detta bidrar till att definiera bilden som just en bild, det vill säga en jordisk tolkning av en överjordisk verklighet. I detta avseende kan kalkmålningarna sägas ha en teatral kvalitet: de iscensätter frälsningshistorien. Ett sådant perspektiv kan också kasta ljus över varför det varit viktigt att betona den kalkmålade ytans materialitet. I en teaterföreställning är en avgränsning av scenrummet nödvändig för att åskådarna skall kunna engagera sig i föreställningen. I det gotiska måleriet skapar den starka betoningen av ytan ett nödvändigt teatralt avstånd. Om ytan i sig förmedlar distans, vill dock bilderna med alla medel öka åskådarens engagemang. Stilen är omedelbar, och motiven har placerats i omgivningar som betraktaren varit förtrogen med. Humoristiska och emotiva inslag har ökat åskådarens intresse och inlevelse. Konkretionen har syftat till förkovran i kristendomen. Bilderna ska inte bara illustrera bibliska berättelser, utan också stimulera till en djupare förståelse av den kristna lärans innebörd.

En annan skillnad mellan romanskt och gotiskt kalkmåleri gäller hur betraktaren tillgodogjort sig materialet. Om läsningen av det romanska kalkmåleriet varit linjär och styrd, är det gotiska fritt och associativt.[143] I senmedeltida måleri är bildytan sällan jämn och likformig. Bildfälten spjälkas upp av valvribbor, vilket gör att målningarna saknar tydlig orientering och läsriktning. Bilderna tillförs härigenom ett element av tidlöshet; de kan uppfattas som del i en berättelse men också som enskilda andaktsobjekt. Det senmedeltida måleriet inbjuder alltså till ett mer inlevelsefullt betraktande, genom att bildernas mening skapas genom en rad aktiva, individuella läshandlingar.

Gotiskt måleri skiljer sig också från romanskt när det gäller figurernas framställningssätt. Romanska målningar har en tyglad och återhållen karaktär, medan gotiska präglas av informell rörlighet. Motiven breder ut sig och figurerna är ofta inbegripna i handling. Slingerrankor och andra dekorativa element uppfyller ytor som annars skulle ha varit tomma, och förstärker intrycket av böljande liv. Denna inneboende dynamik imiterar det aktiva förhållningssätt som måleriet fordrar av betraktaren. Detta kontrasterar mot det romanska måleriet, där jag vill hävda att behovet för betraktarens reflekterande tolkning varit mindre. De romanska målningarna är tydliga och direkta; de visar utan förbehåll för den kristne Guds frälsningsplan och det paradisiska målet. Det gotiska måleriet är mer centrerat kring *vägen till* återlösningen. De vill frambringa en aktiv, intellektuell och känslomässig, respons hos åskådaren. Bilderna skall inte bara ses, utan även införlivas och brukas i betraktarens vardagliga liv. Gotiskt kalkmåleri skiljer sig således både form- och innehållsmässigt från det romanska, något som jag

143 Jfr Bolvig 1994:137f.

Fig. 5:22. Ribbvalven skapar en fragmenterad bildyta som har kunnat disponeras på olika sätt. I Brönnestads kyrka i Skåne, som målades under 1400-talets andra fjärdedel, vigdes de stora, relativt jämna ytorna närmast valvmitten åt omfångsrika berättande scener eller helgonbilder (endast nederdelen av dessa är synliga på bilden), på de trängre ytorna i valvens nederdelar återgavs mindre scener eller figurer, medan utrymmet längst ner i valvsvicklarna fylldes av groteska ansiktsmasker eller rankornament (Foto: förf., april 2007).

anser speglar en ändrad syn på både kyrkobyggnaden och religionen i stort. Det senmedeltida måleriet omskapar byggnaden och tonar ner symboliken av himmelska Jerusalem. I den gotiska kyrkan har den mänskliga sidan av gudsrelationen stått i centrum.

KALKMÅLNINGARNAS SOCIALA SAMMANHANG

Kyrkan var emellertid inte enbart en arena för religiös strävan utan också för social interaktion, och kalkmålningarnas roll även i detta sammanhang måste beaktas. Vilken syn man har på måleriets sociala funktioner beror emellertid i hög grad på vilka grupper man anser ha stått bakom dem. Två divergerande uppfattningar kan härvid urskiljas: antingen ses målningarna som elitpräglade maktmanifestationer i ny gestalt, eller som genuint folkliga uttryck. Att aristokratin bekostat gotiska målningssviter indikeras av bevarade donatorsbilder och kalkmålade vapensköldar.[144] Det okonstlade måleriet har då tolkats som en strategisk kommunikationsmässig anpassning för att nå ut till en enkel bondebefolkning med förmodat bristfälliga kristendomskunskaper.[145] Gotiskt kalkmåleri har emellertid också setts som utlopp av äkta folklighet.[146] Bolvig har uppfattat kalkmålningarnas ändrade karaktär som en nödvändig anpassning till en social situation där bönderna och borgerskapet stärkt sin ställning. Han har också framhållit att även om bildutsmyckningarna haft ett folkligt ursprung var de uttryck för en kultur som delades av hela samhället.[147] Det finns mycket som stödjer antagandet att både eliten och allmogen varit delaktiga i anskaffningen av gotiska kalkmålningar. Bolvig har förmodligen rätt när han ser måleriets ändrade karaktär som uttryck för en ny situation på den samhälleliga arenan, där menigheten fått större makt över kyrkobyggnadens vård och utsmyckning. Hans poäng att det senmedeltida kalkmåleriet varit ett kulturellt uttryck som olika samhällsskikt haft gemensamt, ser jag också som högst relevant. Detta är emellertid inte detsamma som att måleriet också haft samma innebörd för alla dessa grupper. Om språket var gemensamt kan läsningen ha varit olika. I bilderna kan ibland kritik mot överheten anas, och bönderna kan även ha sett en viss uppvärdering av sitt eget arbete. I senmedeltida måleri skildras exempelvis Adam och Eva efter syndafallet inte som usla stackare fördrivna från Guds nåd, utan som ett välordnat bondepar med rejäla kläder och goda arbetsredskap, väl rustade för världen utanför paradiset, och till synes tillfreds med sin lott. Kyrkan och aristokratin kan ha fyllt dessa bilder med annat innehåll. Denna meningspluralism och -konkurrens har dock existerat i en och samma kyrkliga miljö. Genom att tillhandahålla en arena där socialt missnöje kunde ventileras under kontrollerade former, kunde kyrkan neutralisera eventuell kritik och samtidigt behålla sin makt. Det implicita budskapet var att kyrkan måhända inte var fullkomlig, men att den ändå var det medel varigenom den gudomliga nåden förmedlades till folket.

144 Dessa torde kunna tolkas i analogi med donatorsbilderna som dokumentation av en gåva till kyrkan (Nilsén 1986:223ff; Wienberg 1993a:163), men kan också ha målats i samband med adliga begravningar eller bröllop (Holmberg 1990:53f).
145 Kaspersen 1987:27ff.
146 T.ex. Broby-Johansen 1948:14.
147 Bolvig 1994:91ff; 2000:22f.

Fig. 5:23. På norra korväggen i Lummelunda kyrka på Gotland finns en stor framställning av Yttersta domen från omkring 1450. Människor av alla de slag bortförs till helvetesgapet, och bland de olyckliga kan man urskilja en påve samt flera furstar och biskopar (Foto: Lennart Karlsson).

DEN GOTISKA ERFARENHETEN

Gotiskt kalkmåleri präglas av liv och rörelse; figurerna interagerar både inbördes och med betraktaren. Detta dynamiska förhållningssätt är också utmärkande för gotisk arkitektur. Spetsbågen betonar visuellt den uppåtstigande rörelsen.[148] Där den romanska lantkyrkans flacka tak eller tunnvalv vilat passivt på tunga murar, förmedlar det gotiska ribbvalvet intrycket av aktiv anspänning. På samma sätt som människokroppens arbete avslöjas genom dess muskelspel, vittnar valvribborna om uppbärandets börda. Om romaniken betonar varaktighet och konstans, kan gotiken associeras med förändring. Även om ”gotisk stil” inte existerat som begrepp, torde människor ändå ha uppfattat de betydande skillnaderna mellan romanska domkyrkor och gotiska katedraler.[149] Den gotiska katedralen var ett manifest vittnesbörd om både Guds storhet och stadens framgång. Landsbygdens sockenkyrkor förändrades i betydligt mer blygsam skala, men åtgärderna skulle ändå kunna tillskrivas en liknande mening. När kyrkornas arkitektur omgestaltades, omskapades förmodligen också deras symboliska

148 Thiis-Evensen 1987:228f, 263.
149 T.ex. Hauser 1989:220.

innebörder. Den romanska kyrkans symmetri upphävdes. Huvudingången framhävdes, och rörelsemönstren kring kyrkan ändrades. Byggnaden fick vad som kan liknas vid en fram- och en baksida, ett intryck som ibland kan ha förstärkts genom förändringar i fönsterdispositionen. Den romanska kyrkans likformighet hävdes: den gotiska kyrkan var en tydligt riktad struktur. Gotiseringen var alltså mer än bara en byggnadsmässig anpassning till nya funktionella behov. Den innebar också ett nytt arkitektoniskt uttryck: ett uttryck som i hög grad var den romanska kyrkans motsats.

Den romanska lantkyrkan utmärktes av två byggnadsdelar, koret och långhuset, med var sitt liturgiskt centralobjekt: högaltaret respektive dopfunten. I hög- och senmedeltida liturgi lades den största betoningen på mässfirandet, vilket innebar att dopet i viss mån sköts i bakgrunden. Det var händelserna vid högaltaret som stod i fokus, både för prästen och för den gudstjänstfirande menigheten. I senmedeltida predikningar framhölls hur den materiella kyrkan (ecclesia materialis) symboliserade den djupare och viktigare andliga kyrkan, den troende församlingen (ecclesia spiritualis). Kyrkobyggnaden var på samma gång boning för Kristi eukaristiska kropp och symbol för Kristi mystiska kropp (församlingen).[150] Jag vill hävda att denna tanke kommer särskilt väl till uttryck i den gotiska salkyrkan. Salkyrkan var i högre grad än den romanska korkyrkan ett ”gemensamt hus”, dels i social bemärkelse, genom att prästerskapets och församlingens delar av byggnaden integrerats, dels i andlig mening, genom att församlingen kom närmare den vid högaltaret inkarnerade Kristus. Salkyrkan var dock långt ifrån allenarådande under hög- och senmedeltid. I många socknar fick romanska korkyrkor stå kvar mer eller mindre oförändrade, och nya kyrkor med denna planform uppfördes också. Kanske är frånvaron av förändring, kvarhållandet av en etablerad och vedertagen planform, minst lika intressant som förändringen i sig. Korkyrkan kan ha förknippats med symboliska värden (sociala, religiösa eller en blandning därav) som man av en eller annan anledning önskat hålla fast vid.

ETT RUM FÖR FÖRKUNNELSE

Den medeltida kyrkan har ofta setts som en symbol för det himmelska Jerusalem, en tolkning som hävdats för både tidigkristna basilikor, romanska domkyrkor, gotiska katedraler och romanska lantkyrkor.[151] Jag har i detta arbete försökt tydliggöra vikten av att man, när man tolkar kyrkobyggnaders symbolik, tar hänsyn till de olika byggnadstypernas arkitektoniska och rumsliga egenskaper. Den konklusion

150 Fogelqvist 1990:172f.

151 T.ex. Sauer 1924:103; Sedlmayr 1950:95ff; Johannsen & Smidt 1981:100ff; Camille 1996:28f; A. Andrén 1999:383f.

jag då nått är att romanska och gotiska sockenkyrkor haft helt olika religiösa symbolvärden. Den romanska kyrkan vill jag uppfatta som en gestaltning av en idé: det himmelska Jerusalem på jorden. Detta tydliggörs både genom byggnadens arkitektur och rumsliga gestaltning. Den gotiska kyrkan får emellertid sin innebörd mer genom sin funktion än genom sin form. Byggnaden syftade till att tillhandahålla skydd, både för det heliga sakramentet och för församlingen. Om den romanska kyrkan i sig *var* förkunnelse, var den gotiska mer ett *rum för* förkunnelse. Det organiska samband som under äldre medeltid existerat mellan kyrkans övergripande arkitektoniska gestaltning och inre funktion har alltså gått förlorat.[152] Både den romanska och den gotiska lantkyrkan rustade för symboliskt försvar. Den romanska kyrkans kraftiga murverk och små fönsteröppningar visade på himlaborgens mäktighet, men byggnaden var samtidigt ”öppen” i den bemärkelsen att den var tillgänglig från olika väderstreck. Den gotiska kyrkan var en mer sluten anläggning, där tillträdet begränsats. Den syftade inte till att visa upp, utan mer till att skydda. Byggnadens värde låg inte så mycket i vad den *var*, utan i vad den *gömde*.

I den gotiska kyrkan var det inte i första hand den tidigmedeltide dömande segerherren, Ärans konung, som kyrkobesökaren mötte, utan den lidande och mänsklige frälsaren. Den nya, passionscentrerade fromheten fordrade ett nytt slags kyrkorum. Under äldre medeltid, när tonvikten i gudsförståelsen låg på Kristus som världshärskare, kan kyrkan ses som en bild av Guds himmelska palats. Att inträda i kyrkan var alltså i symbolisk bemärkelse liktydigt med att lyftas upp till himlen. I senmedeltidens fromhetsliv lades tonvikten mer på Kristi jordiska existens. Genom inkarnationen steg Kristus ner till jorden, och det var i denna jordiska kontext som mötet mellan människa och Gud skedde. Den gotiska kyrkan var alltså primärt en *jordisk* plats, avsedd för den kristnes möte med det gudomliga. Därför är det inte förvånande att kyrkan också kunde rymma oortodoxa, humoristiska, eller rent av vanvördiga, inslag. De utgjorde en del av berättelsen. De förankrade byggnaden på jorden, och underströk att den tillhörde den timliga världen; att den var byggd av människor, för människor. Den var inte en avglans av den himmelske härskarens palats, utan den kristna församlingens mötesplats på jorden.

152 Jfr Morris 1997:298f.

6. SUMMERING

Halvvägs in i berättelsen kan det nu vara dags att sammanfatta avhandlingens mer teoretiskt präglade första del. I kapitel 2 beskrevs huvuddragen i den rådande kyrkoarkeologiska traditionen, och fem delvis sammanhängande områden där denna forskning skulle kunna breddas lyftes fram. De följande tre kapitlen (kapitel 3-5) har ägnats åt att försöka utveckla och förtydliga dessa idéer. Jag vill nu återknyta till dessa problemfält, i syfte att förmedla en övergång till den kommande halländska fallstudien, där resonemangen är tänkta att appliceras på ett konkret material.

Manifesta kyrkolämningar har ofta förknippats med världslig makt, och kyrkor har i nyare forskning gärna studerats som källor till kunskap om hur det medeltida samhället var beskaffat. I detta arbete har ambitionen emellertid varit att i någon mån flytta fokus från strukturer till individer, vilket innebär att jag har velat uppfatta monumental kyrkoarkitektur inte så mycket som *belägg för* makt, utan mer som *strävan efter* makt. Dessa tankar kom särskilt till uttryck i analysen av den romanska kyrkan (kapitel 4). Det hävdades där att den romanska lantkyrkan av samtiden kan ha setts som en jordisk avspegling av en himmelsk hierarki. Byggnadens arkitektoniska utformning underströk att den sekulära samhällsordningen hade gudomlig sanktion, och därför inte var möjlig att ifrågasätta. Elitens engagemang i byggandet av dessa kyrkor skulle kunna uppfattas som enskilda aktörers ansträngningar för att åstadkomma stabilitet och varaktighet i situationer där sådan inte nödvändigtvis existerade. Med arkitekturen som medel har man försökt underbygga och stärka osäkra maktpositioner, och på så sätt skapa ett visst mått av strukturell trygghet. Arkitektoniska maktuttryck uppkommer inte spontant, utan hör samman med enskilda individers behov i specifika situationer. De vittnar alltså inte enbart om maktens möjlighet utan även indirekt om dess ifrågasättande. Om romanska kyrkor skall ses som ett slags aristokratisk prestigekonsumtion bör detta därför ses mot bakgrund av en situation präglad av social friktion, det vill säga en öppen eller latent konfliktsituation. Detta ”hot” kan hypotetiskt sett ha kommit från tre håll: från underordnade grupper, från jämställda personer (konkurrerande aristokrati) eller från överheten (kunglig eller episkopal auktoritet). I det första fallet har elitens maktställning förmodligen främst synliggjorts genom kyrkobyggnadens användning, men i de senare fallen kan konkurrens och social press ha föranlett satsningar på monumental och visuellt anslående kyrkoarkitektur. Om detta skall kunna brukas som en arbetshypotes krävs dock att man tar hänsyn till kyrkornas geografiska kontext. För att kunna bedöma graden av en kyrkas monumentalitet måste det först klarläggas hur den genomsnittliga kyrkoarkitekturen sett ut i det aktuella området. Frånvaron av monumentala uttryck behöver

heller inte betyda att hierarkiska strukturer saknats. Arkitekturen kan också ha dämpats av en balanserande motmakt. I kapitel 5 argumenterade jag exempelvis för att många av de senmedeltida förändringarna av den romanska kyrkan skulle kunna ses som medvetna sätt att tona ned byggnadens hierarkiska prägel, något som delvis kan ha haft samband med att menigheten under senmedeltiden fått större inflytande över kyrkans förvaltning. En av de frågor som kommer att undersökas närmare i avhandlingens andra del är huruvida, och i så fall på vilka sätt, man kan se spår av aktörsrelaterad makt i Halland under medeltiden.

Utövandet av herravälde över andra är något som ofta förknippas med starka aktörer. En av ambitionerna med föreliggande arbete har varit att försöka nå bortom denna snäva definition av makt, och även se ett slags makt i det som långt fler människor haft förmåga till, nämligen att genom medvetna handlingsval påverka sin omgivning. Dessa båda maktformer har stått i ett dialektiskt förhållande. Även om styrkeförhållandena varit ojämna, har den som utövat herravälde varit beroende av dem som han eller hon regerat över. I kapitel 3 diskuterades hur det tidigmedeltida kyrkobyggandet gynnat eliten, men att det också kan ha förknippats med positiva värden för de människor som utförde det manuella arbetet. Senmedeltidens byggnadsmässiga förändringar innebar en nedtoning av den romanska kyrkans hierarkiska prägel, något som kan bero på att menigheten fått större inflytande över kyrkans förvaltning, men det är också möjligt att aristokratins kyrkliga engagemang under denna tid riktats mot andra arenor än den lokala sockenkyrkan. Detta är frågor som kommer att utforskas närmare i den följande halländska studien.

I stället för att se kyrkobyggnader som passiva avspeglingar av sociala strukturer, har jag i detta arbete försökt lyfta fram hur dessa strukturer kommit till uttryck genom kyrkans byggnad och bruk. I kapitel 3 diskuterades hur det romanska kyrkobyggandet skulle kunna ses som en aktiv del i skapandet och förhandlandet av maktrelationer. De samhälleliga organisationsformer som utnyttjades för att uppföra kyrkan förändrades också genom själva byggnadsprocessen. I denna bemärkelse var det samfund som uppförde kyrkan inte detsamma som det som senare brukade densamma. Kyrkan var också en scen där sociala identiteter skapandes och synliggjordes. Den har hävdats att den romanska kyrkans arkitektur symboliskt speglat ett hierarkiskt präglat tidigmedeltida samhälle, medan den gotiska salkyrkan korresponderat mot ett mer egalitärt senmedeltida samhälle. Det är dock först genom människors agerande i kyrkan som denna symbolik aktiveras. Byggnadens sociala innebörd ligger lika mycket i hur den används som i dess rent arkitektoniska utformning. I denna framställning har begreppen ”romanskt” och ”gotiskt” använts metaforiskt och generaliserats för att tydliggöra kontrasterna mellan de två arkitektoniska uttrycken. En del kyrkor har emellertid fått sin ”gotiska” prägel först mot medeltidens slut, medan några

förblev ”romanska” medeltiden igenom. Arkitekturen har en inneboende trögh-het som gör att omsvängningar på de sociala och religiösa planen inte omedel-bart, eller kanske inte alls, kommer till uttryck i byggnadens fysiska gestaltning. Även om tonvikten i denna studie har legat på förändringarnas innebörder, bör man ha i åtanke att *frånvaron av förändring* kan ha varit minst lika signifikant. Om en kyrka under senmedeltiden haft romansk utformning skulle detta kunna bero på att ekonomiska resurser att förnya byggnaden saknats, men det är också möjligt att någon eller några i församlingen önskat hålla fast vid den romanska kyrkans hierarkiska konnotationer.

I kapitel 2 berördes några av problemen med ett semiotiskt inspirerat per-spektiv på medeltida kyrkoarkitektur. Jag har i stället försökt argumentera för ett synsätt där arkitekturen ses som bärare av en mängd kontextuellt specifika, föränderliga och mångtydiga, budskap. De föregående kapitlen har syftat till att visa hur symboliska innebörder hos olika arkitektoniska element kan ha skiftat över tid. Det har också framhållits att kyrkans symboliska flertydighet kan ha verkat både förenande och särskiljande. Kyrkan har sammanfört människor ur olika sociala grupper, men byggnaden har också genom sin arkitektur och sin an-vändning artikulerat samhälleliga ojämlikheter.

Det är omöjligt att bedöma exakt vilken betydelse religionen haft för enskilda individer under medeltiden, men det finns goda skäl att anta att den var en viktig del av tidens samhällsklimat. En mer eller mindre sekulariserad förförståelse gör oss dock dåligt rustade att förstå ett sådant samfund. Jag vill se detta som en av huvudanledningarna till att den nyare kyrkoforskningen i hög grad kommit att ägnas de sidor av den historiska verkligenheten som liknar vår egen, nämligen medeltidens bebyggelseutveckling, ekonomi, demografi och samhällsorganisa-tion. Kyrkornas religiösa aspekter ses som underordnade deras sociala använd-ning. Religionen var under medeltiden ett grundläggande verktyg för att begrip-liggöra världen, och medeltidens människor agerade mot bakgrund av en kristen ontologi. Detta innebär att i den mån religionen använts som redskap för social dominans (vilket den sannolikt gjort), torde detta ha skett inom ett ideologiskt ramverk präglat av kristendomen, och utifrån en kristen självuppfattning.

Utsikt över Ätran nedanför Faurås, september 2003. Foto och bildbearbetning: förf.

7. HALLAND

Ambitionen med avhandlingens andra del är att på ett konkret material försöka tillämpa några av de tankegångar som lyfts fram i den första. Halland har valts som undersökningsområde, och en av anledningarna till detta är att landskapets medeltida kyrkoarkitektur rönt förhållandevis liten vetenskaplig uppmärksamhet. Det inledande kapitlet är tänkt att ge en inblick i Hallands administrativa indelning, naturgeografiska förutsättningar, politiska historia, urbana utveckling samt sociala strukturer och maktrelationer. Mot bakgrund av de tidigare resonemangen kring vikten av kontextualisering, har jag sett det som viktigt att dessa faktorer behandlas tämligen ingående. Forskningen om Hallands medeltid präglas fortfarande i hög grad av äldre översiktsverk,[1] men under de senaste decennierna har mycket ny kunskap tillkommit genom arkeologiska undersökningar och kulturgeografiska studier och jag har strävat efter att inkorporera dessa resultat i framställningen. Det finns också en ojämnhet i den äldre forskningen, där vissa studieområden blivit omsorgsfullt utredda (till exempel kung Valdemars jordebok, landskapets politiska historia, bondeliv och folkkultur), medan andra har undersökts mycket lite (exempelvis medeltida kyrkobyggnader och kyrklig organisation, huvudgårdar och social struktur). För att utjämna bilden har det därför varit nödvändigt att i vissa fall komplettera översikten med egna studier av primärmaterial. En stor del av kapitlets senare del ägnas frågor kring kungamaktens, aristokratins och kyrkans inflytande i landskapet under medeltiden. Med tanke på avhandlingens inriktning är viktigt att dessa områden blir föremål för en mer grundlig genomlysning.

LANDSKAPET HALLAND

Studien omfattar landskapet Halland sådant det framträder under medeltiden.[2] Halland är en långsträckt kustprovins som i söder gränsar till Skåne, i öster till Småland och i norr till Västergötland.[3] Det har sedan medeltiden indelats i åtta härader, från norr till söder benämnda Fjäre, Viske, Himle, Faurås, Årstad, Halmstad, Tönnersjö och Hök. I kyrkligt hänseende tillhörde Halland fram till år 1646 Lunds stift, men ingår nu i Göteborgs stift. Landskapet har idag 92

1 T.ex. *Hallands historia,* bd 1-2 (1954-1959), Axel Ejwertz 1961; 1976; Sandklef 1963; S. A. Nilsson 1968; Montell 1978.

2 Beträffande undersökningsområdets geografiska avgränsning, se kapitel 1, fotnot 5.

3 Det är möjligt att Halland under äldsta medeltid sträckt sig upp till Göta älvs mynning (G. Olsson 1953; 1954:222f; Karlsjö 1991:11f).

Fig. 7:1. Karta över Halland.

socknar, en siffra som ungefär motsvarar den medeltida. Församlingsstrukturen har på landsbygden präglats av stabilitet, och det är främst kring städerna som det skett förändringar.[4]

Landskapet består av flera olika topografiska regioner. Den västra delen, från Hallandsåsen i söder och upp till Varbergstrakten, består av kustslätt som i söder är jämn och bred (Laholmsslätten), men som i norr smalnar av och blir mer kuperad. I norra Halland är kustbygden karg och knyter an till den bohuslänska fjord- och skärgårdskusten. Inlandet är i söder en utlöpare av den sydsvenska hög-

4 Risberg & Franzén 2002:11.

landsplatån, men bildar längre norrut ett mer sönderbrutet sprickdalslandskap. På kustslätten dominerar de sedimentära jordarterna. I området över högsta kustlinjen överväger moränen, och i norr går berget på många ställen i dagen. Idag är kustslätten uppodlad och landskapets östra delar täcks av planterad skog, men ända in på 1800-talet var fuktängar dominerande inslag på slätten, alltmedan ljunghedar bredde ut sig i öster. Landskapet genomkorsas av de fyra större åarna Lagan, Nissan, Ätran och Viskan, vilka rinner upp på det sydsvenska höglandet och i eroderade dalgångar genomkorsar landskapet för att mynna ut i Kattegatt. I landskapets östra delar finns åtskilliga mindre sjöar, men den enda större är den långsträckta Lygnern i norra Halland (där halva sjön ligger i Västergötland). Havskusten är i söder öppen och flack med större och mindre sandbukter och få naturliga hamnplatser. I mellersta Halland är kustlinjen mer uppbruten och varierad, och norr om Varberg tar en mer utpräglad fjord- och skärgårdskust vid.[5] Kommunikationerna till lands har i öst-västlig riktning följt de större ådalarna (Lagavägen, Nissastigen samt Ridvägen utmed Ätran). En nord-sydlig vägförbindelse löpte under medeltiden mellan städerna i landskapets västra del.[6]

BEBYGGELSEHISTORISK ÖVERSIKT

Fasta fornlämningar och ortnamn är två källmaterial som kan användas för att skapa en generell bild av bebyggelsens lokalisering under senare delen av järnåldern. Gravfält och andra fornlämningar från järnåldern finns företrädesvis i landskapets västra delar och utmed ådalarna.[7] Ortnamnsmaterialet bekräftar den arkeologiska bilden av järnåldersbygdens lokalisering. Bebyggelsenamn vars efterleder antyder ett ursprung i järnåldern[8] återfinns främst i landskapets västra del: på kustslätten i söder, i Ätrans dalgång, i området mellan Varberg och Viskan samt i det inre av Kungsbackafjorden. Däremot framstår gränstrakten mellan Faurås och Himle härader både i ortnamns- och fornlämningsmaterialen som mer glesbefolkad.[9] Försök har också gjorts att utifrån förekomster av ädelmetallfynd, monumentala gravar och orter med speciella namn skapa en

5 Skottsberg & Curry-Lindahl 1952; Malmström 1959; Risberg & Franzén 2002:14ff.

6 Om äldre kommunikationsleder i landskapet, se exempelvis Ahlberg 1927; Schück 1933: 243f; Asplund 1953; 1961; Lindälv 1974; L. Andersson 1992; Weiler 1992; Haverling 1996:33ff; Carlie 2001.

7 Arbman 1954a:155ff; Hyenstrand 1984:142ff; F. Svanberg 1999:84ff; 2003:25ff.

8 Med detta avses ortnamn med efterleder som av ortnamnsforskare främst knutits till yngre järnålder (-löv, -lösa, -inge, -hem, -landa), och vikingatid (-by och -toft), jfr Ståhl 1976:61ff; Pamp 1988:26f.

9 I samma område går också landskapets kanske mest betydande kulturgräns, märkbar både i dialekt (S. Nilsson 1959; Hallberg 1993) och folkkultur (Sandklef 1959b; B-A. Persson 1976:14f; Wiking-Faria 2001:158ff).

Fig. 7:2. Karta och förteckning över Hallands socknar. Sockennumreringen används även i appendix 1 och 2.

FÖRTECKNING ÖVER SOCKNAR

Fjäre härad

1. Fjärås
2. Frillesås
3. Förlanda
4. Gällinge
5. Hanhals
6. Idala
7. Kungsbacka
8. Landa
9. Lindome
10. Onsala
11. Släp
12. Tölö
13. Vallda
14. Älvsåker
15. Ölmevalla

Viske härad

16. Stråvalla
17. Sällstorp
18. Veddige
19. Värö
20. Ås

Himle härad

21. Grimeton
22. Gödestad
23. Hunnestad
24. Lindberg
25. Nösslinge
26. Rolfstorp
27. Skällinge
28. Spannarp
29. Stamnared
30. Torpa
31. Träslöv
32. Tvååker

33. Valinge
34. Varberg

Faurås härad
35. Alfshög
36. Dagsås
37. Fagered
38. Falkenberg
39. Gunnarp
40. Gällared
41. Källsjö
42. Köinge
43. Ljungby
44. Morup
45. Okome
46. Sibbarp
47. Stafsinge
48. Svartrå
49. Ullared
50. Vinberg

Årstad härad
51. Abild
52. Asige
53. Askome
54. Drängsered
55. Eftra
56. Krogsered
57. Skrea
58. Slöinge
59. Vessige
60. Årstad

Halmstad härad
61. Getinge
62. Halmstad
63. Harplinge
64. Holm
65. Kinnared
66. Kvibille
67. Rävinge
68. Slättåkra
69. Steninge
70. Söndrum
71. Torup
72. Vapnö

Tönnersjö härad
73. Breared
74. Eldsberga
75. Enslöv
76. Snöstorp
77. Trönninge
78. Tönnersjö

Hök härad
79. Hasslöv
80. Hishult
81. Knäred
82. Laholm
83. Ränneslöv
84. Skummeslöv
85. Tjärby
86. Veinge
87. Våxtorp
88. Ysby
89. Östra Karup

ALFABETISK FÖRTECKNING ÖVER SOCKNAR

Abild 51
Alfshög 35
Asige 52
Askome 53
Breared 73
Dagsås 36
Drängsered 54
Eftra 55
Eldsberga 74
Enslöv 75
Fagered 37
Falkenberg 38
Fjärås 1
Frillesås 2
Förlanda 3
Getinge 61
Grimeton 21
Gunnarp 39
Gällared 40
Gällinge 4
Gödestad 22
Halmstad 62
Hanhals 5
Harplinge 63
Hasslöv 79
Hishult 80
Holm 64
Hunnestad 23
Idala 6
Kinnared 65
Knäred 81
Krogsered 56
Kungsbacka 7
Kvibille 66
Källsjö 41
Köinge 42
Laholm 82
Landa 8
Lindberg 24
Lindome 9
Ljungby 43
Morup 44
Nösslinge 25
Okome 45
Onsala 10
Rolfstorp 26
Ränneslöv 83
Rävinge 67
Sibbarp 46
Skrea 57
Skummeslöv 84
Skällinge 27
Släp 11
Slättåkra 68
Slöinge 58
Snöstorp 76
Spannarp 28
Stafsinge 47
Stamnared 29
Steninge 69
Stråvalla 16
Svartrå 48
Sällstorp 17
Söndrum 70
Tjärby 85
Torpa 30
Torup 71
Träslöv 31
Trönninge 77
Tvååker 32
Tölö 12
Tönnersjö 78
Ullared 49
Valinge 33
Vallda 13
Vapnö 72
Varberg 34
Veddige 18
Veinge 86
Vessige 59
Vinberg 50
Våxtorp 87
Värö 19
Ysby 88
Årstad 60
Ås 20
Älvsåker 14
Ölmevalla 15
Östra Karup 89

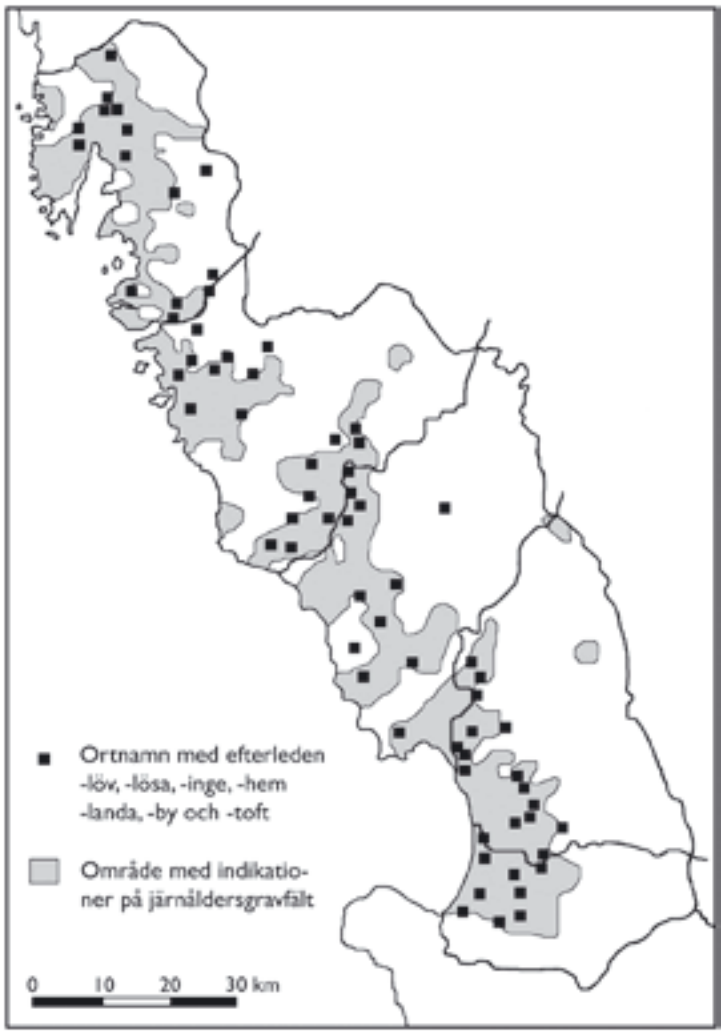

Fig. 7:3. Sammanställning av indikationer på järnåldersgravfält (efter F. Svanberg 1999:86) och ortnamn av järnålderskaraktär (efter Ortnamnen i Hallands län 1-3). Endast bebyggelseenheter som i 1646 års jordebok var större än ett hemman har inkluderats.

bild av maktstrukturerna under järnåldern.[10] Lars Lundqvist har hävdat att trakterna kring Kungsbackafjorden, Himledalen, Ätran-området och kustslätten i söder varit centralbygder under yngre järnålder.[11] En del forskare har velat knyta dessa områden till olika folkstammar som nämns i Jordanes *Getica* (nedtecknad

10 Särlvik 1982; Lundqvist 1998a:192ff; 2000.
11 Lundqvist 1996:41, 49ff; 1998a:195ff; 2000:75ff.

omkring år 551).[12] *Hallin* har då förknippats med det sammanhängande bebyggelseområdet i söder, *Fervir* med Fjärebygden och *Ahelmil* (med viss osäkerhet) med Himle-trakten.[13]

Det finns belägg för att bebyggelsen ökat under vikingatiden och den äldre medeltiden. I det etablerade bosättningsområdet i landskapets västra delar tillkom en mängd nya bebyggelseenheter med torp-namn, något som indikerar att bosättningen förtätats. Torp-namn har visserligen bildats ända från 800-talet och fram i nyare tid,[14] men namnens geografiska fördelning antyder att kulmen i Halland infallit under vikingatid och äldre medeltid.[15] Bebyggelseexpansionen följdes senare av en mer regelrätt kolonisation av områden som tidigare brukats mer extensivt. Denna kolonisation av skogsbygderna kan tydligt följas i ortnamnsmaterialet, där det i landskapets östra delar finns en stor mängd namn på -red och -hult. Ortnamnen på -red (i övriga Sverige vanligen i formen -ryd) har syftat på en röjning i skogen, och har företrädesvis bildats under medeltiden.[16] Hultnamnen har också med skog (skogsdungar) att göra, och namnformen har bildats både under medeltid och under nyare tid.[17] Nästan alla -red och -hultnamn återfinns i landskapets östra delar, vilket visar att intresset för skogsbygderna ökat under medeltiden.[18]

Kolonisationen av skogsbygderna i öster kan även spåras i andra källmaterial. I kung Valdemars jordebok används jämte den ledungsbaserade hafnan termen skogsby (*opida siluestria)* som en grundläggande skatteenhet, och benämningen har ansetts syfta på de nya bebyggelser som under äldre medeltid uppkom på kungens allmänning.[19] Av jordeboken framgår att kungen under förra hälften av 1200-talet gjorde anspråk på intäkter från hela 126 sådana skogsbyar.[20] Att trycket på skogsbygderna ökat under medeltiden framgår också i vegetationshistoriska studier. Pollenundersökningar från olika lokaler i Hallands

12 Jordanes 1997:38f.

13 T.ex. Sandklef 1951:138; Ljunggren 1959:1055f; Svennung 1967:57ff; T. Andersson 1984:4ff; Hyenstrand 1984:205; 1996:27, 39ff; Callmer 1991:260; Lundqvist 1996:39, 49ff. Jfr även kritik hos F. Svanberg 1999:81.

14 Ståhl 1976:83ff; Pamp 1988:43ff.

15 Det finns även ett yngre skikt av eftermedeltida torpnamn, men de var oftast mindre än ett hemman.

16 Ståhl 1976:85f; Pamp 1988:46f.

17 Ståhl 1976:94f; Pamp 1988:51f.

18 Även Lars Redin och Lennart Carlie har använt ortnamnsmaterialet för att kartlägga den halländska bebyggelseutvecklingen. Båda anser att materialet indikerar en gradvis bebyggelseexpansion österut under vikingatid och äldre medeltid (Redin 1986:60ff; Carlie 1999:38ff).

19 KVJ 1:29, 36f.

20 KVJ 2:212, jfr även Bolin 1929:205, 213f; G. Olsson 1954:250; Sandklef 1954:489ff.

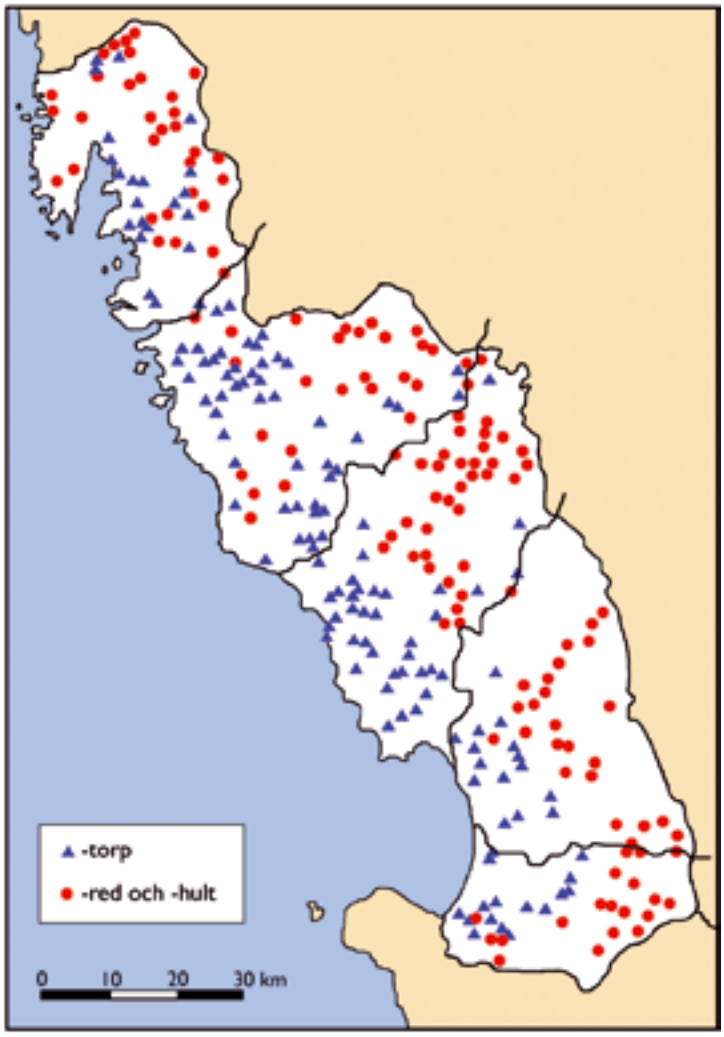

Fig. 7:4. Den vikingatida och tidigmedeltida bebyggelseexpansionen, belyst genom ortnamnsmaterialet. Kartöversikten visar ortnamn med efterleder som knutits till vikingatid och medeltid (-torp) samt medeltid och nyare tid (-red och -hult). Sammanställningen bygger på en genomgång av Ortnamnen i Hallands län 1-3, och endast bebyggelseenheter som i 1646 års jordebok var större än ett hemman har inkluderats.

skogsbygd har visat att lövskogen, som länge dominerat det halländska landskapet, i början av medeltiden i allt högre grad fick lämna plats för odling och bete.[21] Den vikingatida och tidigmedeltida bebyggelseexpansionen kan också ses i det kulturgeografiska materialet, där det på flera håll i skogsbygden påträffats rester

21 Wallin 2004:45ff.

av fossil åkermark.[22] Bebyggelseutvecklingen i Halland påminner i många avseenden om den i norra Skåne. Pollenundersökningar har visat hur kolonisationen av de högre belägna skogsbygderna i nordvästra Skåne inleddes på 1000-talet och höll i sig fram till 1200-talet.[23] Samma typ av kraftig tidigmedeltida odlingsexpansion har också kunnat påvisas i pollenmaterial från nordskånska Vittsjö.[24] I Skåne tycks senmedeltiden i skogsbygderna snarast ha präglats av agrar stagnation och regression, medan 1500-talet innebar en period förnyad expansion.[25] Samma utvecklingskurva med en kraftig tidigmedeltida expansionsfas, en senmedeltida stagnationsperiod samt en återhämtning på 1500-talet, har också kunnat beläggas i sydvästra Smålands skogsbygder.[26]

DET FÖRÄNDERLIGA ODLINGSLANDSKAPET

På många håll i nuvarande Danmark och Skåne har arkeologiska undersökningar visat hur ett rörligt förhistoriskt bebyggelsemönster mot slutet av vikingatiden ersattes med en mer permanent bosättning på de historiskt kända bytomterna.[27] Den halländska bebyggelsestrukturen har emellertid präglats av flexibilitet långt fram i nyare tid.[28] Kulturgeografen Pär Connelid, som länge arbetat med Hallands äldre odlingslandskap, har beskrivit sin syn på kulturlandskapets utveckling i en schematisk modell (fig. 7:5.). Han har gjort gällande att det under vikingatid och äldre medeltid (perioden ca 900 – ca 1200) skett en storskalig utläggning av långsmala tegar, så kallade bandparceller.[29] Connelid har tolkat detta som en organisatorisk, snarare än en jordbruksteknisk, förändring. Enligt honom har omstruktureringen syftat till att underlätta den kamerala överblicken över markanvändningen, och han har satt den i samband med det historiskt belagda bolskiftet. Initiativet förmodas ha kommit från kungamakten, men den lokala aristokratin ses som drivande i systemets implementering. Under högmedeltiden ser han en gradvis upplösning av bandparcellsystemet. Ensädesbruk

22 Mascher 1993:67ff; Connelid & Mascher 1995; Connelid 1999:70ff.
23 Lagerås 2007a:31ff; 2007b:128ff; Anglert & Lagerås 2008:39ff.
24 Ödman 2001:89, 119ff.
25 Lagerås 2007a:69ff; 2007b:132ff; Mats Anglert 2008:122ff; Anglert & Lagerås 2008:39ff.
26 Hansson 2007.
27 Callmer 1986; Porsmose 1988:226ff; Riddersporre 1995:11ff; Schmidt Sabo 2001:13ff; Thomasson 2005:58ff med referenser.
28 Bjuggner 1995; Connelid & Rosen 1997:32ff; Connelid & Mascher 2003:101; Håkansson 2004:286, 313ff; Rosén 2004a:55ff; Sanglert 2005:30f.
29 I Västsverige har bandparcellerna vanligen givits järnåldersdateringar (Widgren 2000: 55f), men de har i vissa områden (däribland Halland) använts in i äldre medeltid (Mascher 1993:86). I norra Skåne har de förmodligen brukats ännu längre fram i tiden (Mats Anglert 2008:106ff; Anglert & Lagerås 2008:61f, 68). För en diskussion kring bandparcellernas datering i Halland, se Connelid & Mascher 1995; 1996.

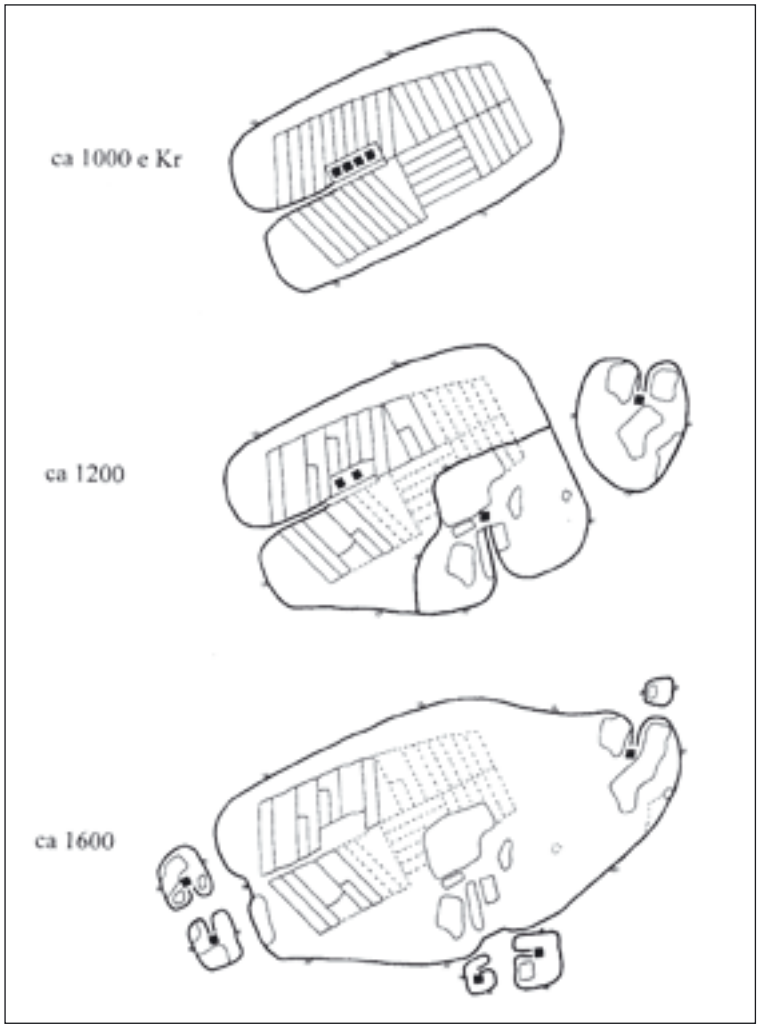

Fig. 7:5. Per Connelids modell av det halländska kulturlandskapets utveckling från ca 1000 – ca 1600. Omkring år 1000: storskalig markplanering, bybildning och utläggning av bandparceller; omkring 1200: upplösning av bandparcellsystemen och en viss omgruppering av bebyggelsen till följd av intensifierad odling; omkring 1600: resultaten av en långvarig jordbruksomläggning i riktning mot ökad animalieproduktion kan urskiljas. Förändringen innebar större hägnadslag och att bebyggelsen lokaliserades i mer utmarksnära lägen (efter Connelid 1999).

blev vanligare, vilket innebar att mindre åkerytor brukades mer intensivt, och en del bebyggelseenheter flyttades. Förändringen innebar ett effektiviserat markutnyttjande, men även ökade möjligheter till specialisering och expansion. Den begynnande urbaniseringen kan också ha skapat en marknad där överskottsproduktionen lättare kunde avsättas. Under senmedeltiden inleddes en långvarig omläggningsprocess till ett jordbruk med större inriktning på djurhållning, som fick till följd att bebyggelsen placerades närmare utmarken eller ute på densamma.[30]

Connelid har senare modifierat denna modell något, för att tydligare lyfta fram utvecklingens dynamiska karaktär,[31] men det är möjligt att åtminstone situationen i skogsbygden kan bli föremål för en mer genomgripande omvärdering. Nya undersökningar i nordvästra Skånes och sydvästra Smålands skogsbygder har nämligen satt frågetecken vid bandparcellernas datering i detta område. I Småland tycks bandparcellerna ha tillkommit under medeltiden,[32] och i Skåne tidigast under denna period, men här framhålls 1500-talets expansionsfas som den mest sannolika anläggningstidpunkten.[33] När det gäller utvecklingens drivkrafter betonas också samhällets inre tillväxt framför yttre feodala maktstrategier.[34]

Den senmedeltida agrarkrisen innebar en betydande nedgång i befolkningsunderlag. Det har uppskattats att antalet hushåll i Halland minskat med knappt en tredjedel mellan 1200- och 1500-talen.[35] Detta har troligen drivit på förändringar i jordbruket, där djurhållningen blev ett allt viktigare näringsfång. Det hårdnande betestrycket fick emellertid utarmande konsekvenser för landskapet, med betydande avskogning och tillväxt av ljunghedar som följd. I södra Halland tilltog efter medeltiden också problemen med sandflykt. Den drivande sanden försämrade inte bara möjligheterna för åkerbruk, utan dämde även upp åar och förorsakade översvämningar.[36] Icke desto mindre kom det halländska jordbruket att ha kvar sin huvudinriktning på animalieproduktion ända in på 1800-talet. Då kom olika jordförbättringsåtgärder, effektivare jordbruksredskap och nya grödor samt nyodlingar och omfattande skogsplanteringar att förvandla stora delar av landskapet till produktiv jordbruks- och skogsmark.[37]

30 Connelid & Rosén 1997; Connelid 1999:87ff; 2002:455ff; 2003a:90ff; 2003b:54; 2004; Connelid & Mascher 2001; 2003:103ff; Rosén 2004a:55ff.
31 Connelid 2004:391ff.
32 Hansson 2007:115ff.
33 Mats Anglert 2008:106ff; Anglert & Lagerås 2008:61f, 68.
34 Hansson 2007:119ff; Anglert 2008:128ff.
35 Andersson Palm 1999:52.
36 Sandklef 1954:551ff; Malmström 1959:593ff. Arkeologiska undersökningar har visat att förhistoriska boplatser i kustnära områden i södra Halland ofta överlagras av betydande flygsandslager (t.ex. Carlie 1991; Lundqvist 1992; Jerkemark 1996).
37 Sandklef 1959a; Hägge 1962:12ff; Montell 1978:167ff; Tollin 1985; Connelid & Mascher 2001:92ff.

SKOG, SALT OCH JÄRN

Binäringar av olika slag har alltid varit en viktig del av den halländska ekonomin. En betydelsefull tillgång var skogen, som både gav timmer och bränsle samt bete åt svinen. Skogen gick tillbaka kraftigt på 1600- och 1700-talen, men redan under äldre medeltid var den en omstridd resurs. Av kung Valdemars jordebok framgår att kungen på 1200-talet gjorde anspråk på hela den skog som kallas Allmänning, alla byar som uppkommit på denna och alla tillhörande skogar.[38] Kungamaktens rätt att förfoga över skogsmarken var dock inte oomstridd. År 1176 överlät kungen och ärkebiskopen Glumstensskog i Morups socken till Esroms kloster, men av det skriftliga materialet framgår att Fauråsbönderna med eftertryck motsatte sig munkarnas rätt att utnyttja denna allmänningsmark.[39] En donation som ärkebiskop Absalon år 1197 gjorde till Sorø kloster av skog i Tvååkers socken resulterade i en liknande tvist mellan munkar och lokalbefolkning.[40]

Kustnära skog är en förutsättning för saltframställning, och denna verksamhet nämns också i donationshandlingarna beträffande Glumstensskog och Tvååker. [41] Att saltkokning verkligen förekommit antyds också av att en av de Fauråsbönder som anklagades för att ha ofredat Esrom-munkarna var son till en man vid namn Salter Megindor. Mannens förnamn indikerar att han kan ha sysslat med saltsjuderi.[42] I kung Valdemars jordebok nämns även salt som en kungalevet Tölös skattepersedlar, men det är möjligt att detta salt kan ha införskaffats genom handel.[43] Möjligen kan det under medeltiden också ha bedrivits saltframställning på Ås kloster eller på någon av klostrets underlydande gårdar. År 1574 räntade nämligen det dåvarande kronolänet Åskloster en mindre post i salt.[44] Exakt hur stor den halländska saltproduktionen varit är oklart, men den torde inte ha varit av samma omfattning som den som bedrivits på ön Læsø i Kattegatt. Det är emellertid möjligt att hallänningar kan ha deltagit i salthandel eller salttillverkning på Læsø. Dokument från 1485 och 1486 visar nämligen att borgare från Varberg och Kungsbacka vistats på ön.[45]

Järnhantering förekom under medeltiden både i mellersta och södra Halland. Redan omkring år 1200 pågick protoindustriell järnframställning i Tvååkersområdet. En kvarn för framställning av järn omnämns då i förbindelse

38 KVJ 1:29.
39 För referenser, se appendix 3 nr 34.
40 För referenser, se appendix 3 nr 36.
41 DD 1:3:98ff; DD 1:3:352f.
42 DD 1:3:165ff/SD 1:100f, jfr Skoglund 1992:35.
43 KVJ 1:34, jfr Sandklef 1954:495f.
44 Erslev 1879:180, jfr Vellev 1995:67; 2004b:50.
45 Grill 1954:674ff.

Fig. 7:6. Den halländska skogen utgjordes under medeltid och nyare tid huvudsakligen av lövskog, främst bok (Malmström 1952; 1959). Bild från Brante källa i Hasslövs socken på Hallandsåsen (Foto: förf., aug. 2007).

med att gränserna för Sorø klosters jordägande drogs upp.[46] Järnframställningen i Tvååkersområdet undersöktes på 1990-talet inom ramen för det tvärvetenskapliga Järnmölleprojektet, vilket resulterade i nya rön kring den tidigmedeltida järnhanteringens teknik och organisation.[47] Cistercienserna anses ibland ha legat bakom introduktionen av ny järnframställningsteknik,[48] men ^{14}C-resultat från Halland har visat att det förekommit tekniskt avancerad järnframställning i Tvååkersområdet redan före munkarnas ankomst.[49] De mest omfattande av de produktionsplatser som konstaterats ligger också i Sibbarps socken, det vill

46 DD 1:4:151ff; DD 1:5:145f, jfr även Hørby & Olsen 2004; R. Olsen 2004 samt appendix 3 nr 36.

47 S-O. Olsson 1995; 1999; Vellev 2004a.

48 T.ex. L. Karlsson 1985; 1996a:491f. Denna syn har emellertid kritiserats av Anna Götlind som sett munkarna mer som ekonomiska administratörer än tekniska innovatörer. Även Gunnar Nordanskog har velat nyansera bilden av det cisterciensiska järnsmidet (Götlind 1995; Nordanskog 2006:118ff).

49 Tyngdpunkten i ^{14}C-dateringarna infaller i perioden 1000-1200/1250 (Magnusson 1995:59ff; 2004:215f; Strömberg 2004:132, 171).

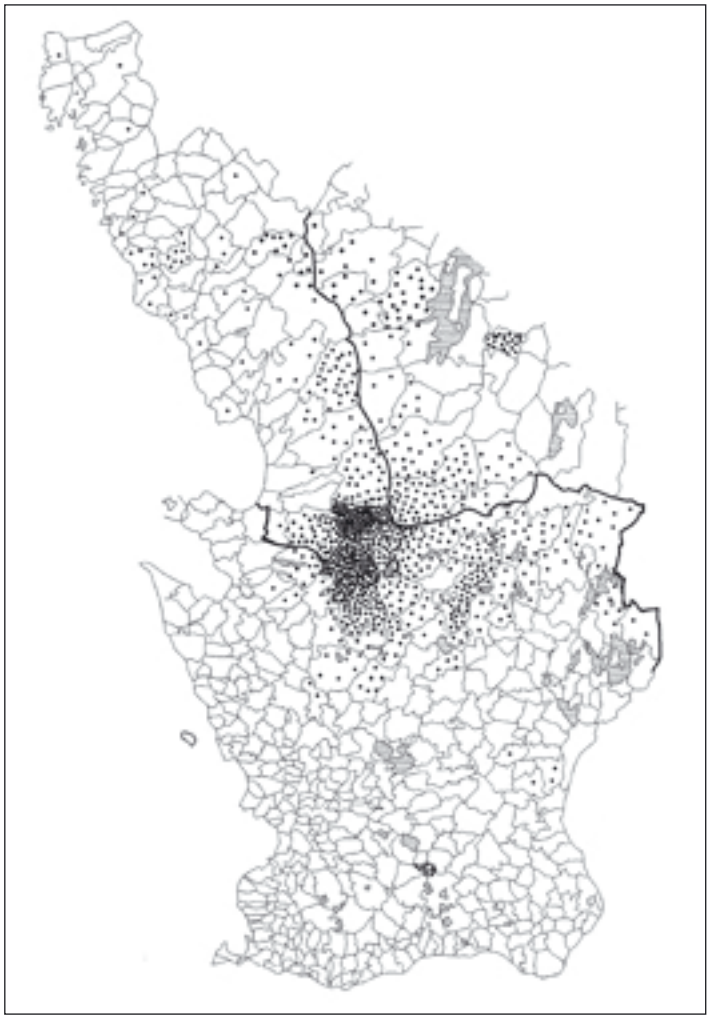

Fig. 7:7. Sammanställning av slaggförekomster i Halland och Skåne (efter Ödman 2000. Bilden är beskuren).

säga utanför det område som klostret kontrollerade.[50] Detta antyder att cistercienserna i detta fall snarare bör ses i förbindelse med järnproduktionens avveckling.[51] Även i mellersta och södra Hallands inland, på Hallandsåsen och i Hishultsområdet har lämningar efter järnframställning konstaterats, och detta

50 Mascher & Connelid 2004:69ff; Magnusson 2004; Strömberg 2004.

51 Kanske konkurrerade järnframställningen med klostrets behov av timmer (Magnusson 1995:61; Buchwald 2004:201ff), eller har Sorø kloster försökt begränsa verksamheten för att gynna den av ärkebiskopen kontrollerade järnproduktionen i norra Skåne (Magnusson 1995:61; 2004:219f).

anknyter till järnproduktionsområden på andra sidan den skånska gränsen.[52] Medan järntillverkningen i Tvååker tycks ha avtagit under högmedeltiden, kulminerade den sydhalländska först under senmedeltiden och på 1500-talet.[53] Järnframställningen i sydligaste Halland har satts i samband med kronolänet Hishult.[54] Liksom i norra Skåne kan järnhanteringen ha varit en bidragande faktor till att intresset för skogsbygderna ökade under hög- och senmedeltiden.[55]

SJÖFART OCH FISKE

Enligt Saxo deltog en halländsk flotta i krigstågen mot Rügen på 1130- och 1150-talen.[56] Även Hallandslistan i kung Valdemars jordebok vittnar indirekt om sjökrigföringens betydelse under äldre medeltid, eftersom skattesystemet grundas på ledungens indelning i *skipæn* och *hafnor*.[57] Omfattningen av den fredliga sjöfarten är mer svårbedömd. Under nyare tid var nordligaste Halland känt för sin bondeseglation, och förmodligen går denna sjöbaserade handelsverksamhet tillbaka till medeltiden.[58] År 1928 påträffades två båtvrak i Galtabäck söder om Varberg. Ett av dessa, en 13-14 m lång, kraftigt konstruerad klinkbyggd farkost, har undersökts arkeologiskt och dateras numera till 1100-talet.[59] Fyndplatsen ligger i anslutning till orten Gamla Köpstad, och det är tänkbart att båtarna kan ha använts för att transportera järn från det närbelägna Tvååkersområdet.[60]

Fisket var en viktig halländsk näring under medeltiden, och skriftliga källor visar att både kungamakten och olika klosterinstitutioner hade intressen i denna verksamhet. Av kung Valdemars jordebok framgår att kungen krävde över 1000 laxar från Lagan i skatt, och att han dessutom hade ett eget laxfiske i ån som gav 1200 laxar.[61] År 1417 fick borgarna i Halmstad kungligt tillstånd att fånga fisk i Nissan.[62] Det idkades också fiske vid kungsgården Hjortsberg i

52 Nihlén 1939:21f, 49ff, 83ff; Sandklef 1954:606ff; Strömberg 1991:14ff; 2008; Ödman 2001:81ff; Lagerås 2007a:110ff.
53 Strömberg 1991:15, 20; 2008; Lagerås 2007a:112f.
54 Hishults län räntade år 1574 i järn, och även Laholm förtecknade en mindre post i denna vara (Erslev 1879:180). Jfr även appendix 3 nr 32.
55 Skansjö 2000; Anglert & Lagerås 2008:62; Strömberg 2008:153ff.
56 Saxo bok 14:1:6; 14:23:15-17, jfr Harrison 2005:221, 245.
57 *Skipæ* kan översättas med skeppslag och med *hafna* menas en plats på skeppet. Vid tiden för Hallandslistans nedtecknande torde dock systemet ha omvandlats till en i första hand administrativ struktur (Hafström *et al* 1961; Bjørkvik *et al* 1965; P. Rasmussen 1970; Lund 1996:2ff).
58 Sandklef 1954:495f, 583ff.
59 Enqvist 1929; Humbla & von Post 1937; Cederlund 1999:115ff; Thieme 1999.
60 Cederlund 1999:119ff.
61 KVJ 1:25, 37.
62 SD 3:220/RA nr 18891; RA nr 18892.

Fig. 7:8. Fiskets betydelse för staden Laholm antyds av dess sigill. Laholms stads sigill 1399 (Teckning: förf., efter foto i Grandjean 1937).

Årstad härad.[63] Omkring 1160 erhöll Ringsted kloster en egendom i Hov i södra Halland där man kunde fiska.[64] Cisterciensklostret i Ås hade ett fiske i Viskan, men till munkarnas förtret ägde även nunneklostret i Gudhem en del av fiskerätten där.[65] Även dominikankonventet i Halmstad och S:ta Maria och S:t Peders nunnekloster i Lund skall ha haft fisken i Halland.[66] Få fiskerirelaterade lämningar har undersökts arkeologiskt, men vid Fylleån i Trönninge socken har spår efter vad som kan ha varit en senmedeltida fiskeplats påträffats.[67] Havsfiskets omfattning under medeltiden är mer oviss, men rester av tomtningar i norra Halland indikerar att sillfisket i Kattegatt förmodligen varit viktigt under medeltiden.[68] Antydningar om havsfiskets betydelse finns också i det skriftliga materialet. År 1505 gav exempelvis kungen innehavarinnan av huvudgården Vastad, belägen någon mil söder om Falkenberg, rätt att bedriva fiske i havet.[69] På 1500-talet uppkom också de första historiskt kända fiskelägena i Halland, belägna vid Tylön och i Träslövsläge.[70]

HALLANDS HISTORIA UNDER MEDELTIDEN

Relativt lite är känt om Hallands politiska och organisatoriska struktur under äldre medeltid. Landskapet har dock så långt tillbaka som de historiska källorna når räknats till det danska riket. Halland tycks ha blivit inblandat i

63 KVJ 1:36. Detta har vanligen uppfattats som ett laxfiske (t.ex. Sandklef 1954:497; KVJ 2:259), men Peter Skoglund har framfört hypotesen att det i stället kan ha rört sig om havsfiske (Skoglund 1992:22f).
64 DD 1:2:251f; DD 1:3:16f, jfr även Ejder 1963 och Axel Ejwertz 1970.
65 Ett dokument daterat 1313 (möjligen en förfalskning) bär vittnesbörd om denna tvist (DD 2:7:84/SD 3:110f/RA nr 2536, jfr McGuire 1982:193.
66 LÄUB 5:147, jfr S. A. Nilsson 1968:113,168; E. Cinthio 1989:38f.
67 Rosén 1996.
68 Svedberg & Jonsson 2006:26ff, 67. Med begreppet tomtning avses lämning efter enklare strandnära byggnad i form av vallar eller stensättningar kring en stenröjd golvyta (definition enligt FMIS, jfr även Svedberg & Jonsson 2006:24f).
69 Rep II:6:57f.
70 Sandklef 1954:576f; Svedberg & Jonsson 2006:30ff.

stridigheterna mellan den danske kungen Sven Estridsen och den norske monarken Harald Hårdråde. Enligt skaldediktningen skall de båda år 1062 ha drabbat samman i ett stort sjöslag vid Nissans mynning, där till sist Harald stod som segrare.[71] Från åtminstone 1100-talet och framåt stod Halland under ledning av hövdingar, senare benämnda grevar. På 1150-talet skall landskapet ha haft en hövding med namnet Karl, och i början av 1180-talet innehade en person vid namn Knut hövdingämbetet.[72] Åren 1216-1218 förfogade Valdemar II:s frillloson Niels över grevskapet Halland, och i perioden 1241-1251 innehades halva Halland av dennes son med samma namn.[73] På 1250-talet drogs landskapet in i en konflikt mellan Danmark och Norge. Enligt Håkon Håkonssons saga skall Halland ha satts i pant för att avvärja ett norsk-svenskt angrepp på Danmark, men när danskarna bröt överenskommelsen företog den norske kungen år 1256 ett härjningståg utmed mellersta Hallands kust.[74] Ett par decennier senare blev landskapet åter involverat in en nordisk konflikt till följd av Jakob Nielsens (son till greve Niels), inblandning i den svenska brödrafejden mellan kung Valdemar och hertigarna Erik och Magnus. Stridigheterna bilades vid ett möte i Lagaholm år 1278.[75] Från och med 1280-talet var landskapet en tydligt delad provins, där Ätran utgjorde gräns mellan de båda grevskapen norra och södra Halland. År 1283 blev Jakob Nielsen greve av norra Halland, och året efter fick Erik Knudsen den södra delen.[76] Senare förlänades södra Halland till kung Erik Menveds bror hertig Kristoffer (sedermera kung Kristoffer II).[77]

Dråpet på kung Erik Klipping år 1286 innebar att Halland kom att spela en central roll på den politiska scenen i Norden. En av dem som anklagades för dådet, och senare dömdes fredlösa, var greve Jakob av norra Halland. Han förskansade sig i sitt grevskap, där han med understöd från Norge lät uppföra borgarna Hunehals och Varberg. Hunehals låg på en utskjutande halvö i Kungsbackafjorden och var inte i bruk särskilt länge. Den omnämns i det skriftliga materialet endast i perioden mellan 1292 och 1328.[78] År 1304 belägrade den

71 G. Olsson 1954:233; Borgman 2006.
72 DD 1:3:165ff/SD 1:100f; Saxo bok 14:10; 14:12:7, jfr Hermanson 2000:85f.
73 DD 1:7:64f/SD 1:295, jfr G. Olsson 1954:237ff; Hørby 1982:380f.
74 HåH:279ff.
75 DD 2:2:262.
76 DD 2:3:87f; DD 2:3:89.
77 DD 2:6:35ff; DD 2:6:37f, jfr G. Olsson 1954:255ff.
78 Skriftliga belägg rörande Hunehals: 1292 (DD 2:4:58/RA nr 40985; DD 2:4:58ff; DD 2:4:60f/RA nr 40986), 1295 (DD 2:4:149ff), 1305 (DD 2:5:336f/RA nr 2093), 1315 (DD 2:7:223f/SD 3:227ff/RA nr 2698), 1324 (DD 2:9:64f/RA nr 3261; DD 2:9:99/RA nr 3288), 1326 (DD 2:9:194ff/RA nr 3389) och 1328 (RA nr 3556). En mindre undersökning av borgen gjordes 1933 (Tell 1952; B. Bengtsson 1954:797ff; Broberg 1980:15f, jfr även appendix 3 nr 5).

Fig. 7:9. Knut Porses sigill (efter H. Petersen 1897).

Fig. 7:10. Axel Pedersens (Thott) sigill (efter H. Petersen 1897).

danske kungen Erik Menved de båda borgarna, och även om själva angreppet misslyckades såg sig greve Jakob året efter nödd att överlämna sin förläning till den norske kungen.[79] Norge hade under samma tid närmat sig Sverige, och kung Håkons dotter Ingeborg hade trolovats med den svenske hertigen Erik Magnusson. Det blev nu denne som nu fick överta norra Halland, en provins som anslöt till Eriks övriga västsvenska besittningar. I Sverige rådde sedan länge motsättningar mellan hertigarna Erik och Valdemar och deras bror kung Birger Magnusson, som slutade med de förras död 1318 och den senares några år senare. När även kung Håkon av Norge avled år 1319, blev Eriks minderårige son Magnus regent över både Sverige och Norge, men den verkliga makten innehades av hans mor, hertiginnan Ingeborg och hennes blivande make, hövitsmannen på Varbergs slott, Knut Porse. Ingeborgs försök till självständig utrikespolitik innebar dock att hon kom på kollisionskurs med både de svenska och norska riksråden, och hon tvingades år 1326 till stora eftergifter. Samma år deltog Knut Porse i en lyckosam revolt mot kung Kristoffer II, för vilket han belönades med titeln hertig av Halland och Samsø, en befattning som han innehade fram till sin död år 1330. I den danska interregnumsperioden på 1330-talet förvärvade den nu myndige svenske kungen Magnus Eriksson

79 DD 2:5:336f/RA nr 2093.

Skåne och Blekinge genom köp, och 1341 infogades även södra Halland i hans rike (förläningen innehades då av kung Magnus halvsyskon, Knut Porses och hertiginnan Ingeborgs söner). År 1356 gjorde kung Magnus Erikssons son Erik Magnusson uppror mot sin far, och tilldelades i en förlikning året efter södra Halland. Den hjälp som Magnus Eriksson hade tvingats söka hos den danske kung Valdemar Atterdag visade sig dock vara dyrköpt. År 1360 erövrade kung Valdemar Skåne och södra Halland för egen räkning, och några år senare var även norra Halland åter danskt.[80]

Den svenske kungen Albrekt av Mecklenburg gjorde vissa försök att återta de förlorade skånska landskapen, men konflikter med den svenska adeln ledde till att den svenska kronan i stället erbjöds den dansk-norska drottningen Margareta. År 1389 besegrade hon Albrekt, och 1397 stadfästes den nordiska unionen i Kalmar. Missnöje med den efterföljande unionskungen Erik av Pommern ledde till Engelbrektsupproret 1434, som även berörde halländskt område. Staden Varberg föll för Engelbrekts trupper, men borgen förblev i hövitsmannen Axel Pedersens händer. Falkenberg, som innehades av Axel Pedersens son Åke Axelsen, förstördes, och även Lagaholm belägrades. Trots ett fredsmöte i Halmstad 1435 inleddes krigshandlingar ånyo året efter. Engelbrekts här intog då både Lagaholm och Halmstad samt belägrade Varberg, som emellertid ännu en gång höll stånd.[81] 1400-talets senare del och 1500-talets första årtionden var en orolig period, där svenska och danska intressen bröts mot varandra och Kalmarunionen gick mot sin upplösning. Halland blev dock inte skådeplats för några större bataljer förrän under den så kallade grevefejden på 1530-talet. Senare kom också det nordiska sjuårskriget på 1560-talet att drabba landskapet hårt.[82]

DEN URBANA VÄRLDEN

Medan det i de centrala delarna av Danmark funnits städer alltsedan 1000-talet,[83] kom den halländska urbaniseringen igång först på 1200-talet.

Laholm brukar räknas som den äldsta halländska staden,[84] eftersom det av kung Valdemars jordebok framgår att kungsgården Lagaholm vid mitten av 1200-talet hade intäkter av ett torg.[85] Enligt skriftliga uppgifter var denna kungs-

80 G. Olsson 1954:253ff; Montell 1978: 66ff; Nordberg 1995:219ff; Wiking-Faria 2001:118ff.
81 EK:76ff, 87ff, 123ff, jfr G. Olsson 1954: 278ff.
82 G. Olsson 1954:273ff; Montell 1978:44ff, 105ff.
83 A. Andrén 1985:25f.
84 T.ex. Bolin 1929:165; Grill 1954:647; Montell 1978:88. Hans Andersson har emellertid uppfattat Övraby som den äldsta halländska staden (H. Andersson 1985:38).
85 KVJ 1:36.

gård åtminstone i början av 1300-talet (möjligen redan på 1280-talet) befäst.[86] I samband med utgrävningar på 1920- och 1930-talen framkom rester av medeltida murverk, och troligen har ett åttkantigt kärntorn ingått i den medeltida anläggningen.[87] Någon kilometer norr om Laholm ligger orten Köpinge, där namnet antyder någon form av handelsverksamhet. Hur relationen mellan Köpinge och Laholm sett ut under äldre medeltid är inte klarlagt.[88] Från 1300-talet föreligger urbaniseringsindikationer i form av stadssigill och Knutsgillesigill. Laholm hade förutom stadskyrkan S:t Clemens ett S:ta Gertrudskapell, instiftat i mitten av 1400-talet.[89]

Det ursprungliga *Halmstad* låg i Övraby, men flyttades på 1320-talet till den nuvarande platsen, ett par kilometer närmare Nissans mynning. Halmstad torde ha urbaniserats senast vid mitten av 1200-talet, eftersom ett dominikankonvent omtalas år 1264.[90] Från 1300-talets början föreligger tydliga urbaniseringskriterier i form av stadsprivilegier, omnämnande av borgare samt stadssigill. Förutom dominikankonventet fanns i Halmstad/Övraby en stadskyrka och en kungsgård.[91] Omkring år 1255 anlades en enklare träborg vid Nissan strax söder om Halmstad/Övraby. Anläggningen, som 1978 blev föremål för en mindre arkeologisk undersökning, övergavs sannolikt i samband med stadens flyttning på 1320-talet.[92] Den omlokaliserade staden (ursprungligen benämnd Broktorp) fick stadsprivilegier år 1322.[93] År 1344 omtalas att dominikankonventet (S:ta Katarina) flyttat till den nya platsen.[94] 1494 tillkom ett franciskankonvent (S:ta Anna),[95] och strax norr om staden fanns under senmedeltiden även ett S:t Jörgenshospital. Staden hade också ett S:ta Gertrudshus och ett hospital (S:t Olofs hus).[96] Stadskyrkan i Halmstad/Broktorp, S:t Nikolai kyrka, var ännu år 1464 underställd Övraby, men 1530 nämns i stället Halmstad som huvudkyrka och Övraby som annex.[97]

86 B. Bengtsson 1954:775ff; Redin 1982:10; A. Andrén 1985:162.
87 Salvén 1929; B. Bengtsson 1954:776ff; Redin 1982:10; Ödman 2005:113f.
88 Grill 1954:655ff; Axel Ejwertz 1961:12; Redin 1982:22ff; Rosén 1992; 2004a:69f; Wranning 1996; Bjuggner *et al* 2003; I-M. Nilsson 2003b.
89 Axel Ejwertz 1961; Redin 1982:8ff; A. Andrén 1985:162f, 206; Rosén 2004a:69f.
90 DD 2:1:321ff; DD 2:1:326f.
91 S. A. Nilsson 1968:5ff; Augustsson 1980:6ff; A. Andrén 1985:156, 200.
92 Augustsson 1978a; 1980:15.
93 DD 2:8:415f/RA nr 3158 och 3159 samt DD 2:9:348ff/RA nr 3468. Av privilegiebreven från Halmstad/Broktorp framgår att staden flyttats på hertig Knut Porses befallning och med kung Kristoffer II:s gillande (jfr Augustsson 1980:51).
94 DD 3:2:82ff/RA nr 41202.
95 SMHD II:303.
96 S. A. Nilsson 1968:102, 107, 140ff, 152, 183f.
97 LÄUB 4:47/RA nr 28324 respektive FFDR:258/RA nr 38921. Beträffande Halmstad/

Fig. 7:11. Städer, borgar och andra orter som nämns i texten.

Falkenberg och Ny Falkenberg. Det äldsta belägget för handelsverksamhet i Falkenbergstrakten kommer från Håkon Håkonssons saga, där det berättas att en norsk flotta år 1256 brände en liten köpstad vid Ätran.[98] Falkenberg omnämns i slutet av 1200-talet och i början av 1300-talet, men då åsyftas sannolikt borgen Falkenberg, en castrum-curia-anläggning med fyrsidigt stentorn

Broktorp, jfr även Grill 1954:648ff; S. A. Nilsson 1968:27ff; Augustsson 1978b; 1980:51ff; A. Andrén 1985:156, 200; Rosén 2004a:70ff.

98 HåH:281f. Staden har på 1300- och 1400-talen ibland benämnts Ätraby, exempelvis år 1313 (DD 2:7:45ff) och år 1432 (Rep 3:426).

(fig. 7:12). Borgen har troligen haft som syfte att kontrollera den viktiga övergången över Ätran, som utgjorde gräns mellan olika grevskap och tidvis också riken.[99] Falkenberg har förmodligen genomgått en svag urbanisering på 1300-talet, men de första mer säkra beläggen för Falkenberg som stad härrör från mitten av 1400-talet. Under 1400-talets andra hälft uppkom några kilometer uppströms Ätran ytterligare en stadsbildning, benämnd Ny Falkenberg. Hypotesen har framställts att dubbelstadsetableringen i Falkenberg kan ha haft att göra med släkten Thotts handels- och exportintressen.[100] Skriftliga uppgifter från 1470-talet vittnar om en urban institutionell infrastruktur i Ny Falkenberg, men arkeologiska undersökningar har gett magra resultat.[101] Stadsrättigheterna för Ny Falkenberg drogs in år 1552. Städerna bildade var sin församling kring S:t Laurentii kyrka i Gamla Falkenberg och S:ta Gertruds kyrka i Ny Falkenberg. Det fanns också ett Helga Kors-kapell i Falkenberg.[102]

Varberg och Ny Varberg (Nyby). Liksom Falkenberg har Varberg en komplicerad medeltida historia där många frågetecken ännu kvarstår. En knapp mil söder om Varberg ligger *Gamla Köpstad*, där de tidigare omnämnda Galtabäcksbåtarna påträffades på 1920-talet. Platsen ansågs tidigt ha utgjorts Varbergs föregångare,[103] men nyare forskning har mer uppfattat den som en (möjligen säsongsmässig) handelsplats.[104] Nyligen genomförda arkeologiska undersökningar har dock påvisat både huslämningar, rika kulturlager och fyndmaterial med dateringar från 1100-tal till 1400-tal.[105] En mil norr om Varberg ligger Årnäs, som man velat identifiera som köpstaden *Aranes* som norrmännen enligt Håkon Håkonssons saga brände ner år 1256.[106] Förutom detta saknas belägg i det medeltida skriftliga materialet för en stad i Årnäs, men vid en arkeologisk förundersökning år

99 B. Bengtsson 1954:779ff; Redin 1983:25ff; Skoglund 1995b.
100 Redin 1983:34. Idén har sin bakgrund i Birgitta Brobergs resonemang kring dubbelstaden i Varberg (Broberg 1982:55f).
101 Svedberg & Lundkvist 1993:72ff.
102 Grill 1954:662f; Redin 1983; A. Andrén 1985:153f; Skoglund 1992:9ff; 1993:21ff; 1995a:91ff; Rosén 2004a:73ff.
103 von Möller 1874:4f; Bexell 1923:358f; Richardson 1987:48.
104 Sandklef 1963:2ff; Redin 1992:117; Rosén 2004a:75f. En möjlig anknytning till järnframställningen i Tvååkersområdet har lyfts fram av flera forskare, t.ex. Asplund 1953; Weiler 1992:124; Vellev 1995:73; 2004b:56; Cederlund 1999:118ff; Wiking-Faria 2001:116f.
105 Connelid & Zedig 2004. Relationen mellan Gamla Köpstad och Varberg är en av de centrala frågorna i Varbergs tidigmedeltida historia, och har diskuterats av bland annat Birgitta Broberg, Lars Redin och Kristina Carlsson (Broberg 1982:50ff; Redin 1992; K. Carlsson 1993:51ff).
106 HåH:282. Vid byn Årnäs ligger Bystaden, vars namn ansetts betyda ”plats för försvunnen bebyggelse” (OIH 3:97). Vissa forskare har uppfattat detta som indikation på medeltida eller eftermedeltida handelsverksamhet (A. Andrén 1985:150; Weiler 1992:126).

Fig. 7:12. Ruinen av borgen i Falkenberg (Foto: förf., sept. 2008).

2003 framkom metallfynd (mynt och en blyvikt) som kan tyda på tidig- och högmedeltida handel.[107] Det är också känt att det på 1500-talet bedrevs handelsverksamhet i Klosterfjordsområdet.[108]

Staden *Gamla Varberg* (också kallad Getakärr) hade troligen sitt centrum kring Gamla Varbergs kyrka. I Håkon Håkonssons saga nämns stridigheter vid Getakärr, men det framgår inte om platsen denna tid var en stad.[109] Arkeologiska undersökningar har visat på en begynnande förtätning av bebyggelsen under andra hälften av 1200-talet, men skriftliga belägg för urbanisering föreligger först från förra delen av 1300-talet.[110] Borgen Varberg började förmodligen uppföras av greve Jakob Nielsen i slutet av 1200-talet. Varbergs fästning kom under

107 Nordqvist 2003; Rosén 2004a:76.

108 I mitten av 1500-talet klagade borgarna i Varberg över utskeppningen av bland annat timmer från hamnen vid Åsbro, som de ansåg konkurrerade med stadens handel (Grill 1954:686ff).

109 HåH:281. Varberg benämndes Getakärr även på 1300-talet, till exempel år 1343 (DD 3:1:391ff/SD 5:231f/RA nr 4937).

110 Grill 1954:649ff; Sandklef 1963:42ff; Broberg 1982:13ff; A. Andrén 1985:185; K. Carlsson 1993:54ff; Wiking-Faria 2001:133f; Rosén 2007:19.

hela medeltiden och långt fram i nyare tid att utgöra en militär stödjepunkt och ett viktigt administrativt centrum i norra Halland.[111]

Ny Varberg låg i Lindbergs socken några kilometer nordost om Gamla Varberg. Staden omtalas för första gången år 1434,[112] och har förmodligen tillkommit någon gång under förra hälften av 1400-talet.[113] Ny Varberg blev på 1400-talet den viktigare av de båda Varbergsstäderna, men båda drabbades hårt av krigshandlingarna på 1500-talet. År 1578 fattades beslut om nedläggning av Gamla Varberg till förmån för Ny Varberg, och 1613 bestämdes att denna stad skulle flyttas närmare fästningen (det så kallade Varberg på Platsarna).[114] Gamla Varberg och Ny Varberg hade var sin stadskyrka, och den senare staden även ett karmelitkonvent. I någon av städerna fanns det också ett senmedeltida S:t Jörgenskapell, och förmodligen även ett Helgeandshus.[115]

Kungsbacka och Gåsekil. Även i nordligaste Halland har den medeltida urbana utvecklingen varit komplicerad. I slutet av 1200-talet lät greve Jakob uppföra borgen Hunehals, som var i bruk in på 1320-talet.[116] Genom Hunehals kunde handelsverksamheten i det inre av Kungsbacka-fjorden kontrolleras.[117] En kort period under andra hälften av 1300-talet omnämns i stället Kungsbacka slott, men anläggningens läge och karaktär är inte känd.[118] De första indikationerna på Kungsbacka som stad härrör från år 1408.[119] På 1400-talet var Kungsbacka en viktig tingsort. De arkeologiska spåren av medeltidens Kungsbacka är annars få, men resterna av stadskyrkan har blivit föremål för undersökningar.[120]

111 B. Bengtsson 1954:787ff; Sandklef 1963:5ff; Broberg 1982:28.
112 EK:127.
113 Som möjliga orsaker till stadens uppkomst har både politiska och ekonomiska faktorer lyfts fram, nämligen kung Erik av Pommerns politik gentemot Hansan och Axel Pedersens och sonen Åke Axelsens (Thott) önskan att maximera vinsterna från släktens godskomplex i Halland och angränsande områden i Sverige (Broberg 1982:54ff med referenser).
114 Grill 1954:660ff; Sandklef 1963:68ff, 129ff; Broberg 1982:13f, 31f, 57ff; A. Andrén 1985:185; B-A. Persson 1992; K. Carlsson 1993:59ff; Wiking-Faria 2001:133ff; Rosén 2004a:76. Efter att Varberg på Platsarna drabbats av en brand år 1666 flyttades staden till den nuvarande platsen (Broberg 1982:57ff).
115 Sandklef 1937; 1938; 1963:48ff, 101ff; Forsström 1973; Bennett & Forsström 1980:9ff; Ullberg-Loh 1983; 1992.
116 Tell 1952; B. Bengtsson 1954:797ff.
117 År 1292 utfärdade den norske kungen lejdebrev för tre nordtyska städer med anledning av att bland annat borgen Hunehals hade stört deras handel (DD 2:4:58/RA nr 40985; DD 2:4:58f/RA nr 1574; DD 2:4:60f/RA nr 40986).
118 Kungsbacka slott omnämns 1366 (SD 9:5/RA nr 8804).
119 Då omtalas "bymen i Konungxbakka" (SDns 2:75f/RA nr 17120), jfr även Grill 1954:652ff; Broberg 1980:8ff; A. Andrén 1985:161.
120 Tornehed 1961; Broberg 1980:13ff; Rosén 1998b.

Under senmedeltiden fanns ytterligare en urbaniserad ort på Onsalahalvön, nämligen *Gåsekil* i Onsala socken. I socknen finns även orten Köpstaden, där namnet kan antyda någon form av äldre handelsverksamhet.[121] Gåsekil hade en tydlig maritim anknytning, och bör förmodligen ses mot bakgrund av Onsalalandets fiskeri och bondeseglation. Gåsekil var en av Danmarks minsta städer, och är belagd som stad endast i perioden 1481-1539.[122] Arkeologiskt är nästan inget är känt om det medeltida Gåsekil,[123] men lämningar efter vad som troligen bör uppfattas som en kyrka eller ett kapell har påträffats.[124]

STADSBILDNINGEN I HALLAND

Två faser kan urskiljas i den halländska urbaniseringen. Den första omfattar perioden 1200-1350. Då etablerades Laholm, Halmstad, Falkenberg och Varberg, och även Halmstads flyttning ägde rum i denna period. Den andra fasen omfattar 1400-talet. Under detta århundrade tillkom Kungsbacka och Gåsekil samt parallella stadsbildningar vid Falkenberg och Varberg. Dessa fluktuationer korresponderar mot förhållandena i Danmark i stort, där 1300-talets andra hälft framstår som något av en urban stagnationsperiod.[125]

Den västsvenska stadsbildningens svaga och instabila karaktär uppmärksammades på 1980-talet, när en bredare översikt över den medeltida urbaniseringen i Sverige blev tillgänglig genom Riksantikvarieämbetets stadsarkeologiska inventeringsprojekt *Medeltidsstaden*.[126] Det är emellertid viktigt att komma ihåg att stadsutvecklingen i landskapet inte var homogen, och att den vacklande urbaniteten är något som främst har berört norra Halland. Här fanns det under medeltiden åtminstone sex stadsbildningar som konkurrerade om tre särskilt gynnsamma lägen: Ätrans mynning, Varbergsområdet och Kungsbackafjorden. I södra Halland var städerna få, relativt tidigt etablerade, och hade en mer varaktig karaktär. Halmstad omlokaliserades visserligen i början av 1300-talet, men några ”dubbelstäder” uppkom aldrig. Förmodligen kan detta relateras till den historiska utvecklingen i stort. Landskapets politiska delning vid Ätran innebar att den södra

121 OIH 3:161f, 166. Av Hallandslistan framgår att invånarna i Onsala erlade skatt i salt och vadmal, och dessa produkter kan tyda på att det i området bedrevs någon form av handelsverksamhet (KVJ 1:34, jfr Grill 1954:652ff; Sandklef 1954:494f; Rosén 1998a:161f).
122 Grill 1954:653ff; Broberg 1980:32ff; A. Andrén 1985:155; Rosén 1998a:161f; 2004a:81; Svedberg & Jonsson 2006:32.
123 Broberg 1980:34ff; Svedberg 1988.
124 I samband med en förhandling på Kungsbacka ting år 1403 omnämns två präster från Onsala (SDns 1:229f/RA nr 16048). De båda kyrkomännen kan ha hört till Onsala kyrka, men det har ibland tolkats som ett indicium på att det funnits två kyrkor i socknen (Grill 1954:653f).
125 A. Andrén 1985:102ff.
126 H. Andersson 1982:63f; 1985; 2000.

Stad	*Antal mönstrade borgare*
Halmstad	214
(Ny) Varberg	115
Laholm	90
Falkenberg	54
Kungsbacka	24

Tabell 7:1. Uppgifter om antal borgare i de halländska städerna utifrån mönstringsrullor från 1588-1589 (efter Ljunggren 1936; Grill 1954:753f, 765ff).

delen av Halland under stora delar av medeltiden var betydligt närmare knuten till det danska riket än den norra, som befann sig i skärningspunkten mellan de tre nordiska riksbildningarna. Den svagare anknytningen till Danmark bör ha inneburit goda möjligheter för feodala intressen att göra sig gällande, och hypotesen har framförts att Axel Pedersen Thott eller sonen Åke Axelsen Thott kan ha varit inblandad i uppkomsten av dubbelstäderna i Varberg och Falkenberg.[127]

En annan viktig faktor att ha i åtanke är att städerna med största sannolikhet haft mycket varierande karaktär. Osäkerheten är stor beträffande medeltidens förra del, men de senmedeltida förhållandena låter sig skisseras i grova drag. Mönstringsrullor från 1588-1589 vittnar om betydande skillnader i städernas storlek.[128] Halmstad var i särklass störst, och kunde vid denna tid registrera över 200 borgare. Därefter följde (Ny) Varberg och Laholm. Minst antal borgare mönstrade Falkenberg och Kungsbacka. Förteckningarna ger även en fingervisning om städernas kontaktnät, genom att en del borgares härkomst antyds av deras efternamn. Mest blandad befolkning tycks Kungsbacka ha haft, med invånare som förmodligen kommit från Jylland, Själland, Sverige, Skottland, Tyskland och möjligen Holland.[129] Varberg förefaller ha haft ett stort inslag av tyskar. Om detta vittnar också den stora mängd tyska mynt som framkom vid utgrävningen av kyrkan i Gamla Varberg. Av de omkring 1000 mynt som påträffades var cirka 300 från nordtyska städer, cirka 300 från Sverige och ungefär lika många från Danmark. Bland de resterande återfanns mynt från bland annat Gotland, Norge och Holland.[130] Även i Halmstad vittnar namnmaterialet om en betydande tysk närvaro. De främmande inslagen har dock varit mindre i Falkenberg och Laholm.[131]

Jag vill hävda att man utifrån detta kan teckna en generell bild av den halländska urbaniteten under senmedeltiden. Två städer kan ses som dominerande i var

127 H. Andersson 1982:64; Broberg 1982:55f; Redin 1983:34, jfr annan tolkning hos Rosén 2004a:78.

128 Mönstringen syftade till att visa hur många borgare det fanns i städerna, och vilken beväpning de hade. Även om vi inte kan vara helt säkra på att alla borgare verkligen införts i rullorna, ger inventeringen en god överblick över landskapets manliga stadsbefolkning i slutet av 1500-talet (Ljunggren 1936; Grill 1954:753ff; Rosén 2004a:81).

129 Grill 1954:753f; Rosén 2004a:81.

130 Grill 1954:754; Sandklef 1963:61ff; Bennett & Forsström 1980:17.

131 Ljunggren 1936:118f; Grill 1954:754; Rosén 2004a:81f.

sin del av landskapet: Halmstad i söder och Ny Varberg i norr. Dessa båda städer var de befolkningsmässigt största. De hade också vidsträckta kontaktnät och kunde attrahera en betydande internationell handel. Även Kungsbacka hade en internationell prägel, men staden låg storleksmässigt på en helt annan nivå, och bör snarare ses i ljuset av den nordhalländska bondeseglationen. Falkenberg och Laholm tycks huvudsakligen ha varit orienterade mot sina halländska omland, och troligen har de fungerat främst som lokala handelscentra.

DET VÄRLDSLIGA HERRAVÄLDET

För att förstå kyrkobyggnadsutvecklingen är det viktigt att bilda sig en uppfattning om vem som kontrollerade den halländska jorden. De följande sidorna syftar till att belysa kungamaktens, aristokratins och böndernas jordägande i landskapet.

KUNGALEV OCH KUNGSGÅRDAR

Den primära källan till kunskap om kungamaktens intressen i Halland under äldre medeltid är kung Valdemars jordebok, vars olika delar anses ha nedtecknats i perioden 1230-1260.[132] De gods som tillhörde kungen i egenskap av regent benämns *kungalev* och förtecknas i den så kallade kungalevslistan. I den mer utförliga Hallandslistan nämns ytterligare egendomar som tillhört kungen, eventuellt som patrimoniumgods.[133]

Lagaholm tillhörde kungalevet, och här fanns en kungsgård vilken utöver skatteinkomster hade intäkter från ett torg, från kvarndrift och fiskeverksamhet.[134] Hallandslistans omnämnande av ett torg indikerar att orten i mitten av 1200-talet haft stadsliknande karaktär. Strax väster om Laholm undersöktes på 1990-talet flera platser från yngre järnålder och äldre medeltid, och på fyra av dem (Kärragård, Trulstorp, Ösarp och Östorp) påträffades lämningar av trelleborgshus från 1000-talet.[135] Hustypen har ansetts referera till de kungliga ringborgarna från sent 900-tal, och har föranlett spekulationer kring möjliga samband mellan dessa bebyggelser och Lagaholms kungsgård.[136] I Hallandslistan

132 Källan är bevarad i en avskrift från omkring 1300, men de centrala delarna anses ha tillkommit omkring 1230. Hallandslistan har daterats till perioden 1240-1261 (P. Rasmussen 1975).
133 Kungalev anses ha tillhört kronan och patrimoniegodset kungen personligen (Rosén & Lárusson 1964:434ff).
134 KVJ 1:29, 36f.
135 Wranning 1996; 1999.
136 Wranning 1996; 1999:48; Bjuggner & Rosengren 1999; I-M. Nilsson 2003b:12f.

1. Hunnestorp
2. Hulrugered
3. Baramossa
4. Rostorp
5. Knäred
6. Attavara
7. Biskopstorp
8. Harplinge
9. Asige
10. Alered
11. Vare
12. Ås (osäkert)
13. Onsala

Fig. 7:13. Kungalev och annat kungligt gods i Halland enligt kung Valdemars jordebok.

förtecknas under rubriken Höks härad även kungliga inkomster från ett *Wlgaris incolatus*,[137] och sex smågods (jfr fig. 7:13).[138]

Halmstad nämns i kung Valdemars jordebok som kungsgård med tilliggande gods. Kungsgårdens exakta läge är inte känt, men den har förmodligen legat i anslutning till den senare stadsbildningen.[139] Gården förtecknas i Hallandslistan inte under Halmstad härad utan under Tönnersjö, något som tolkats som att de båda häraderna ursprungligen utgjort en enhet.[140] Kronan hade också intäkter från Biskopstorp och Harplinge.

Faurås i Vinbergs socken var en kungsgård som hade inkomster från landbor och kvarndrift.[141] Gården har sannolikt legat vid Faurås by invid Ätran, där det i äldre kartmaterial finns indikationer på en huvudgård. På platsen fanns tidigare en storhög, och kvar står ännu en stor rest sten.[142] Faurås omtalas i samband med kungamakten i början av 1150-talet, och omkring 1180 sammanträffade kung Valdemar I med bönderna i Faurås härad på markerna vid Faurås.[143]

Sjönevad i Vessige socken omtalas på tre ställen i kung Valdemars jordebok, och enligt Hallandslistan hade detta kungalev inkomster från sju byar.[144] Sjönevad omnämns i jordeboken inte som kungsgård (mansio). I Hallandslistan skrivs namnet Sjönevadsborg, vilket antyder att platsen då varit befäst, och ända sedan 1700-talet har Sjönevadsborg identifierats med en borglämning på en holme i Sjönevadssjön.[145] Platsen har undersökts arkeologiskt 1953 och 2002-2004.[146] Borgen, som upptagit hela den lilla öns yta, har bestått av en ringvall av jord med ett mindre, ursprungligen palissadinhägnat förborgsområde i sydväst (fig. 7:15). På den motsatta sidan av ön har det funnits en anläggningsplats för båtar. Inga bebyggelselämningar har påvisats innanför vallen, och även om ett par syllstensrader framkommit i förborgen får aktivitetsspåren sammantaget

137 KVJ 1:36. Det finns olika tolkningar av begreppet *wlgaris incolatus*. Det har antingen ansetts åsyfta landbobebyggelsen på allmänningen generellt (Bolin 1929:212; KVJ 2:265), eller ett specifikt område, nämligen det som senare under senmedeltiden kom att benämnas Hishults län (Axel Ejwertz 1951:95ff, jfr även Runquist 1969:88; Sandklef 1970:59; Hedin 1973:27ff).

138 KVJ 1:37. Beträffande identifieringen, jfr Runquist 1968:52ff och Sandklef 1970:60f.

139 Försök har gjorts att identifiera kungsgården med Övraby gård, som i slutet av 1400-talet tillhörde Lunds domkapitel (Hedin 1961a:12; 1961b:84; 1965:48f; S. A. Nilsson 1968:14f, jfr appendix 3 under ärkebiskopliga län/Övraby).

140 Hedin 1961a:10ff; 1965:35; S. A. Nilsson 1968:13f; Sandklef 1970:58f.

141 KVJ 1:29, 35.

142 Bexell 1923:335; Rosén 2004b:325; Sanglert 2005:34, 38; Lihammer 2007:226ff.

143 KS kapitel 110; DD 1:3:165ff/SD 1:100f, jfr även appendix 3 nr 31.

144 KVJ 1:25, 29, 36.

145 von Möller 1874:1, 24; Bexell 1923:266; Richardson 1987:112.

146 Halbert 1954; 1955; Nicklasson 2005; Ödman 2005:114.

Fig. 7:14. Faurås ligger på en höjd där Ätran gör en krök, vilket gör att man från platsen har en utomordentlig överblick över bygden kring ån. Utsikt från "kung Fares sten" i Faurås (Foto: förf., sept. 2007).

betraktas som sparsamma. Anläggningen är svår att tidfästa, men fyndmaterialet talar för en datering till 1100- eller 1200-tal.[147]

Forskningen kring de kungliga intressena i Ätradalen har ofta koncentrerats kring kungaleven Faurås och Sjönevad,[148] men det har även funnits andra kungliga egendomar i området. Gården *Hjortsberg* i Skrea socken hade enligt kung Valdemars jordebok inkomster från både landbor och fiske,[149] men då den inte nämns i kungalevslistan är det osäkert om den ingått i kungalevet. En annan ort av viss betydelse var *Anxiothorp,* förmodligen Axtorna i Köinge socken, som omnämns med tillhörande byar.[150] Kungen hade också inkomster från två smågods i Årstad härad (jfr fig. 7:13).[151]

Grimeton i Himle härad var en kungsgård med inkomster från tilliggande gods. Egendomens avkastning sammanförs i Hallandslistan med intäkterna från

147 Nicklasson 2005:79; Lihammer 2007:228f. Halberts datering av borgen till vikingatid torde vara felaktig (Halbert 1954:23).
148 T.ex. Nicklasson 1999:52ff; Rosén 2004b:323ff; Lihammer 2005:19ff; 2007:226ff.
149 KVJ 1:36.
150 KVJ 1:35; OIH 2:265.
151 *Asaká* och *Alruth*, sannolikt Asige och Alered i Asige socken (KVJ 1:36; OIH 2:188).

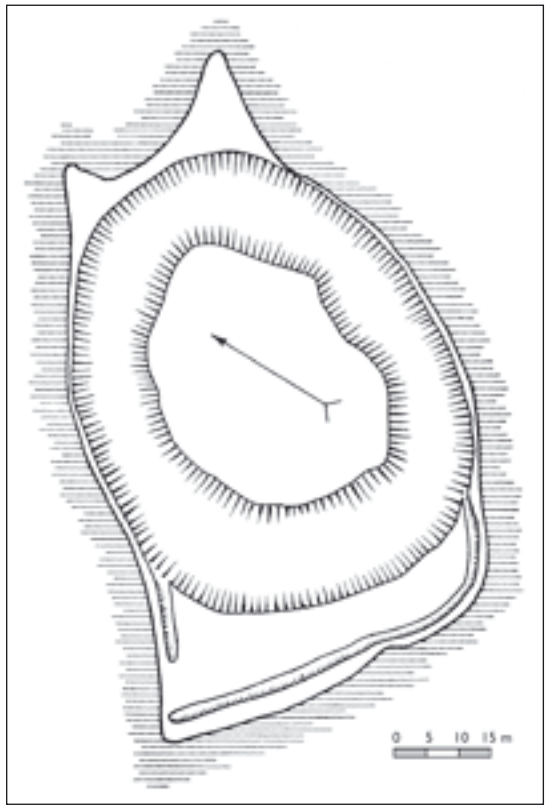

Fig. 7:15. Plan över Sjönevadsborg (efter Halbert 1954, höjdangivelserna borttagna).

kungalevet i Vare i Träslövs socken.[152] Grimeton nämns också i en gränsläggningstraktat mellan Danmark och Sverige som fogats in i Äldre Västgötalagen. Dokumentet har tidigare ansetts härröra från omkring 1050,[153] men Peter Sawyer har övertygande argumenterat för att det bör omdateras till 1200-talets förra hälft.[154] Grimeton ligger invid Broåsen, ett av de större järnåldersgravfälten i Halland,[155] och området har uppfattats som ett centralområde under yngre

152 Detta bygger på antagandet att det *Oræ* som nämns i kungalevslistan varit identiskt med det *Warum* som nämns i Hallandslistan (KVJ 1:29, 35). Namnet Ore tolkas av ortnamnsforskare som stenig, grusig skogshöjd, men brukar identifieras med orten Vare i Träslövs socken (Sandklef 1954:500; 1970:57; Runquist 1968:51; 1969:84; KVJ 2:211f; OIH 3:52).
153 Weibull 1917-1921:7ff; G. Olsson 1954:216f.
154 P. Sawyer 1988; 1991:21f, 64ff.
155 Arbman 1954a:159; Lindälv 1967:205ff.

järnålder.[156] I det äldre kartmaterialet finns indikationer på att kungsgården från början etablerats i ett avskilt läge i anslutning till kyrkan.[157]

Det är möjligt att kungamakten under tidig medeltid innehaft gods i Viske härad, som senare donerats till Ås kloster. I kungalevslistan stadgas nämligen kungens rätt till ”vad han hade haft *super ás*.”[158] Den kryptiska formuleringen kan antingen syfta på ägor belägna norr om Hallandsåsen[159] eller i Ås socken.[160]

Tölö var Hallands nordligaste kungalev. Intäkterna från denna kungsgård redovisas i Hallandslistan tillsammans med dem från Onsala, och bestod bland annat av salt och vadmal.[161] De ovanliga skattepersedlarna tolkas vanligen som att det försiggått någon form av handelsverksamhet i området kring Kungsbackafjorden.[162] Nära Tölö ligger Varla, där arkeologiska undersökningar 1988-1990 avslöjat spår efter en storgård från yngre järnålder och äldre medeltid.[163] Det finns olika teorier om Varlas relation till Tölö,[164] men sannolikt har kungalevet varit beläget i Tölö, som ännu i 1646 års jordebok dominerades av kronojord. Marknamnet *kongslyckan* i äldre kartmaterial ger en antydan om att kungsgården kan ha legat vid kyrkan.[165]

Kung Valdemars jordebok är en central men svårtolkad källa, och det är lätt att förledas tro att kunskapen om landskapets tidigmedeltida makttopografi är större än vad den i själva verket är. De utförliga uppgifterna i Hallandslistan inbjuder också till tolkningar där kungamakten ses som en stark aktör i Halland under äldre medeltid, men egentligen vet vi mycket lite om när kungaleven inrättades, och vilka faktiska maktresurser de representerade. Andrén har i en inflytelserik artikel gjort gällande att kungalevsorganisationen etablerats samtidigt över hela Danmark omkring år 1020. Han har tagit fasta på skillnaden mellan kungalev och patrimonium. Patrimoniegodset anses ha varit den viktigaste maktbasen i landets västra delar, medan de regala anspråken i Skåneland och på Själland vilat på kungaleven.[166] Teorin har emellertid kritiserats för att argumentationen bygger på

156 Lundqvist 2000:90ff; Rosén 2004b:328.
157 Sanglert 2005:36.
158 KVJ 1:29. Betydelsen av formuleringen *Quicquid habuerat super ás* har diskuterats av bl.a. Sandklef 1952; 1954:498ff; 1966:23ff; 1970:61ff; Runquist 1969:95ff, Hähnel 1971:50ff; 1974:9f; Rosén 2004a:62; Skogsberg 2005:44f.
159 KVJ 2:211.
160 Sandklef 1952; 1954:498ff; 1970:61ff.
161 KVJ 1:34.
162 T.ex. Bolin 1929:205f; Grill 1954:652f; Sandklef 1954:494ff; 1970:56; Broberg 1980:31f; Schaller Åhrberg 1998.
163 Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998; Lundqvist 2000:25ff.
164 Lundqvist 1998b; Schaller Åhrberg 1998.
165 Rosén 1998a:165f; Sanglert 2005:36f.
166 A. Andrén 1983.

några i samtida källor sparsamt använda begrepp vars exakta innebörd är oklar.[167] Christina Rosén har anknutit till Andréns hypotes, men har betonat att ett sådant kungligt maktövertagande krävt att det funnits äldre, lokala maktstrukturer att bygga vidare på.[168] Anna Lihammer har i stället velat teckna en mer diskontinuerlig bild av den danska riksbildningen, och har argumenterat för att de halländska kungaleven etablerats först en bit in på 1100-talet.[169]

De kungliga egendomarna har haft delvis olika inriktningar. Lagaholm, Halmstad och eventuellt Tölö torde ha kunnat övervaka spirande handel, och Lagaholm och Hjortsberg har haft intressen i fisket. Sjönevad och Axtorna skulle kunna ses mot bakgrund av den tidigmedeltida bebyggelseexpansionen i skogsbygden, och kungamaktens behov att övervaka och förvalta de resurser och bebyggelser som fanns på den allmänning som kungen ville hävda som sin. Kungaleven var kommunikationsmässigt välplacerade. Den tidigmedeltida förvaltningen var uppbyggd kring en ambulerande maktutövning, och för en fungerande indrivning av skatter och avgifter krävdes ett utbyggt system av lokala administrativa centra. Att kungen också förväntades besöka landskapet regelbundet framgår av Hallandslistans specifikationer av böndernas gästeribördor.[170] Trots befästningen av Sjönevad har kungaleven sannolikt haft rätt begränsad militär betydelse. När den halländska stadsutvecklingen tog fart 1200-talet kom kustområdet att bli viktigare än inlandet. Halmstad och Lagaholm fortsatte att utgöra stödjepunkter i den regala förvaltningen, men i mellersta Hallands kom dessa funktioner att flyttas till Varberg och Falkenberg.

HUVUDGÅRDAR OCH FRÄLSEGODS

Hur stark kungamaktens ställning varit i landskapet under äldre medeltid är alltså en svårbedömd fråga, och även när det gäller den lokala aristokratin finns det betydande kunskapsluckor. Under senare år har emellertid arkeologiska undersökningar kunnat bidra med en del ny kunskap om vikingatida och tidigmedeltida storgårdar. Ett exempel på detta är den tidigare nämnda storgården i Varla. Förutom lämningar efter en stor hallbyggnad från senare delen av 1000-talet eller 1100-talet, har det påträffats fynd som visar att det bedrivits specialiserat hantverk, bland annat täljstensbearbetning, på platsen. Det har även framkommit föremål som vittnar om långväga kontakter och handel, exempelvis mynt, spännen och beslag, blyplomber och viktlod.[171] Det finns olika hypoteser angående

167 Leegard Knudsen 1988.
168 Rosén 2004a:62ff; 2004b:323ff.
169 Lihammer 2007:296.
170 KVJ 1:34f; Odén *et al* 1961:7f.
171 Lundqvist 1990; 1993; 2000:25ff; Schaller Åhrberg 1994; Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998.

Varlabosättningens ställning. Den kan antingen ha varit underställd kungalevet Tölö,[172] eller säte för en lokal elitperson i opposition mot kungamakten.[173] Det finns också indikationer på att det kan ha legat en tidigmedeltida storgård i Ösarp utanför Laholm. Här etablerades byggelsen redan på 600-talet, men den var som mest betydande på 1000- och 1100-talen. Då bestod anläggningen av ett bostadshus av trelleborgstyp, en stor vinkelbyggd lada och ett par mindre byggnader. På 1200-talet splittrades gården i två mindre enheter.[174] Ösarp ligger inte långt från Köpinge, där ortnamnet antyder någon form av handelsverksamhet, och det är möjligt att bönderna i Ösarp kan ha varit delaktiga i denna.[175] Ösarp ligger också nära kungalevet Lagaholm, varför gårdens relation till kungamakten har blivit föremål för diskussion.[176] Även i Stafsinge utanför Falkenberg har man funnit spår av en tidigmedeltida storgård. Vid arkeologiska undersökningar år 1998 framkom rester av en gårdsanläggning som bestått av ett par mindre byggnader och två mycket långa hus, där det ena tolkats som bostadshus och det andra som en ladugårdsbyggnad.[177] På grund av utgrävningsmetodiken var fyndmaterialet sparsamt, men platsen anses ha varit bebodd under 1100- och 1200-talen.[178] Vad som hänt med gården under hög- och senmedeltiden är mera osäkert, men det finns element i det äldre kartmaterialet som skulle kunna tyda på en uppsplittrad storgårdstoft i området.[179] Kulturgeografiska studier antyder att storgårdar eller huvudgårdar kan ha varit vanliga inslag i halländska byar under äldre medeltid, åtminstone på slättbygden.[180] I Tvååkers socken visar spår i äldre lantmäterimaterial att det kan ha legat en tidigmedeltida huvudgård i Tvååkers grannby Fastarp. Kyrkan i Tvååker ligger också på Fastarps mark, och skulle alltså kunna ha etablerats på initiativ av huvudgårdens ägare.[181] Frälse jordägande i Fastarp och Tvååker är också belagt i det skriftliga materialet på 1300-talet.[182] Även i Valinge var kyrkan lokaliserad till utkanten av det äldre toftområdet, något som skulle kunna ha att göra

172 Schaller Åhrberg 1998.
173 Lundqvist 1998b:148f.
174 Wranning 1996; 1999; Bjuggner & Rosengren 1999.
175 Bjuggner & Rosengren 1999:94.
176 Bjuggner *et al* 2003; I-M. Nilsson 2003b:12f.
177 Nicklasson 1999; 2001:125ff; Nicklasson *et al* 2001. Ett av uthusen har högmedeltida ^{14}C-dateringar och skulle därför kunna tillhöra en yngre fas (Nicklasson *et al* 2001:165f).
178 Nicklasson har haft olika tankar om gårdens brukningstid: från mitten av 1100-talet till och med 1200-talet eller från slutet av 1100-talet och in på 1300-talet (Nicklasson 1999:50; 2001:131). Rosén anser att gården kan ha etablerats redan omkring år 1100 (Rosén 2004b:330).
179 Connelid 2004:369ff.
180 Connelid 1999:89.
181 Mascher & Connelid 2004:87ff, 101.
182 För referenser, se appendix 3 nr 36.

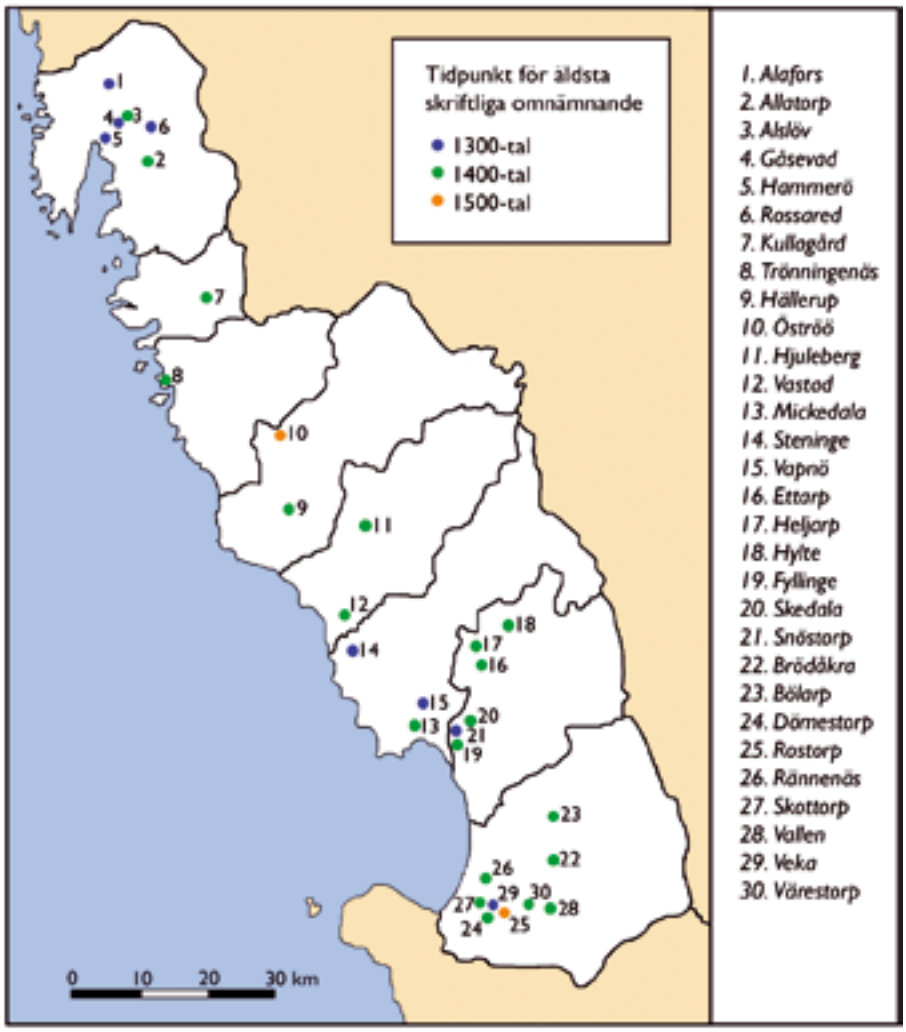

Fig. 7:16. Medeltida huvudgårdar i Halland belagda i skriftligt material. Ytterligare information om huvudgårdarna finns i appendix 3, där också ett antal ytterligare möjliga huvudgårdar förtecknas (gårdarna har samma numrering i kartöversikten som i appendix 3).

med en huvudgårdsetablering i området.[183] Under nyare tid bildade Valinge hägnadslag med byarna Olovstorp och Säm, och det finns i senmedeltida skriftligt material indikationer på någon form av huvudgård i detta område.[184]

Kännedomen om de tidigmedeltida storgårdarna är således fragmentarisk, och det finns ytterligare ett kunskapsmässigt glapp när vi rör oss från dessa arkeologiskt

183 Connelid 1999:74ff, 89.
184 För referenser, se appendix 3 nr 46.

och kulturgeografiskt påvisade enheter till de skriftligt belagda senmedeltida huvudgårdarna. Den högmedeltida omstruktureringen av odlingslandskapet innebar med stor sannolikhet att många tidigmedeltida huvudgårdar flyttades eller lades ned. Vidare torde den senmedeltida agrarkrisen ha inneburit svåra påfrestningar för en ekonomiskt utsatt lägre aristokrati, som ibland tvingats sälja sina mindre huvudgårdar till det mer väletablerade högfrälset.[185] Att så varit fallet också i Halland finns det belägg för i det skriftliga materialet, både i form av faktiska överlåtelsehandlingar, och omnämnanden av gårdar i senmedeltida godskomplex som i ett tidigare skede kan ha varit självständiga huvudgårdar.[186]

För att teckna en bild av senmedeltidens frälse jordägande har jag valt att göra en bred genomgång av publicerade primärkällor. Jag har då funnit belägg för ett trettiotal huvudgårdar som redovisas i appendix 3 samt fig. 7:16.[187] Kartan visar en tydlig koncentration av senmedeltida huvudgårdar i nordligaste Halland (Fjäre härad) och i landskapets södra del (Hök, Tönnersjö och Halmstad härader). Det är emellertid viktigt att komma ihåg att denna bild i hög grad är ett resultat av senmedeltidens ekonomiska och politiska turbulens. På 1300- och 1400-talen kunde kapitalstark högre aristokrati ackumulera betydande godskomplex, som omfattade både vanliga gårdar och mindre huvudgårdar. Under senare delen av 1300-talet ägde riddaren Ebbe Piik en stor mängd egendomar företrädesvis i norra Halland. Detta kom att utgöra grunden för de stora godsen Gåsevad och Rossared. Riddaren Abraham Brodersen kom genom äktenskap med Ebbe Piiks änka att överta en stor del av dennes egendomar i norra Halland. Brodersen innehade samtliga halländska borgar (Kungsbacka, Varberg, Falkenberg och Laholm), och kombinerade detta med ansenliga jordinnehav i Halland, Småland och Västergötland.[188] Senare på 1400-talet kom ätten Thott att bli den dominerande jordägaren i Halland. Axel Pedersen Thott ägde jord på båda sidor om den dansk-svenska

185 T.ex. Olsen *et al* 1961:701; Ulsig 1968:201f, 302ff; Rosén 2004a:66.
186 Några exempel på högfrälsets förvärv av halländska huvudgårdar under senmedeltiden: år 1371 köpte riddaren Ebbe Piik en huvudgård i Steninge (appendix 3 nr 14), 1399 upplät änkan Märta Klasdotter sin gård Kappekulla till riddaren Nils Svarte Skåning (appendix 3 nr 44), 1405 överlät väpnaren Magnus Hake släktens huvudgård i Alafors till riddaren Bengt Piik (appendix 3 nr 1), 1406 köpte riddaren Abraham Brodersen huvudgården Veka (appendix 3 nr 29), 1440 överlät familjen Brake släktens huvudgård till riddaren Svarte Jöns (appendix 3 nr 45) och 1466 köpte riddaren Erik Eriksson Skedala (appendix 3 nr 20). Andra gårdar som förmodligen varit äldre huvudgårdar är Brödåkra, som ingick i Abraham Brodersens godskomplex (appendix 3 nr 22), och Gödestad (i Fjärås socken) som troligen ägts av Ebbe Piik (appendix 3 nr 41).
187 Med begreppet huvudgård avses i detta sammanhang antingen en gård där en frälse person med minst väpnares rang varit bosatt (det vill säga sätesgård), eller en gård som i det skriftliga materialet uttryckligen benämns huvudgård. I några fall har också gårdar i aristokratisk ägo som det av sammanhanget framgår varit särskilt betydelsefulla räknats med.
188 Bruun 1950; Ulsig 1968:206f; Montell 1978:100f; Stibeus 1992.

gränsen, förfogade över Årstad och Faurås härader som län, samt kontrollerade borgarna Varberg och Falkenberg. Efter Axel Pedersens död år 1447 kom sonen Åke Axelsen att överta den halländska delen av faderns jordinnehav, som omfattade gods i Halland, Småland och Västergötland. Åke Axelsen innehade också Varbergs län (som då omfattade hela norra Halland), samt Årstads och Halmstads härader som pantlän.[189] Centrum i Åke Axelsens privata godsdomän var Hjuleberg i Årstad härad, och förmodligen kan bristen på skriftligt belagda huvudgårdar i mellersta Halland till del förklaras med ätten Thotts närvaro i denna landsdel. Även i Viske och Himle härader är indikationerna på senmedeltida huvudgårdar relativt få, något som åtminstone delvis kan bero på att Ås kloster attraherat många godsdonationer.[190] I sydligaste Halland fanns under senmedeltiden flera betydande huvudgårdar. Ett av de största godskomplexen samlades på 1400-talet ihop av släkten Laxman, och var centrerat till Vallen på Laholmsslätten.[191]

Fig. 7:17. Abraham Brodersens sigill (efter H. Petersen 1897).

Många tidigmedeltida huvudgårdar har således försvunnit, men en rad nya, ofta små, huvudgårdar tillkom under senmedeltiden. Några av dessa har sannolikt varit av kort varaktighet, och var kanske endast sätesgård under en generation, men är tack vare senmedeltidens mer rikhaltiga skriftliga material ändå kända till namnet. Flera av de anläggningar som förtecknas i fig. 7:16 är gårdar som på 1400-talet innehades av personer med väpnares rang, och som framträder som huvudgårdar endast under en kort period. En tredje komplicerande faktor rör omlokaliseringar av huvudgårdar. Många av de historiskt kända gårdarna har lägen som antyder att de flyttats. De kan exempelvis ligga invid sjöar och vattendrag som Gåsevad, Rossared och Vallen. De kan ibland också uppvisa spår efter vallgravar eller andra befästningar. Ett och samma senmedeltida godskomplex kan också ha givit upphov till flera olika sätesgårdar. I norra Halland torde exempelvis både Gåsevad och Rossared ha sitt ursprung i de gods som Ebbe Piik ackumulerade, och gårdarna ägdes på 1400-talet av olika grenar av ätten Piik. Nya huvudgårdar kan också ha efterträtt äldre etableringar. Detta anses till exempel ha skett i Skummeslövs socken, där Veka försvann ur det skriftliga materialet på 1300-talet, medan Skottorp framträdde på 1400-talet.

189 G. Olsson 1954:277ff; Montell 1978:102ff.

190 År 1405 skänkte exempelvis väpnaren Jösse Paulsson och hans hustru huvudgården Trönningenäs i Lindbergs socken till Ås kloster (appendix 3 nr 8).

191 Poul Laxmans sammanlagda godskomplex omfattade vid hans död år 1502 fem huvudgårdar och 900 fästegårdar (Ulsig 1968:290).

Fig. 7:18. Åke Axelsen på Hjuleberg förmerade släktens egendom avsevärt. Kartan visar hans godsköp i Halland fram till cirka 1455 enligt en samtida förteckning (Welander 1957). Åke Axelsen förvärvade gods i hela Halland men tyngdpunkten låg i landskapets mellersta del.

Äldre huvudgårdar har alltså ibland försvunnit eller uppgått i nya godskonstellationer. De senmedeltida huvudgårdarna behöver heller inte ha varit lokaliserade till samma socknar som de tidigmedeltida, något som komplicerar frågan om aristokratiska initiativ i kyrkobyggandet. Väl medveten om huvudgårdsmaterialets dynamiska karaktär vill jag ändå hävda att man kan ana vissa tendenser i det medeltida frälse jordägandet. Det aristokratiska jordägandet

Fig. 7:19. På en udde i Oxhultasjön i Hishults socken ligger ruinerna efter Sjöboholm, en anläggning med oklar historia som eventuellt kan gå tillbaka till 1300-talet (Ödman 2001:84f). Anläggningen var möjligen centrum i det under senmedeltiden belagda Hishults län (Foto: förf., aug. 2007).

framstår som särskilt stort i de tre sydligaste häraderna (Hök, Tönnersjö och Halmstad) samt i Fjäre härad i norr. Även om betydande förändringar skett efter medeltiden är detta också i stora drag den bild som ges av de äldsta svenska jordeböckerna.[192]

BÖNDERNAS JORD

Om det är svårt att beräkna omfattningen av det kungliga och det aristokratiska inflytandet i landskapet, är det nästan omöjligt att göra motsvarande bedömning av böndernas situation. Det finns helt enkelt inga källmaterial som kan berätta om hur stor andel av den halländska jorden som under medeltiden innehades av självägande bönder. Den första heltäckande förteckningen över jordägandet är den tidigare nämnda svenska jordeboken från 1646. Denna sena källa måste användas med stor försiktighet, men den visar ändå på några intres-

192 1646 års jordebok publicerad i OIH 1-3, jfr även Sandklef 1954:548.

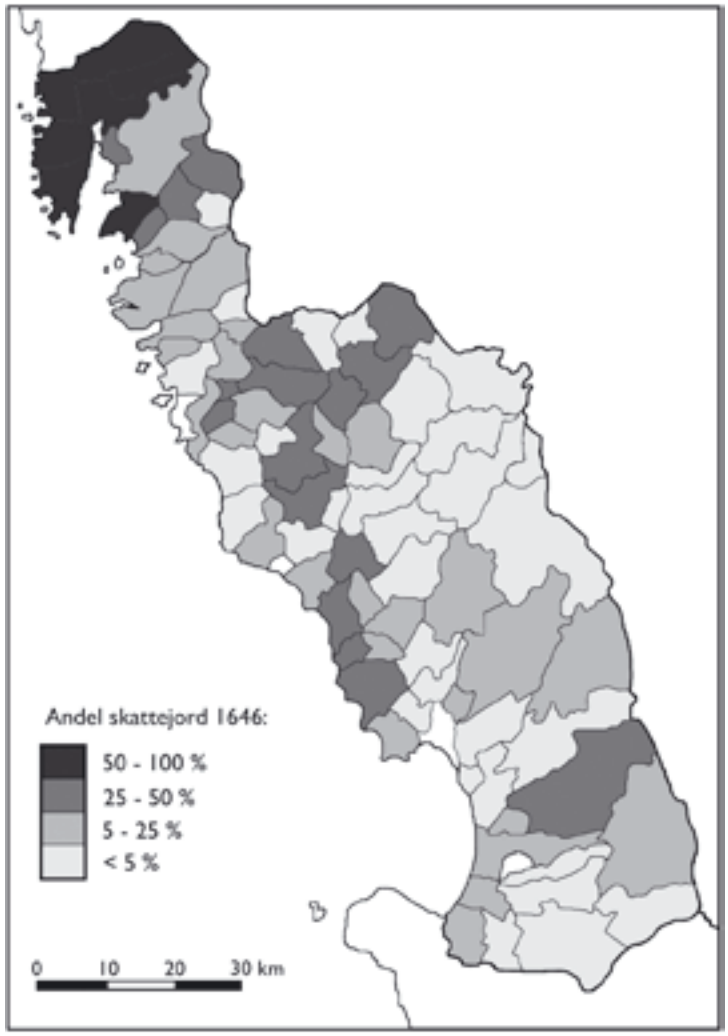

Fig. 7:20. Procentuell fördelningen av skattejord i Halland enligt 1646 års jordebok (efter uppgifter i OIH 1-3).

santa tendenser. Generellt sett kan en tydlig skillnad mellan norra och södra Halland urskiljas, i det att andelen skattejord varit betydligt högre i norr än i söder.[193] Detta har förmodligen viss relevans även för medeltida förhållanden, eftersom flertalet av de stora senmedeltida huvudgårdarna låg i landskapets södra hälft. I norra Halland fanns skattejorden främst i landskapets allra nordligaste

193 Studien bygger på en sammanställning av uppgifter ur 1646 års jordebok (publicerad i OIH 1-3). Sandklef har gjort samma observation beträffande frälsegårdarnas fördelning i norra och södra Halland (Sandklef 1954:548).

del samt i gränstrakterna mellan Faurås och Himle härader. I södra Halland är situationen mer komplex. På 1600-talet fanns betydande inslag av skattejord i bland annat det kustnära området mellan Halmstad och Falkenberg, samt i delar av skogsbygden i öster. Om man jämför detta med bilden av den vikingatida och tidigmedeltida bebyggelseexpansionen (fig. 7:3 och 7:4) kan en viss korrespondens anas. Detta skulle kunna tolkas som att kolonisationen åtminstone delvis skett på initiativ av fria bönder. Det finns emellertid undantag från detta mönster. I de kolonisationspräglade inre delarna av mellersta Halland och i gränstrakterna mot Skåne dominerar frälse- och kronojorden, medan inslaget av skattejord var relativt obetydligt. Här finns också lämningar efter medeltida borganläggningar: Sjönevadsborg i Vessige socken, Tidemans Holme i Torups socken samt Sjöboholm i Hishults socken. Detta gör att man kan spekulera i att den tidigmedeltida kolonisationen inte enbart skett spontant, utan att verksamheten också kan ha varit styrd och kontrollerad av kungamakt eller aristokrati.

DEN ANDLIGA AUKTORITETEN

Under medeltiden utövade även kyrkliga institutioner ett betydande inflytande i landskapet. Aktörerna inom den kyrkliga sfären hade inte enbart andlig myndighet utan hade också genom stora godsinnehav en betydande sekulär makt. Man kan skilja mellan två former av andligt styre: det som förmedlades via ärkebiskopar och biskopar, och det som utövades av kloster som var direkt underställda påven.

LANDSKAPETS KYRKLIGA FÖRVALTNING

Halland ingick i Lunds ärkestift, och på 1100-talet tillvaratogs ärkebiskopens intressen ute i stiftet av landprostar. En av dessa var Palni, som år 1170 nämns som prost i Halland (*Palni præpositus Hallandensis*).[194] Mot slutet av 1100-talet eller i början av 1200-talet ersattes landprostsystemet i Lunds stift med en ny organisationsform, som vilade på så kallade landdekaner. Systemet hade direkta kontinentala förebilder, och det var fördelaktigt för stiftsledningen genom att förvaltningen effektiviserades och den biskopliga auktoriteten stärktes. Jämfört med prostarna hade dekanerna också mindre möjligheter att skapa sig personliga maktbaser.[195] Första gången dekaner omnämns i Halland är i samband med konflikten mellan kungen och ärkebiskopen år 1259, då båda parter adresserade skrivelser till ”alla dekaner och präster i Halland”.[196] En dekan torde vid denna tid ha

194 DD 1:3:17.
195 Dahlerup 1963:21ff.
196 DD 2:1:210f; DD 2:1:219. Citatet övers. från DRB 2:3:183f.

Fig. 7:21. Dekanen Anders Svenssons sigill från 1409 (efter H. Petersen 1886).

varit en sockenpräst som befordrats till en befattning med ansvar för det härad vari han residerade. Åren 1288 och 1289 omtalas exempelvis dekanen Benedict som var präst i Drängsered i Årstad härad,[197] 1298 nämns dekanen Jakob i Halmstad härad,[198] och vid ungefär samma tid fanns i Enslöv i Tönnersjö härad en dekan vid namn Petrus.[199]

Under senmedeltiden utökades de halländska dekanernas ansvarsområden till att omfatta halva eller ibland hela landskapet. Dessa ”stordekaner” tycks ibland också ha haft en högre social ställning än vad häradsdekanerna hade haft, och de kunde ibland också vara verksamma vid domkapitlet. Första gången en *decanus Hallandie* omtalas är 1379. Befattningen innehades då av Bengt Nilsson (Benedictus Nicholai), som förutom sitt halländska dekanat också var kanik i Lund.[200] Knut Eriksson (Kanutus Erici), som omtalas 1385, var dekan i norra Halland och kyrkoherde i Fjärås.[201] Omkring sekelskiftet 1400 innehade Anders Svensson dekanatet över norra Halland. Anders Svensson var också församlingspräst i Valinge och Lindberg.[202] Samtidigt som Anders Svensson var dekan i norra Halland medbeseglade en dekan vid namn Björn år 1406 en affärsuppgörelse avseende gods i södra Halland, och det kan förmodas att Björns tjänsteområde varit denna del av landskapet.[203] Något senare (år 1413) var Niels Olsson dekan över södra Halland.[204] I några fall var en och samma person dekan över både norra och södra Halland. Ett exempel på detta är Bo Pigh, som härstammade från släkten Piik, en av de mer betydande frälseätterna i norra Halland. Han nämns år 1447 som dekan över både norra och södra Halland,[205] men mot

197 DD 2:3:271ff/RA nr 1418 resp. DD 2:3:319f/RA nr 1460.
198 DD 2:4:277f/SD 2:270f.
199 LibMem:223, jfr Hedin 1961b:81; Dahlerup 1963:71.
200 Rep 2:218/RA 11512.
201 SRP nr 2135/RA nr 12906.
202 Anders Svenssons namn förekommer åtskilliga gånger i det skriftliga materialet, till exempel 1398 (Rep 2:454f), 1402 (SDns 1:104f), 1403 (SDns 1:236/RA nr 16049), 1405 (SDns 1:496f), 1407 (ÆDA 4:25) och 1409 (DD 4:11 nr 532/RA nr 17188).
203 SDns 1:559f/RA nr 16701.
204 SDns 2:588/RA nr 17951.
205 Rep 3:710; Rep 3:713.

slutet av 1450-talet titulerades han i stället kanik i Lund,[206] och senast år 1460 hade dekanatet över norra Halland övertagits av Niels Mose.[207] Bo Pigh slutade sin framgångsrika kyrkliga karriär som ärkedjäkne vid domkyrkan.[208] Bo Pigh var inte ensam om att företräda både norra och södra Halland. År 1483 innehade Finn Björnsson samma befattning,[209] men vanligare var att dekanaten innehades av olika personer. 1489 var exempelvis Mats Brun dekan över norra Halland,[210] samtidigt som Peder Pedersen (Petri Petri) var det över södra Halland.[211]

ÄRKESÄTETS EGENDOMAR

Ärkestiftet i Lund ägde också ett betydande antal jordegendomar i landskapet. En stor del av dessa torde ha kommit domkyrkan till godo genom donationer och testamentariska gåvor från halländsk aristokrati och kyrkliga dignitärer.[212] Ärkesätets egendomar har till största delen legat i landskapets södra hälft, och

206 Bo Pigh omtalas som kanik i Lund år 1457 (RA nr 27059/LÄUB 3:307f) och 1461 (LÄUB 4:6f/RA nr 27795).
207 Rep II:1:353. Niels Mose nämns som dekan över norra Halland även år 1467 (LÄUB 4:90).
208 Bo Pigh omtalas som ärkedegn i Lund år 1468 (Rep II:2:58) och 1472 (Rep II:7:380f/LÄUB 4:136).
209 Rep II:3:266/LÄUB 4:379f/RA nr 31247.
210 Rep II:4:59.
211 Belagt år 1489 (LÄUB 5:59f/RA nr 32097) och 1494 (LÄUB 5:240/RA nr 33156). I början av 1500-talet var Hagen Pedersen dekan i södra Halland. Han nämns i det skriftliga materialet 1501 (LÄUB 6:45f/RA nr 34449) och 1506 (LÄUB 6:220). För ytterligare information om halländska dekaner, jfr Dahlerup 1963:71f.
212 Några exempel från det skriftliga materialet: I slutet av 1200-talet skänkte Sven Nanus sin gård i Attarp i Ljungby socken till Lunds domkapitel i utbyte mot årsmässor. Han donerade även en gård i Sibbarps socken till Lunds domkyrkas fabrica (LibMem:222). Dekanen Petrus i Enslöv överlämnade vid sin död år 1299 en gård i Vrenninge till Lunds domkapitel (LibMem:223; Hedin 1961b:81). I början av 1300-talet donerade kaniken Knut flera gårdar i södra Halland till Lunds domkapitel (LibMem:8ff). 1314 testamenterade kung Erik Menveds kansler, dekanen Guido i Lund, gods i Kvibille socken till domkyrkan (SD 3:186f/RA 2639, även LibMem:116f). År 1352 testamenterade lundakaniken Peder Helgesen en gård i Heberg i Årstad socken till domkyrkan (DD 3:3:466ff/RA nr 6479). I mitten av 1300-talet donerade prästen Paul i Enslöv jord i (Östra) Karup domkapitlet (LibMem:19). Vid okänd tidpunkt överlämnade Bonde Helgesson en gård i Trönninge till domkapitlet (LibMem:223). 1447 gav väpnaren Thorkil Brahe gods i Torups socken till ett altare vid Lunds domkyrka (Rep 3:718/LÄUB 3:306f), och 1457 skänkte kaniken Bo Pigh och hans mor en gård i Fjärås socken till domkapitlet i Lund (RA nr 27059/LÄUB 3:307f). År 1505 sålde den sydhalländske väpnaren Per Knudsen sin huvudgård i Bölarp i Veinge socken till ärkebiskopen med avsikt att för pengarna instifta ett kapell i Lunds domkyrka (Rep II:6:28/LÄUB 6:164, samt appendix 3 nr 23).

under senmedeltiden var godsmassan samlad i län av varierande storlek.[213] Det största länet var Snöstorp, som kan ha omfattat över hundra gårdar.[214] Snöstorp var ursprungligen ett frälsegods som i början av 1300-talet testamenterats till Lunds domkapitel.[215] I trakterna kring Halmstad låg också det mindre länet Eldsberga, samt smålänen Övraby och Klackarp. På Laholmsslätten var ärkesätets besittningar samlade i de medelstora länen Mellby och Ränneslöv. Det nordligaste ärkebiskopliga länet var Askome i mellersta Halland. I Grimeton, Okome, Årstad, och Öinge (i Asige socken) fanns så kallade skudegårdar, som möjligen under medeltiden kan ha fungerat som stödjepunkter i den ärkebiskopliga godsadministrationen.[216]

SOCKENKYRKORNA

Det finns relativt få uppgifter om medeltida patronatsrätter till halländska sockenkyrkor. Nio kyrkor skall under senmedeltiden ha stått under kungligt patronat: Halmstad, Kungsbacka, Laholm, Lindome, Onsala, Torup, Tölö, Älvsåker och Övraby.[217] Patronatsrätten till Abilds kyrka tillhörde troligen Hjulebergs gods.[218] År 1331 lades Årstads kyrka till ett prebende vid domkapitlet[219] En del kyrkor annexerades av olika klosterinstitutioner. År 1375 fick Sorø kloster kyrkan i Tvååker,[220] och kyrkorna i Ås och Veddige tillhörde Ås kloster.[221] Ysby kyrka har förmodligen ända sedan 1100-talet hört till Ringsted kloster.[222]

213 Jfr appendix 3 under Ärkebiskopliga län.
214 Ingesman 1990:22.
215 För referenser, se appendix 3 nr 21 samt Ärkebiskopliga län/Snöstorp.
216 Skudegårdar anses främst ha fungerat som huvudgårdar inom ärkestiftets förvaltning, men kan också ha administrerat andra former av uppbörd (Schalling 1936:xxxi; OIH 3:10).
217 Schalling 1936:114f.
218 Thulin 1901:205ff; Schalling 1936:121. Under andra hälften av 1600-talet blev även Grimeton och Rolfstorp, Släp och Vallda samt Våxtorp enskilda patronat (Thulin 1901:210ff).
219 DD 2:10:272f/SD 4:207f/RA nr 3788, jfr Schalling 1936:128.
220 DD 3:9:428f/Rep 2:171/RA nr 39754. Annexionen bekräftades 1488 (LÄUB 5:70f).
221 DKanc:7f, jfr även Schalling 1936:131.
222 Omkring 1160 donerade kung Valdemar I kyrkan i Hov i Halland (*ecclesiam de Hof*) till Ringsted kloster (DD 1:2:251f). År 1170 bekräftade ärkebiskop Eskil donationen av ett kapell i Halland (*capellam unam in Hallandia sitam*) beläget i Hofs socken till sagda kloster (DD 1:3:16f/RA nr 40806). Kyrkobyggnaden har tidigare identifierats som Hovs kyrka i Skåne, något som fått till följd att Halland under äldre medeltid ansågs ha omfattat en del av Bjärehalvön (jfr exempelvis Weibull 1946:16; 1948:441; G. Olsson 1954:225). Det mesta talar dock för att det är Ysby i södra Halland som avses. Ysby kyrka ligger nära byn Hov, och det är troligt att Hov från början varit den viktigare orten (Ejder 1963; Axel Ejwertz 1970; Brink 1998:303f). Namnet Ysby betyder ”den östra byn”, det vill säga byn öster om Hov (OIH 1:69). År 1503 förvaltades Ringsteds klosters gods i Ysby av Henrik Krummedig på Vallen (Rep II:5:562), och på en sockenstämma i Ränneslöv 1505 intygades att S:t Knuts kyrka i Ysby tillhört Ringsteds kloster sedan urminnes tid (”s. Knus Kirke i Øby, som ligger til Ringssta Kloster, til evig Tid”, Rep II:6:49f, jfr Axel Ejwertz 1970).

Fig. 7:22. Ärkesätets län i Halland (Län under Lundagård).

Enskilda sockenkyrkor innehade också jord, men hur mycket är en svårbedömd fråga. Egendomarna torde främst ha kommit sockenkyrkorna tillgodo genom donationer. Skriftliga belägg för sådana överlåtelser är relativt sällsynta, men några exempel finns. År 1288 testamenterade Peter Vidarsson sin gård i Utansjö till Drängsereds kyrka att brukas som prästgård, i utbyte mot själamässor.[223] Riddaren Sigvid Trana gjorde år 1349 en större donation av flera gårdar till Söndrums kyrka och prästgård.[224] Av Lunds stifts landebok framgår att

223 DD 2:3:271ff/RA nr 1418. Testamentet stadfästes 1289 (DD 2:3:319ff/Rep 1:95f/RA nr 1460).
224 DD 3:3:164f/ÆDA 4:335/Rep 1:370/RA nr 5869. Beträffande Sigvid Trana, se även appendix 3 nr 36.

Söndrums kyrka ännu 1569 ägde fem gårdar.[225] Vanligare är dock uppgifter om donationer av mindre penningsummor till olika sockenkyrkor. Peter Vidarsson gav exempelvis i sitt testamente från 1288 mindre legater till kyrkorna och prästerna i Drängsered, Vessige och övriga kyrkor i Årstad härad, samt till Torups kyrka.[226] År 1351 testamenterade en änka vid namn Cecilia pengar till kyrkorna i Ränneslöv, Skummeslöv och Våxtorp.[227] Det var också vanligt att kaniker och andra högre kyrkliga dignitärer testamenterade mindre penningsummor till olika sockenkyrkor.[228]

Den halländska kyrka vars medeltida ekonomi är bäst dokumenterad är S:t Nikolai kyrka i Halmstad. Från och med 1430-talet kan en markant ökning av antalet skriftliga uppgifter märkas. Materialet visar att kyrkan var en viktig del i stadens sociala och ekonomiska liv under medeltidens sista århundrade. Kyrkans huvudaltare var invigt åt S:t Nikolaus, och utöver detta kan sju altarstiftelser beläggas. Dessa var Kalentealtaret samt altaren tillägnade S:ta Maria, S:t Olof, S:t Jakob, S:t Erik, S:t Andreas och S:ta Barbara.[229] De stiftelser som omtalas mest frekvent var Vårfrualtaret, Kalentealtaret och S:ta Barbaras altare. Vårfrualtaret och Kalentealtaret nämns båda i början av 1430-talet. Vårfrualtaret har möjligen instiftats av väpnaren Thorkil Brahe,[230] och år 1432 beviljades besökare som bidrog till dess underhåll påvlig indulgens.[231] Vårfrualtaret gynnades av aristokratin och det lokala prästerskapet. År 1506 skänkte exempelvis Ture Bengtsson (Thott) en gård och en jord i Halmstad till altaret,[232] och 1501 gav sockenprästen i Snöstorp två gårdar till altaret,[233] men det fick även stöd från stadens borgerskap.[234] Kalentealtaret omnämns för första gången 1431,[235] och synes även det ha

225 LSL:337.
226 DD 2:3:271ff/RA nr 1418.
227 DD 3:3:302f/SD 6:276/RA nr 6111.
228 I kaniken Niels Thorkilsens testamente från år 1274 nämns mindre penninggåvor till kyrkan och prästen i Halmstad (DD 2:2:204f/RA nr 945). Kaniken Torbjörn Larsson gav år 1337 en testamentarisk gåva till kyrkan och prästen i Valinge (DD 2:12:39ff/SD 4:574ff/RA nr 4362). Kaniken Peder Helgesen testamenterade 1352 mindre penningsummor till sockenkyrkorna i Drängsered, Tvååker och Årstad (DD 3:3:466f/SD 6:386ff/RA nr 6479). I Lundadekanen Sven Saxtorps testamente från 1404 tillföll en mindre legat Årstad kyrka (SDns 1:339ff/RA nr 16282).
229 S. A. Nilsson 1968:97ff.
230 LÄUB 4:225ff.
231 LÄUB 3:107f.
232 LÄUB 6:207/RA nr 35368.
233 LÄUB 6:45f/RA nr 34449.
234 T.ex. 1489 (LÄUB 5:112/Rep II:4:62/RA nr 32326), 1495 (LÄUB 5:252/RA nr 33227), 1496 (LÄUB 3:298/RA nr 33438), 1501 (LÄUB 6:6/RA nr 34333).
235 Rep 3:414/RA 21543.

omhuldats av den lokala aristokratin, prästerskapet och stadens borgerskap.[236] S:ta Barbaras altare omtalas först på 1470-talet,[237] och också här kan en stor social spännvidd bland donatorerna märkas.[238] Stadskyrkan i Halmstad och dess altare hade alltså på 1400-talet intäkter både från ståndspersoner, mestadels lägre aristokrati och präster med anknytning till Halmstadtrakten, och stadens egna borgerskap.

DE HALLÄNDSKA KLOSTREN

Halland hade under medeltiden endast ett landsbygdskloster, Ås kloster, beläget vid Viskans utlopp i Klosterfjorden. Förutom detta fanns det också tre tiggarmunkskonvent i städerna: ett vardera av dominikan- och franciskanorden i Halmstad, samt ett tillhörande karmelitorden i Ny Varberg. Samtliga anläggningar var manskloster, och alla upphörde att fungera som kloster vid reformationen.

CISTERCIENSKLOSTRET I ÅS

Ås kloster (lat. *Asilum*) grundades 1194, och gynnades sannolikt tidigt från kungligt håll.[239] Ås var dotterkloster till Sorø, som genom anläggandet kan ha strävat efter en bättre bevakning sina halländska intressen.[240] Ås kloster är helt raserat, och har inte blivit föremål för några egentliga arkeologiska undersökningar.[241] Det efterlämnade skriftliga materialet är också relativt begränsat,[242] vilket

236 År 1455 gav väpnaren Arvid Båt på gården Mickedala en gård till Kalentegillet (LÄUB 3:370f/Rep II:1:139/RA nr 26635; RA nr 26636), och 1464 gav även riddaren Sven Stures dotter Karin sin rättighet i en gård till samma altare (LÄUB 4:41f/Rep II:1:581/RA nr 28288). År 1488 gav sockenpräster i Sätila (i Marks härad i Västergötland) och i Holm gods till altaret (LÄUB 5:72f/Rep II:3:697/RA nr 32138 resp. LÄUB 5:59f). Altaret hade även intäkter från donationer av stadens borgerskap, exempelvis 1489 (LÄUB 5:81f/RA nr 32194) och 1499 (LÄUB 5:366f/RA nr 33744).

237 År 1475 beviljade ärkebiskopen 40 dagars avlat för dem som besökte S:ta Barbaras altare i Halmstads kyrka och bidrog till dess underhåll (LÄUB 4:216/RA nr 19892).

238 T.ex. 1474 (LÄUB 4:191/RA nr 29753), 1481 (LÄUB 4:328f), 1494 (LÄUB 5:240/RA nr 33156).

239 Se diskussion kring formuleringen *super ás* i kungalevslistan i kung Valdemars jordebok (KVJ 1:29) tidigare i detta kapitel.

240 McGuire 1982:85.

241 Klosterbyggnaderna torde åtminstone delvis ha varit uppförda i tegel. Byggnadsmaterial från Ås kloster användes på 1500-talet för att förstärka Varbergs fästning (Skogsberg 1995; 2005).

242 En brand, då dokument som förvarats i klostret gick förlorade, omtalas 1397 (Rep 2:437/RA nr 14769).

gör anläggningens karaktär något svårbedömd. Under förra hälften av 1200-talet deltog dock munkar från Ås flera gånger vid cisterciensernas generalkapitel i Citeaux.[243] Ås kloster blev också under medeltidens lopp en betydande jordägare i norra Halland (jfr fig. 7:24).

Under 1200- och 1300-talen är det främst donationer från det högre prästerskapet och det regala skiktet som avsatt spår i det skriftliga materialet. Omkring sekelskiftet 1200 testamenterade ärkebiskop Absalon en egendom till klostret,[244] och på 1200-talet gynnades klostret även av andra ämbetsmän med anknytning till ärkesätet i Lund.[245] Klostret fick också stöd från kungligt håll. Det erhöll exempelvis legater i de svenska hertigarna Erik och Valdemars testamente från 1318,[246] och i kung Magnus Erikssons och drottning Blankas testamente från 1346.[247] År 1377 skänkte drottning Margareta en förgylld tavla med reliker till klostret, i utbyte mot själamässor för hennes far och mor, kung Valdemar Atterdag och drottning Helvig.[248] Under senmedeltiden attraherade Ås kloster även donationer från aristokratin. År 1345 testamenterade den svenske riddaren Gisle Elinasson en mindre summa pengar till Ås,[249] men i övrigt torde klostret i huvudsak ha främjats av lokal nordhalländsk elit. År 1405 donerade exempelvis väpnaren Jösse Paulsson och hans hustru Ingegerd Arvidsdotter sin huvudgård Trönningenäs i Lindbergs socken till Ås kloster i utbyte mot mässor och förböner.[250] År 1491 överlät riddaren Bengt Åkesen Thott och väpnaren Bengt Krabbe till abboten i Ås en jord i Löftaskog på vilken det uppförts ett Trefaldighetskapell.[251] År 1492 erhöll Ås en gård i Ny Varberg.[252] På 1400-talet rör de skriftliga omnämnandena av klostret och dess abbotar annars mest administrationen av den befintliga godsmassan (köp, försäljningar, skiften, arrenden och pantförskrivningar). Abbotar från Ås satt också ofta med i nämnden vid tingsförhandlingar, och medbeseglade olika

243 År 1211 (DD 1:5:1), 1213 (DD 1:5:55; DD 1:5:56), 1217 (DD 1:5:165f), 1243 (DD 1:7:104f), 1254 (DD 2:1:127f).
244 DD 1:4:55ff/RA nr 288.
245 Exempelvis ärkedjäknen Erland Erlandsen 1269 (DD 2:2:142ff/SD 1:449ff/RA nr 894), dekanen Bengt 1285 (DD 2:3:148ff/SD 1:666ff/RA nr 1315), domprosten magister Trued 1289 (DD 2:3:324f/SD 2:83ff/RA nr 1467), kaniken Kristian 1299 (DD 2:5:81ff/SD 2:294f/RA nr 1841), ärkedjäknen Johannes Stigsen 1361 (DD 3:6:28ff/SD 8:40ff/RA nr 7933) och ärkebiskop Jakob 1410 (SDns 2:288ff/RA nr 17476).
246 DD 2:8:2/SD 3:345ff/RA nr 2850. Gåvan kvitterades 1326 (RA nr 3379).
247 SD 5:561ff/RA 5307. Paret hade tidigare låtit begrava några av sina barn i Ås, en händelse som omnämns i en påvlig supplik år 1347 (SD 5:704f/RA nr 5500).
248 Rep 2:197/RA nr 11078.
249 SD 5:418f/RA nr 5135.
250 SDns 1:486/RA nr 16555. Jfr appendix 3 nr 8.
251 LÄUB 5:136ff/RA nr 32553.
252 LÄUB 5:164f/RA 32748.

dokument.[253] Klostret upplöstes omkring 1535, och klosteregendomen blev därefter kronolän.[254] Den första svenska jordeboken från 1646 visar betydande koncentrationer av klostergods i trakterna kring Ås. Huvuddelen av klosteregendomarna låg i Viske härad, men det fanns också mycket klosterjord i den norra delen av Himle härad och i Fjäre härad.

Fig. 7:23. Ås klosters sigill år 1377 (efter H. Petersen 1886).

Om ärkesätet företrädesvis ägt jord i landskapets södra del, har Ås kloster dominerat det kyrkliga jordägandet i norr. Sannolikt har klostret förvärvat en stor del av sina egendomar under tidig- och högmedeltid, då anläggningen främjades av personer ur det regala skiktet och det högre prästerskapet. Donationsmönstret ger också en skymt av de politiska skiftena i Nordhallands historia. Under medeltidens förra del visar klostret en tydlig anknytning till det danska riket, men på 1300-talet har det attraherat donationer även från svenskt håll. På 1400-talet tycks godsöverlåtelserna till klostret minskat, och det förefaller nu främst ha uppmärksammats av den lokala aristokratin.

DOMINIKANKONVENTET I HALMSTAD

Dominikanerna var den första av tiggarmunksordnarna att etableras i Halland. Konventet var uppkallat efter S:ta Katarina, och är belagt år 1264, då en prior omnämns.[255] När Halmstad på 1320-talet omlokaliserades till den nuvarande platsen, flyttade konventet med.[256] Inget av anläggningen återstår idag ovan mark, men lämningar i form av grundmurar och gravar har påträffats i kvarteren Klammerdamm och Valdemar Atterdag. Genom arkeologiska undersökningar i flera omgångar i

253 von Möller har sammanställt uppgifter om klostrets abbotar (von Möller 1874:302ff).
254 År 1533 gav klostermenigheten i Ås abboten Mattias Eriksen några av klostrets gårdar i förläning (FFDR:344). Förläningen fick kunglig stadfästelse år 1535, under förutsättning att mäster Mattias i fortsättningen predikade "Guds klare og rene Evangelium". Klostret beskrevs då som förstört och ej längre i bruk (DKanc:7f). Resterande klostergods var pantlän år 1536 (DKanc:17f).
255 DD 2:1:321ff; DD 2:1:326f. År 1271 skrev Petrus de Dacia ett brev till Christina från Stommeln från dominikankonventet i Halmstad (Asztalos 1991:203ff). von Möller har sammanställt uppgifter om konventets priorer (von Möller 1874:316).
256 År 1344 fick bröderna påvens syndaförlåtelse för att de flyttat sina byggnader till den nya platsen (DD 3:2:82ff/RA nr 41202).

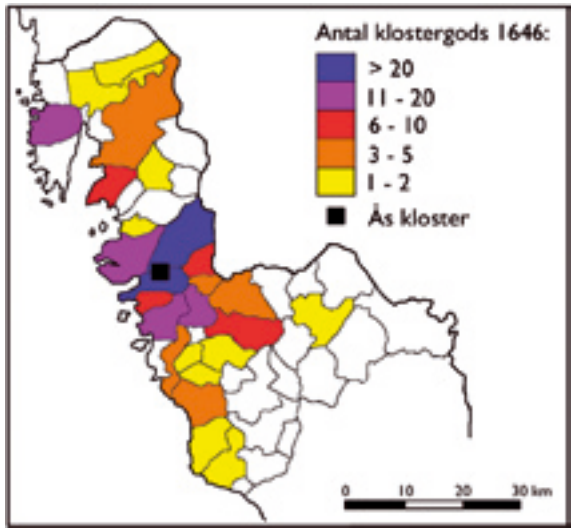

Fig. 7:24. Fördelningen av klostergods (antal hemman) i norra Halland enligt 1646 års jordebok (efter uppgifter i OIH 2 och 3).

perioden 1937-1958 är i stort sett hela klosterkyrkans utformning känd. Kyrkan bestod i sin första fas av ett enskeppigt, 27 m långt, långhus med ett relativt litet, rakslutet kor. Tidigast vid mitten av 1400-talet utvidgades kyrkan västerut till en total längd av cirka 50 m. Den tillbyggda långhusdelen hade ett sidoskepp på den norra sidan.[257] Klosterbyggnaderna var belägna söder om kyrkan, men hur de var utformade är mera ovisst.[258] Av det skriftliga materialet framgår att konventet mottagit gåvor från både kungen, det högre prästerskapet och aristokratin.[259] På 1400-talet finns det också belägg för donationer från Halmstads borgerskap.[260] Den sydhalländska aristokratin tycks gärna ha valt konventskyrkan som gravplats. I samband med en arkeologisk undersökning år 1937 påträffades i en grav en sigillstamp som visade sig ha tillhört väpnaren Poul Jonsson. Poul Jonsson innehade under 1400-ta-

257 År 1483 utfärdade konventets prior en kvittens för stora mängder byggnadsmaterial (LÄUB 4:396/RA nr 31336), något som skulle kunna ha samband med byggnadsarbeten på konventskyrkan (jfr S. A. Nilsson 1968:113, 124f).
258 S. A. Nilsson 1968:118ff; Augustsson 1978b:10ff; 1980:53f.
259 Konventet erhöll exempelvis legater i kaniken Kristians testamente från 1299 (DD 2:5:81ff/SD 2:294f/RA nr 1841), i Håkan Knutssons testamente från 1311 (SD 3:16f/RA nr 2415), i kung Magnus Erikssons och drottning Blankas testamente från 1346 (SD 5:561ff/RA nr 5307) och i ärkebiskop Jakobs testamente från 1410 (SDns 2:288ff/RA nr 17476).
260 År 1454 (LÄUB 3:368f/RA nr 26399) och 1466 (Rep II:1:662/LÄUB 4:73/RA nr 28565).

lets första decennier gården Värestorp på Laholmsslätten.[261] Han hade ursprungligen gravlagts utanför själva kyrkan, men när denna senare utvidgades västerut, kom graven delvis att överlagras av tillbyggnaden.[262] Väpnaren Thorkil Brahe på godset Rännenäs hade ett eget gravkor i konventskyrkan. Det har förmodligen instiftats i mitten av 1400-talet, och i detta lades både han själv och hustrun Märta till vila.[263]

KARMELITKONVENTET I NY VARBERG

År 1462 grundades ett karmelitkonvent i Ny Varberg.[264] Inget återstår av anläggningen ovan mark, men en arkeologisk undersökning 1964-1965 visade att kyrkan varit 47 m lång och 18 m bred, samt uppförd i tegel. Den bestod av ett huvudskepp med ett smalare sidoskepp i söder, samt ett relativt långt kor i jämnbredd med huvudskeppet. Klosterbyggnaderna var belägna norr om kyrkan.[265] Klostrets grundare var Åke Axelsen Thott, som vid denna tid var en av de mäktigaste männen i Halland. Han var hövitsman på Varbergs slott och kontrollerade även ett mycket stort privat godskomplex knutet till huvudgården Hjuleberg. Det finns ett rikhaltigt skriftligt material kring Åke Axelsen, men detta rör till största delen förvaltningen av den privata godsmassan[266] och belyser inte hans förhållande till kyrkan. Familjen Thott gynnade karmelitkonventet ytterligare år 1481. Då skänkte barnen till Åke Axelsen och Märta Bengtsdotter flera gårdar till institutionen i utbyte mot själamässor för de då avlidna föräldrarna.[267]

FRANCISKANKONVENTET I HALMSTAD

Det yngsta av de halländska klosteranläggningarna är franciskankonventet i Halmstad. Detta var uppkallat efter S:ta Anna, och grundades år 1494.[268] Anläggningen låg i den norra delen av den medeltida staden, kring Lilla Torg och kvarteret Tyghuset. Arkeologiska undersökningar har visat att området var obebyggt innan klostret anlades.[269] Idag återstår inga byggnader ovan jord, men ännu i slutet av 1600-talet kvarstod en del av den västra längan, och klosterkyrkogården användes ända in på 1600-talet för begravningar.[270] Anläggningen har undersökts arkeologiskt i flera omgångar i perioden 1932-1978. Härigenom

261 Hähnel 1965; Lundborg 1965; S. A. Nilsson 1968:113f, 122, jfr även appendix 3 nr 30.
262 Lundborg 1965.
263 Rep II:2:268f/LÄUB 4:134, jfr även kapitel 11.
264 Lorenzen 1924:5, 68; Bennett & Forsström 1980:26.
265 Forsström 1973; Bennett & Forsström 1980:25ff.
266 Jfr appendix 3 nr 11.
267 LÄUB 4:339ff/RA nr 30974.
268 SMHD II:303.
269 Arne Andersson 1979.
270 H. Nilsson 1934:32.

har klostergårdens planläggning kunnat fastställas, medan kyrkans utformning ännu är i stort sett okänd. Den låg emellertid vid klostergårdens södra sida, var uppförd i tegel samt valvslagen. Långhuset hade en bredd av 16 m, vilket förmodligen innebär att det hade ett smalare sidoskepp.[271] Konventet i Halmstad tillhörde franciskanordens strängare observantiska gren.[272] Under medeltidens sista decennier och fram till stängningen år 1531,[273] förefaller det ha varit den dominerande monastiska institutionen i staden.[274] Liksom svartbrödraklostret gynnades gråbröderna av samhällseliten, och både kungligheter och aristokrati återfanns bland dess donatorer. Kung Hans gemål drottning Kristina skänkte en silvertavla till S:t Andreas altare i kyrkan, och Ture Bengtsson av ätten Thott och hans föräldrar skall ha gravlagts vid S:t Franciskus altare.[275] Franciskankonventet har även fått gåvor från stadens borgerskap.[276]

UTOMHALLÄNDSKA KLOSTER

Dessa klosteranläggningar var emellertid inte de enda monastiska institutioner som ägde jord i Halland. Även flera landsbygdskloster utanför landskapet innehade egendomar i Halland. Omkring 1160 donerade kung Valdemar I gods i Halland till Ringsted kloster, och sannolikt avses här en egendom i trakten av Ysby.[277] År 1176 överlät kungen och ärkebiskopen jord i Morups socken till klostret i Esrom,[278] och 1197 skänkte ärkebiskop Absalon en egendom i Tvååker till Sorø kloster.[279] Æbelholt var ett fjärde själländskt kloster som innehade gods i Halland. Æbelholt kloster ägde tre gårdar och en åker i Vrenninge i Enslövs socken.[280] Det skånska klostret Herrevad tycks också ha haft vissa mindre ägointressen i Halland.[281]

271 H. Nilsson 1933; 1934; Lundborg 1964; S. A. Nilsson 1968:134ff; Augustsson 1978b:12; 1980:54.
272 Nybo Rasmussen 1989:110.
273 SMHD II:355ff, jfr övers. S. A. Nilsson 1968:163ff.
274 S. A. Nilsson 1968:118.
275 Rep II:6:73/LÄUB 6:198/RA nr 35189, jfr S. A. Nilsson 1968:116f.
276 S. A. Nilsson 1968:114ff.
277 DD 1:2:251f; DD 1:3:16f/RA nr 40806, jfr fotnot 222. Ännu i 1646 års jordebok fanns det i Ysby och Ränneslövs socknar inslag av klosterjord (OIH 1:40ff, 67ff).
278 DD 1:3:81ff/SD 1:97f/RA nr 212; DD 1:3:98ff/SD 1:99f/RA nr 227. Gåvan stadfästes av ärkebiskop Absalon 1178 (DD 1:3:114ff/SD 1:113f/RA nr 241). Jfr även appendix 3 nr 34.
279 DD 1:3:352f/SD 1:127/RA nr 40819. Gåvan fick påvlig stadfästelse år 1198 (RA nr 281). Vid samma tid skänkte ärkebiskopen även sin del av tiondet från Tvååkers kyrka till Sorø kloster (SD 1:127/RA nr 272).
280 HF nr 9. Æbelholts kloster sålde år 1490 dessa gods vidare till Poul Laxman på Vallen (LÄUB 5:115ff). Jfr appendix 3 nr 49.
281 År 1269 testamenterade ärkedjäknen Erland Erlandsen jord i Halland till Herrevads kloster (DD 2:2:142ff/SD 1:449ff/RA nr 894).

Även flera svenska kloster ägde halländskt gods. I slutet av 1100-talet överlät ärkebiskop Absalon en egendom i södra Halland till Nydala kloster i Småland.[282] År 1320 erhöll klostret även en gård i Rolfstorp.[283] På 1310-talet testamenterade fru Margareta Ebbesdotter sin del i godset Vapnö till nunneklostret i Gudhem.[284] Gudhem hade också intressen i fisket i Viskan.[285] Kung Magnus Eriksson och hertiginnan Ingeborg donerade år 1352 gods i Hammerö och Faurås till nunneklostret i Skänninge i Östergötland.[286] Peter Sigvidsson Ribbing testamenterade år 1379 godsen Vapnö och Torup till Vadstena kloster i Östergötland.[287] Vadstena mottog även donationer på 1400-talet. År 1417 erhöll klostret gods i Lindbergs socken,[288] och 1436 utökades ägandet med par gårdar i Fjäre härad.[289]

Flertalet av de dokumenterade överlåtelserna av halländsk jord till olika landsbygdskloster tycks ha skett mellan åren 1150 och 1400. I periodens början gagnade donationerna, som huvudsakligen kom från kungligt och ärkebiskopligt håll, främst de stora klostren på Själland. I periodens senare del var det i stället ofta svenska kloster som stod som förmånstagare, och under denna tid återfinns även halländsk aristokrati bland gåvogivarna. Med undantag för Vadstena mattades under senmedeltiden intresset för landsbygdsklostren av. Under denna tid gynnades i stället tiggarmunkskonventen i städerna.

ETT MÅNGSKIFTANDE LANDSKAP

Det medeltida Halland är enkelt att beskriva men svårt att verkligen få grepp på. Det har beskrivits som ”ett mångsysslande landskap” och ”ett föränderligt landskap”,[290] en landsdel präglad av rörlighet, svag strukturell kontinuitet och oavlåtliga förändringar. Att Halland ter sig gåtfullt är delvis ett forskningsproblem och delvis ett faktiskt dito. Till del har svårigheterna att förstå landskapet att göra med att det ännu finns väsentliga problemområden som tarvar bättre belysning, till exempel kungamaktens och aristokratins roll under äldre medeltid och den

282 Överlåtelsen bekräftades av Absalons efterträdare ärkebiskop Anders Sunesson (SD 1:146ff/RA nr 294). Godset såldes 1316 vidare till Bengt Sunesson (SD 3:245/RA nr 2725).
283 SD 3:462f/RA nr 2995. Prästen Bengt i småländska Svenarum testamenterade godset till klostret, där han valde sitt gravställe.
284 För referenser, se appendix 3 nr 15.
285 Jfr fotnot 65.
286 För referenser, se appendix 3 nr 5 och 31.
287 För referenser, se appendix 3 nr 15 och 35.
288 SDns 3:225/RA nr 18900. Jfr appendix 3 nr 33.
289 RA nr 22681. Jfr appendix 3 nr 3.
290 Rosén 2004a:83ff; Lihammer 2007:205ff.

urbana utvecklingen, men även om dessa områden klarläggs kommer intrycket av Halland som ett svårgripbart och skiftande landskap förmodligen att bestå. I detta avseende är landskapet knappast unikt, utan del av ett större sydvästsvenskt mönster, men förmodligen är den strukturella instabiliteten mer utpräglad i Halland än på andra håll.[291] Denna rumsliga flexibilitet gör Halland till ett intressant studieområde, som samtidigt är mycket svårt att förhålla sig till. Detta är inte minst märkbart när målet är att belysa den medeltida kyrkobyggnadsutvecklingen. Där kyrkorna har legat kvar på samma plats i 800 år har ofta allt runt omkring ändrats; de medeltida kyrkplatserna är öar av kontinuitet i ett hav av föränderlighet.

291 Rosén 2004a:87.

8. FORSKNING OM HALLANDS KYRKOR

Det är först på 1700-talet som ett rikligare källmaterial om landskapets kyrkobyggnader finns att tillgå. De tidiga beskrivningarna är särskilt värdefulla för oss idag, eftersom de berättar om kyrkornas utseende före 1800-talets rivningar och ombyggnader. I inventeringen *Hallands landsbeskrifning* från år 1729 finns kortfattade uppgifter om sockenkyrkornas finansiella ställning och fysiska skick.[1] I Jacob Richardsons *Hallandia antiqua & hodierna* från 1752-1753 ägnades landskapets kyrkor ett relativt flyktigt intresse, men arbetet är illustrerat med flera informativa kopparstick.[2] När det gäller kyrkorna i sydligaste Halland är prosten Pehr Osbecks *Utkast til beskrifning öfver Laholms prosteri* från 1796 en viktig källa (jfr fig. 9:9).[3] Osbeck var lärjunge till Carl von Linné och kyrkoherde i Hasslöv. Hans beskrivning omfattar en rad olika områden, men med viss tonvikt på botanik och allmogeliv. Åren 1817-1819 utkom det digra verket *Hallands historia och beskrivning*, författat av prosten i Varbergs kontrakt, Sven Peter Bexell.[4] Arbetet är en systematisk översikt över aktuella och historiska förhållanden i Hallands samtliga socknar, och innehåller bland annat uppgifter om kyrkobyggnadernas storlek, byggnadsmaterial och inventariebestånd.

I alla dessa redogörelser märks ofta ett livligt intresse för historiska händelser, sägner och fornlämningar, medan sockenkyrkorna mer sågs som funktionella byggnader som skulle hållas i gott stånd och vara anpassade efter sitt ändamål. Med romantiken på 1800-talet började emellertid medeltidsarkitekturen att uppskattas för sin egen skull, och ses som en viktig del av det historiska arvet. Inte sällan kryddades också 1800-talets kyrkobeskrivningar med klander över okänsligt utförda ombyggnader i samtiden. År 1838 besökte domkyrkoarkitekten och professorn i Lund, Carl Georg Brunius, Halland i samband med en studieresa i Västsverige.[5] Av landskapets kyrkor var det främst den stora gotiska stadskyrkan i Halmstad som väckte hans andaktsfulla uppskattning:

1 *Hallands landsbeskrifning 1729* utgavs i fyra band 1984-1990 av Hallands museiförening (HL 1-4).
2 Arbetet utgavs i ett band som faksimiltryck 1987 under titeln *Hallands historiska beskrivning* (Richardson 1987).
3 Boken utgavs 1922 av Bert Möller i serien Svenska bygder i äldre beskrivningar (Osbeck 1922).
4 Bexell 1923; 1925.
5 Brunius 1839:2ff.

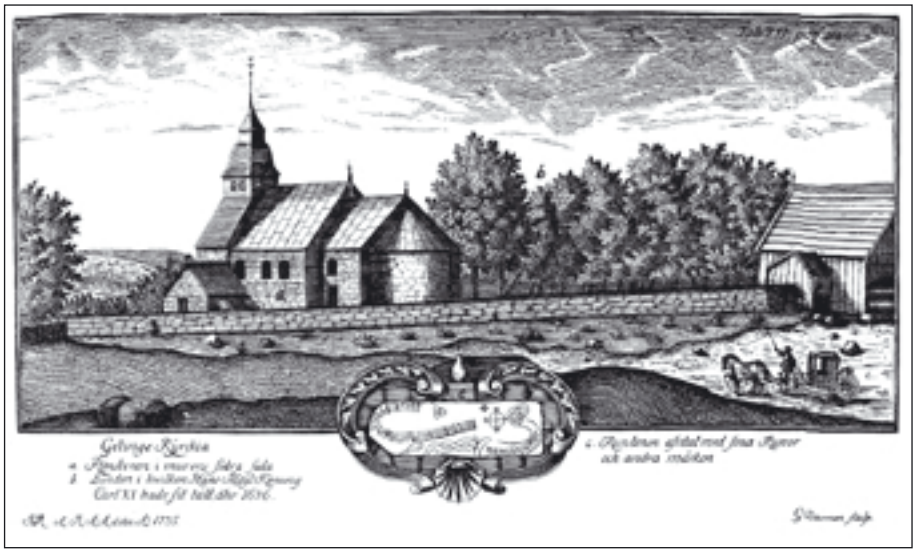

Fig. 8:1. Getinge kyrka före ombyggnaden år 1830. Bilden visar korets ursprungliga utformning, vapenhusets placering, samt spåren efter ett nedbrutet, förmodligen romanskt, västtorn. Kopparstick av G. Biurman från 1735, publicerat i Richardsons Hallandia antiqua & hodierna (Bild efter Richardson 1987).

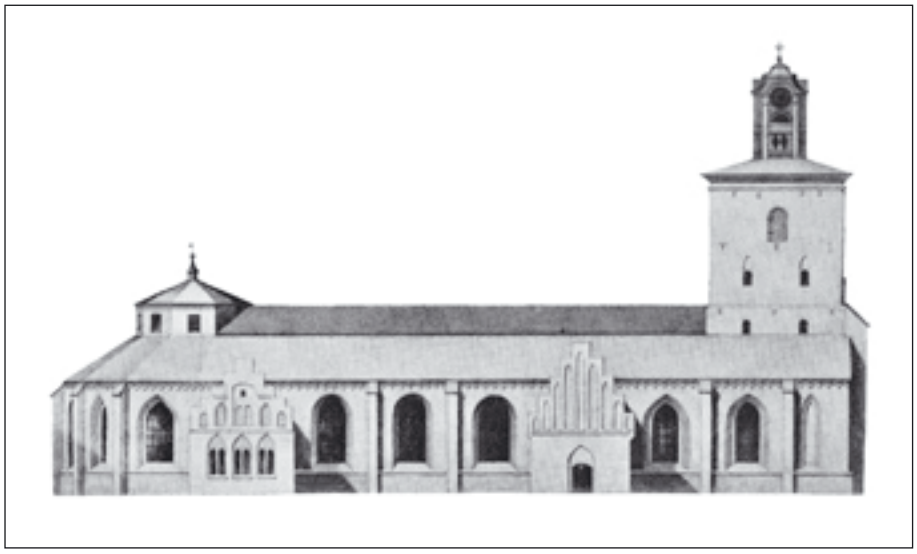

Fig. 8:2. Brusewitz avbildning från 1858 av Halmstad kyrkas nordfasad. Bilden visar hur de numera rivna byggnadsdelarna vapenhuset och sakristian varit utformade (efter Brusewitz 1952:11).

Visst är emellertid, att ingen, som har klar kunskap om och lifligt sinne för medeltidens höga byggnadsanda lärer genom hufvudingången inträda i denna helgedom - - -, utan att betagas af den heliga känsla, som genomträngde medeltidens djupsinniga, allvarliga byggmästare, och som nu föga kännes, ännu mindre utöfvas.[6]

På 1850- och 1860-talen företog teckningsläraren Gustaf Henrik Brusewitz några resor i södra och mellersta Halland för Vitterhetsakademiens räkning i syfte att dokumentera fornlämningar och äldre byggnader. Även Brusewitz ägnade stadskyrkan i Halmstad en ingående beskrivning, men hans beundran av det gotiska monumentet grumlades något av irritation över flera sentida tillskott som han ansåg som vanprydande.[7] På mustig och fantasifull prosa förmedlade Brusewitz också kritik över de nya sockenkyrkor som vid denna tid tillkom på landsbygden. Beträffande Getinge kyrka, som ombyggts i nyklassicistisk stil knappt tre decennier tidigare, skräder han inte orden:

Getinge Kyrka är en af de der moderna salongerna efter förebilden af Götheborgs domkyrka, - - -. Den liknar sannerligen en pensionsmademoiselle, som kommit från staden hit ut på bondlandet, för att låta se och admirera sin tillgjorda prudentlighet. Derom ej vidare, men den dag då jag gick dit var sannerligen en dag med svikna förhoppningar.[8]

Åren 1876-1880 gjorde läkaren och museimannen Herman Hofberg varje sommar resor i Halland för att samla in uppgifter om landskapets fornlämningar. Liksom Brusewitz blandade Hofberg i sina redogörelser grundliga sakbeskrivningar med långsökta tolkningar, men den noggranna dokumentationen av inte minst kyrkliga inventarier gör arbetet värdefullt.[9] Även konstnären Nils Månsson Mandelgren gjorde på 1870-talet resor där han beskrev och gjorde skisser av halländska kyrkor och fornminnen.[10]

6 Brunius 1839:16.
7 Brusewitz 1952:10ff.
8 Brusewitz 1952:47.
9 Brusewitz resebeskrivningar gavs ut på 1950-talet av Samfundet Hallands biblioteks vänner (Brusewitz 1950; 1952; 1953), men Hofbergs är ännu opublicerade och förvaras på Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i Stockholm (jfr Artelius 2006).
10 Detta material finns nu på Folklivsarkivet i Lund.

Fig. 8:3. Brusewitz avbildning av Tjärby gamla kyrka (efter Brusewitz 1952:52).

FORNMINNESFÖRENINGAR OCH HEMBYGDSRÖRELSE

År 1865 bildades den relativt kortlivade Hallands Fornminnesförening, vars syfte var att vårda landskapets fornminnen och bygga upp en samling med fornsaker.[11] I perioden 1868-1872 gav föreningen ut tre årsskrifter, och i en av dessa ingick en artikel om Skummeslövs kyrka, författad av föreningens ordförande och drivande kraft, Peter von Möller.[12] År 1886 grundades Hallands museiförening, vars mål var att samla in, ordna och ställa ut fornsaker. Museiföreningen hade även antikvariska ambitioner, och köpte in flera äldre byggnader som hotades av rivning.[13] När Tjärby församling år 1906 ville bygga en ny kyrka stod församlingens vilja att riva mot Vitterhetsakademiens önskan att bevara. Hallands museiförening undersökte möjligheterna att förvärva byggnaden, och därmed rädda den åt eftervärlden, men förslaget föll av ekonomiska skäl.[14]

Det var dock först i mitten av 1910-talet som hembygdsrörelsen fick en bredare folklig förankring. I en kort artikel i en lärobok i hembygdsundervisning från 1915 gav Sigfrid Gunnäs en av de första mer vetenskapliga översikterna över halländsk kyrkoarkitektur och kyrkokonst.[15] I artikeln framhölls de gamla kyrkornas unika värde som länk till det förflutna, medan det gångna seklets kyr-

11 *Hallands Fornminnes-Förenings Årsskrift* 1868:3f. Hallands Fornminnesförening uppgick senare i De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.
12 von Möller 1872.
13 Länsmuseet i Halmstads hemsida om Hallands museiförening, 24 mars 2009.
14 *Halland* 13/1 1906; Knutsson 1986:43ff.
15 Gunnäs 1915.

Fig. 8:4. Vinjettbild till Gunnar Ahlbergs betraktelse över Hanhals kyrkoruin betitlad "Det gamla templet" i Vår bygd 1916.

korivningar klandrades. År 1916 bildades i Varberg föreningen Norra Hallands Kulturhistoriska Förening (sedermera Varbergs museiförening),[16] och samma år började Nordhallands studiecirklar ge ut en liten skrift med namnet *Vår bygd*. Detta skulle senare komma att bli årsskrift för Nordhallands hembygdsförening, som bildades 1917. I södra Halland grundades samma år Södra Hallands fornminnes- och hembygdsförening.[17] Redan i det första numret av *Vår bygd* publicerades ett par korta betraktelser som vittnade om en ny uppskattning av de gamla medeltidskyrkorna. Gunnar Ahlberg ansåg exempelvis att "mänsklig otacksamhet och pietetslöshet" förorsakat rivningen av Hanhals kyrka endast ett par decennier tidigare, och han kritiserade även det sena 1800-talets byggande av vad han uppfattade som malplacerade "storstadstempel" på landsbygden.[18] Artikeln bidrog till att det började samlas in medel att konservera Hanhals kyrkoruin.[19]

År 1922 bildades Hallands hembygdsförbund, en sammanslutning av de fem större hembygdsföreningarna i Halland, och detta övertog från och med år 1923 utgivningen av *Vår bygd*.[20] Denna årsskrift kom under de följande decennierna att innehålla åtskilliga artiklar om halländska kyrkor. Det ökade intresset för hembygdens kyrkor märktes också i andra arbeten. I en läsebok för skola och hem från 1925 gav John A. Stenung en bred konsthistorisk översikt över landskapets kyrkoarkitektur och kyrkliga inventarier. Även han fördömde i starka ordalag 1800-talets rivningsraseri och de nystilar som fick ersätta medeltidsarkitekturen:

16 Ahlberg 1967:7; B-A. Persson 1993:375f.
17 Nordhallands Hembygdsförenings hemsida, 24 mars 2009; Södra Hallands hembygdsförenings hemsida, 24 mars 2009.
18 Ahlberg 1916:4ff.
19 Ahlberg 1916; 1967:6f; Tornehed 1966:73; Börjesson 1985:15.
20 *Vår bygd* 1923:38.

Under 1880-90-talen kulminerade smaklösheten i de "gotiska" nybyggnaderna. Hård är domen över de män, som då byggde och restaurerade kyrkor i Sverige. Nybyggnaderna blevo ofta endast själlös efterapning av en historiskt utdöd stil, och restaureringarna ett hänsynslöst undanröjande av all den konst, som icke ingick i det uppställda stilschemat. - - - Billigt fabrikskram och hantverksmässiga dussinarbeten fingo ersätta konstverken.[21]

År 1929 publicerade konsthistorikern William Anderson en kortare artikel om medeltida kyrkokonst i Halland i en tidskrift utgiven av den kristna nykterhetsrörelsen. Liksom Gunnäs systematiserade Anderson kyrkorna efter planform, och konkluderade att även om landskapets kyrkor oftast präglats av största enkelhet har de ändå "lämnat några intressanta bidrag till lösningen av de stora frågorna inom den nordiska medeltidsarkitekturen och skulpturen".[22] År 1932 gav John Jacobsson ut boken *Hallands kyrkor i ord och bild* på eget förlag. Boken är en enkel, kortfattad översikt över landskapets befintliga kyrkor och inventarier.[23]

ERIK SALVÉN OCH DEN KYRKOANTIKVARISKA VERKSAMHETEN

Fil dr. Erik Salvén kom till Halmstad som museiföreningens intendent 1928, och var senare landsantikvarie i Hallands län. Som sådan föll det på hans lott att vara kulturhistorisk kontrollant vid de följande decenniernas många utgrävnings- och restaureringsprojekt. Salvén var fram till sin avgång 1954 en centralgestalt inom den halländska kulturminnesvården, och han värnade inte minst om det kyrkliga kulturarvet. Han såg exempelvis till att det fanns en särskild avdelning för kyrklig konst på det nya museum i Halmstad som stod klart 1933.[24]

Under mellankrigstiden uppmärksammades många av landskapets fästningar och kyrkoruiner, och flera stora utgrävnings- och konserveringsprojekt initierades. År 1922 inleddes arbeten på Varbergs fästning, 1928 på Lagaholm och 1937 på borgen i Falkenberg.[25] 1930 iordningställdes ruinen av Träslövs gamla kyrka, och samma år undersöktes lämningarna av Knäreds medeltidskyrka.[26] 1934

21 Stenung 1925:202.
22 W. Anderson 1929:185.
23 Jacobsson 1932.
24 Tornehed 1986; 1989; Langö 1993. En kyrksal fanns även på det år 1934 nyordnade museet i Varberg, men detta museum var mer inriktat på Nordhallands historia och landskapets lantbrukshistoria (Sandklef 1935).
25 Tell 1925; Salvén 1929; 1939a.
26 Tell 1931; H. Nilsson 1932a.

Fig. 8:5: Erik Salvén (Foto från Länsmuseet Halmstad).

Fig. 8:6. Bild från friläggandet av kyrkoruinen i Övraby 1935-1936 (Bild: ATA).

konserverades Gödestads kyrkoruin, och 1935-1936 ruinen av Övraby kyrka.[27] I Halmstad grävdes lämningar efter stadens gråbrödrakloster fram 1932, och efter svartbrödraklostret 1937.[28] I Varberg undersöktes 1936 Ny Varbergs kyrka, och strax därefter inleddes arbeten vid Gamla Varbergs kyrka.[29]

Salvéns tid som landsantikvarie präglades också av intensiv kyrklig restaureringsverksamhet. Den underliggande tanken var att tona ner 1800-talsinslagen och lyfta fram det gamla. I ett par fall ledde detta till att tidigare övergivna medeltidskyrkor åter togs i bruk. År 1922 väcktes förslag om att återställa den gamla S:t Laurentii-kyrkan i Falkenberg, och efter en restaurering 1926-1928 kunde byggnaden återinvigas. Medeltidskyrkan används nu parallellt med den kyrka som byggdes på 1890-talet.[30] På 1890-talet uppfördes också en ny kyrka i Hanhals, men denna byggnad ödelades i en brand år 1936. I valet mellan att återuppbygga den gamla eller den nya kyrkan, vägde Salvéns argument för återställande av den gamla tungt. Efter en omfattande renovering 1939-1940 kunde medeltidskyrkan åter tas i bruk som församlingskyrka.[31] Vid restaureringar och renoveringar strävade man efter att betona kyrkornas kulturhistoriska kontinuitet, till exempel genom att frilägga efterreformatoriska takmålningar och återföra äldre inventarier till kyrkorummet. Man försökte även förstärka den medeltida prägeln i kyrkor där detta var möjligt. Vid renoveringar i Slättåkra och Holms kyrkor 1935-1936 respektive 1936-1938 rekonstruerades exempelvis kyrkans tidigare rivna triumfbågar, och nya kryssvalv slogs i koret.[32] Salvén var även antikvarisk kontrollant vid restaureringen av stadskyrkan i Halmstad 1938-1941. Han ville lyfta fram det som han uppfattade som byggnadens gotiska prägel, och avlägsna spåren av den hårdhänta renovering som kyrkan genomgick 1869-1872. Arbetena innebar bland annat att det slogs nya tegelvalv i mittskeppet, och att mittskeppets klerestoriefönster avlägsnades.[33] Salvén tog även initiativ till att den rivna träkyrkan från 1700-talet i småländska Lidhult fick återuppstå i Tylösand i Halland. År 1950 stod anläggningen, nu betitlad S:t Olofs kapell, klar för invigning.[34] Salvén hade också ambitioner att förmedla kulturhistorisk kunskap till allmänheten, och notiser om aktuella kyrkorestaureringar infördes regelbundet i *Vår bygd*. År 1940 lät han i denna tidskrift publicera en översikt över

27 Salvén 1935; 1937a.
28 H. Nilsson 1933; 1934; S. A. Nilsson 1968:128ff.
29 Sandklef 1937; 1938; 1963:48ff, 101ff.
30 Salvén 1945:28f; Bergfast 1992.
31 Salvén 1938a; 1941a; Tornehed 1986:23ff.
32 Salvén 1937b; 1939b.
33 Salvén 1942; Kollberg 1996:177ff.
34 Salvén 1951.

de halländska kyrkornas medeltida arkitektur.[35] Även om ny kunskap tillkommit sedan dess, utgör denna 20-sidiga artikel fortfarande ett centralt arbete inom halländsk kyrkoforskning.

LOKALHISTORIA I DEN AKADEMISKA PERIFERIN

Sammanfattningsvis kan perioden 1920-1950 karaktäriseras av att studiet av landskapets kyrkor genomgick en antikvarisk professionalisering, och att kunskapsproduktionen låg i fas med den aktuella vetenskapliga diskursen. *Vår bygd* var under denna tid den ledande tidskriften för halländsk hembygdsforskning, och redaktörskapet delades mellan Erik Salvén i Halmstad och chefen på Varbergs museum, Albert Sandklef. I detta forum förmedlades en vetenskapligt skolad syn på landskapets kyrkoarkitektur till allmänheten. Om hembygdsrörelsen, den museala verksamheten och det antikvariska arbetet än så länge hade manifesterat sig i endräkt, skedde på 1950-talet en uppsplittring mellan olika intressenter på det historiska området. Varbergs museum var först ut genom att år 1950 börja ge ut en egen årsbok. *Vår bygd* återgick 1961 till att bli årsskrift för Nordhallands hembygdsförening.[36] Samtidigt började länsmuseet i Halmstad ge ut årsskriften *Halland*. I samtliga dessa tidskrifter har det sedan dess publicerats en rad beskrivningar av enskilda kyrkor. Några av dem har hållit god kvalitet (till exempel de som författats av C. M. Andersson), men en gemensam nämnare är att de, med några få undantag, författats av personer utan formell akademisk utbildning inom det antikvariska området. Den professionella antikvariska verksamheten har å sin sida länge låtit sig nöja med att skriva sina rapporter över genomförda arkeologiska, byggnadsarkeologiska och kyrkoantikvariska undersökningar för arkivet, och relativt få redogörelser har nått en bredare publik.[37] Detta har sannolikt bidragit till att förskjuta Hallands kyrkor till en akademiskt undanskymd plats på ett forskningsfält dominerat av lokalhistoria.

Hallands kyrkor har inte väckt något större vetenskapligt intresse utanför landskapets gränser. Endast två band av det konsthistoriska inventeringsverket *Sveriges kyrkor* behandlar halländskt material, och en översiktlig presentation har publicerats inom ramen för forskningsprojektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv*

35 Salvén 1940.

36 I perioden 1957-1960 hade årsskriften namnet *Halland Vår bygd*.

37 Som exempel på publicerade artiklar om antikvariska insatser vid medeltida kyrkor eller kapell kan nämnas t.ex. Lundborg 1975; Arne Andersson 1977a; Darwall & Petersen 1980; E. Rosengren 1988; B. Petersen 1992; Bjuggner & Rosengren 1996.

och Bebyggelsehistoria.[38] Landskapets dopfuntar har undersökts av Sven Axel Hallbäck, landskapets medeltida träskulptur har behandlats av Lena Liepe och Inga Lindén Nilsson, och kalkmålningsmaterialet har publicerats i *A Catalogue of Wallpaintings*.[39] Landskapets kyrkor har heller inte intagit någon framträdande plats inom den medeltidsarkeologiska forskningen. Stadskyrkomaterialet redovisas kortfattat i projektet *Medeltidsstadens* monografier.[40] Halländskt kyrkomaterial ingår också i Jacobsens och Wienbergs avhandlingar om romanska västtorn i Östdanmark respektive gotiseringen i det medeltida Danmark.[41] De arbeten som specifikt befattat sig med medeltida halländskt material har dock som regel haft andra fokus än kyrkorna.[42]

38 Lindgren 1979; Bennett & Forsström 1980; I-M. Nilsson 2002.
39 Hallbäck 1969; L. Liepe 1995; Lindén Nilsson 2007; CWP I-IV.
40 Augustsson 1980:13f, 53f; Broberg 1980:13ff, 34f; 1982:16f, 34f; Redin 1982:10, 18; 1983:12, 20, 29ff.
41 Jacobsen 1993; Wienberg 1993a.
42 T.ex. Augustsson 1985; Bjuggner 1999; Lundqvist 2000; Nicklasson 2001; Rosén 2004a; Svedberg & Jonsson 2006; Lihammer 2007.

Skummeslövs kyrka, september 2008.
Foto och bildbearbetning: förf

9. HALLANDS KYRKOR – EN ÖVERSIKT

Hallands kyrkor präglas idag i hög grad av 1800-talets nystilar. Redan under senare delen av 1600-talet hade en del kyrkor i norra Halland förlängts österut, men det var först i perioden 1760-1835 som denna typ av förändring blev riktigt vanlig. Ombyggnaden innebar som regel att både kyrkans yttre och inre omdanades i nyklassicistisk stil. Längre fram på 1800-talet blev det vanligt att medeltidskyrkorna revs helt, och ersattes med nybyggnader. Vid 1800-talets mitt fick de nybyggda kyrkorna ofta nyklassicistiska eller nyromanska drag, men under århundradets senare del kom i stället nygotiken att dominera.[1] Den medeltida arkitekturen är därför idag inte särskilt framträdande, men medeltida murverk bevaras ändå i närmare hälften av landskapets kyrkor. I 20 kyrkor återstår medeltida murpartier i mer än en byggnadsdel (i 15 av fallen rör det sig om långhus och kor, i de övriga långhus och någon annan byggnadsdel), och i ytterligare 23 kyrkor återfinns det i någon enstaka del av kyrkan (oftast i västra delen av långhuset i kyrkor som blivit östförlängda). I Halland finns det också tre kyrkoruiner med synliga murar ovan mark, nämligen Gamla Varberg, Gödestad och Övraby (fig. 9:1 samt tabell 9:1).

TRÄKYRKOR OCH ANDRA TIDIGA KYRKOR

I samband med arkeologiska undersökningar har det i vissa fall framkommit spår av medeltida träkyrkor.[2] Hösten 2005 påträffades direkt norr om den nuvarande kyrkogården i Tölö 23 stycken stolphål, som tolkats som rester av en tidigmedeltida träkyrka (fig. 9:2). Byggnaden hade närmast kvadratisk grundplan, och någon särskild korutbyggnad kunde inte påvisas. Fördelningen av stolphål indikerar att mittpartiet kan ha varit förhöjt. I söder framkom spår av en ingång. Norr om den förmodade kyrkan låg en brunn, men det har inte säkert kunnat fastställas att de båda anläggningarna varit samtida. Under golvet och utanför byggnaden påträffades fem gravläggningar av kristen karaktär. Både gravarna och den

1 För mer utförlig information om landskapets eftermedeltida kyrkoarkitektur hänvisas till Dahlberg 2002 samt appendix 1.

2 Här diskuteras endast arkeologiskt undersökta lämningar. Uppgifter om stolpar och träreester som påträffats under kyrkgolven i samband med renoveringar finns även från Slättåkra, Söndrum och Ysby, men då dessa fynd inte blivit vetenskapligt undersökta är det idag svårt att fastställa vad de betyder (jfr Peters 1982:5f, 52ff; C. M. Andersson 1985:4; 1988:5; B. Jansson 1985b:3f; 1992:150f; 1995:14f; 2000:64ff).

Fig. 9:1. Bevaringsgrad av medeltida murverk i halländska kyrkor (häradsgränserna har markerats).

presumtiva kyrkan har daterats till sent 1000-tal eller tidigt 1100-tal.[3] Vid en undersökning år 1960 under torget i Kungsbacka påträffades spår efter en senmedeltida träkyrka. Det var fråga om en rektangulär anläggning på syll, där den ursprungliga avslutningen i öster inte kunde fastsällas med säkerhet. Träkyrkan har senare under medeltiden ersatts med en stenkyrka på samma plats.[4]

3 Artelius & Nordin 2007:7ff, 29ff, 41ff.
4 Tornehed 1961:16ff.

Tabell 9:1. (se följande uppslag) Översikt över de halländska medeltidskyrkorna. Bevaringsgrad 0 innebär att inget eller mycket lite medeltida murverk har bevarats, 1 att medeltida murverk återstår i någon byggnadsdel, 2 att medeltida murverk ingår i flera byggnadsdelar och 3 att kyrkan står som ruin. Planform 0 innebär att planformen är okänd, 1 innebär att kyrkan haft smalare, absidförsett kor, 2 att kyrkan haft smalare kor med rak östvägg, 3 att kyrkan haft smalare kor med oviss koravslutning, 4 avser salkyrka och 5 kyrka med polygonal koravslutning. I kolumnen vapenhus anges antalet vapenhus samt deras placering (S=söder och N=norr). 0 innebär att uppgift saknas, vilket inte utesluter att kyrkan kan ha haft medeltida vapenhus. I kolumnen tillbyggnad redovisas andra former av tillbyggnader och utvidgningar samt deras läge (Ö=öster, V=väster, N=norr och S=söder). Beträffande valv innebär 0 att kyrkan inte haft murade valv eller att uppgift om valv saknas, 1 att kyrkan haft murade valv i en byggnadsdel (eventuell absid oräknad) och 2 att kyrkan haft murade valv i flera byggnadsdelar. Sammanställningen bygger på uppgifter i appendix 1.

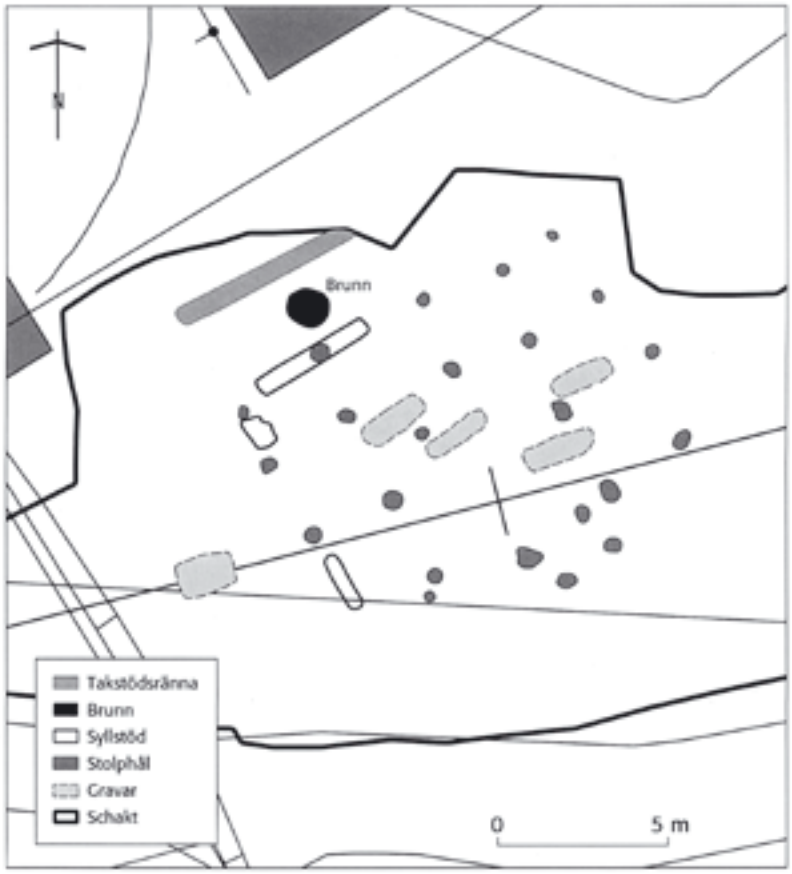

Fig. 9:2. Arkeologisk uppmätningsritning över den förmodade träkyrkan i Tölö. (Bild efter Artelius & Nordin 2007).

Kyrka	*Nr*	*Bevaring*	*Planform*	*Material*	*Torn*	*Vapenhus*	*Tillbyggnad*	*Valv*	*Kommentar*
Abild	51	1	0	Sten		1 (S)		0	
Alfshög	35	0	1	Sten		1 (S)		2	
Asige	52	1	4	Sten		0	Utvidgning (Ö)	0	Troligen salkyrka efter ombyggnad.
Askome	53	0	0	Trä		0		0	
Breared	73	2	4	Sten		1 (S)		0	
Dagsås	36	2	0	Sten		1 (S)		0	
Drängsered	54	0	3	Sten		1 (S)		0	
Eftra	55	0	3	Sten		1 (S)		0	
Eldsberga	74	2	1	Sten		1 (S)	Utvidgning (V)	2	
Enslöv	75	0	1	Sten		1 (S)		0	
Fagered	37	0	3	Sten		1 (S)		0	
Falkenberg, Gamla	38a	2	4	Sten/ Tegel	Gotiskt	0	Kapell (S)? Utvidgning (Ö)	0	Salkyrka efter ombyggnad.
Falkenberg, Ny	38b	0	4	Sten/ Tegel	Gotiskt	0		2	
Fjärås	1	0	1	Sten		2 (S, N)		0	
Frillesås	2	0	0	Sten		1 (S)		0	
Förlanda	3	0	1	Sten		0		0	
Getinge	61	2	1	Sten	Romanskt	1 (S)		0	
Grimeton	21	1	1	Sten		1 (S)		0	
Gunnarp	39	0	0	Trä		0		0	
Gällared	40	0	3	Sten		0		0	
Gällinge	4	1	0	Sten		1		0	
Gödestad	22	3	4	Sten		1 (S)		0	
Halmstad, Övraby	62a	3	1, 2	Sten		1 (S)		2?	Koravslutningen ändrad. Äldre träkyrka.
Halmstad	62b	2	5	Tegel	Gotiskt	1 (N)	Sakristia (N)	2	
Hanhals	5	2	2	Sten		2 (S, N)		0	
Harplinge	63	0	3	Sten		1 (S)		1	
Hasslöv	79	1	2	Sten	Romanskt	1 (S)		2?	
Hishult	80	0	2	Sten		1 (S)		0	
Holm	64	2	1	Sten		1 (S)		0	
Hunnestad	23	0	4	Sten		1 (S)		0	Vapenhusets datering oviss.
Idala	6	1	4	Sten		0		0	
Kinnared	65	1	4	Sten		1 (S)		0	
Knäred	81	0	2	Sten	Romanskt	1 (S)		0	Tornets datering oviss.
Krogsered	56	0	0	Trä		0		0	
Kungsbacka	7	0	4	Sten		1 (S)	Utvidgning (S)	0	Absidsal. Äldre träkyrka.

Kyrka	*Nr*	*Bevaring*	*Planform*	*Material*	*Torn*	*Vapenhus*	*Tillbyggnad*	*Valv*	*Kommentar*
Kvibille	66	2	3	Sten		1 (S)		0	
Källsjö	41	0	3	Sten		1		0	
Köinge	42	0	2	Sten		1 (S)		0	
Laholm	82	1	2	Tegel	Gotiskt	2 (S, N)		1	
Landa	8	1	2	Sten		1		1	
Lindberg	24	0	0	Sten		0		0	
Lindome	9	0	0	Sten		1 (S)		0	
Ljungby	43	0	1	Sten		1 (S)		0	
Morup	44	1	3	Tegel		1 (S)		0	
Nösslinge	25	0	0	Trä		0		0	
Okome	45	0	1	Sten		1 (S)		0	
Onsala	10	2	0	Sten		1 (S)		0	
Rolfstorp	26	1	1	Sten		2 (S, N)		0	
Ränneslöv	83	1	1	Sten	Gotiskt	1 (S)		2	Tornets datering oviss.
Rävinge	67	1	1	Sten		1 (S)		0	
Sibbarp	46	2	3	Sten		1 (S)		0	
Skrea	57	0	2	Sten		1 (S)		0	
Skummeslöv	84	2	1	Sten	Romanskt	1 (N)		1	
Skällinge	27	1	2	Sten		1		0	
Släp	11	0	0	Sten		0		0	
Slättåkra	68	2	1	Sten		1 (S)		0	
Slöinge	58	0	3	Sten		1 (S)		0	
Snöstorp	76	0	4	Sten		1 (S)	Utvidgning (Ö)	2	Salkyrka efter ombyggnad.
Spannarp	28	1	2	Sten		1 (S)		0	
Stafsinge	47	0	2	Sten		1 (S)		0	
Stamnared	29	0	0	Sten		0		0	
Steninge	69	1	2	Sten		1 (S)		0	
Stråvalla	16	1	4	Sten		0		0	
Svartrå	48	1	0	Sten		1 (S)		0	
Sällstorp	17	1	4	Sten		1 (S)		0	
Söndrum	70	2	2	Sten		1 (S)	Utvidgning (V)	2	
Tjärby	85	0	2	Sten/ Tegel		1 (S)	Utvidgning (V)	2	
Torpa	30	2	2	Tegel		1 (S)		0	
Torup	71	0	2	Sten		1 (S)		1	
Träslöv	31	0	1	Sten		1 (S)		1	
Trönninge	77	0	2	Sten		1 (S)		1	
Tvååker	32	0	2	Sten		1 (S)		0	
Tölö	12	0	0	Sten		1 (S)		0	Äldre träkyrka.
Tönnersjö	78	2	2, 1	Sten		2 (S, N)		2	Koravslutningen ändrad.

Kyrka	*Nr*	*Bevaring*	*Planform*	*Material*	*Torn*	*Vapenhus*	*Tillbyggnad*	*Valv*	*Kommentar*
Ullared	49	0	2	Sten		1 (S)		0	
Valinge	33	0	3	Sten		1 (S)		0	
Vallda	13	1	2	Sten		1		0	
Vapnö	72	1	1	Sten		1 (S)		0	
Varberg, Gamla	34a	3	5	Sten	Gotiskt	1 (S) Kapell?	Sakristia (N) Utbyggnad (N) Utvidgning (Ö)	2	Polygonalt kor efter ombyggnad.
Varberg, Ny	34b	0	5	Tegel		0		2	
Veddige	18	0	3	Sten		0		0	
Veinge	86	2	1	Sten		2 (S, N)	Utvidgning (V)	2	
Vessige	59	0	1	Sten		0		0	
Vinberg	50	0	1	Sten		1 (S)		0	
Växtorp	87	2	2	Sten	Romanskt	1 (S)		2	
Värö	19	0	2	Sten		0	Utvidgning (V)?	0	
Ysby	88	2	2	Tegel	Romanskt	1 (S)		2	
Årstad	60	0	0	Sten		1 (S)		0	
Ås	20	1	3	Sten		0		0	
Älvsåker	14	1	0	Sten		0		0	
Ölmevalla	15	0	0	Sten		1 (S)		0	
Östra Karup	89	2	1	Sten	Romanskt	1 (N)		2	

I Halmstad/Övraby och Laholm vittnar tidigmedeltida gravläggningar om tidiga kyrkobyggnader. I samband med en forskningsundersökning i Övraby kyrka år 1978 påträffades 14 gravar med en orientering som avvek från den romanska stenkyrkans. Detta indikerar att denna byggnad haft en föregångare i trä.[5] I Laholm rör det sig av allt att döma om en större kristen gravplats som varit i funktion samtidigt med stadskyrkan. Gravplatsen låg invid Lagaholms fästning, en knapp kilometer från Laholms stadskyrka. De första gravarna påträffades omkring 1930 i samband med restaureringen av Lagaholms fästningsruin, men platsen har även undersökts på 1970- och 1990-talen.[6] Vid undersökningen 1992 framkom ett dike som sannolikt utgjort gravområdets norra begränsning. Begravningsplatsens yta har beräknas till minst 2500 m², och uppskattningsvis har mellan 2000 och 5000 individer gravlagts där.[7] Den har förmodligen nyttjats från medeltidens början och fram till 1400-talet, och sannolikt har det funnits någon form av kyrklig byggnad i anslutning till gravplatsen.[8] I samband med

5 Augustsson 1980:14; Bjuggner 2006.
6 H. Nilsson 1932b; Tilly 1980; Rosén 1991; Anberg 1994; 2003.
7 Anberg 2003:36.
8 Anberg 1994:15; 2003:36.

grävningsarbeten 1931 skall rester av grundmurar ha påträffats i området, men inga mer specifika uppgifter om dessa fynd är idag tillgängliga.[9]

I ytterligare några fall finns det indicier på medeltida träkyrkor i det skriftliga materialet. Från 1100-talets tredje fjärdedel finns det uppgifter som refererar till en kyrklig byggnad i Hov, och förmodligen är det Hov i Ysby socken som avses.[10] Den medeltida kyrkan i Ysby är emellertid av tegel, och bör därför tidigast ha uppförts på 1200-talet. Den kyrka som åsyftas bör därför vara en föregångare till denna. I Askome, Gunnarp, Krogsered och Nösslinge var kyrkorna ända fram i nyare tid av trä, och det är troligt att dessa socknar haft träkyrkor även under medeltiden. Nösslinge och Gunnarp har fortfarande kvar sina träkyrkor, uppförda år 1688 respektive 1755-1756, medan de i Askome och Krogsered ersatts med byggnader i sten år 1779-1780 respektive 1815-1819.

BYGGNADSMATERIAL OCH PLANFORM

I flertalet socknar hade det dock under medeltiden uppförts murade kyrkor. De allra flesta var uppförda av kluven och tuktad sten. I Skummeslövs kyrka kan man se hur det äldsta fogbruket strukits ut för att skapa en jämn yta, och på flera platser i kyrkan, både in- och utvändigt, finns spår av kvaderritsningar.[11] Som regel har murstenar i hörnpartier, fönster- och portalomfattningar blivit föremål för noggrannare bearbetning. Tegel har i mindre utsträckning använts som byggnadsmaterial. Fyra kyrkor på landsbygden har helt eller delvis uppförts i detta material: Morup, Tjärby, Torpa och Ysby, men materialet har annars varit vanligast i städerna. Kyrkorna i Laholm, Halmstad och Ny Varberg var förmodligen helt byggda i detta material, och så även delvis kyrkorna i Gamla och Nya Falkenberg.

Flertalet av de medeltida kyrkorna hade en planform som bestod av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor, som antingen varit absidförsett eller rakt avslutat. I denna framställning har jag räknat med 22 kyrkor med absid och 24 med rak koravslutning. Ytterligare 13 kyrkor har haft smalare korparti med oviss östavslutning (fig. 9:5 samt tabell 9:1). Det är dock endast vid kyrkorna i Eldsberga, Holm, Skummeslöv, Slättåkra, Tönnersjö och Veinge som absiderna har bevarats.

I två fall har koravslutningens utformning förändrats. I Halmstad/Övraby har absiden tagits bort i ett senare skede, och i Tönnersjö har den tillfogats sekundärt.[12] Nio kyrkor har förmodligen från början uppförts som salkyrkor.

9 H. Nilsson 1932b; Anberg 2003:38
10 För referenser och utvidgad diskussion, se kapitel 7, fotnot 222.
11 Bjuggner & Rosengren 1996:107.
12 Salvén 1937a:32ff; Augustsson 1980:14; Bjuggner 1990.

Fig. 9:3. I Övraby kyrka kan man se hur murverkets stenar spjälkats med hjälp av kilar. Foto från utgrävningen 1935-1936 (Bild: ATA).

Fig. 9.4. Alfshögs gamla kyrka, en absidkyrka utan stentorn. Byggnaden revs i samband med uppförandet av en ny kyrka 1901-1903 (äldre fotografi, Länsmuseet Halmstad).

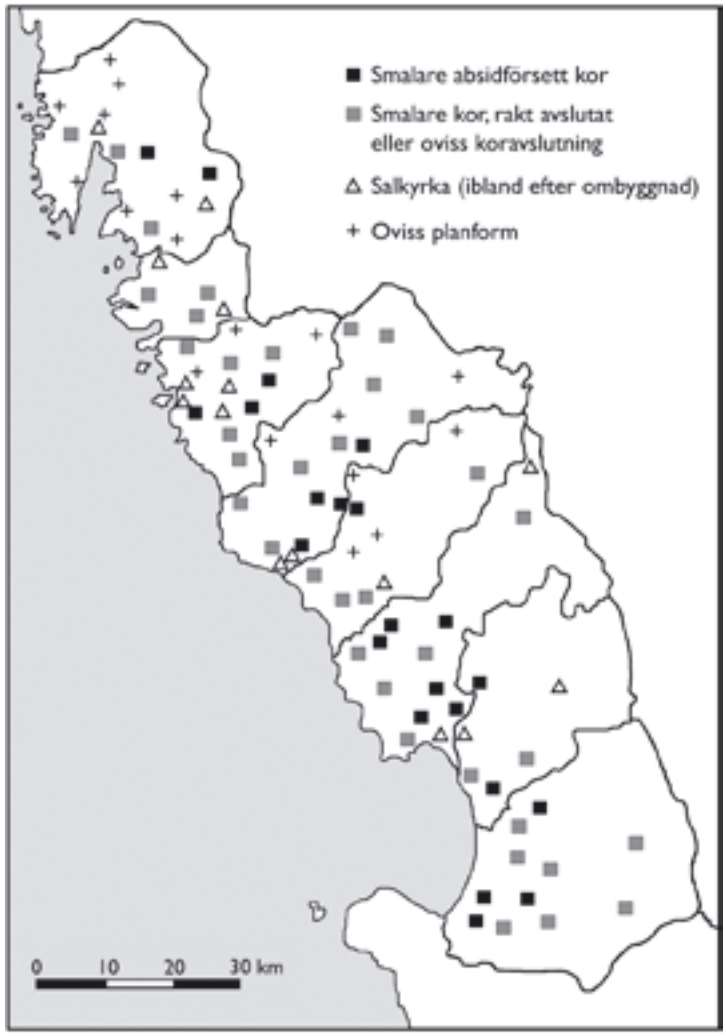

Fig. 9:5. De halländska kyrkornas medeltida planform.

Stadskyrkan i Kungsbacka hade en ovanlig utformning med ett rektangulärt långhus utan särskilt kor, men med absidial östavslutning. Kyrkorna i Gamla Falkenberg, Snöstorp samt förmodligen Asige fick salkyrkoplanform i samband med senmedeltida ombyggnader.[13] De medeltida lantkyrkorna tycks alla ha varit enskeppiga, men stadskyrkorna i Halmstad och Ny Varberg hade tre skepp. Likaså har polygonala koravslutningar endast förekommit vid stadskyrkor. S:t Nikolai-kyrkan i Halmstad har ett sexsidigt avslutat kor, och kyrkan i

13 I Asige utvidgades östpartiet ytterligare en gång 1806, varvid den medeltida koravslutningen gick förlorad (Augustsson 1978c).

Fig. 9:6. Medeltida kyrkoutvidgningar.

Ny Varberg har haft tresidig koravslutning. Kyrkan i Gamla Varberg fick tresidig koravslutning i samband med en senmedeltida ombyggnad. Medeltida utvidgningar är svåra att belägga på grund av sentida rivningar och tillbyggnader, men det finns indikationer på att tio kyrkor utökats under medeltiden. Byggnaderna har förlängts både öster- och västerut (fig. 9:6 samt tabell 9:1). Det enda exemplet på någon annan form av utvidgning är Kungsbacka kyrka, som man försökt bredda genom att flytta ut sydväggen.[14]

14 Tornehed 1961:21.

MEDELTIDA VÄSTTORN

En del halländska kyrkor har varit försedda med medeltida västtorn. Många är numera helt eller delvis rivna, och är därför svåra att tidfästa. Det är ibland även komplicerat att skilja mellan västtorn och västförlängningar. Här har tornen i Getinge, Hasslöv, Skummeslöv, Våxtorp, Ysby och Östra Karup bedömts vara från äldre medeltid, och även tornet i Knäreds kyrka har med viss reservation räknats till denna kategori (fig. 9:7 samt tabell 9:1).[15] Till den senmedeltida perioden har tornen i Gamla och Nya Falkenberg, Laholm, Gamla Varberg och Halmstad hänförts (tornet i S:t Nikolai-kyrkan i Halmstad har uppförts över mittskeppets västände). Dateringen av tornet i Ränneslöv är osäker, men anläggningen har här räknats till det gotiska beståndet.[16] I Halland tog tornbyggandet i sten fart under 1700-talets andra hälft, men murade torn har uppförts även på 1600-talet. Det kan inte uteslutas att några av dessa torn (där flertalet nu är rivna) kan ha tillkommit redan under medeltiden.[17] Många halländska kyrkor hade på 1700- och 1800-talen vidbyggda trätorn, och det är möjligt att kyrkor även under medeltiden kan ha haft tornbyggnader i trä. I Halmstad/Övraby har det vid kyrkans västände påvisats rester av en stensyll till ett förmodat trätorn.[18] Eftersom Övraby kyrka revs på 1560-talet bör detta alltså vara från medeltiden.

De medeltida västtornen uppvisar en intressant fördelning i landskapet. Med några enstaka undantag återfinns alla tidigmedeltida torn i sydligaste Halland, och alla senmedeltida torn vid stadskyrkor. I det romanska beståndet utgör de så kallade breda västtornen en distinkt grupp.[19] Denna typ av torn har funnits i Getinge, Hasslöv, Skummeslöv, Våxtorp och Östra Karup. Med tanke på kyrkornas bevaringsgrad är det idag ofta svårt att bedöma huruvida västtornen ingått

15 Sammanställningar av romanska västtorn har också gjorts av Jacobsen och Wienberg, och enligt deras bedömning har det funnits tio sådana i Halland (Jacobsen 1993:159f; Wienberg 1993a:103). Förutom de ovan angivna har de även räknat med romanska torn i Tönnersjö, Veinge och Gamla Varberg. Frågan om den västligaste långhustravén i Tönnersjö varit ett nedbrutet torn eller en västförlängning kunde inte avgöras vid den byggnadsarkeologiska undersökning som gjordes 1990 (Bjuggner 1990), och kyrkan utgår av denna anledning. Beträffande Veinge kunde det vid en byggnadsarkeologisk undersökning 2002 konstateras att det förmodade romanska västtornet troligen varit en senmedeltida västförlängning (Ericsson 2002). För tornet i Gamla Varbergs kyrka har en datering till tiden omkring 1300 föreslagits (Sandklef 1963:50ff), och tornet räknas här som en gotisk anläggning.

16 Wienberg har bedömt tornen i Gamla och Nya Falkenberg, Laholm, Halmstad och Ränneslöv som gotiska anläggningar (Wienberg 1993a:105).

17 Äldre murade torn har exempelvis funnits i Värö (belagt 1654), Eftra (belagt 1662), Ljungby (belagt i slutet av 1600-talet), Lindberg, Träslöv och Tölö (belagda 1729).

18 Augustsson 1980:14; Bjuggner 2006.

19 Med ”brett västtorn” avses här torn som är dubbelt så breda (i nord-sydlig riktning) som de är långa (jfr Sundnér 1989:192).

Fig. 9:7. Medeltida murade västtorn.

i kyrkans ursprungliga byggnadsplan eller om de tillfogats sekundärt. Det breda västtornet i Skummeslöv skulle exempelvis kunna vara primärt, medan det i Östra Karup bör ha tillfogats i ett senare skede.[20] Kyrkorna i Halmstad, Ny Falkenberg

20 Vid en byggnadsarkeologisk undersökning i Skummeslövs kyrka kunde det inte beläggas att tornet skulle vara sekundärt tillfogat (Bjuggner & Rosengren 1996:106f). I Östra Karup har iakttagelser i samband med ett ras 1916 visat att tornbyggnaden bör ha varit senare tillbyggd (Ewald 1923:17ff). I ytterligare några kyrkor finns det drag som kan antyda en kronologisk skillnad mellan långhus och torn. I Våxtorp varierar murtjockleken i de båda byggnadsdelarna, och i Ysby är tornet av granit/gnejs medan kyrkan i övrigt är uppförd i tegel. Jacobsen har uppfattat även dessa torn som sekundärt tillfogade (Jacobsen 1993:160).

Fig. 9:8. Det romanska kyrktornet i Östra Karup. Tornet är delvis återuppmurat efter ett ras 1916. Många av de medeltida tornen i Halland försågs under nyare tid med spånklädda huvar och spiror (Foto: förf., sept. 2008).

och Gamla Varberg har sannolikt från början planerats med torn, men det är omtvistat huruvida tornet i Gamla Falkenberg varit ursprungligt eller tillbyggts senare.[21] I Laholm tillfogades det breda, kvadratiska västtornet på 1400-talet.

Hur tornen brukats under medeltiden är en svårbedömd fråga. Inga spår av herrskapsläktare eller altare har kunnat konstateras, och de få arkeologiska undersökningar som gjorts har heller inte kunnat påvisa några medeltida gravläggningar. Det finns emellertid inget som utesluter att sådana kan ha funnits.[22] Senare ombyggnader gör också frågan om tornbågar och västingångar problematisk att besvara, men i Gamla Varbergs kyrka har det funnits en västingång till tornet.

VAPENHUS

Vapenhus tillhörde den senmedeltida sockenkyrkans gängse utformning. Det finns indikationer på vapenhus från 72 kyrkor (tabell 9:1), men det är endast i Breared, Dagsås, Hanhals, Onsala och Torpa som byggnaderna har bevarats.[23] Vapenhusen har vanligen placerats framför ingången i långhusets sydvästra del. Nordligt belägna vapenhus har funnits i stadskyrkan i Halmstad samt i Skummeslöv och Östra Karup. Dubbla tillbyggnader på långhusets nord- och sydsidor har funnits i Fjärås, Hanhals, Laholm, Rolfstorp, Tönnersjö och Veinge. Eftersom flertalet av dessa tillbyggnader inte bevarats, är det idag svårt att bedöma om det förelegat några kronologiska skillnader, och om båda byggnaderna använts som vapenhus eller om de också haft andra funktioner.[24] Flertalet

21 Rosengren har betraktat tornet som sengotiskt medan Redin hävdat att det kan vara primärt (E. Rosengren 1980:2; Redin 1983:29f).

22 Under nyare tid har bottenvåningarna i flera äldre tornbyggnader utnyttjats som adliga gravkammare. I Ljungby användes tornets bottenvåning på 1600-talet som gravkammare för godset Hällerup, och i Skummeslöv disponerades utrymmet på 1700-talet av Skottorps slott (C. M. Andersson 1994:6, 13; Bjuggner & Rosengren 1996:111).

23 Vapenhuset i Dagsås är återuppbyggt efter en brand år 1912. Eventuellt ingår även murpartier från äldre vapenhus i den södra tillbyggnaden i Våxtorps kyrka och i Tönnersjö kyrkas korsarmar.

24 Tillbyggnaderna var ofta inte helt likformiga. I Hanhals och Veinge var till exempel de norra vapenhusen större än de södra, medan det i Rolfstorp var tvärtom. I nyare tid har tillbyggnaderna ofta haft olika funktioner. I Veinge användes den norra tillbyggnaden på 1700-talet som sakristia (prosten Alsings beskrivning år 1796 i avskrift av Sven Ljung, Veinge kyrkoarkiv i LLA), och under det norra vapenhuset i Tönnersjö fanns på 1700-talet och fram till 1855 ett gravkor för godset Stjernarp (Ekström 1985:52f). Inte sällan är även terminologin alternerande. Osbeck benämner exempelvis det år 1601 tillbyggda gravkoret på Våxtorps kyrkas norra sida omväxlande som kapell, vapenhus och sakristia (”den hvälfda grafven under *Capellet* eller norra vapnhuset”, samt i en tillhörande not: ”kallas Sakerstian i räkenskapsboken 1700”, Osbeck 1922:287).

Fig. 9:9. Hasslövs medeltida kyrka revs med undantag av tornet på 1860-talet, men denna avbildning från slutet av 1700-talet visar att byggnaden haft ett vapenhus på sydsidan med en fasad som artikuleras med gavelblinderingar. På långhusets östsida kan spår av en trappgavel anas. Tornspiran med sin utpräglade barockkurvatur tillkom sannolikt vid en ombyggnad 1708 och finns fortfarande kvar (bild efter Osbeck 1922).

vapenhus togs bort på 1800-talet, då många av dem tycks ha varit i dåligt skick. Genom att riva vapenhuset och flytta huvudingången till kyrkans västsida vann man dessutom välbehövligt bänkutrymme på manssidan. Vapenhusens tillkomsttid är som regel svårbedömd, men trappgavlar, spetsbågiga dörromfattningar och gavelblinderingar antyder ibland senmedeltida dateringar. Något eller några av dessa drag har funnits vid stadskyrkan i Halmstad (fig. 8:2) och vid kyrkorna i Hasslöv (fig. 9:9), Hishult, Kvibille, Snöstorp och Tjärby. Sannolikt har flertalet vapenhus uppförts under senmedeltiden, men enstaka vapenhus kan ha tillkommit senare. De eftermedeltida vapenhusen har ofta varit byggda av trä eller korsvirke, men även murade konstruktioner har förekommit. På 1800-talet uppfördes ibland enklare vapenhus eller vindskydd framför de nyupptagna västingångarna.

SAKRISTIOR OCH KAPELL

Medeltida sakristior har varit mycket sällsynta i Halland. Sockenkyrkor på landsbygden tycks inte alls ha haft några sådana, men här bör en reservation göras beträffande möjliga sakristiefunktioner hos kyrkor med dubbla vapenhus. De enda säkert belagda medeltida sakristiorna har funnits vid stadskyrkorna i Halmstad och Gamla Varberg, men båda är numera rivna. I Gamla Varberg tillkom sakristian i samband med en större ombyggnad av kyrkans korparti. Vid en arkeologisk undersökning 1936-1937 påträffades innanför tröskeln till sakristian en tegelmurad grav, i vilken den döde lagts i en tennbeslagen träkista. Den tillhörande inskriftsförsedda gravstenen daterar graven till år 1369, och sakristian måste

alltså ha tillkommit före denna tidpunkt.[25] Huruvida sakristian i Halmstad tillhört byggnadens ursprungliga plan, eller om den tillfogats senare, är mera oklart. Brusewitz avbildning från mitten av 1800-talet visar att sakristian haft en rikt artikulerad fasad med tre dubbelkopplade spetsbågiga fönster, samt ett gavelröste med trappgavel och blinderingar (fig. 8:2).[26]

Även externa kapell har varit sällsynta i Halland, och liksom sakristiorna tycks de ha varit förbehållna stadskyrkorna. När S:t Laurentii-kyrkan i Gamla Falkenberg utvidgades under senmedeltiden ingick en numera riven utbyggnad på sydsidan i byggplanen. Tillbyggnaden var förmodligen avsedd som kapell, och var förbunden med långhuset genom en bred, spetsbågig portal.[27] En liknande tillbyggnad på sydsidan fick kyrkan i Gamla Varberg när byggnaden utvidgades på 1300-talet. Rummet har kommunicerat med långhuset genom en bred öppning, och vid östväggen fanns ett altare (fig. 9:10). Det har även varit tillgängligt utifrån, och har därför tolkats som ett vapenhus med kapellfunktioner.[28] I Gamla Varbergs kyrka fanns även en 12 x 12,5 m stor, senmedeltida utbyggnad på långhusets norra sida. Rummet hade murade valv och en ugn i den nordöstra delen. Tillträdet skedde genom en separat ingång i väster, och tillbyggnaden har sannolikt inte stått i förbindelse med kyrkan. Rummets funktion är oklar, men en tolkning är att det kan röra sig om ett helgeandshus.[29]

VALV

Det finns indikationer på att 24 halländska kyrkor haft medeltida murade valv, men mindre än hälften av dem har bevarats till vår tid (fig. 9:11 samt tabell 9:1). Normalt sett var det fråga om fyrkupiga ribbvalv av tegel. Stjärnvalv har förekommit, men har varit sällsynta. I koromgången i S:t Nikolai-kyrkan i Halmstad finns fyra stjärnvalv, och ett dylikt valv fanns tidigare också i den östligaste långhustravén i Östra Karups kyrka.[30] Det vanligaste var att kyrkans kor och långhus fick valv, men i tornförsedda kyrkor har tornens bottenvåningar ofta varit valvslagna. Tegelvalv var särskilt vanliga i städerna. De senmedeltida kyrkorna i Halmstad, Ny

25 Sandklef 1963:48ff, 64ff.
26 Brusewitz 1952:11. De olika utformningarna av sakristian och vapenhuset kan indikera en kronologisk skillnad mellan de båda byggnadsdelarna. Detta antagande styrks också av en arkeologisk förundersökning från 1987, då det under vapenhuset påträffades profana lager, medan det under sakristian endast fanns gravar (Bjuggner 1994:10f).
27 E. Rosengren 1980.
28 Sandklef 1963:53.
29 Sandklef 1963:53ff.
30 Brunius 1839:2; Brusewitz 1952:58f.

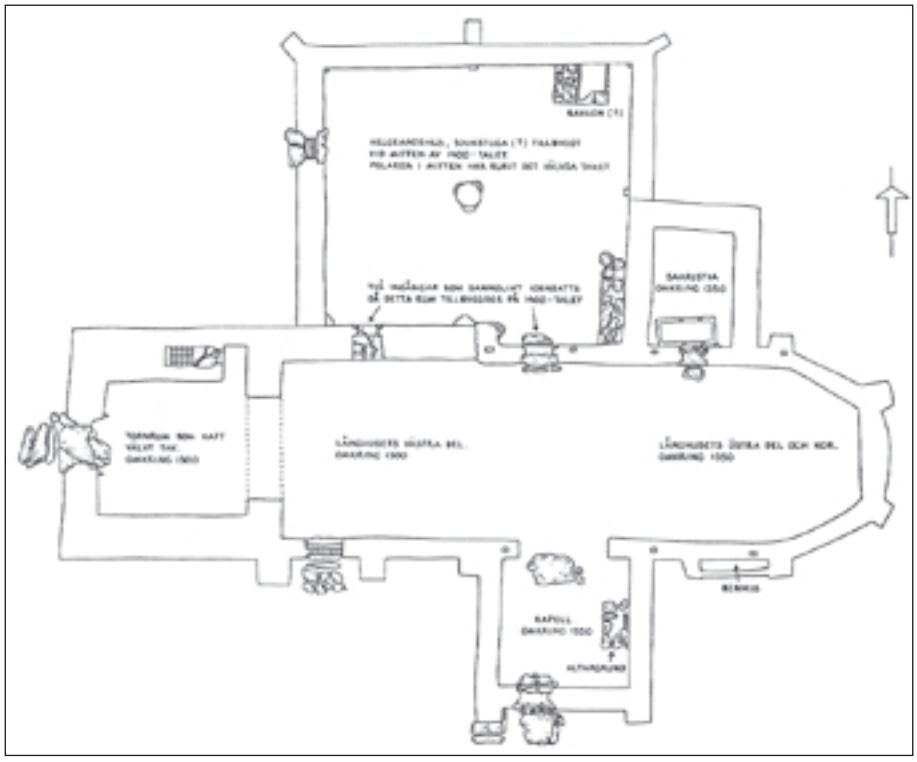

Fig. 9:10. Utgrävningsritning över Gamla Varbergs kyrka (efter Sandklef 1963).

Falkenberg och Ny Varberg var från början planerade med valv. Kyrkan i Gamla Varberg försågs möjligen med valv vid en ombyggnad på 1300-talet. Huruvida koret och långhuset i Laholms kyrka varit valvslagna är ovisst, men det är tänkbart. Kyrkorna i Gamla Falkenberg och Kungsbacka tycks dock ha haft innertak av trä. Valvslagningen torde i huvudsak höra senmedeltiden till, men få valv låter sig närmare tidfästas. I Söndrum påträffades vid en restaurering år 1979 en daterande inskrift i den östligaste långhustravén. Tyvärr är själva årtalet svårtytt. Det har vanligen tolkats som 1428, men bör nog snarare utläsas som 1528 (fig. 9:12).[31] I Ysby kyrka visar bevarade kalkmålningar att korvalvet tillkommit före 1400-talets mitt. Valven i Eldsberga och Östra Karup torde ha tillkommit på 1400-talet eller i början av 1500-talet, eftersom de dekorerats i perioden 1470-1520.

31 Tolkningen av årtalet som 1428 har gjorts av Clara Nevéus, 1. arkivarie vid Riksarkivet (Nevéus 1979, arkivhandling i HMA), och har återgivits i flera sammanhang (Darwall & Petersen 1980:10; C. M. Andersson 1988:9f). I MB uttyds inskriften som 1528 (MB/Söndrum, 8/4 2009), och efter en egen bedömning av inskriften anser jag detta vara den mest troliga tolkningen.

Fig. 9:11. Medeltida valv i halländska kyrkor. Liten markering representerar valv i en travé, stor markering i två eller flera travéer.

PORTALER OCH FÖNSTER

Det vanliga i Halland var att kyrkorna under medeltiden hade två portaler, placerade i långhusets sydvästra respektive nordvästra del. Dubbla långhusportaler har inte enbart förekommit vid kyrkor med smalare korpartier utan också vid salkyrkor. Även stadskyrkorna i Halmstad, Gamla Varberg och Ny Varberg var under senmedeltiden försedda med dubbla portaler. Normalt sett kom den ena långhusportalen så småningom att fungera som huvudingång, en utveckling som förmodligen kan sättas i samband med vapenhusbyggandet. En mer

Fig. 9:12. Inskrift på östra långhusvalvet i Söndrums kyrka. Översättningen lyder ungefär: "Arbetet med detta valv utfördes i Herrens år 1528 (eller möjligen 1428)". (Foto: Lennart Karlsson).

svårbedömd fråga är om, och i så fall när, den andra portalen (vanligen den i norr) tagits ur bruk. I flera fall finns det uppgifter om att nordportaler murats igen först på 1600-, 1700- och 1800-talen, och i Breared och Hanhals är de fortfarande öppna.[32] Detta indikerar att nordportalerna i vissa fall kan ha varit öppna, och i funktion, under såväl senmedeltid som nyare tid.

I stadskyrkorna i Gamla Falkenberg, Ny Falkenberg och Gamla Varberg har sydportalerna haft en relativt östlig placering. Särskilt påfallande är detta i Ny Falkenberg, där kyrkans möjligen enda portal funnits i närheten av koret. Hur vanligt det annars varit med korportaler under medeltiden är en svårbedömd fråga, men förmodligen har de varit relativt sällsynta. I Asige fanns i det under senmedeltiden tillbyggda korpartiet en spetsbågig (numera igensatt) portal i söder,[33] som bör kunna uppfattas som en korportal. Flertalet historiskt belagda koringångar torde dock härröra från nyare tid. Portalupptagningar under nyare tid gör det svårt att avgöra hur vanligt det varit med västportaler under medeltiden. Västportaler har dock funnits vid stadskyrkorna i Halmstad, Gamla Varberg och Övraby. I det senare fallet har portalen möjligen satts igen redan under högmedeltiden.[34]

Spår av fönster av romansk karaktär har konstaterats vid åtskilliga kyrkor. De har funnits på både nord- och sydsidorna i långhus och kor. Vanligen förefaller kyrkorna ha haft 1-2 fönster på vardera sidan i långhuset, och 2-3 fönster i koret, varav ett i öster. Den senromanska tegelkyrkan i Ysby har möjligen haft tre fönster i öster, men detta har varit ovanligt. Rester av kalkmålningar visar att åtminstone två av fönsternischerna varit igensatta under senmedeltiden.[35]

32 Nordportalen i Slättåkra skall ha satts igen år 1671 (C. M. Andersson 1985:6), i Hishult före år 1700 (Salvén 1940:42f) och i Holm någon gång före år 1742 (Bengtsén 1975:9).
33 Augustsson 1978c.
34 Augustsson 1980:14.
35 B. Jansson 1992:153f; 2000:200ff. Det kan inte helt uteslutas att östsidan redan från början varit sluten.

Fig. 9:13. Tegelkyrkan i Torpa. Den tvåsprångiga nordportalen murades igen år 1804.[36] På långhusets mitt syns en igensatt senromansk fönsteröppning. Kyrkan har sockel och en fris under takfoten (Foto: förf., okt. 2006).

Kyrkornas fönsterdisposition har förändrats både under medeltiden och senare. I exempelvis Söndrum och Östra Karup innebar den senmedeltida valvslagningen att romanska fönster blockerades.[37] I kyrkor som inte valvslogs kunde de romanska fönstren förbli i bruk längre. I Skummeslöv försågs ett romanskt fönster på långhusets norra sida under senmedeltiden med en snidad lucka, vilket visar att fönstret vid denna tid inte var igenmurat. I denna kyrka förefaller de romanska fönstren för övrigt ha gått ur bruk först under renässansen, då större ljusöppningar togs upp i både norr och söder.[38] Det finns många uppgifter om att kyrkor på 1600- och 1700-talen varit slutna mot norr, eller hade fler fönster på sydsidan än på nordsidan.[39] 1796 skrev till exempel Osbeck beträffande Hasslövs kyrka: ”Effter gammal vanlighet här i orten lärer icke heller varit något fönster på norra sidan; men nu äro där 2:ne stora

36 Sockenstämmoprotokoll Torpa 30/9 1804 (SLHD, 7/4 2009).
37 Ewald 1923:24; Bjuggner 1987.
38 Bjuggner & Rosengren 1996:107ff.
39 I 1662 års beskrivning omtalas för Gällinge två fönster i söder och ett i norr (Hjortzberg-Nordlund *et al* 1995:10), Idala hade vid samma tid två fönster i söder och ett i norr (Hjortzberg-Nordlund *et al* 1997:6) och Slöinge hade två fönster i söder och ett litet i norr (C. M. Andersson 1990:7). Kinnareds kyrka hade år 1663 två fönster i söder, ett på var gavel och inga i norr (C. M. Andersson 1987a:5). Eldsberga kyrka hade år 1697 tre stora fönster i söder samt två stora och ett mindre i norr (Ekström 1985:12).

Fig. 9:14. Vid en renovering 1952-1953 upptogs tre fönster i östväggen i Ysby kyrka. I två av nischerna påträffades kalkmålningar föreställande biskopar. Målningarna indikerar att nischerna varit slutna under senmedeltiden (Foto: Länsmuseet Halmstad).

fönster på norra sidan, 3 på södra, utom et under tornet".[40] Det skedde alltså en utveckling mot allt slutnare nordsidor, och det är möjligt att den kan ha inletts redan under senmedeltiden. Det är emellertid så att även under senmedeltiden kunde kyrkor förses med fönster på nordsidan. I den senmedeltida östförlängningen i S:t Laurentii-kyrkan i Gamla Falkenberg fanns exempelvis ett nordfönster, som senare blivit igensatt.[41]

EXTERIÖR BYGGNADSUTSMYCKNING

Hallands medeltida kyrkor har i stort sett helt saknat skulptural utsmyckning. Det enda undantaget är ett enkelt utfört tympanonfält med figurframställningar i låg relief från Östra Karups kyrka (fig. 9:16). Kyrkorna har även i övrigt haft få dekorativa element. Socklar är ovanliga, och har främst förekommit vid tegelkyrkor. I Torpa och Ysby har både långhus och kor höga socklar (fig. 9:13 och

40 Osbeck 1922:138. Detta kan jämföras med ett liknande påstående hos Bexell angående Rolfstorps kyrka: "Den gamla kyrkan saknade lika de andra med henne samtidiga kyrkobyggnader i Halland fönster på norra sidan och var således mörk" (Bexell 1923:480).
41 E. Rosengren 1980:3.

Fig. 9:16. Tympanonfält från Östra Karup. Kyrkoherde Victor Ewald påträffade tympanonstenen år 1898, då den tjänstgjorde som trappsten i prästgårdens stall. Huvudmotivet bör förmodligen uppfattas som en biskop med kräkla, även om andra tolkningsalternativ är tänkbara. Under figuren löper en ranka. Tympanonstenen har ursprungligen suttit i långhusets sydportal (Ewald 1923:10, 109ff. Teckning: förf.).

Fig. 9:17. Ysby kyrka enligt en avbildning från 1858. Kyrkan har en dekorativ utsmyckning med trappstegsfris, strömskift samt en vällagd sockel. Korets gavelröste artikuleras med en trekopplad blindering (efter Brusewitz 1952).

Fig. 9:18. Östgaveln på S:t Laurentii kyrka i Falkenberg (Foto: förf., sept. 2008).

9:17). Några kyrkor, till exempel Övraby, har dock haft ett utskjutande nedersta murskift som kan liknas vid en ojämn sockel. Takfriser har varit sällsynta, och har främst förekommit vid tegelkyrkor. Ysby kyrka har trappstegsfriser på både långhus och kor, och i Torpa finns en sådan fris på västgaveln. Även S:t Nikolaikyrkan i Halmstad har en fris under taklisten.

Trappgavlar har tidigare funnits på flera kyrkor, bland annat S:t Nikolaikyrkan i Halmstad och S:t Laurentii-kyrkan i Falkenberg, samt på sockenkyrkorna i Hasslöv (fig. 9:9), Kvibille, Snöstorp, Söndrum, Tjärby och Våxtorp. Inga av dessa har emellertid bevarats, men under andra hälften av 1800-talet försågs kyrktornen i Halmstad och Våxtorp med nya trappgavlar (år 1869-1872 respektive år 1884). I några fall har gavelröstena varit dekorerade med blinderingar. Blinderingar bevaras ännu på östgavlarna i S:t Laurentii kyrka i Falkenberg

och Ysby kyrka (fig. 9:18 respektive 9:17), men har tidigare funnits på bland annat vapenhuset och sakristian i Halmstads kyrka, och på vapenhuset i Hasslöv (fig. 8:2 respektive 9:9).

KALKMÅLNINGAR

Inte särskilt mycket medeltida kalkmåleri har bevarats i Halland. Spår av kalkmålningar har påvisats i 17 kyrkor, och av dessa innehåller endast sju mer sammanhållna figurativa scener (jfr tabell 9:3 och appendix 1). Att så lite medeltida måleri återstår, hör säkert samman med de halländska medeltidskyrkornas generellt sett dåliga bevaringsgrad. Då andelen kyrkor med murade valv varit lägre i Halland än i Skåne och Östdanmark, är det emellertid också tänkbart att färre antal kyrkor från början försetts med målade utsmyckningar. Förutom några fragmentariska romanska målningar i Växtorps kyrka, härrör alla bevarade utsmyckningar från senmedeltiden, med en kronologisk tyngdpunkt i perioden 1470-1550. En av de mer högkvalitativa, och bättre bevarade kalkmålningssviterna finns i koret i Ysby kyrka. Dessa målningar har daterats till 1400-talets början eller förra del.

TRIUMFBÅGENS UTFORMNING

De medeltida kyrkornas triumfbågar har i hög utsträckning gått förlorade i samband med senare utvidgningar och rivningar, men äldre ritningsmaterial samt arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar har ändå kunnat bidra med vissa upplysningar. Kyrkorna i Drängsered, Eldsberga, Hanhals, Ränneslöv, Skrea, Söndrum, Tjärby, Torpa och Övraby har exempelvis haft relativt trånga triumfbågar, med en bredd på mellan två och tre meter. Koröppningarna har emellertid ofta förstorats, ibland redan under medeltiden. I Skummeslöv skedde detta under medeltidens senare del. Den nya öppningen var rundbågig, med en tegelomfattning som avfärgats i rött som dekorativ effekt. Kunskapen om själva korgränsens utformning är tämligen bristfällig. I Skummeslöv har man i triumfbågen funnit spår efter bomhål, som kan ha haft till funktion att bära upp ett triumfkrucifix eller ett korskrank.[42] I Kungsbacka har det vid en arkeologisk undersökning påträffats rester av grundmurar som kan indikera att absiddelen skiljts från kyrkan genom någon form av murad avstängning.[43] Äldre

42 Bjuggner & Rosengren 1996:108.
43 Tornehed 1961:20.

Fig. 9:19. Kalkmålningarna i koret i Ysby kyrka. I valvet finns bland annat framställningar av kvinnliga helgon och nordiska helgonkungar, berättande scener och dekorativa motiv. I denna den västra valvtravén återges S:t Olof, utdrivandet ur paradiset samt Adams arbete. I ena valvsvickeln framskymtar en biskop hållande ett skriftband med en fridshälsning. På triumfbågens insida finns en bild av Kristi anlete omgivet av änglar (Foto: förf., sept. 2008.)

bildmaterial från Tjärby gamla kyrka visar att triumfbågens nedre parti varit ojämnt framspringande, eventuellt en rest av en borthuggen, murad avbalkning. Även koret i Vallda kyrka skall enligt Bexell fordom ha varit ”skiljt ifrån kyrkan genom en murad avstängning, på vilken voro tvenne portar”.[44] Det är dock svårt att bedöma uppgiftens källvärde eftersom kyrkans korparti revs redan år 1662, det vill säga drygt 150 år före Bexells tid. Triumfbågarna har normalt sett varit rundbågiga. I Eldsberga, Skummeslöv och Ysby har de vilat på artikulerade imposter. Inga mer elaborerade korbågar har annars bevarats till vår tid. I Torpa kyrka flankeras triumfbågen av rundbågiga nischer, som ovanligt nog återfinns på triumfväggens östra sida (mot koret). Nischer på ömse sidor av triumfbågen skall tidigare även ha funnits i Holm, Rolfstorp och Östra Karup.[45]

44 Bexell 1923:562.
45 Bexell 1923:480; Ewald 1923:16; Brusewitz 1952:25. Den nuvarande triumfbågen i Holm tillkom vid en renovering 1936-1938.

KYRKANS ALTAREN

I några kyrkor har högaltarets medeltida placering kunnat påvisas. I Hanhals och Övraby stod det direkt intill korets raka östvägg, och i Kungsbacka hade det en fristående placering inne i absiden. I Övraby var golvet i anslutning till högaltaret förhöjt jämfört med det övriga korgolvet.[46] Flertalet medeltida sockenkyrkor i Halland har förmodligen också haft sidoaltare i långhuset. I Övraby har rester av båda sidoaltarna påträffats. Det norra var placerat i långhusets nordöstra hörn, medan det södra låg mer i anslutning till triumfbågen.[47] I Eldsberga och Tönnersjö kyrkor har valven placerats på murklackar med plan överdel, förmodligen rester av nedbrutna sidoaltaren.[48] I Skummeslöv har en fragmentarisk senmedeltida målningsdekoration på triumfväggen sannolikt hört samman med det norra sidoaltaret.[49] Indikationer på sidoaltare finns även från Grimetons kyrka.[50] Kungsbacka kyrka tycks, förutom högaltaret, ha haft ett altare på sydsidan i anslutning till koret,[51] och i Gamla Varbergs kyrka fanns ett altare i den södra utbyggnaden.[52]

Fler än tre altaren var förbehållet större stadskyrkor och klosterkyrkor. S:t Nikolai kyrka i Halmstad hade under medeltiden sju altare utöver huvudaltaret. Delar av tre altarskivor har bevarats, varav ett par innehållit relikgömmor.[53] Altarskivor med relikgömmor har även påträffats vid kyrkorna i Landa och Älvsåker.[54] Släta altarskivor har framkommit i Kinnared, Ysby och Östra Karup. I de sista två kyrkorna skall själva högaltarena också ha varit försedda med förvaringsnischer.[55] I Skummeslöv gjorde man i altaret på 1700-talet ett fynd av två små blylådor för reliker. Den ena var tom, men den andra innehöll ett stycke ben med en tygbit, samt en lapp med inskriften *Reliqviae Sanctae virginis relinqventur*.[56] Fyndet är numera förkommet, men visar att kyrkan varit tillägnad jungfru Maria.

46 Salvén 1937a:30ff; Tornehed 1961:20; Uppmätningsritning av Hanhals medeltidskyrka 1939 (HMA).
47 Salvén 1937a:36.
48 Ett äldre foto från den rivna medeltidskyrkan i Trönninge visar att predikstolen förmodligen placerats ovanpå det södra sidoaltaret (C. M. Andersson 1987b:10).
49 Bjuggner & Rosengren 1996:110.
50 I. Karlsson 1981 (arkivhandling i HMA).
51 Tornehed 1961:20f.
52 Sandklef 1963:53; Bennet & Forsström 1980:15.
53 Salvén 1942:10.
54 Lindälv 1971:34f; 1976:77ff; R. Persson 1982:6f.
55 Ewald 1923:62; B. Jansson 1985b:16; 2000:194ff; C. M. Andersson 1987a:21.
56 Osbeck 1922:202; LLA, Hasslövs kyrkoarkiv.

Fig. 9:20. Övraby kyrkoruin, utsikt mot öster. Triumfbågen är endast omkring 2 meter bred, och på insidan mot koret har det funnits stenbänkar. Högaltaret står på en förhöjd avsats direkt mot korets östmur, och i långhuset söder om triumfbågen fanns ett sidoaltare. Triumfbågen och altarna har dock jämnats till och delvis rekonstruerats i samband med en restaurering på 1930-talet (Foto: förf., juli 2006).

LÅNGHUSETS INREDNING

Rester av murade bänkar utmed kyrkans innerväggar har konstaterats i Skummeslöv och Övraby. Skummeslövs kyrka har förmodligen haft stenbänkar utmed långhusets båda långsidor, även om bara den norra har påträffats *in situ* (jfr fig. 10:6).[57] I Övraby har både långhuset och koret varit försett med dylika sittplatser. I långhuset fanns de utmed syd- och västväggarna, och i koret utmed alla väggar utom den i öster. Murade bänkar tycks dock ha saknats i vapenhuset.[58] I Skummeslöv, Söndrum och Övraby har det dessutom framkommit stensättningar i långhusets västra del, som bör kunna tolkas som rester av dopfuntspodier. I Övraby var stenfundamentet fyrsidigt, cirka 1,9 x 2,0 m stort, och beläget centralt i långhusets västra del.[59] Stensättningarna i Skummeslöv och Söndrum har haft liknande form och placering.[60]

57 Bjuggner & Rosengren 1996:105; Bjuggner & Andersson 2006:10f.
58 Salvén 1937a:30.
59 Dokumentationsritning från utgrävningen av Övraby kyrka 1938 (HMA); Bjuggner 2006.
60 Peters 1982:6, 30, 52; Bjuggner & Rosengren 1996:105; Bjuggner & Andersson 2006:5f, 16.

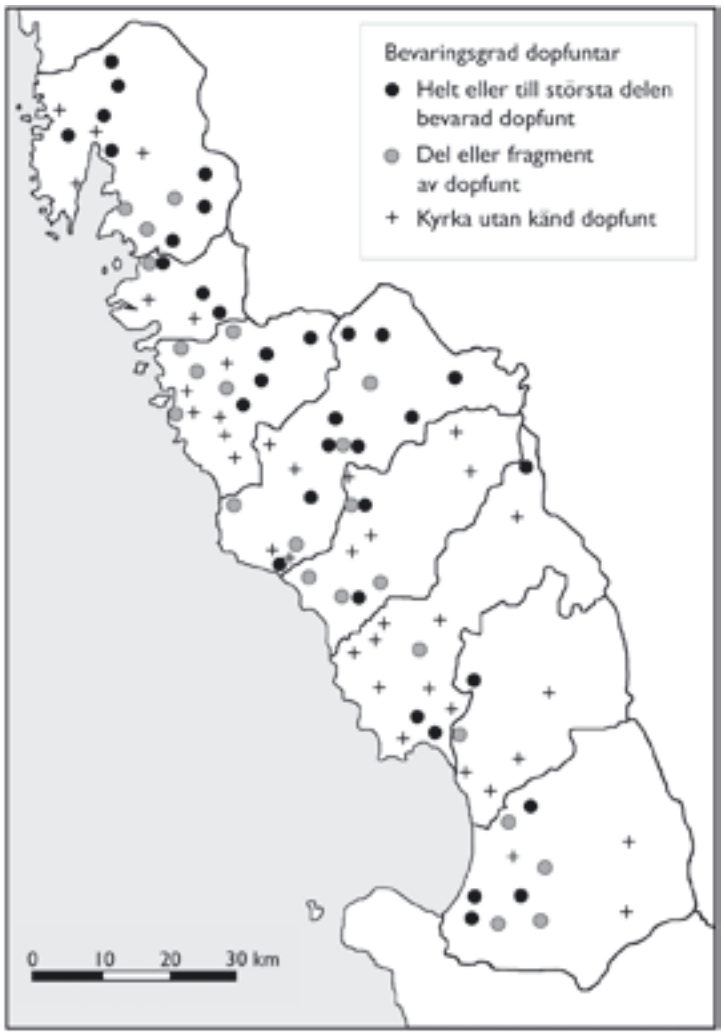

Fig. 9:21. Bevarade medeltida dopfuntar i Halland (häradsgränserna markerade).

DOPFUNTAR

I Halland återstår delar av 57 funtar. Av dessa är 34 till största delen intakta, 19 är delvis bevarade, och av de resterande fyra återstår endast fragment (jfr tabell 9:2). Bevaringsgraden varierar kraftigt mellan olika delar av landskapet. Högst är andelen bevarade dopfuntar i Faurås, Fjäre och Höks härader (drygt 70 %), och lägst i Halmstad och Tönnersjö härader (drygt 30 %). Funtarna kan knytas till 54 socknar. Stråvalla kyrka har två funtar från ungefär samma tidsperiod, och det är möjligt att den ena ursprungligen kan ha

Tabell 9:2. Översikt över de halländska dopfuntarnas bevaringsgrad, tillverkningsmaterial samt datering. Sammanställningen bygger på uppgifter i appendix 2.

Kyrka	*Nr*	*Bevaring*	*Material*	*Datering*
Asige	52	Fragment	Täljsten	1250-1280
Eftra	55	Del	Granit/gnejs	omkr. 1200
Enslöv	75	Hel	Granit/gnejs	1200-1300
Fagered	37	Hel	Amfibolit	1250-1300
Falkenberg, Gamla	38a	Hel	Trä	1200-1550
Frillesås	2	Hel	Täljsten	1250-1300
Förlanda	3	Hel	Täljsten	1250-1280
Grimeton	21	Hel	Kalksten	1250-1300
Gunnarp	39	Hel	Sandsten	omkr. 1200
Gällared	40	Hel	Kalksten	1225-1275
Gällinge	4	Delar	Sandsten	1150-1200
Gödestad	22	Delar	Kalksten	1250-1350
Halmstad	62	Hel	Kalksten	1479
Hanhals	5	Hel	Täljsten	1200-1250
Hasslöv	79	Del	Kalksten	1200-1250
Idala	6	Hel	Sandsten	1200-1300
Kinnared	65	Hel	Kalksten	1250-1350
Kvibille	66	Fragment	Sandsten	1200-1250
Källsjö	41	Hel	Granit/gnejs	1250-1300
Köinge 1	42	Hel	Sandsten + amfibolit	1250-1300
Köinge 2	42	Del	Granit/gnejs	1250-1550
Landa	8	Del	Täljsten	1300-1550
Lindberg	24	Delar	Kalksten	1250-1350
Lindome	9	Hel	Täljsten	omkr. 1250
Ljungby	43	Hel	Kalksten	omkr. 1250
Morup	44	Del	Kalksten	1250-1350
Nösslinge	25	Hel	Granit/gnejs + amfibolit	1250-1300
Okome	45	Hel	Sandsten	1200-1250
Rolfstorp	26	Hel	Täljsten	1200-1250
Ränneslöv	83	Hel	Granit/gnejs	1150-1300
Skrea	57	Del	Kalksten	1250-1350
Skummeslöv	84	Hel	Granit/gnejs	omkr. 1200
Skällinge	27	Hel	Täljsten	omkr. 1250
Slöinge	58	Hel	Kalksten	1250-1300
Snöstorp	76	Del	Granit/gnejs	omkr. 1200
Stamnared	29	Fragment	Kalksten	1250-1350
Stråvalla 1	16	Hel	Täljsten	1250-1280
Stråvalla 2	16	Delar	Kalksten	1250-1350

Kyrka	*Nr*	*Bevaring*	*Material*	*Datering*
Svarttrå	48	Hel	Amfibolit	1250-1300
Sällstorp	17	Hel	Kalksten	1225-1275
Tjärby	85	Del	Sandsten	1100-1200
Torpa	30	Del	Granit/gnejs	1300-1550
Tölö	12	Hel	Täljsten	omkr. 1250
Ullared	49	Del	Granit/gnejs	1250-1300
Vallda	13	Hel	Täljsten	1250-1280
Vapnö	72	Hel	Sandsten	1200-1250
Varberg, Gamla	34a	Del	Granit/gnejs	1300-1550
Veddige	18	Hel	Granit/gnejs	omkr. 1200
Veinge	86	Hel	Granit/gnejs	omkr. 1200
Vessige 1	59	Hel	Kalksten	1225-1275
Vessige 2	59	Fragment	Granit/gnejs	1150-1200
Vinberg	50	Del	Granit/gnejs	omkr. 1200
Växtorp	87	Del	Granit/gnejs	1150-1250
Ysby	88	Del	Granit/gnejs	1450-1500
Älvsåker	14	Hel	Täljsten	1250-1280
Ölmevalla	15	Delar	Granit/gnejs + täljsten	1250-1550
Östra Karup	89	Hel	Granit/gnejs	omkr. 1200

tillhört en annan kyrka.[61] I Vessige kyrka används nu en gotländsk kalkstensdopfunt, men i samband med markarbeten i långhuset år 1976 påträffades en skadad cuppa från en äldre granitfunt. Den har förmodligen kasserats när den nya funten anskaffades.[62] Även i Köinge återstår delar av två funtar, men den ena kan ha använts som vigvattensbehållare. De allra flesta funtarna har varit avsedda som dopfuntar, men det är möjligt att också en funt från Ysby fungerat som vigvattenskar. Funtarna har tillverkats i flera olika material. I nordligaste Halland har täljstenen dominerat. Täljsten har brutits både i Halland, Bohuslän och Västergötland.[63] I mellersta Halland finns ett betydande inslag av dopfuntar i gotländsk kalksten. I de inre delarna av mellersta Halland har många funtar tillverkats av granit/gnejs och amfibolit. Dopfuntarna i södra Halland är huvudsakligen huggna i granit/gnejs och sandsten, där det förra materialet överväger. Hallands enda träfunt av förmodat medeltida ursprung

61 Mereth Lindgren har hävdat att kalkstensdopfunten (Stråvalla 2) kan ha kommit från grannsocknen Värö (Lindgren 1979:104ff).
62 Hallbäck 1976.
63 Lindälv 1929:64ff; 1964:21ff; Berg 1934:260ff; Hallbäck 1961:57f.

står i S:t Laurentii-kyrkan i Falkenberg.[64] Majoriteten av de halländska dopfuntarna härrör från perioden 1150-1350, med en tydlig kulmen på 1200-talet. Endast ett fåtal funtar kan hänföras till tiden efter detta. Dopfuntsmaterialet diskuteras mer ingående i kapitel 10 och 11, samt redovisas i appendix 2.

GRAVMONUMENT OCH GRAVSTENAR

Tre runristade gravmonument från äldre medeltid har bevarats från halländska kyrkor.[65] I Kvibille är det fråga om en avlång runsten med något oregelbunden form som är placerad i korets södra yttermur (DR 354). Stenen är helt odekorerad sånär som på en slinga med en välbevarad runtext utmed ytterkanten. Inskriften lyder i översättning: ”Eve (eller Effe/Iffe) och Thorgot (eller Torgut), de lade stenen över Thorlak. Gud hjälpe hans själ”. Kvibillestenen har daterats till perioden 1050-1150.[66] I Getinge kyrka satt tidigare en långsmal, rektangulär sten med jämna sidor inmurad i den sydöstra delen av långhusets yttermur (DR 355). Stenen togs fram år 1937, och står nu i vapenhuset (tornets bottenvåning). På framsidan finns två inkompletta runrader, där den längre kan utläsas som ”Rand(er) lät resa denna sten”. På baksidan finns en kortare ristarsignatur, som kan tolkas som ”Einar högg runorna”. Förutom dessa runrader rymmer stenen ett flertal tämligen valhänt utformade figurativa och dekorativa element.[67] Monumentet torde bland annat genom sin form och sin kristna ikonografi kunna uppfattas som en gravsten. Åldern är omtvistad, men de romanska formelementen pekar mot en datering till äldre medeltid.[68] Från Holms kyrka bevaras två delar av ett större gravmonument (DR 353), som ursprungligen bestått av en liggande täckhäll med flankerande gavelstenar. Den enda

64 En svårt skadat, funtliknande träföremål har bevarats från Söndrums kyrka, men det har inte inkluderats i detta sammanhang. Föremålet är beskrivet av Hallbäck, och förvaras på Länsmuseet i Halmstad (Hallbäck 1969:66).
65 En fjärde runsten från Halland kommer från Vapnö gods (DR 352). Den diskuteras inte närmare i detta sammanhang, eftersom den inte påträffats i en kyrklig kontext. Den fragmentariska inskriften är dock av kristen karaktär, och stenen har fungerat som minnemärke över en avliden person. Runstenen har daterats till äldre medeltid, det vill säga perioden efter 1100 (Ljunggren 1931a:235f; 1931b:8; Jacobsen & Moltke 1942:394f; Sikström 1985:46f).
66 Ljunggren 1931a:236ff; 1931b:8f; Jacobsen & Moltke 1942:396f; Sikström 1985:44ff.
67 Ljunggren 1931a:228ff; 1931b:7f; 1938; Salvén 1938b; Sikström 1985:47ff.
68 Gardell har hänfört monumentet till tiden 1060 – 1130 (Gardell 1937:83), och Jacobsen & Moltke till perioden ca 1100 – ca 1350 (Jacobsen & Moltke 1942:397f). Ljunggren har hävdat att monumentet bör dateras till 1200-talet, närmast århundradets andra hälft (Ljunggren 1931a:235; 1938:51f).

Fig. 9:22. Gravmonumentet från Holm (Bild: SHM).

bevarade gavelstenen har varit känd sedan 1600-talet, och skall ursprungligen ha suttit inmurad i kyrkan. På ovansidan finns en runinskrift som kan utläsas: ”Här ligger Enar (eller Ejnar), Arnbjörns son. Gud”. Täckhällen påträffades först 1938, när en igenmurad portal i koret återupptogs.[69] Den är dekorerad fleur-de-lis och repstavsornament. Monumentets form och dekor pekar entydigt mot en datering till äldre medeltid.[70]

Delar och fragment av senmedeltida gravstenar bevaras från flera kyrkor, inte minst från S:t Nikolai kyrka i Halmstad. I Skummeslövs kyrka finns en välbevarad gravsten från 1416, som lagts över fyra söner till Thorkil Brahe på godset Rännenäs.

69 Ljunggren 1931a:242ff; 1931b:9ff; Salvén 1939c; Jacobsen & Moltke 1942:395f; Sikström 1985:40ff; Ståhle & Stahre 1992:223f.
70 Gardell har hänfört monumentet till tiden 1060 – 1130 (Gardell 1937:82f), och Jacobsen & Moltke till perioden ca 1100 – ca 1350 (Jacobsen & Moltke 1942:396). Ljunggren har argumenterat för en datering till 1200-talet mitt eller senare hälft (Ljunggren 1931a:244; 1931b:10).

Fig. 9:23. S:t Olofsbild från Sällstorps kyrka, daterad till 1200-talets andra hälft (Foto: Lennart Karlsson).

TRÄSKULPTUR OCH ÖVRIGT INVENTARIEMATERIAL

Halland står sig relativt väl när det gäller medeltida träskulptur. Hela 27 triumfkrucifix har bevarats (varav en kalvariegrupp). Sex av krucifixen har tillverkats på 1200-talet, fyra på 1300-talet, tre under förra hälften av 1400-talet, och resten i perioden 1450-1550 (jfr tabell 9:3 och appendix 1). Den kronologiska fördelningen är något jämnare för de nio madonnabilder som återstår. Fem av dem har tillkommit på 1200- och 1300-talen, och fyra på 1400-talet. Altarskåp har bevarats från kyrkorna i Hanhals, Kvibille och Skummeslöv,[71] men solitära figurer indikerar att det även bör ha funnits sådana i Nösslinge och Tönnersjö. Samtliga altarskåp härrör från tiden omkring år 1500 och decennierna därefter. Utöver

71 Endast Hanhalsskåpet finns kvar i kyrkan. Skummelövsskåpet förvaras på LUHM och Kvibilleskåpet på SHM.

Tabell 9:3. Översikt över bevarade medeltida inventarier från halländska kyrkor. Sammanställningen bygger på uppgifter i appendix 1.

Kyrka	*Nr*	*Kalk-målning*	*Krucifix*	*Madonna*	*Helgon/ Annan skulptur*	*Altar-skåp*	*Klocka*	*Övrigt*
Asige	52		1200-tal?					
Askome	53							Ljusstake (1200-tal), kalk (1400-tal)
Breared	73						Prim-klocka	Rökelsekar
Dagsås	36	1500-1525						
Eldsberga	74	1470-1520	1500-tal					
Enslöv	75		1250-1300					
Fagered	37		1450-1500	omkr. 1250				
Frillesås	2						omkr. 1500	
Förlanda	3						omkr. 1500	
Getinge	61							Runristad stenhäll
Gällared	40		1450-1500	omkr. 1450	S:t Olof, 1450-1500			
Gällinge	4						omkr. 1500	
Halmstad	62b	Senmedeltid						Altarskivor, gravstenar
Hanhals	5					tidigt 1500-tal		
Harplinge	63							Rökelsekar
Hasslöv	79		1450-1500		S:t Jakob, omkr. 1500			Kalk (1400-tal)
Hishult	80		1450-1500					
Holm	64							Tidigmedeltida runristat gravmonument (delar)
Idala	6		1300-tal					
Kinnared	65		1300-tal	1450-1500				Ljuskrona i järn, altarskiva
Kvibille	66	Fragment	1200-1250			omkr. 1500		Runristad stenhäll, ringhandtag (1100-tal), rökelsekar

Kyrka	*Nr*	*Kalk-målning*	*Krucifix*	*Madonna*	*Helgon/ Annan skulptur*	*Altar-skåp*	*Klocka*	*Övrigt*
Källsjö	41						omkr. 1500	
Köinge	42							Rökelsekar
Laholm	82		1450-1500					
Landa	8	omkr. 1500						Altarskiva
Lindberg	24		omkr. 1400					
Morup	44		1500-tal					
Nösslinge	25					omkr. 1500 (delar)		2 järnsmidda dörrar
Rolfstorp	26	1500-1550						
Rävinge	67		omkr. 1500 (kalvarie-grupp)					
Sibbarp	46		sent 1400-tal				1455	
Skrea	57						omkr. 1500	
Skummes-löv	84	Fragment		1300-1350; 1450-1500		tidigt 1500-tal	1460	Gravsten (1416), rökel-sekar
Släp	11		tidigt 1500-tal					
Slättåkra	68		1225-1250					
Slöinge	58							Rökelsekar
Stafsinge	47		sent 1400-tal				1518	
Steninge	69		1400-1450	1400-1450 (pietà)				
Stråvalla	16	1500-1550	omkr. 1250	1250-1300	S:t Olof, 1250-1300			
Svartrå	48	1500-1525	1450-1500	1250-1300	Helgon, medeltid		omkr. 1500	
Sällstorp	17			1250-1300	S:t Olof, 1250-1300			
Söndrum	70	Senmedeltid						
Tjärby	85		1450-1500					Rökelsekar
Torup	71		omkr. 1500					
Trönninge	77		1400-1450					
Tönnersjö	78	Fragment			Kristus, 1450-1500	tidigt 1500-tal (delar)		
Valinge	33						omkr. 1500	

Kyrka	*Nr*	*Kalk-målning*	*Krucifix*	*Madonna*	*Helgon/ Annan skulptur*	*Altar-skåp*	*Klocka*	*Övrigt*
Vallda	13						omkr. 1500	
Veddige	18						1513	
Veinge	86	omkr. 1400						Processions-kors
Vessige	59		1350-1400					Kalk (1400-tal)
Vinberg	50							Ljusstakar (1479)
Växtorp	87	Senromansk (fragment)						
Ysby	88	1400-1450						Altarskiva
Ås	20	Ev. sen-medeltid	omkr. 1350					
Älvsåker	14	Konsekrations-kors						Altarskiva
Östra Karup	89	1470-1520	1200-1250					Altarskiva

detta återstår fem helgonbilder och en Kristusskulptur. Helgonfigurerna från Gällared, Stråvalla och Sällstorp föreställer alla S:t Olof.[72]

Ungefär hälften av det bevarade träskulpturmaterialet har framställts i perioden 1450-1550. Senmedeltidens affektiva gudsuppfattning kommer tydligast till uttryck i triumfkrucifixen, och det var också de som oftast förnyades. Krucifixen från 1300-talet och framåt visar alla Kristus som lidande på korset, och 1200-talskrucifixet från Slättåkra har omarbetats under senmedeltiden för att tydligare framhäva denna aspekt. Bland madonna- och helgonbilderna är andelen äldre skulpturer högre. Möjligen har man sett det som mindre angeläget att modernisera dessa föremål än kyrkans stora kors. Liepe har bedömt att det halländska träskulpturmaterialet rymmer både arbeten som tillverkats lokalt och som importerats utifrån. De närmaste förbindelserna tycks Halland ha haft med Skåne, men impulser har även kommit från Norge. Huvuddelen av den senmedeltida produktionen av kyrklig träskulptur och altarskåp har annars haft sitt ursprung i nordtyska verkstäder.[73]

Även andra typer kyrkliga föremål har bevarats från Halland. I Veinge påträffades vid markarbeten i kyrkan år 1959 ett processions- eller altarkors i koppar. På korsets ena sida finns en Kristusbild under en välsignande gudshand, och på

72 Uppgifter om medeltida träskulptur har i första hand hämtats från Liepe 1995:246ff och Lindén Nilsson 2007. Jfr även appendix 1.
73 L. Liepe 1995:247, 255.

Fig. 9:24. Krucifixet från Slättåkra härrör ursprungligen från 1200-talet, men har förändrats under senmedeltiden. En bit av Kristusbildens hals har avlägsnats för att ge huvudet snedlutning, och spikhål vid tinningarna indikerar att en törnekrans varit fästad utanpå kronan (Foto: Lennart Karlsson).

den andra ett ringkors med palmetter. Korsändana är liljeformade med kopplat rankverk, och i nederdelen finns ett nithål för skaftets infästning.[74] Veingekorset har stilmässigt inget gemensamt med de romanska skånska processionskorsen från 1100-talets mitt och senare del, utan anknyter mer till 1000-talets ornamentikstil, sådan den framträder på runstenar, preromanska gravmonument och i smyckekonsten. Veingekorset hör därför förmodligen hemma i tidsperioden 1050-1150.[75]

I Kvibille kyrkas port satt tidigare ett flätat ringhandtag i järn med ändar i form av djurhuvuden i brons.[76] Delar av ringen kan härröra från 1100-talet.[77] Medeltida kyrkklockor återstår från 13 kyrkor. En av dem är en primklocka, och

74 Föremålet finns på Historiska museet i Stockholm (inv. nr. SHM 26669), och är beskrivet i museets kataloger. Det har även behandlats av Wilhelm Holmqvist (Holmqvist 1963:13ff).
75 Jfr Cinthio & Haastrup 1968:471.
76 Ringen såldes år 1877 till Historiska museet i Stockholm (inv. nr. SHM 5892).
77 L. Karlsson 1988b:262f.

Fig. 9:25. Ljusstake från Vinberg (efter Hildebrand 1898-1903).

de resterande är stora klockor. De senare är samtliga från 1400- och 1500-talen. Från Askome kyrka bevaras en ljusstake som innehåller delar från 1200-talet. Vinbergs kyrka har tidigare haft två ljusstakar med en inskrift som daterar dem till år 1479.[78] I Kinnareds kyrka finns en ljuskrona i järn av senmedeltida typ. I Askome, Hasslöv och Vessige innehåller nattvardskalkarna delar från 1400-talet. Rökelsekar har bevarats från sju kyrkor.[79]

Detta kapitel har syftat till att ge en kortfattad översikt över Hallands medeltida kyrkoarkitektur och kyrkliga konst. Många kyrkor har rivits, och relativt få har genomgått arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar, men sammantaget utgör de ändå ett källmaterial med intressant kunskapsmässig potential. De följande kapitlen kommer att ägnas en fördjupad diskussion kring landskapets kyrkoarkitektur under äldre och yngre medeltid.

78 Båda ljusstakarna stals 1977, men den ena har sedermera återförts till kyrkan.
79 För närmare uppgifter samt referenser se tabell 9:3 samt appendix 1.

10. KYRKORNA UNDER ÄLDRE MEDELTID

I kapitel 3 och 4 diskuterades olika aspekter av den romanska kyrkans byggande, bruk och symboliska tolkning. En bärande tanke var att olika grupper kan ha tillgodogjort sig byggnaden på skilda sätt. Detta kapitel återknyter till dessa idéer, men denna gång är syftet att tillämpa dem på ett konkret kyrkomaterial. Fallstudien är tänkt att ge en kontextuell fördjupning som underlättar förståelsen av kyrkobyggandets motiv. När det gäller det halländska kyrkomaterialet finns det emellertid betydande kunskapsmässiga luckor som omöjliggör en meningsfull analys av alla de aspekter som togs upp i avhandlingens första del. Valet har därför gjorts att koncentrera uppmärksamheten kring tre områden: den romanska kyrkans planform, tidigmedeltida västtorn samt dopfuntar från perioden före 1250. Syftet är att belysa hur arkitekturen kan ha brukats av olika grupper, samt att lyfta fram kyrkornas flertydighet som monument.

DEN ROMANSKA PLANFORMEN

I äldre forskning betraktades absidkyrkan som den äldsta kyrkotypen i landskapet.[1] Gunnäs ansåg att dessa kyrkor som regel varit från 1100-talet, medan flertalet, kanske samtliga, kyrkor med rakt kor daterat sig till 1200-talet.[2] Salvén var av en liknande åsikt, nämligen att absidkyrkor huvudsakligen uppförts på 1100-talet och i början av 1200-talet, medan kyrkor med rakt kor byggts från 1200-talets mitt och fram till omkring 1400.[3] Salvén hävdade alltså att de båda kyrkotyperna avlöst varandra, något som skiljer sig från den numera gängse uppfattningen att absidkyrkor och kyrkor med rakt kor uppförts parallellt under 1100-talet och början av 1200-talet, men att absidkyrkobyggandet sedan avklingat.[4] Det finns mycket som tyder på att korformerna överlappat varandra kronologiskt även i Halland. Romanska västtorn förekommer exempelvis både vid absidkyrkor och vid kyrkor med rakt avslutade kor, och romanska dopfuntar har anknytning till kyrkor med båda utformningarna.

De båda korvarianterna har dock inte någon enhetlig spridning över landskapet. I äldre studier uppfattades det rakt avslutade koret som den domineran-de kortypen. Absidkyrkorna ansågs vara fåtaliga, och företrädesvis förekomma

1 Stenung 1925:185f; W. Anderson 1929:179f.
2 Gunnäs 1915:182.
3 Salvén 1940:35.
4 Högberg 1965:112f; Wienberg 1997b:20f.

Tabell 10:1. Romanska västtorn och dopfuntar äldre än cirka 1250 uppträder både vid absidkyrkor och vid kyrkor med rakt avslutade kor, vilket antyder att planformerna existerat parallellt under äldre medeltid. Tabellen bygger på uppgifter i appendix 1 och 2.

Kyrka	*Planform*	*Romanskt västtorn*	*Dopfunt från tiden före 1250*
Getinge	absid	x	
Okome	absid		x
Rolfstorp	absid		x
Ränneslöv	absid		x
Skummeslöv	absid	x	x
Vapnö	absid		x
Veinge	absid		x
Vessige	absid		x
Vinberg	absid		x
Östra Karup	absid	x	x
Hanhals	rakt kor		x
Hasslöv	rakt kor	x	x
Knäred	rakt kor	x	
Tjärby	rakt kor		x
Växtorp	rakt kor	x	x
Ysby	rakt kor	x	

i landskapets södra hälft.[5] Denna hypotes kan nu modifieras. Som nämnts i föregående kapitel tycks fördelningen mellan kyrkor med absidial koravslutning och rak östvägg ha varit ungefär jämn. Möjligen har absider varit något mindre vanliga i allra nordligaste Halland, men idén att planformen skulle ha haft en utpräglat sydlig utbredning torde kunna tillbakavisas (jfr fig. 10:1). Detta innebär också att det inte längre är hållbart att, som i äldre forskning, betrakta planformen som resultat av impulsspridning från Skåne.[6] Kyrkornas planform har även relaterats till landskapets bebyggelsehistoria. Salvén har uppmärksammat att absidkyrkorna i hög grad legat invid äldre vägsträckningar, utmed kusten och åarna, samt på platser med ”naturliga förutsättningar för tidig bebyggelse”.[7] Kyrkorna med rak koravslutning har företrädesvis legat vid kusten och i de senare uppodlade skogsbygderna i landskapets östra del.[8] Denna observation är alltjämt giltig. Samtliga kyrkor med absidplanform tycks ha funnits inom det äldre bosättningsområdet, sådant detta kan uppskattas utifrån fördelningen av fasta fornlämningar och äldre

5 Gunnäs 1915:181f; Stenung 1925:185; W. Anderson 1929:179.
6 W. Anderson 1929:179; Salvén 1940:36; 1945:24.
7 Salvén 1940:36; 1945:24.
8 Salvén 1940:36; 1945:24.

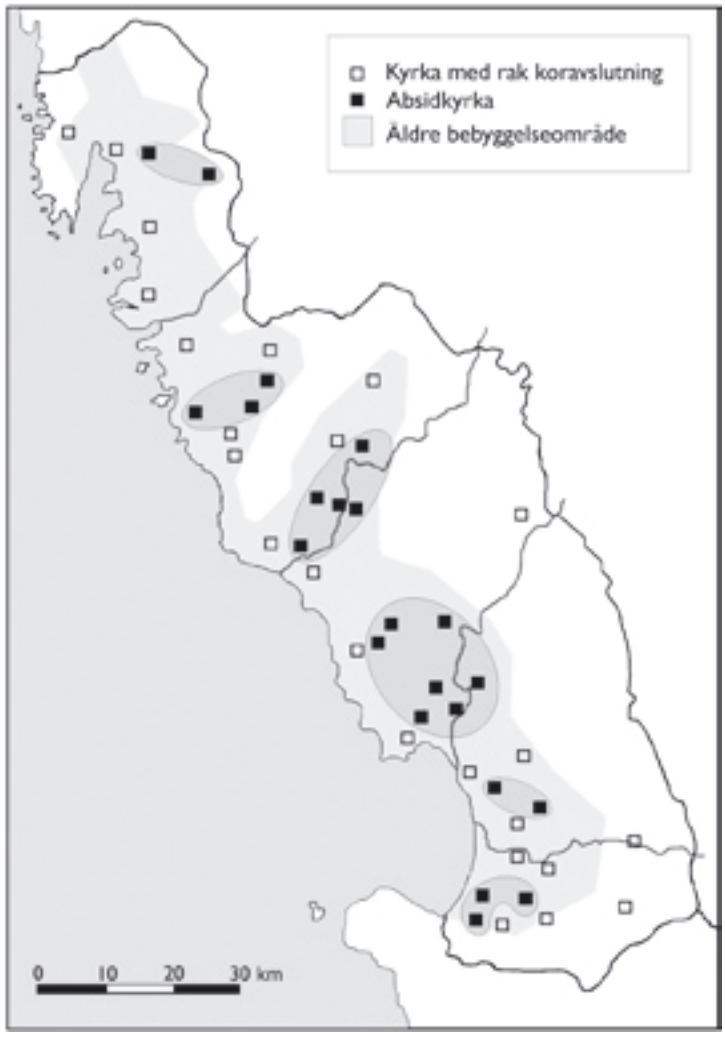

Fig. 10:1. Fördelning av kyrkor med absid respektive rakt avslutat kor i relation till bebyggelse från järnålder och vikingatid. Koncentrationer av absidkyrkor har ringats in. Kyrkor med oviss planform har utelämnats. Uppskattningen av det äldre bebyggelseområdets utsträckning baseras på uppgifter i fig. 7:3 och 7:4.

ortnamn. Kyrkorna med rak koravslutning har en vidare spridning, och återfinns såväl inom det äldre bebyggelseområdet som i kustbandet och i skogsbygden.

Detta innebär att vi nu kan nyansera bilden något. I områden med väletablerad bebyggelse har det funnits både absidkyrkor och kyrkor med rak koravslutning. Huvuddelen av absidkyrkorna har förmodligen uppförts på 1100-talet och under förra delen av 1200-talet, även om enstaka byggnader kan ha tillkommit

senare. Det är svårare att sätta någon främre tidsgräns för kyrkorna med rak koravslutning. Även om flertalet förmodligen har uppförts under äldre medeltid, kan planformen också ha brukats under hög- och senmedeltid. Absidkyrkorna förefaller ha varit koncentrerade till områden med lång bosättningskontinuitet, medan kyrkorna med rak koravslutning funnits i landskapets samtliga delar. Det finns sannolikt flera skäl till att absidkyrkor saknas i skogsbygderna, men jag är benägen att tillskriva kronologiska faktorer en viss betydelse. Förmodligen kom stenkyrkobyggandet i de kolonisationspräglade områdena inte igång förrän en bit in på 1200-talet, och då var absidplanformen redan på tillbakagång. Även sociala och ekonomiska faktorer kan ha spelat in. Det aristokratiska inflytandet var troligen mindre i skogsbygderna än på slätten, och detta kan ha inneburit att incitamenten till mer storslagna kyrkoarkitektoniska satsningar varit svagare.

Vad har då motiverat byggandet av absidkyrkor i centralbygderna? I kapitel 4 diskuterades hur absiden i forskningen förknippats med två former av symbolisk makt, nämligen aristokratisk och episkopal. På ett övergripande plan kan man se en korrelation mellan absidkyrkor och områden med senmedeltida frälse huvudgårdar, i det att båda företeelserna återfinns i landskapets centrala slättbygder. Går man emellertid ner på sockennivå synes sambandet vara svagare, och i flera socknar med starka indikationer på aristokratiskt inflytande har kyrkan fått rak koravslutning. Detta pekar i riktning mot att absidplanformen inte bör uppfattas som ett generellt tecken på aristokratisk påverkan, men det utesluter heller inte att planformen kan ha utnyttjats på detta sätt i vissa specifika sammanhang. I vissa bygder, till exempel på Halmstadslätten och i den västra delen av Ätradalen, har absidkyrkor varit särskilt vanliga (jfr fig. 10:1). Det är möjligt att aristokratin här kan ha använt absidplanformen för att stärka lokala maktanspråk. Absiden innebar en synbar extra investering i kyrkobyggnaden, och satsningar på kyrkan kan ha varit ett sätt för eliten att konkurrera om social och religiös prestige.

Det är mycket svårt att bedöma huruvida det funnits något samband mellan absidkyrkor och biskoplig överhöghet. De källkritiska problemen när det gäller att avgöra vilket inflytande stiftsledningen haft i enskilda socknar under äldre medeltid är i det närmaste oöverstigliga. Det enda skriftliga material som finns att tillgå härrör från hög- och senmedeltid, och representerar en godsmassa som ackumulerats under medeltidens lopp. Uppgifterna speglar alltså snarast var det fanns människor med möjlighet att donera jord till kyrkan. Jag har i det skriftliga materialet från Halland endast funnit en kyrka med känd medeltida planform som med ett visst mått av säkerhet kan antas ha varit under ärkebiskoplig kontroll under äldre medeltid, och det är Tvååker. År 1197 donerade ärkebiskop Absalon byn Tvååker till Sorø kloster, och ungefär samtidigt erhöll klostret även biskopstiondet från orten.[9] År 1375 överlämnade ärkebiskop Niels kyrkan

9 DD 1:3:352f/RA nr 40819; SD 1:127/RA nr 272.

i Tvååker till Sorø kloster.[10] I slutet av 1100-talet fanns det alltså en sockenkyrka i Tvååker, och stiftsledningen bör ha haft goda möjligheter att kunna påverka byggnadens arkitektoniska utformning. Kyrkan försågs emellertid inte med absid, utan fick rak koravslutning. Som enstaka exempel har detta inget egentligt bevisvärde, men det stärker mig i mina misstankar om att absider i Halland knappast byggts i syfte att markera episkopal överhöghet.

När man betraktar det halländska materialet visar det sig alltså vara svårt att finna ett enda, generellt motiv till absidbyggandet. Det är min uppfattning att ett sådant sökande också är dömt att misslyckas. Det är en lockande, men i slutändan förrädisk, tanke att se en byggnadsdel som resultat av en specifik andlig eller världslig maktstruktur. I stället för att reducera absiden till en maktpolitisk markör, vill jag lyfta fram människors kreativa utnyttjande av denna komplexa symbol. Absidens mångfacetterade religiösa och ideologiska meningsinnehåll har använts och anpassats till de förutsättningar som rått på varje plats.

VÄSTTORN

De halländska västtornen är inte enkla att tidfästa, och i äldre forskning förekommer olika bud om deras ålder. Gunnäs ansåg att kyrkorna i landskapet som regel uppförts utan torn, och att tornen tillfogats under senmedeltiden.[11] Anderson har i allmänna ordalag beskrivit de sydhalländska breda västtornen som en yngre variant av de skånska.[12] Salvén räknade i stället de breda västtornen till det äldsta kyrkobeståndet, och han ansåg att de breda västtornskyrkorna i Halland företedde ”särdeles ålderdomliga drag”.[13] De kronologiska hållpunkterna är annars få. Det breda västtornet i Skummeslöv har förmodligen tillhört kyrkans ursprungliga byggnadsplan, och dopfunten ger en antydan om byggnaden uppförts omkring år 1200.[14] I Östra Karup har det breda västtornet tillfogats sekundärt, och torde därmed vara yngre än kyrkan.[15] Dopfunten och ett bevarat tympanonfält indikerar att byggnaden bör ha tillkommit vid ungefär samma tid som Skummeslövs kyrka.[16] Eftersom de båda tornens planformer är snarlika, borde det inte röra sig om några avsevärda tidsdifferenser. De sydhalländska breda västtornen har jämförts med de skånska, vilka Anderson har velat

10 DD 3:9:428f/Rep 2:171/RA nr 39754.
11 Gunnäs 1915:180, 183.
12 W. Anderson 1929:181.
13 Salvén 1940:35.
14 Bjuggner & Rosengren 1996:111f. Beträffande dopfuntens datering, se appendix 2, Skummeslöv.
15 Ewald 1923:12ff.
16 Jfr Östra Karup i appendix 1 och 2.

placera i tidsintervallet 1120-1190.[17] Under senare år har de breda västtornen i Ystadområdet hänförts till perioden 1150-1250, och samma datering torde gälla för de breda västtornen på Kristianstadslätten.[18] Dateringsunderlaget från de halländska västtornen är än så länge mycket sprött, men tycks alltså närmast peka mot perioden 1200-1250.

Även synen på västtornsbyggandets motiv har skiftat. I början av 1900-talet förknippades kyrkorna gärna med försvarsfunktioner, och i äldre studier kan man finna ekon av sådana resonemang.[19] I Skummeslöv och Östra Karup har exempelvis utvändiga ingångar till tornets andra våningar föranlett spekulationer.[20] Gunnäs ansåg att öppningarna varit försvarsmässigt motiverade, medan Anderson i stället tänkte sig att de lett till balkonger med liturgisk användning.[21] Det mest sannolika är dock att ingångarna upptagits sekundärt efter det att tornens bottenvåningar valvslagits.[22] Under senare år har i stället västtornens maktsymbolik stått i fokus. Som tidigare nämnts har det i de halländska tornen inte påträffats några spår av stiftargravar eller emporarrangemang. Det bör dock tilläggas att få arkeologiska undersökningar har genomförts i torngolven, och flera av tornen har fått sina ursprungliga överdelar nedbrutna, eller har undergått andra kraftiga ombyggnader. Det är alltså fullt möjligt att det kan ha funnits förnäma gravläggningar i torngolven, men jag ställer mig mer tveksam till herrskapsläktare.

På det hela taget har romanska västtorn varit ovanliga i Halland, men i den allra sydligaste delen av landskapet finns en signifikant koncentration om sex tornkyrkor. Tornet i Ysby är kvadratiskt och smalare än långhuset, men de övriga har varit breda västtorn. Anderson har satt de halländska breda västtornen i förbindelse med de skånska. Dessa torn förekommer i större delen av Skåne, men har varit mindre vanliga i den nordvästligaste delen.[23] Romanska breda västtorn finns emellertid även i västra Småland. I mellersta och norra Finnveden, ett område som genom Lagastigen stått i förbindelse med sydligaste Halland, finns en grupp om sju kyrkor med sådana torn, men tornens medeltida utformning är idag svårbedömd på grund av sentida rivningar.[24] Det är därför svårt att förbinda den sydhalländska gruppen breda västtorn med något annat specifikt område. I Halland har breda västtorn uppförts både vid absidkyrkor och vid kyrkor med rak koravslutning (jfr tabell 10:1).

17 W. Anderson 1926:126.
18 Sundnér 1989:197ff; Mats Anglert 1995a:84.
19 Gunnäs 1915:183f; Stenung 1925:188.
20 Endast den i Östra Karup är nu öppen, jfr fig. 9:8.
21 Gunnäs 1915:183f; W. Anderson 1929:182.
22 Jfr t.ex. Bjuggner & Rosengren 1996:111.
23 W. Anderson 1926:68ff; 1929:181; Mats Anglert 1995a:80f.
24 Hansson 2001:107; Ullén 2006:58ff.

Fig. 10:2. Kyrkplatser, romanska västtorn och senmedeltida huvudgårdar i sydligaste Halland.

Under senmedeltiden fanns det stora inslag av frälse jordägande på Laholmsslätten, och det ligger nära till hands att koppla samman dessa båda företeelser, det vill säga att se de romanska västtornen som tecken på aristokratiskt inflytande. Jag vill emellertid hävda att detta vore en alltför grov förenkling. Det finns nämligen indikationer på aristokratiskt inflytande i många områden där romanska västtorn varit sällsynta eller helt saknats, till exempel på Halmstadslätten, i Ätradalen och kring Kungsbackafjorden. Detta indikerar att det aristokratiska inflytandet i sig inte varit tillräckligt; det måste också ha funnits andra skäl till att personer ur samhällseliten valt att främja tornbyggnation. För att förstå denna aspekt av västtornsbyggandet anser jag det vara viktigt att se till den lokala kontexten. I sydligaste Halland fanns de breda västtornen i utkanten av Laholmsslätten, det vill säga i det område där det aristokratiska jordägandet var som störst. Den enda kyrkan med kvadratiskt västtorn ligger mitt på Laholmsslätten, där det kungliga och kyrkliga jordägandet dominerat. Den starka aristokratiska närvaron på den södra delen av Laholmsslätten har med all sannolikhet inneburit konkurrens, och det är möjligt att det intensiva

Fig. 10:3. Växtorps kyrka med det breda västtornet i förgrunden. Tornets överdel är inte ursprunglig utan är uppmurad på 1880-talet. Inte långt från Växtorps kyrka ligger Vallens slott, som under senmedeltiden var centrum i en av de mer betydande godsbildningarna i Halland. I kyrkans kor och i långhusets nordöstra del har fragment av senromanska kalkmålningar påträffats, vilket antyder att kyrkan haft en påkostad utsmyckning; möjligen en indikation på att byggnaden stått under aristokratiskt patronat (Foto: förf., sept. 2008).

tornbyggandet skall ses mot denna bakgrund. Det är också tänkbart att aristokratin kan känt behov av att markera sina positioner gentemot sina positioner utifrån kommande maktfaktorer, i första hand kungamakten. I detta sammanhang kan också valet av tornform ha varit av betydelse. Det breda västtornet kan ha haft särskilt starka konnotationer av aristokratiskt patronat.

TIDIGMEDELTIDA DOPFUNTAR

I diskussioner kring tidigmedeltida kyrkobyggande och kyrklig organisation kan dopfuntarna ofta bidra med viktiga ledtrådar. Det halländska materialet har systematiserats och publicerats på 1960-talet, men har här underkastats en förnyad bedömning med speciellt avseende på kronologi och konsthistoriskt sammanhang.[25] Att avgöra dopfuntars ålder är emellertid som regel en vansklig uppgift. Förekomst av uttömningshål har ofta setts som en indikation på att arbetet tillkommit före 1200-talets mitt,[26] men inte alla äldre funtar var försedda med hål. Exempelvis har många av de jylländska granitfuntarna haft hel botten, något som förmodligen delvis berott på det hårda stenmaterialet.[27] Inskrifter kan ibland ge mer exakta dateringar, men sådana är sällsynta. I det medeltida materialet från Halland är det endast dopfunten i Halmstad som kunnat tidfästas på detta sätt. En inskrift på cuppan berättar att arbetet tillverkats år 1479.[28] Ibland har relationen till kyrkan använts som dateringsunderlag, mot bakgrund av ett antagande om samtidighet mellan kyrka och dopfunt. Detta kan vara rimligt i de fall där verkstadsmässiga likheter mellan kyrka och dopfunt kunnat påvisas, men någon generell samtidighet kan knappast förutsättas. I många fall är kyrkobyggnaden dessutom svår att datera, och en ytterligare försvårande omständighet är att dopfuntar kan ha flyttats. Min utvärdering av det halländska materialet har därför till största delen fått vila på stilhistoriska resonemang, ett arbetssätt som inte är utan komplikationer.[29] Enligt denna bedömning hör 20 av Hallands 57 bevarade funtar hemma i perioden 1150-1250. Åtta arbeten kan hänföras till decennierna kring 1200-talets mitt, medan de resterande 28 torde vara av senmedeltida ursprung (fig. 10:4).[30] Flertalet av dessa har tillkommit i perioden 1250-1350. En tydlig tendens är att de äldsta funtarna finns i landskapets södra hälft, med koncentrationer i Höks härad, Halmstadområdet och i Ätradalen. 1200- och 1300-talsfuntarna finns företrädesvis i landskapets norra hälft samt i Ätradalen. Här kommer det fortsättningsvis att handla om de tidigmedeltida dopfuntarna, medan dopfuntarna från perioden efter 1250 diskuteras i nästa kapitel.

25 Hallbäck 1969 samt appendix 2 i föreliggande arbete.

26 T.ex. Tynell 1913-1921:150ff; Roosval 1918:202f; Fåhraeus 1974:26f; Hallbäck 1978:19; Bonnier 1988:181f; 1996:183f; Mats Anglert 1995b:26ff.

27 Mackeprang och Borg har av detta skäl avfärdat uttömningshål som dateringskriterium (Mackeprang 1941:64; Borg 2002:209).

28 Åtskilliga eftermedeltida dopfuntar kan emellertid dateras genom inskrifter: Dagsås 1578, Skrea 1587, Halmstad (del av skaftet) 1587, Fjärås 1596, Morup 1613, Drängsered 1617 och Eldsberga 1619.

29 Om datering av dopfuntar se exempelvis Hallbäck 1978:16ff; Bramer Solhaug 2000:189; Borg 2002:208f; I-M. Nilsson 2005:60f.

30 Dopfunten i Falkenberg har inte räknats med eftersom den inte kunnat ges en närmare datering.

Fig. 10:4. De halländska dopfuntarnas ålder. Översikten bygger på uppgifter i appendix 2 och tabell 9:2. Den svårdaterade trädopfunten i Falkenberg har utelämnats.

STIL OCH KONTAKTER

Dopfuntarnas stilmässiga utformning är intressant då den kan ge en uppfattning om vilka regioner som varit impulsgivande. I förlängningen kan detta säga något om varthän man i Halland orienterat sig i kyrkligt hänseende. I det tidigmedeltida dopfuntsmaterialet kan ett brett spektrum av influenser urskiljas, men störst genomslagskraft tycks Skåne ha haft. Några av de halländska sandstensfuntarna uppvisar tydliga likheter med de skånska. Enstaka funtar, som till

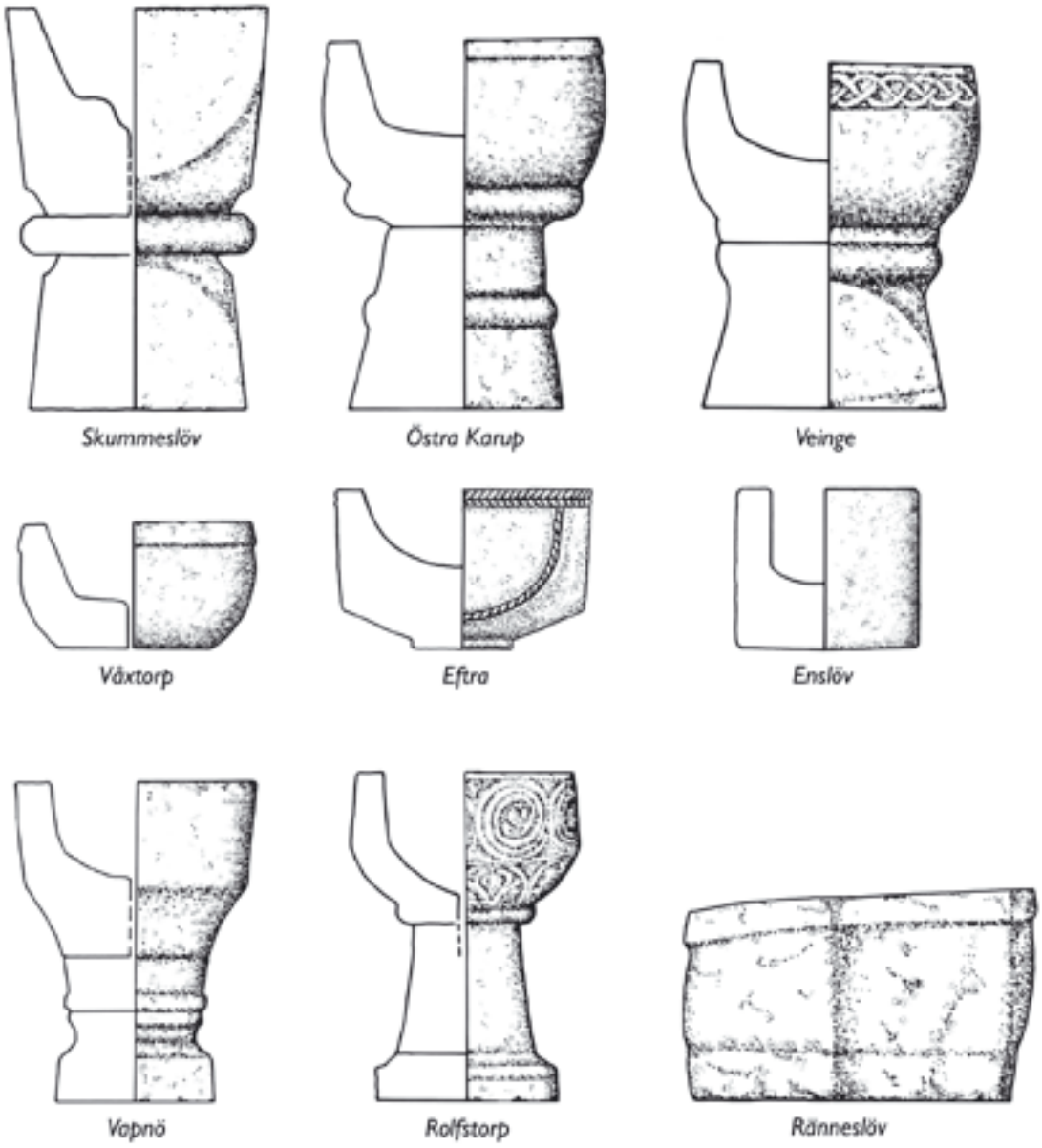

Fig. 10:5. Några bildexempel som speglar variationen i det romanska dopfuntsbeståndet. Av Växtorps- och Eftrafuntarna har endast cupporna bevarats. Det är osäkert om Enslövsfunten haft något basparti. Ränneslövsfunten har en excentriskt placerad urholkning och saknar utgömningshål. Skala 1:20 (Uppmätning och avbildning: förf.).

exempel den i Gällinge, kan ha importerats direkt därifrån, medan andra, exempelvis de i Tjärby och Vapnö, har en mer allmän samhörighet med skånskt område.[31] Flera av de halländska granitfuntarna, som de i Skummeslöv, Veinge, Vinberg, Våxtorp och Östra Karup, påminner om granitfuntarna i nordvästra Skåne. Det skånska inflytandet har naturligt nog varit starkast i södra Halland. Även Danmark väster om Öresund är representerat. Veddigefunten har direkta motsvarigheter på Jylland, och även en cuppa från Eftra och ett fragment från Vessige (Vessige 2) har tydlig frändskap med danskt område. På 1200- och 1300-talen importerades, särskilt i mellersta Halland, ett stort antal funtar från Gotland. Den äldsta av de gotländska funtarna har dock stått i Hasslövs kyrka i landskapets sydligaste del. Tre arbeten har sina närmaste stilmässiga paralleller i västra Sverige (Bohuslän och Västergötland), nämligen sandstensfunten i Okome, samt täljstensfuntarna i Hanhals och Rolfstorp. Dopfuntarna i Enslöv och Gunnarp saknar kända motsvarigheter. Några arbeten kan också ha tillverkats lokalt. Detta är särskilt troligt när det gäller enkla funtar som de i Ränneslöv och Snöstorp. Flertalet äldre dopfuntar har funnits i södra Halland, och det är också här som anknytningen till det skånsk-danska området varit som starkast. Under förra delen av 1200-talet kan man i materialet urskilja de första spåren av kontakter med från Bohuslän och Västergötland.

KYRKOBYGGANDE OCH ARISTOKRATISKT PATRONAT

De tidigmedeltida dopfuntarna har stått både i absidkyrkor och i kyrkor med rak koravslutning, men har i något högre grad haft anknytning till absidkyrkor.[32] Det finns även en korrelation mellan äldre dopfuntar och romanska västtorn, i det att fyra av sju kyrkor med sådant torn också har haft en dopfunt från 1100-talet eller förra delen av 1200-talet.[33] Det förefaller därmed finnas ett visst samband mellan tidiga dopfuntar och kyrkor med vad som skulle kunna uppfattas som maktmanifesterande drag. Här skulle det alltså kunna vara fråga om sockenkyrkor under aristokratiskt patronat. Skummeslövs kyrka skulle kunna tas som ett belysande exempel. Kyrkan har ett rektangulärt långhus, ett smalare absidför-

31 För referenser samt en utförligare diskussion kring funtarnas konsthistoriska sammanhang, se appendix 2.

32 Av de 20 dopfuntarna från tiden före ca 1250 är 10 knutna till absidkyrkor, 4 till kyrkor med rak koravslutning, 1 till en träkyrka och i 5 fall är kyrkans planform oviss.

33 Överensstämmelsen gäller Hasslöv, Skummeslöv, Våxtorp och Östra Karup. Medeltida dopfuntar har inte bevarats från kyrkorna i Getinge och Knäred, och Ysby har en funt från senmedeltiden.

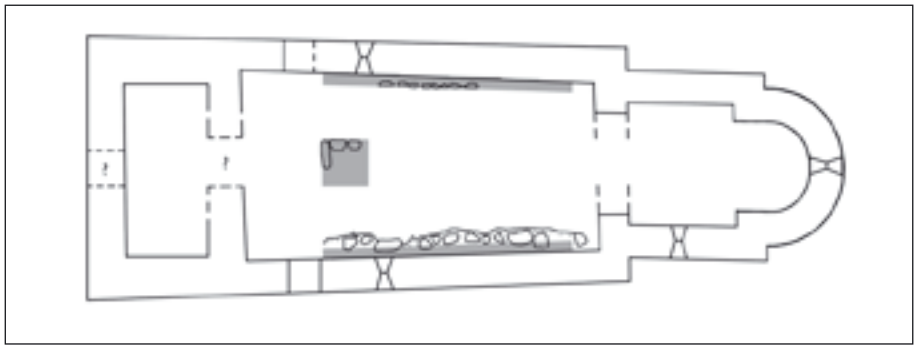

Fig. 10:6. Skummeslövs kyrka under äldre medeltid. Rekonstruktionen baseras på byggnadsarkeologiska iakttagelser och resultat från arkeologiska undersökningar. Rester av en stenbänk har påträffats på nordsidan och en söndergrävd stenrad på sydsidan antyder att det funnits en även där. Det är oklart om kyrkan haft någon ingång i väster, likaså om det ursprungligen funnits någon öppning mellan torn och långhus. Inga spår av herrskapsläktare har kunnat påvisas, men murverket är till stora delar förstört av senare åtgärder. Triumfbågen har förstorats under senmedeltiden. Det kan även ha funnits fler romanska fönster, men eventuella spår har förstörts av senare fönsterupptagningar. Skala 1:300. (Förf. rekonstruktion, efter uppgifter i Bjuggner & Rosengren 1996 samt Bjuggner & Andersson 2006).

sett kor samt ett brett västtorn. Portaler har funnits i långhusets nordvästra och sydvästra del, och spår av igensatta romanska fönster har påträffats i både långhus och kor. Kyrkans dopfunt har troligen tillverkats mot slutet av 1100-talet eller kring sekelskiftet 1200, och är troligen samtida med kyrkan. Vid arkeologiska undersökningar 1991-1992 framkom en stensättning centralt i långhusets västra del som med all sannolikhet utgjort en del av ett dopfuntspodium. Det har även påträffats spår av murade väggbänkar utmed långhusets norra och södra långsidor.[34] Kring Skummeslöv låg det under senmedeltiden flera frälse huvudgårdar, och det är troligt att det funnits en aristokratisk närvaro i socknen redan under äldre medeltid. Det är därför inte alltför långsökt att uppfatta byggnaden som en aristokratisk patronatskyrka. Det monumentala västtornet har synts på långt håll och signalerat närvaron av en världslig värnande makt, och inne i kyrkan har rummets disposition ytterligare understrukit de sociala skillnaderna inom församlingen.

De romanska dopfuntarnas geografiska fördelning antyder att sockenbildningen kommit igång tidigare i söder än i norr. Det är också i den södra delen av landskapet som västtornskyrkorna varit vanligast, något som har satts i samband med närvaron av aristokrati. Det bör emellertid ha funnits elitgrupper även i andra delar av Halland, inte minst i Fjäre härad. Detta styrker resonemanget att

34 Bjuggner & Rosengren 1996; Bjuggner & Andersson 2006.

en kyrkas arkitektur inte enbart skall ses som en avspegling av sockenstrukturen, utan att man i tolkningarna också måste väga in de regionala sammanhangen. Nivån av arkitektonisk artikulering beror till stor del på omgivningen. I vissa bygder kan en absid ha varit nog för att en kyrka skulle utmärka sig, i andra kan det ha krävts även ett västtorn. I trakter dominerade av träkyrkor kan en enkel kyrka i sten ha gjort ett starkt intryck. Den särskilt framträdande kyrkoarkitekturen i sydligaste Halland vill jag se mot bakgrund av att det här funnits människor med både resurser och motiv till att göra extra investeringar i kyrkobyggnadernas utformning. Konkurrens, både med annan aristokrati och med kungamakten, bör ha varit en stark drivkraft när det gäller kyrkliga satsningar. Det finns indikationer på ett betydande kungligt inflytande kring Laholm, Halmstad och i Ätradalen på 1100-talet och i början av 1200-talet. Detta kan ha sporrat såväl äldre elitgrupper till att manifestera hävdvunnen makt, som yngre aristokrati till att synliggöra nyvunna positioner. Ett sätt att åstadkomma detta kan ha varit att initiera eller verka pådrivande i kyrkobyggen i sten, och kanske i förbindelse härmed göra anspråk på en patronatsställning. Om kyrkan haft sockenkyrkorättigheter kan kyrkobyggnadsprojektet ha tett sig lockande för eliten ur både prestigemässig och ekonomisk synvinkel.

De halländska kyrkorna har i arkitektoniskt hänseende präglats av enkelhet, men de har haft samma grundläggande disposition som andra kyrkor i det danskskånska området vad gäller rumsinredning, portaler och fönster. Byggnaden kan därmed sägas ha illustrerat idén om ett hierarkiskt samhälle under Guds beskärm, och samtidigt ha varit en bild av det himmelska Jerusalem. Den romanska kyrkan kan alltså både ses som ett redskap för social disciplinering och som en vision av paradiset. Denna mångtydighet har inneburit att olika grupper har kunnat finna sig till rätta i kyrkobyggnaden. Förmodligen har detta underlättat för människor att inpassa sig i de sociala strukturer som byggnaden implicerat. Genom att delta i, och bidra till, kyrkans uppförande har allmogen underordnat sig den andliga och världsliga elitens ledarskap, som ytterst var sanktionerat av Gud. Det fortsatta bruket av kyrkan innebar att dessa sociala distinktioner kontinuerligt befästes.

Interiör från S:t Nikolai kyrka i Halmstad, oktober 2008. Foto och bildbearbetning: förf.

11. KYRKORNA UNDER YNGRE MEDELTID

Detta kapitel återkopplar till resonemang från kapitel 5 om den gotiska kyrkan. Liksom i föregående kapitel är tanken att applicera tankegods från avhandlingens första del på ett konkret kyrkomaterial. Jag har här valt att koncentrera analysen kring fyra områden, nämligen det senmedeltida kyrkobyggandet, valvslagningen, de hög- och senmedeltida dopfuntarna samt städerna som kyrklig arena.

DET SENMEDELTIDA KYRKOBYGGANDET

Flertalet halländska kyrkor har haft romansk planform med smalare kor, som antingen varit rakt avslutat eller absidförsett. Medan absidbyggandet avklingat under 1200-talets första decennier, kan kyrkor med rakt avslutat kor ha uppförts under hela medeltiden. Den rektangulära salkyrkan har i äldre forskning uppfattats som en typisk hög- och senmedeltida byggnadsform,[1] och det finns inte heller idag någon anledning att ifrågasätta denna bedömning. I Halland har salkyrkobyggandet förmodligen inletts redan på 1200-talet, och kyrkan i Stråvalla härrör sannolikt från detta århundrade.[2] Något yngre är troligen kyrkan i Gödestad. Vid byggnadens rivning år 1897 skall nämligen ett mynt från 1300-talet ha påträffats i sydmuren.[3] Salkyrkoplanformen kom även till användning på 1400-talet i Ny Falkenberg och Kungsbacka.

Salkyrkorna har huvudsakligen funnits i norra och mellersta Halland, och saknas helt i slättbygderna i söder. De tycks ha uppförts i tre typer av socknar. För det första var de vanliga i städerna. I Ny Falkenberg och Kungsbacka byggdes enskeppiga salkyrkor, och i Halmstad och Ny Varberg var det fråga om större, treskeppiga anläggningar. I Gamla Falkenberg och Gamla Varberg revs äldre korpartier och ersattes med större kor i jämnbredd med långhuset. För det andra har salkyrkor byggts i landsbygdssocknar präglade av tidig- och högmedeltida kolonisation. Breareds kyrka ligger i den västliga delen av en socken som sträcker sig ut mot den småländska gränsen. Det är möjligt att salkyrkan uppförts under senmedeltiden som ersättning för en äldre kyrkobyggnad i trä. I Kinnared tycks bebyggelseexpansionen ha resulterat i en helt ny socken.

1 W. Andersson 1929:184; Salvén 1940:35.
2 Lindgren 1979:76.
3 H. Svensson 1929:2; Salvén 1935:60; Bornestaf 2003:49.

Den tredje typen av socknar där salkyrkor uppförts är små församlingar i norra Halland. Gödestad och Hunnestad är några av Hallands till ytan minsta socknar och möjligen representerar de båda småsocknarna nya sockenetableringar. En annan liten socken är Stråvalla, som ligger insprängd mellan Värö och Frillesås.

Salkyrkor var ovanliga i södra Hallands slättbygder, något som förmodligen har att göra med att det här redan fanns gott om romanska stenkyrkor. De kunde dock under senmedeltiden behöva utvidgas, något som kunde ske antingen i östlig eller västlig riktning. Förutom stadskyrkorna i Gamla Falkenberg och Gamla Varberg finns det belägg för att två landsbygdskyrkor utvidgats i östdelen, nämligen Asige och Snöstorp (fig. 9:6 samt tabell 9:1).[4] Tillbyggnader västerut var emellertid väl så vanliga, något som sannolikt delvis berott på att få kyrkor haft romanska västtorn som försvårat utvidgningar i denna riktning. Tillbyggnader västerut har också varit ekonomiskt mer gynnsamma än utvidgningar österut, eftersom man undgick att riva en befintlig byggnadsdel. Kyrkan kunde också brukas under ombyggnadstiden, och högaltaret behövde inte återinvigas. I Eldsberga, Söndrum, Tjärby och Veinge har de tillbyggda västdelarna varit valvslagna, vilket indikerar att ombyggnaderna skett under senmedeltiden.

Även om nya kyrkor tillkommit och gamla byggts till, tycks det senmedeltida kyrkobyggandet på det hela taget ha varit av relativt begränsad omfattning. Visserligen försågs i stort sett samtliga kyrkor med vapenhus, men Halland avviker i detta avseende knappast från utvecklingen i övriga Skandinavien. I andra delar av Danmark fick exempelvis många lantkyrkor västtorn, men så har inte varit fallet i Halland. Här var det främst stadskyrkorna som fick torn i denna period. Den förhållandevis måttliga byggnadsaktiviteten har sannolikt flera orsaker, men troligen har den senmedeltida agrarkrisen varit en viktig bidragande faktor. Med en demografisk nedgång kan det befintliga kyrkobeståndet ha varit tillräckligt. Försvagade finanser kan också ha inneburit att planerade byggnadsprojekt inte kunnat genomföras. Att det främst var kyrkor i landskapets södra centralbygder som utvidgades kan även ha att göra med att dessa trakter kan ha klarat nedgången bättre. Det kan också bero på att kyrkorna i detta område uppförts tidigare, och därför så småningom blivit alltför trånga. Genom att förlänga kyrkor västerut har man även kunnat bibehålla de smalare och lägre korpartierna. Kanske var den romanska kyrkans symbolik aktuell även under hög- och senmedeltid?

4 Då källäget i många avseenden är bristfälligt kan fler kyrkor ha utvidgats under medeltiden.

Fig. 11.1. Stråvalla kyrka uppfördes förmodligen i mitten av 1200-talet, men den nuvarande koravslutningen tillkom vid en ombyggnad omkring 1770. (Foto: förf., okt. 2006).

VALVSLAGNING

Åtminstone 24 halländska kyrkor var försedda med valv under medeltiden (fig. 9:11 samt tabell 9:1). Valven uppvisar inte någon jämn geografisk spridning, utan flertalet av de valvslagna kyrkorna har funnits i städerna eller i södra Hallands slättbygder. Även när man i bedömningen väger in källkritiska aspekter rörande bevaring och kunskapsläge torde denna bild i huvudsak kvarstå. Det bör alltså vara så att det inte bara bevarats fler valv i söder, utan att det också har funnits fler valv i detta område. Valvens sydliga utbredning är knappast oväntad om man ser till landskapets allmänna utveckling. Det är i detta område som de romanska västtornen fanns, och det var här som flest kyrkor utvidgades under senmedeltiden. Slättbygderna i södra Halland framstår alltså som förhållandevis dynamiska trakter, där det kan ha funnits ett ekonomiskt överskott att investera i kyrkorna. Men den ojämna fördelningen av valv hör sannolikt inte enbart samman med skillnader i ekonomi, utan har också haft andra orsaker.

Valvslagna kyrkor var alltså relativt vanliga på de frälsedominerade Laholms- och Halmstadslätterna. I föregående kapitel diskuterades den tidigmedeltida aristokratins anknytning till kyrkorna i sydligaste Halland, och tanken framfördes att eliten genom att främja byggandet av romanska västtorn kan ha strävat efter att befästa sociala positioner i en situation där dessa var ifrågasatta. Frågan är om valven skall uppfattas på liknande sätt, det vill säga om de varit uttryck för ett aristokratiskt inflytande över kyrkobyggnaderna som fortsatt fram i senmedeltid?[5]

Halland var på 1200- och 1300-talen en delad provins, och även under senmedeltiden fanns det socioekonomiska skillnader mellan de båda landsdelarna. Unionstiden gav gynnsamma förutsättningar som den högre aristokratin kunde utnyttja för att skapa sig ansenliga förmögenheter. På 1400-talet var i mellersta och norra Halland ätten Thott en dominerande aktör, något som bör ha beskurit handlingsutrymmet för den lägre aristokratin. Stora jordägare fanns även i södra Halland, men här var tycks makten ha varit utspridd på fler händer. Detta kan ha skapat rivalitet som sporrat elitgrupper till investeringar i sockenkyrkorna. Resonemanget kan belysas genom ett par exempel. Ysby kyrka var tidigare försedd med murade valv i både långhus och kor, men endast det i koret återstår. Att detta valv har tillkommit på 1300-talet eller i början av 1400-talet antyds av ribbornas profilering, och det är dekorerat med kalkmålningar från 1400-talets början eller förra del.[6] Målningarna är något ofullständigt bevarade, men det som återstår vittnar om att utsmyckningen varit av hög, internationellt präglad kvalitet.[7] Bland motiven kan bland annat ett par nordiska kungahelgon urskiljas, möjligen ett indirekt vittnesbörd om unionstidens politiska klimat (jfr fig. 9:19).[8] På den södra korväggen bevaras en fragmentarisk bild av en halvt knäböjande man som blickar snett uppåt. Figuren har tolkats som en möjlig donatorsavbildning,[9] och även om personen inte kan identifieras genom inskrift eller vapensköld finns en tradition, nedtecknad på 1660-talet, att det skulle röra sig om riddaren Abraham Brodersen. Han skall enligt samma tradition också ha gravlagts i kyrkan.[10] Brodersen dog år

5 Jfr Mats Anglert 1989:228.

6 Banning 1984:70; CWP III:228ff; IV:44ff.

7 Framställningen har inskrifter både på latin och plattyska, något som tyder på att målaren varit av nordtysk härkomst (Nisbeth 1986:149).

8 Jfr t.ex. E. Cinthio 1968a:119; Nyberg 1981; A. Lidén 1999:261ff.

9 Dannesboe 1985:XV; Kaspersen 1985b; CWP III:231; IV:45.

10 I *Rannsakningar efter antikviteter* från år 1668 anges beträffande Ysby socken: ”Sigis Brödagre gaard i Ysbye Sogn J Rendisslöffz Gäld eller kall, fordum at haffue været it hærresæde, och Adelsmandens Naffn, da paaboendis, at haffue været Abraham, huilchen siden er bleffuen begraffuen i Ysbye kirche, och staar hans contrafey paa choretz huælning, endnu i denne dag,..” (Ståhle & Stahre 1992:216).

Fig. 11:2. Den förmodade donatorsbilden i Ysby kyrka. Figurens ytterkontur har markerats för tydlighetens skull (Foto: förf., sept. 2008).

1410 och även om det får ses som tämligen osannolikt att han skulle ha lagts till vila i Ysby,[11] är det ändå möjligt att kyrkans målningar kan ha anknytning till honom.[12] Brodersen ägde den i socknen belägna huvudgården Brödåkra, men innehade även fästet Lagaholm, som förvaltades av en fogde.[13] Även om bilden i Ysby kyrka inte skulle föreställa den mäktige Brodersen, antyder den ändå att det i socknen kan ha funnits någon person med ambition att investera i kyrkans

11 Brodersen avrättades vid Sønderborg på Als. Drottning Margareta lät efter hans död instifta kapell i hans namn i både Lunds och Roskilde domkyrkor (SDns 2:465f/RA 17771; jfr von Möller 1874:321ff).
12 Beträffande kalkmålningarnas möjliga anknytning till Abraham Brodersen, se Kaspersen 1985b och CWP III:231; IV:45.
13 Peter Nielsson nämns år 1399 som fogde på Lagaholm (Rep 2:468/RA 15081). Han ägde godset Skedala och var gift med en dotter till Abraham Brodersen.

utsmyckning. Kanske är det också denna person som bekostat själva valvslagningen.

Det andra exemplet hämtas från Söndrum. År 1349 gjorde riddaren Sigvid Trana en donation av flera gårdar till prästen i Söndrums församling och till kyrkans byggnadsfond.[14] Då Söndrums kyrka emellertid bör vara äldre än så, kan dessa medel ha varit avsedda att bekosta någon form av ombyggnad.[15]Byggnadsarkeologiska undersökningar har visat att kyrkan under senmedeltiden förlängts västerut med ungefär 5 m.[16] Långhusets valv har sannolikt tillkommit år 1528,[17] men det är möjligt att korvalvet är äldre.[18] Ett mycket hypotetiskt antagande är att Sigvid Tranas gåva kan ha bekostat kyrkans förlängning och kanske valvslagning i koret medan långhusets valv tillkommit senare. Kanske har valvslagningen denna gång finansierats av församlingen. Donationen till Söndrums kyrka visar att aristokratin även under senmedeltiden engagerat sig i sockenkyrkornas arkitektoniska gestaltning. Den senmedeltida valvslagningen kan alltså ha gynnats av eliten, men verksamheten hänger i så fall lika mycket samman med religiösa och prestigemässiga behov som rent ekonomiska möjligheter. Det är tänkbart att incitamenten för valvbyggande varit större i de frälsedominerade slättbygderna i söder än i landskapets norra delar.

KYRKVALV OCH BÖNDER

Valven skyddade emellertid inte bara kyrkans värdeföremål, utan också dess besökare. Det är därför rimligt att valv även kan ha bekostats av dem som utnyttjade kyrkan, nämligen menigheten. Valvslagning kan därför också ha drivits på av församlingens kyrkvärdar och finansierats genom tiondemedel och mindre gåvor. I kapitel 5 diskuterades hur den senmedeltida valvslagningen på ett genomgripande sätt omdefinierat den romanska kyrkans rumsliga struktur. Lantkyrkans valv är omslutande, ibland närmast tryckande, och inskränker kyrkorummets höjd. Valven har omgestaltat byggnaden på ett radikalt sätt. Om romanska kyrkan haft konnotationer av feodal överhöghet, kan valvslagningen ha varit ett sätt att tona ned detta uttryck. Valven skulle alltså hypotetiskt sett kunna vittna om närvaron av en annan makt, nämligen en allmoge med möjlighet och intresse av att balansera aristokratins inflytande. Att utbredningen av romanska västtorn tämligen väl sammanfaller med utbredningen av gotiska valv

14 DD 3:3:164f/ÆDA 4:335/Rep 1:370/RA nr 5869. Beträffande Sigvid Trana, se även appendix 3 nr 36.
15 Jfr C. M. Andersson 1988:8f.
16 Bjuggner 1987.
17 Angående tolkningen av årtalet, se kapitel 9, fotnot 31.
18 Jfr Peters 1982:12.

behöver alltså inte nödvändigtvis tolkas som att aristokratin i södra Halland behållit greppet över kyrkobyggnaderna även under senmedeltiden. Det skulle också kunna uppfattas tvärtom, nämligen som att menighetens önskan att modifiera de romanska kyrkobyggnaderna varit som starkast i de områden där kyrkorna haft tydligast aristokratisk framtoning.

Dessa båda diametralt motsatta tolkningar har inte presenterats i syfte att förvirra läsaren, utan för att mana till reflektion över de många tolkningsmöjligheter som kyrkoarkitekturen erbjuder. Ett genomgående tema i denna framställning har varit att inte söka efter en ”rätt” betydelse, en enkel förklaring, utan att i stället lyfta fram mångtydigheten och komplexiteten. Valv har, oavsett om de varit aristokratiska skrytbyggen eller menighetsfinansierad funktionsarkitektur, förenat ändamålsenlighet med symboliska betydelser, och denna symbolik har haft lika många nyanser som den haft uttolkare. Samma företeelse har kunnat tydas på olika sätt, och denna mångfald av läsningar har skapat möjligheter för människor med olika förutsättningar att enas kring ett gemensamt mål.

HÖG- OCH SENMEDELTIDA DOPFUNTAR

Om de romanska dopfuntarna främst har funnits i södra Halland, visar de gotiska en lika tydlig koncentration till landskapets mellersta och norra delar. I Ätradalen möts äldre och yngre funtar. De äldre finns i trakterna närmast ån, och de yngre i områdets utkanter (fig. 10:4). I det romanska materialet framstår särskilt Skåne och Danmark som givande parter, men i det yngre materialet är det färre funtar som kan förbindas med detta område. Det enda arbete som tydligt vittnar om skånska kontakter är en funt i granit/gnejs från Ysby. Ysbyfunten erinrar om dopfunten i Båstad, och har liksom den sannolikt tillkommit i mitten eller andra hälften av 1400-talet.[19] Huvuddelen av det hög- och senmedeltida dopfuntsmaterialet kan annars indelas i tre distinkta grupper, som här skall presenteras lite närmare.

DOPFUNTAR FRÅN GOTLAND

Sammanlagt har 14 funtar med gotländsk proveniens bevarats.[20] Många av dem är ofullständiga, och endast åtta har kunnat typbestämmas. Den äldsta av de halländska Gotlandsfuntarna har stått i Hasslövs kyrka. Den är nu mycket fragmentarisk, men har attribuerats till den så kallade Calcariusskolan, och torde vara från förra hälften av 1200-talet. Näst äldst är de kalkformade funtarna med

19 För referenser och utförligare diskussion kring dopfuntsmaterialet hänvisas till appendix 2.
20 Utöver dessa har förmodligen även Hunnestad haft en dopfunt från Gotland (Bexell 1923:440f, 443).

slät cuppa. De har daterats till 1200-talets andra och tredje fjärdedelar.[21] Fyra sådana funtar är kända, tre från kyrkor Ätradalen (Ljungby, Vessige, Gällared), och en från Sällstorp i Viske härad. Dopfuntar med rund, godronnerad cuppa, så kallade paradis- eller musselcuppsfuntar, har daterats till andra hälften av 1200-talet.[22] I Slöinge finns ett mycket välbevarat exempel på denna typ av funt, som också har funnits i Grimeton och Kinnared. Införseln av dessa funtar tycks ha inletts i början av 1200-talet, för att nå sin kulmen kring århundradets mitt och decennierna därefter. Inga gotländska funtar av mer utpräglat gotisk karaktär har bevarats, vilket stödjer antagandet att importen klingat av på 1300- och 1400-talen. Gotlandsfuntarna är starkt koncentrerade till mellersta Halland, det vill säga Ätradalen och Varbergsområdet (fig. 11:5).

NORDHALLÄNDSKA FUNTAR

I dopfuntsmaterialet från norra Halland märks en tydlig orientering norr- och västerut. Detta kan skönjas redan under förra hälften av 1200-talet. De vackert dekorerade funtarna i Hanhals och Rolfstorp har knutits till mästaren ”Thorkillus”, benämnd så efter en signering på Rolfstorpsfunten (fig. 10:5). Thorkillusverkstaden har också funnit avsättning för sina alster i södra Bohuslän och västra Västergötland. Tre något enklare funtar i Kungsbackatrakten, Lindome, Tölö och Ölmevalla, tycks ha inspirerats av Thorkillusfuntarna, men har förmodligen tillverkats lokalt kring århundradets mitt.[23] I Vallda socken har flera äldre täljstensbrott kunnat påvisas. [24] En annan, något yngre dopfuntsverkstad med anknytning till det bohuslänska och västgötska området, är den så kallade Starrkärrskolan. Denna finns representerad med flera arbeten i framför allt norra Halland: Förlanda, Stråvalla, Vallda och Älvsåker i Fjäre och Viske härader, samt Asige i Årstad härad (belagd endast genom ett par fragment). Hallbäck har uppfattat Starrkärrskolan som en vidareutveckling av Thorkillusverkstaden,[25] men oavsett hur det varit med den saken har de båda verkstäderna haft likartade avsättningsområden. Den rikt profilerade täljstensfunten i Skällinge är ensam i sitt slag i Halland, men mycket talar för att den också är sprungen ur en västsvensk verkstad. Om kontakter mot Västergötland vittnar även Idalafunten, som tillverkats av västgötsk sandsten.[26]

21 Norberg 1958:247; Bonnier 1987:116; 1988:180f; Berggren 2002:155f, 168.
22 Bonnier 1988:180f; Berggren 2002:156, 168. Tillverkningen av paradisfuntar har sannolikt fortsatt fram till mitten av 1300-talet, men de halländska funtarna tillhör de äldre formtyperna.
23 Hallbäck 1969:17f; jfr appendix 2.
24 Lindälv 1929:64ff; 1964:21ff; Berg 1934:260ff.
25 Hallbäck 1963:137ff.
26 Hallbäck 1969:21.

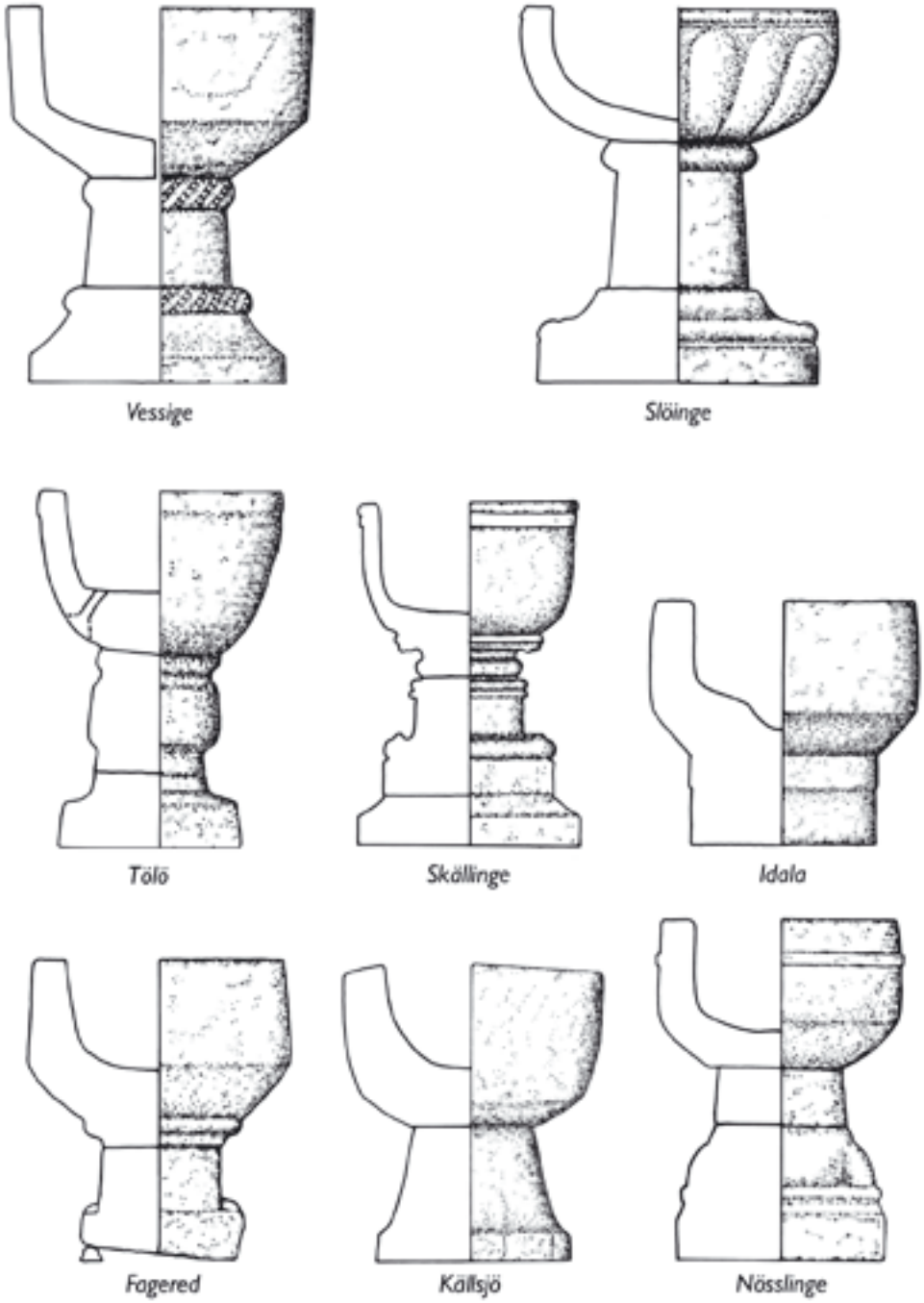

Fig. 11:3. Exempel på högmedeltida dopfuntar: Gotlandsfuntar (överst), nordhalländska funtar (mitten) samt Fageredsfuntar (underst). Skala 1:20. (Uppmätning och avbildning: förf.).

FAGEREDSFUNTARNA

En tredje distinkt grupp i mellersta Halland är dopfuntar tillverkade i amfibolit och granit. En del av funtarna har framställts i Funtaliden utanför Fagered, där spår efter verksamheten ännu kan skönjas, men delar av produktionen har sannolikt varit förlagd till andra orter.[27] Omkring tio funtar från denna dopfuntsverkstad är bekanta. De har fått en samlad avsättning i socknarna närmast Fagered, flertalet i Halland, men två också på den andra sidan Västgötagränsen (fig. 11:5). Enligt min bedömning har materialet främst influerats av de gotländska dopfuntarna, men impulser har sannolikt även hämtats från dopfuntskonsten i norra Halland och Västsverige. Däremot kan någon egentlig påverkan från de danska och skånska områdena knappast påvisas.[28] Fageredsfuntarna torde höra hemma i 1200-talets andra hälft.[29]

STILIMPULSER OCH KONTAKTYTOR

Det hög- och senmedeltida dopfuntsmaterialet skiljer sig i flera avseenden från det romanska. För det första riktar det sig stilmässigt huvudsakligen mot Bohuslän och västra Västergötland, medan impulser från det skånsk-danska området i stort sett saknas. Med tanke på att samtida högmedeltida funtarna företrädesvis funnits i landskapets norra del, kan detta tyckas naturligt. Orienteringen mot det norska och västsvenska området skulle emellertid även kunna ses i ljuset av 1200-talets historiska utveckling, där norra Halland i politiskt hänseende fjärmade sig från Danmark, och i stället närmade sig de norska och svenska rikena. Kontakterna med det norska området kan även märkas i träskulpturen. Lena Liepe har exempelvis gjort gällande att 1200-talskrucifixet från Stråvalla visar prov på norska influenser.[30] Även den i Halland relativt väl företrädda S:t Olofskulten kan tyda på kontakter norröver. Flera halländska kyrkor har varit invigda åt S:t Olof, och tre träskulpturer av S:t Olof har bevarats. Två av dem kommer från kyrkor i landskapets norra del (Sällstorp och Stråvalla), och dateras till 1200-talets andra hälft. Jag vill därför hävda att de stilmässiga beröringspunkter mellan norra Halland samt Norge och Västergötland som kan skönjas i dopfuntsmaterialet, bör kunna ses som resultat av en djupare kulturell samhörighet mellan dessa områden.

27 En möjlig plats är den så kallade Funtabacken i Nösslinge socken (B. Jansson 1963b; I-M. Nilsson 2005:66ff).
28 I-M. Nilsson 2005:52ff.
29 I-M. Nilsson 2005:62 med referenser.
30 L. Liepe 1995:247, 255.

Fig. 11:4. Funtaliden i Fagered. Författaren genomförde inom ramen för forskningsprojektet Medeltid i Ätradalen år 2002 en mindre arkeologisk undersökning på platsen, varvid flera spår efter stenhuggeriverksamhet kunde påvisas. (Foto: förf,. nov. 2003).

HANDEL OCH LOKAL PRODUKTION

Dopfuntsmaterialet från 1200-talet omfattar både importerade arbeten och sådana som bör ha tillverkats lokalt. I nordligaste Halland härstammar dopfuntarna från Thorkillus-verkstaden och Starrkärrskolan sannolikt från verkstäder i Västsverige. De enklare täljstensfuntarna i området har troligen tillverkats av lokala stenhuggare som hämtat inspiration från de importerade praktfuntarna. Störst omfattning har emellertid införseln av gotländska dopfuntar haft. Förutom Hasslövsfunten återfinns alla dessa arbeten i mellersta Halland, där de är koncentrerade till två delvis sammanhängande områden: Ätradalen och Varbergstrakten. Även om Falkenberg och Varberg inte varit urbaniserade vid denna tid, finns det belägg för någon form av handelsplatser vid Ätrans mynning och i Klosterfjorden på 1250-talet.[31] Under äldre medeltid fungerade även Galtabäckslagunen vid Gamla Köpstad som hamn. Det är därför sannolikt att de gotländska dopfuntarna införts från platser som dessa, där produk-

31 HåH:281f.

Fig. 11:5. Utbredning av dopfuntar från Gotland och dopfuntar tillverkade i Fageredsområdet. Gotlandsfuntarnas anknytning till tänkbara införselhamnar har markerats.

ter från den halländska landsbygden kunnat bytas mot utifrån kommande varor. Dopfuntsmaterialet är alltså ett indirekt vittnesbörd om en utvecklad fjärrhandel.

De gotländska funtarna bör ha haft ett betydande prestigevärde, både genom sitt moderna formspråk och eleganta utförande. Införskaffandet och hemtransporten bör emellertid ha varit förenat med betydande kostnader, som förmodligen inte alla församlingar haft råd med.

Det är troligen mot denna bakgrund som dopfuntstillverkningen i Fageredstrakten bör ses. Alla Fageredsfuntar har fått avsättning i närområdet, och deras spridning kompletterar på ett anslående sätt Gotlandsfuntarnas. Dopfuntstillverkarna i Fagered kan alltså ha riktat in sig på en marknad där långväga import inte framstått som något egentligt alternativ. Stenhuggarna tycks ha hämtat viss inspiration från Gotlandsfuntarna, men de har också utvecklat en egen karaktäristisk stil. Det är möjligt att avnämarna till och med ha tillskrivit den lokala stilen ett värde i sig. En så omfattande verkstad som den i Fagered har med all sannolikhet tillverkat mer än dopfuntar. Stenhuggarkompetensen har förmodligen utnyttjats även i andra sammanhang. Det är möjligt att dopfuntstillverkningen bara skall ses som en specialiserad sidoverksamhet för hantverkare vars primära sysselsättning varit kyrkobyggande i sten.

När det gäller handel och långväga förbindelser bör också dopfunten i Halmstad nämnas. Den har med all sannolikhet importerats från Namur i Belgien, och kan genom en inskrift kan dateras till år 1479. Halmstad var vid denna tid den viktigaste staden i södra Halland, och den högkvalitativa belgiska dopfunten vittnar både om stadens betydelse, och dess vidsträckta kontaktnät.

STÄDERNAS KYRKOR

Städernas ökade betydelse under senmedeltiden har tidigare berörts. Det är nu dags att närmare utforska vilken inverkan detta haft på landskapets kyrkliga utveckling. De medeltida stadskyrkorna har varierat kraftigt både när det gäller storlek och utformning, och kan därmed ses som ett grovt mått på samhällenas bärkraft. De städer som etablerades under landskapets första urbaniseringsfas (under 1200-talet och förra delen av 1300-talet), hade kyrkobyggnader som varken när det gäller form eller storlek avvikit från den omgivande landsbygdens. I Laholm och Halmstad/Övraby hade kyrkorna romansk planform med smalare korparti, och byggnaderna saknade från början torn.[32] Det är möjligt att också kyrkorna i Gamla Falkenberg och Gamla Varberg ursprungligen haft smalare kor, men detta får i nuläget stå som en obekräftad hypotes. Kyrkorna i Gamla Falkenberg och Gamla Varberg var emellertid försedda med kraftiga västtorn, något som senare också kyrkan i Laholm fick. Redin har, sannolikt helt riktigt, uppfattat denna typ av stora, kvadratiska västtorn som ett första steg i riktning mot en mer urban kyrkoarkitektur.[33]

32 För referenser och utförligare diskussion kring kyrkorna hänvisas till appendix 1.
33 Redin 1983:31.

Det är annars först på 1400-talet som landskapet fick mer utpräglad stadskyrkoarkitektur, där salkyrkan, antingen med rak östvägg eller med tresidig eller polygonal avslutning, blev den dominerande kyrkotypen. I Kungsbacka byggdes en salkyrka med absid, och i Ny Falkenberg en med västtorn. Kyrkorna i Gamla Falkenberg och i Gamla Varberg utökades med kor i jämnbredd med långhuset, i Falkenberg med rakt östvägg och i Varberg med tresidig koravslutning. Trots dessa utvidgningar hade kyrkorna alltjämt tämligen modesta dimensioner. Från denna småskaliga kyrkoarkitektur avvek endast Halmstad och Ny Varberg, där det på 1400-talet kom att uppföras stora, flerskeppiga tegelkyrkor. S:t Nikolaikyrkan i Halmstad var landskapets i särklass största kyrkobyggnad. Med sina drygt 1000 m² var den mer än fem gånger större än den genomsnittliga halländska stadskyrkan, och nästan dubbelt så stor som kyrkan i Ny Varberg.[34]

I Halmstad fanns det vid medeltidens slut också två tiggarmunkskonvent, ett S:ta Gertrudhus, ett S:t Olofshus och ett S:t Jörgenshospital.[35] Halmstad följs närmast av Ny Varberg, som hade ett karmelitkonvent och ett S:t Jörgenskapell.[36] Några klosteranläggningar fanns inte i de övriga halländska städerna, men Laholm och Falkenberg hade var sitt fristående kapell, tillägnade S:ta Gertrud respektive Heliga Korset.[37] Mest begränsad var den kyrkliga institutionella utbyggnaden i Gåsekil och Kungsbacka. Här saknas belägg för någon kyrklig inrättning utöver stadskyrkan, och i Gåsekils fall är det tänkbart att denna endast haft kapellstatus. Stadskyrkornas storlek och städernas kyrkliga infrastruktur indikerar att Halmstad varit den mest expansiva staden i Halland under senmedeltiden, men att Ny Varberg haft ambitioner i samma riktning.

EN URBAN KYRKLIG ARENA

Medeltidens sista århundrade tycks ha varit en period av återhämtning och försiktig tillväxt för de halländska städerna, men det var främst Halmstad, och i någon mån Varberg, som genomgick någon mer betydande expansion. Halmstads imposanta stadskyrka med ett stort antal altarstiftelser, två tiggarmunkskonvent och flera barmhärtighetsinrättningar vittnar om stadens blomstrande ekonomi.

34 Den genomsnittliga storleken för halländska stadskyrkor utom Halmstad och Varberg var 195 m² (kapelltillbyggnader ej inräknade). Uppgifter om stadskyrkornas storlek har hämtats från A. Andrén 1985:191ff, appendix II.

35 S. A. Nilsson 1968:102f, 140ff, 152; Augustsson 1980:54.

36 Sandklef 1963:119ff; Broberg 1982:17, 35. S:t Jörgenskapellet har troligen legat söder om Ny Varbergs stadsområde (Ullberg-Loh 1983; Rosén 2004c). År 1468 omtalas även en tomt till ett ”helgegesthuss” (Rep II:2: 68f) men det är oklart om den legat i Gamla eller Nya Varberg, och även huruvida tomten ens blivit bebyggd (Sandklef 1963:56; Broberg 1982:17, jfr även fotnot 68 i detta kapitel).

37 Skoglund har övertygande argumenterat för att Heliga korsets kapell legat i Gamla Falkenberg (Skoglund 1993).

Halmstad kom under senmedeltiden att fungera som en brännpunkt i regionens kyrkliga landskap, och det var inte bara de egna borgarna som investerade i stadens kyrkliga institutioner utan även personer från omlandet.

Kapell- och altarstiftelser har haft omsorgen om donatorns själ som huvudmål, men handlingen hade också sociala implikationer. Den urbana miljön skiljer sig på flera viktiga punkter från landsbygden. Staden är *befolkningsmässigt förtätad*, det vill säga jämfört med landsbygden rymmer den fler människor per ytenhet. Detta innebär att en kyrklig investering i staden kommer att ses av fler människor; den får helt enkelt större social effekt. Staden var också en *mötesplats*, inte bara mellan tätort och omland, utan också mellan Halland och omvärlden. De flesta halländska städer hade kommunikativt välvalda lägen vid kusten. I städerna mötte de lokala marknaderna de internationella. Halmstad hade på 1400-talet ett vidsträckt kontaktnät, och var även under unionstiden flera gånger skådeplats för storpolitiska möten och andra viktiga sammankomster.[38] Man har helt enkelt haft större utsikter att ”nå ut” med en kyrklig investering i en internationellt präglad stad, jämfört med om motsvarande satsning skulle göras i en landsbygdskyrka. Om man vill imponera på sina gelikar gäller det att synas i samma miljö som dem. Staden har också en *geografisk avgränsning*, som innebär att flera kyrkliga institutioner verkat inom en begränsad yta. Detta innebär att kyrkliga investeringar relativt enkelt kunnat överblickas och jämföras, inte bara av stadens egna invånare utan också av tillresta besökare. Härigenom kommer investeringarna inte enbart att bedömas mot lokalsamhällets måttstock, utan också mot en nationell och internationell sådan. Den senmedeltida, internationellt präglade staden kan alltså ses som en offentlig, centraliserad skådeplats för uppvisning av religiös offervilja. Genom att gynna stadens kyrkliga institutioner demonstrerade en aktör sin rätt att verka och konkurrera på denna arena. Detta innebär att den del av de investeringar av prestigekaraktär som aristokratin under äldre medeltid gjort i sockenkyrkor på landsbygden, under senmedeltiden i stället gjorts i staden. Resonemanget kan belysas med en biografisk utvikning kring en person vars engagemang på det kyrkliga området är ovanligt väldokumenterat.

THORKIL BRAHE – EN HALLÄNDSK VÄPNARE MED KYRKLIGA INTRESSEN

Den numera utslocknade danska linjen av frälsesläkten Brahe[39] framträder i skriftligt material under 1300-talets andra hälft, och förefaller huvudsakligen ha varit knuten till Halland och Skåne. Ätten nådde sin sociala och ekonomiska

38 S. A. Nilsson 1968:76ff.

39 Stavningen Brahe slog igenom först i slutet av 1500-talet (Bruun 1969:10). I det skriftliga materialet skrevs Thorkils efternamn omväxlande Bragdhe, Bradhe, Brathe och Braude, men här används den etablerade namnformen.

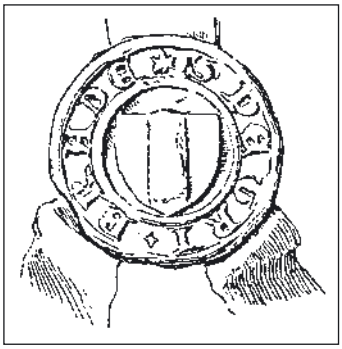

Fig. 11.6. Peder Brahes sigill (efter H. Petersen 1897).

höjdpunkt på 1500-talet och förra delen av 1600-talet, men tillhörde under medeltiden knappast den egentliga högadeln.[40] Vår huvudperson Thorkil var son till Peder Brahe, som år 1364 tillbytte sig jord i södra Halland.[41] Enligt släktkrönikan skall Peder Brahe ha ägt godsen Rännenäs i Skummeslövs socken och Mickedala i Vapnö socken, och när han dog år 1390 lämnat dem i arv till sonen Thorkil.[42] När Thorkil föddes är inte känt, men i mitten av 1390-talet var han en vuxen man med väpnares rang och värdighet. Han deltog 1395 som en av de lägre rankade rådsdeltagarna i förhandlingarna kring kung Albrekts frigivning.[43] Fram till omkring 1410 återfanns han i riksstyrelsens periferi,[44] men han förefaller inte ha gjort någon mer notabel politisk karriär. Efter denna tid tycks Thorkil Brahe främst ha ägnat sig åt sina privata angelägenheter. Förutom en del egendomsförvärv i Landskrona i början av 1420-talet,[45] innehåller det skriftliga materialet inga belägg för godsaffärer i någon mer omfattande skala. Han förekommer emellertid ofta som medbeseglare av olika överenskommelser, vanligen med anknytning till södra Halland.[46] Från omkring 1430 och fram till sin död, tycks han ha varit stadigvarande bosatt i Halland, och han tecknade sig under denna tid flera gånger till gården Rännenäs.[47]

Om Thorkil Brahes familj är känt att han var gift flera gånger, och hade minst nio barn, där fem levde till vuxen ålder. Enligt uppgifter som går tillbaka på släktböcker från 1600-talet, skall han ha haft tre gemåler,[48] men den andra hus-

40 Bruun 1969:11.
41 DD 3:7:115/RA nr 8517.
42 DAA 1888:98.
43 SvTr II:500ff/RA nr 14432.
44 År 1398 nämns han i samband en förlikning mellan väpnaren Sven Sture och kung Erik och drottning Margareta (SvTr II:592ff/RA nr 15014). 1409 medbeseglade han dokument åt Abraham Brodersen (Rep 3:124f/RA nr 17284) och drottning Margareta (Rep 3:127).
45 Rep 3:274; Rep 3:306. En av de gårdar som Thorkil Brahe då förvärvade skänktes år 1444 till dottern Barbara (Rep 3:644), vars make Stig Olufsen år 1456 förvärvade ytterligare en av dessa fastigheter (Rep II:1:201f). År 1461 donerade Barbara Brahe tre gårdar i Landskrona till stadens karmelitkonvent i utbyte mot gudstjänster (Rep II:1:447).
46 T.ex. 1433 (Rep 3:440/LÄUB 3:125f/RA nr 21915), 1436 (Rep 3:485), 1437 (Rep 3:507/RA nr 22878) och 1440 (Rep 3:555f/RA nr 23595).
47 T.ex. 1436 (Rep 3:485), 1438 (SMR nr 825a/RA nr 23080) och 1442 (RA nr 23998).
48 DAA 1888:98; Axel Ejwertz 1961:93; Cavallin 1978:12ff.

Fig. 11:7. Orter som nämns i texten i förbindelse med Thorkil Brahe.

truns existens har under senare år ifrågasatts.[49] Med första hustrun Alhed hade han fyra söner och en dotter.[50] Alhed dog 1406, och tio år senare även de fyra sönerna. Dottern Johanna giftes in i den svenska högadeln, och blev så småningom stammoder för Bragesläktens svenska linje. Med hustrun Märta (eller Merete), fick Thorkil ytterligare fyra döttrar. Två av dessa gifte sig i Skåne. Ellen Brahe äktade Anders Stigsson Thott till Trollenäs, och Barbara Brahe gifte sig med Stig Olufsen Krognos till Krapperup och Bollerup. De båda övriga fann makar i Halland. Merete Brahe ingick äktenskap med Peter Laxman på Vallen, och Gunhild gifte sig med väpnaren Arvid Båt, som sannolikt innehade huvudgår-

49 Cavallin 1984:26f.
50 Dottern Johanna har ibland tillskrivits mellanhustrun Magdalena (von Möller 1872:215).

den Vastad.[51] Exakt när Thorkil Brahe avled är inte känt, men det måste ha skett någon gång mellan åren 1447 och 1456. Hustrun Märta överlevde honom, och bodde som änka på Rännenäs fram till sin död 1456.

Thorkil Brahes första avtryck på det kyrkliga området finner vi i Herrevads kloster i Skåne, där gravstenen över fadern, modern och den första hustrun bevaras. Stenen är sliten men välhuggen, och har Brahevapnet som centralmotiv. En inskrift i gotiska minuskler berättar att fadern Peder avled år 1390, modern Anna år 1400 och hustrun Alhed sex år senare.[52] Om gravstenen tillkommit i samband med den sista gravläggningen, har den förmodligen bekostats av Thorkil. Det är mycket möjligt att föräldrarna redan i sin livstid utsett Herrevads kloster som gravplats, och att detta speglar deras val snarare än sonens. Att även den tidigt bortgångna hustrun gravlagts i Herrevad, visar emellertid att också Thorkil gynnat denna institution.

När de fyra sönerna Axel, Johan, Peder och Thorkil gick bort tio år senare (1416), begravdes de i sockenkyrkan i Skummeslöv. Även här bevaras en välhuggen gravsten, som har Brahevapnet som centralmotiv och en omskrift i gotisk minuskelskrift.[53] Fram till en renovering 1836 skall gravstenen ha haft en central placering i koret,[54] något som indikerar att familjen Brahe haft en framträdande position i socknen.[55] Det skriftliga materialet visar att Thorkil Brahe fram till omkring år 1410 varit aktiv på den nationella politiska scenen, men att hans verksamhet därefter varit mer lokal. Ett rimligt antagande är att han då varit mer permanent bosatt i Halland, och förmodligen huvudsakligen på Rännenäs. Om sönerna avlidit hastigt i någon epidemi, kan detta förklara varför de blivit begravda i den närbelägna sockenkyrkan. Deras död måste emellertid även ha varit en tung förlust för fadern, som inte hade, och inte heller skulle komma att få, några fler manliga arvingar. Det är därför förståeligt om han också velat ha deras grav nära.

51 DAA 1888:98f; Fabritius 1934:562; Axel Ejwertz 1961:94ff. Arvid Båt skrev sig 1437 till Mickedala (Rep 3:507/RA nr 22878), och det har förmodats att han fått godset genom giftermålet med Gunhild (jfr appendix 3 nr 13).

52 Cavallin 1978:5f.

53 Cavallin 1978:1ff. Anders Cavallin har noterat att Herrevadsstenen och Skummeslövsstenen har så stora likheter att de kan ha huggits av samme stenmästare. Han har också hävdat att inskriften på Skummeslövsstenen kan ha gjorts av en annan hand (Cavallin 1978:6). Om så är fallet, skulle Skummeslövsstenen kunna ha beställts i samband med hustrun Alheds död, kanske för att brukas av Thorkil själv, men har i stället lagts över sönerna när de dog.

54 von Möller 1872:213.

55 Det är tänkbart att familjen Brahe på Rännenäs haft patronatsrätt till Skummeslövs kyrka. I socknen fanns på 1300-talet huvudgården Veka, som år 1406 såldes till Abraham Brodersen (SDns 1:559/RA nr 16701). År 1436 nämns för första gången Skottorp i samma socken (Rep 3:485). Rännenäs kan därför ha varit det dominerande godset i socknen under 1400-talets första decennier.

Fig. 11:8. Gravstenen över Thorkil Brahes söner i Skummeslövs kyrka (Foto: förf., sept. 2008).

Thorkil Brahe gynnade även andra sockenkyrkor. Både i Eldsberga i Halland och i Örkelljunga i norra Skåne bevaras kalkar som donerats av honom och hans hustru.[56] Kalkarna uppvisar mycket stora likheter. De har båda flikig fotplatta och nod med rombformade knoppar. På fotplattornas ovansidor finns tre vapensköldar: Thorkils eget Brahevapen, en vapensköld med en lilja samt en med

56 Det kan givetvis inte säkert beläggas att kalkarna ursprungligen varit avsedda för just dessa kyrkor, men inget talar heller emot detta. Brahekalken i Örkelljunga är skriftligt belagd i slutet av 1500-talet (Cavallin 1978:7f; Bringéus 1997:105), och i Eldsberga kyrkas inventarieförteckning från 1697 omtalas en förgylld silverkalk utan närmare beskrivning (Ekström 1985:11).

sparre över hjärta. Eldsbergakalken saknar inskrift, medan Örkelljungakalken har en (sannolikt sekundär) inskrift med lydelsen ”Hvstrv Meerdhe - Torckild Bradhe - Hvstrv Alheed”.[57] När donationerna gjorts kan inte avgöras, men det torde ha skett under senare delen av Thorkils liv. Vapensköldarna dokumenterar att de värdefulla föremålen skänkts av Thorkil Brahe och hans dåvarande sista hustru, men de befäster även minnet av den avlidna första hustrun.

År 1475 utverkade Thorkils dotter Barbara ett indulgensbrev av påven för besökande till olika kyrkor, kapell och altare som hon själv och hennes familj instiftat eller hade patronatsrätt till.[58] Bland dessa nämns två stiftelser som skall ha gjorts av hennes far. I Laholm skall Thorkil Brahe ha instiftat och utrustat ett kapell tillägnat S:ta Gertrud. Kapellet är i övrigt inte omnämnt i det skriftliga materialet, men det kan möjligen ha legat nordöst om nuvarande Stortorget (i Köpmansgatan och kvarteret Svanen), där skelett och rester av murverk påträffats.[59] Enligt indulgensbrevet har Thorkil Brahe även instiftat Vårfru-altaret i Halmstads kyrka.[60] Detta altare nämns för första gången år 1432.[61]

År 1447 möter vi för sista gången Thorkil Brahe i det skriftliga materialet. Då donerade han, med hustrun Märtas samtycke, en gård i Torups socken till S:t Thomas av Canterbury altare i Lunds domkyrka.[62] Sedan 1442 förvaltade han det ärkebiskopliga länet Snöstorp,[63] en omständighet som möjligen kan ha varit av betydelse i sammanhanget. Thorkil Brahe och hans hustru valde att låta sig begravas i dominikankonventet i Halmstad. Förmodligen var gravplatsen av viss dignitet och förenad med en altarstiftelse, eftersom den omtalas som ett gravkor. År 1471 utfärdade sockenprästen i Halmstad och dominikankonventets prior ett intyg att Thorkil Brahes änka Märta hade avlidit år 1456, och gravlagts i makens gravkor i klostret.[64] Att paret lagts till vila i Halmstad framgår också av en 1600-talsavbildning av deras gravsten, som numera är förkommen. Stenen fanns på 1600-talet i S:t Nikolai-kyrkan, men har förmodligen överförts från dominikanerkonventet när detta revs.[65]

57 Cavallin har hävdat att inskrifterna tillfogats sekundärt, något som är troligt, eftersom de placerats under fel vapen (Cavallin 1978:8f).
58 LÄUB 4:225ff.
59 Axel Ejwertz 1961:104; Redin 1982:10. En annan möjlighet är att kapellet i fråga varit en tillbyggnad till stadskyrkan, som var försedd med vapenhusliknande utbyggnader på långhusets norra och södra sidor.
60 LÄUB 4:228; S. A. Nilsson 1968:99.
61 LÄUB 3:107f.
62 Rep 3:718/LÄUB 3:306f.
63 Ingesman 1990:141.
64 Rep II:2:268f/LÄUB 4:134.
65 Salvén 1941b:209ff; S. A. Nilsson 1968:133; Cavallin 1978:6f.

Väpnaren Thorkil Brahe tycks ha haft ett livaktigt och ovanligt väldokumenterat intresse för kyrkan. Det är möjligt att han gått längre i sitt engagemang än vad som varit gängse för en person i hans sociala ställning, men detta är svårt att bedöma.[66] Vad som främst är intressant i detta sammanhang är inte primärt donationsaktivitetens omfattning, utan dess karaktär, det vill säga vilken typ av kyrkliga institutioner som främjades. Jag vill uppfatta Thorkil Brahe som en exponent för en av de första generationerna halländsk aristokrati, vars kyrkliga intressen haft en uttalat urban prägel. Där hans föräldrar valt en traditionell gravplats i ett landsbygdskloster, gynnade han själv kyrkliga institutioner i städerna. Ett annat, något yngre, exempel på en aristokrat som investerat i städernas kyrkliga miljö är riddaren Åke Axelsen, som lät instifta ett karmelitkloster i Ny Varberg. I det skriftliga materialet finns en uppsjö av uppgifter om Åke Axelsens godsaffärer och rättstvister,[67] men förutom en notis att han skänkt ett mindre jordstycke till ett helgeandshus vid Varberg,[68] finns det inga belägg för att han i övrigt bistått några kyrkliga institutioner i landskapet, även om detta givetvis inte kan uteslutas. Att grunda kloster var kostsamt och därför förbehållet samhällets absoluta elit.[69] Alltsedan 1100-talet var det ett etablerat sätt att manifestera sin tillhörighet i detta skikt. Valet av karmelitorden innebar emellertid något nytt, eftersom det nu var staden och inte landsbygden som favoriserades. Klostergrundandet är även ett uttryck för Åke Axelsen tro på den nyetablerade stadens framtid.[70] På

66 Bruun har hävdat att den danska Bragesläktens ”åndelige interesser gennemgående har været stærkere end de militære” (Bruun 1969:24). Ett starkt kyrkligt engagemang är märkbart även hos Thorkil Brahes dotter Barbara. I det påvliga indulgensbrev hon utverkade år 1475 omtalas inte mindre än 16 kyrkor, kapell och altare som hennes egen och maken Stig Olufsen Krognos släkt instiftat eller innehaft patronatsrätt till (LÄUB 4:225ff). Barbara Brahe och hennes make synes ha visat förkärlek för samma typ av institutioner som fadern, nämligen domkyrkan i Lund, tiggarmunkskonvent i städerna och sockenkyrkor anslutning till familjens huvudgårdar. Även Barbara Brahes syster Gunhilds make, väpnaren Arvid Båt till Mickedala, donerade gods och pengar till kyrkan i Halmstad (Rep II:1:139/LÄUB 3:370f/RA nr 26635 och 26636).

67 Jfr appendix 3 nr 11.

68 I en inlaga till Varbergs landsting 1468 säger sig Åke Axelsen tidigare ha skänkt en tilldömd lycka till ”helgegesthuss”, men att den ursprunglige ägaren nu, till Åke Axelsens stora förtrytelse, frångått domen och återtagit sin jord (Rep II:2:68f).

69 Att de ekonomiska ramarna kan ha varit i snävaste laget antyds av att Åke Axelsens barn år 1481 fick skjuta till extra gods för att bekosta själamässor för föräldrarna (LÄUB 4:339ff/RA nr 30974).

70 Eftersom tiggarmunkskonventen i princip inte fick äga jord, var de för sin bärgning beroende av allmosor från stadens invånare. Åke Axelsen måste alltså ha bedömt att staden haft tillräcklig bärkraft att försörja klostret.

1400-talet kom de halländska städerna (främst Halmstad och Ny Varberg) att utgöra arenor där ekonomiskt överskott inte bara kunde skapas, utan även konsumeras. Investeringar i den kyrkliga infrastrukturen har med all sannolikhet uppfattats om ett utmärkt sätt att omsätta ekonomiska vinster i andligt kapital och social prestige.

Att städernas kyrkliga institutioner lockat aristokratin till investeringar betyder inte att den helt förlorat intresset för landsbygdskyrkorna. Det är emellertid möjligt att sockenborna genom kyrkvärdssystemet fått större inflytande över byggnadernas förvaltning, och detta kan ha haft en dämpande effekt på aristokratins engagemang i landsbygdskyrkorna. På det hela taget var byggnadsaktiviteten förhållandevis låg vid landskapets sockenkyrkor, och det är tänkbart att eliten i stället bidragit till anskaffningen av inventarier och målningar.

12. SOCKENBILDNINGEN

Socknarna utgör de grundläggande beståndsdelarna i den kyrkliga strukturen, och i en diskussion kring medeltida kyrkoorganisation är frågan om socknarnas uppkomst central. Även om ämnet är komplicerat vill jag ändå försöka teoretisera kring hur sockenbildningen kan ha gått till i Halland. En grundläggande fråga är om alla historiskt kända socknar existerat under medeltiden? Det skriftliga materialet ger vid handen att de allra flesta tycks ha gjort det. En sammanställning av de medeltida skriftliga beläggen för socknar respektive kyrka eller präst (fig. 12:1) visar att alla socknar, utom ett litet fåtal, nämns i detta material. Det skriftliga materialet ger således vissa kronologiska hållpunkter, men det ger inte alla fakta. Det är känt att det fanns moderförsamlingar och annex, men hur vanligt var detta egentligen? Och hade alla socknar som nämns under medeltiden doprätt? Även om dessa frågor inte kan besvaras bör de hållas i åtanke. När jag betraktar den halländska sockenbildningen anser jag mig kunna göra två grundläggande iakttagelser. Den första är att det tycks finnas ett kronologiskt djup i sockenbildningsprocessen, det vill säga att sockennätet inte lagts ut vid ett och samma tillfälle utan att socknar bildats under en lång tidsperiod. Den andra iakttagelsen är att det förefaller finnas geografiska skillnader i sockenbildningen, och att den inte skett på samma sätt i hela landskapet. Vad detta innebär mer konkret skall utvecklas i det följande.

EN TIDIGMEDELTIDA HUVUDKYRKA?

Om man ser till kung Valdemars jordebok framstår kungamakten som en stark aktör i landskapet under äldre medeltid. Det är därför inte otänkbart att den kan ha varit en drivande kraft när det gäller introduktionen och etableringen av en organiserad kyrklig betjäning i landskapet. För att diskutera denna fråga måste vi dock rekapitulera en del omständigheter som nämnts i det föregående. Det finns indikationer på tidiga kyrkliga etableringar vid flera av kungaleven. Vid Tölö har man på arkeologisk väg kunnat påvisa lämningar av en träkyrka från sent 1000-tal eller tidigt 1100-tal.[1] Ett äldre gravskikt under stenkyrkan i Halmstad/Övraby antyder att byggnaden haft en föregångare i trä.[2] I det skriftliga materialet finns det belägg för att kungen i mitten av 1100-talet ägt en kyrklig byggnad i Hov i Halland, en ort som förmodligen legat invid Ysby.[3] Vid Laholm är indicierna fler, men samtidigt mer svårtydda. Laholms

1 Artelius & Nordin 2007:7ff, 29ff, 41ff. Jfr kapitel 9, sidan 213ff.
2 Augustsson 1980:14; Bjuggner 2006. Jfr kapitel 9, sidan 218.
3 DD 1:2:251f; DD 1:3:16f/RA nr 40806. Jfr kapitel 7, fotnot 222 samt kapitel 9, sidan 219.

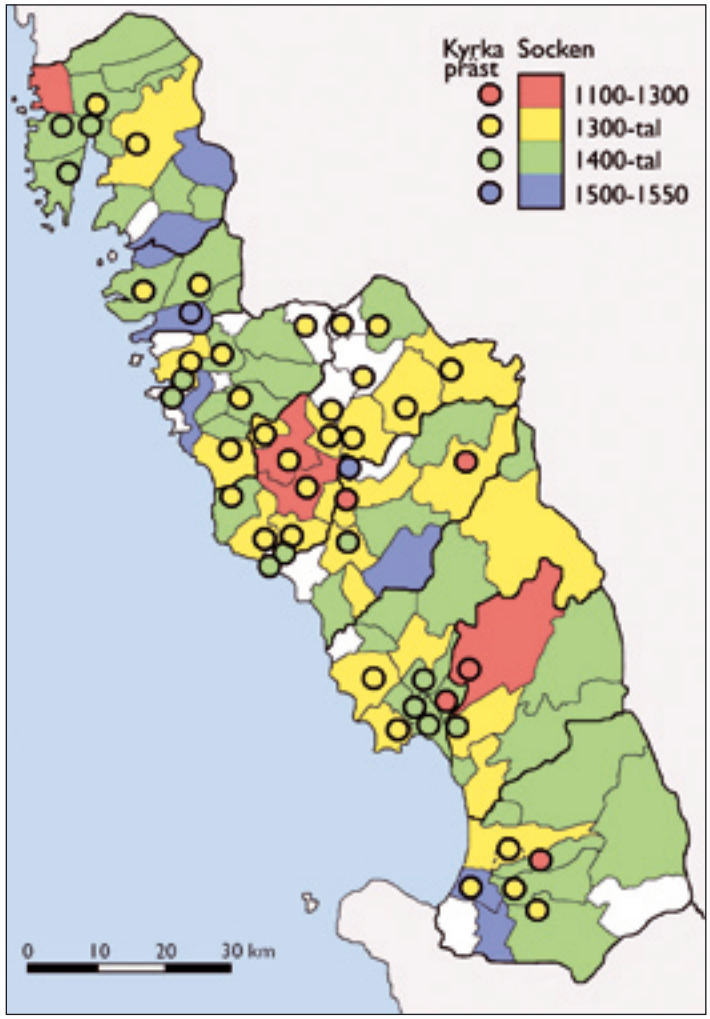

Fig. 12:1. Tidpunkt för skriftliga omnämnanden av socken (hela socknen markerad) samt kyrka eller präst (markering i cirkel).

kyrka har patrociniet S:t Clemens (belagt för första gången 1526).[4] De tidigmedeltida skandinaviska S:t Clemenskyrkorna har ofta legat vid kusten, på platser som var, eller skulle utvecklas till, politiskt viktiga städer. De har ofta anlagts redan på 1000-talet, och flertalet uppvisar en nära anknytning till kungamakten.[5] Laholm skulle kunna passa in i detta mönster, även om den nuvarande kyrkan inte bör vara äldre än 1200-talet. Vid Lagaholms fästningsruin har rester av

4 FFDR:96.
5 E. Cinthio 1968b. Laholm ingår inte i Cinthios studie.

Fig. 12:2. Sandstensdopfunten i Tjärby har fyrsidig cuppa med reliefer på samtliga sidor. Skålens överdel saknas, och funten står nu på en nytillverkad bas (Foto: Lennart Karlsson).

en kristen begravningsplats av ansenlig storlek med rötter i äldsta medeltid påträffats. Även om konkreta spår efter en kyrka saknas, har en sådan förmodligen funnits.[6] Ett tänkbart scenario är att Clemenspatrociniet ursprungligen tillhört en kyrklig stiftelse under kungligt beskydd vid kungsgården Lagaholm. En av Hallands äldsta och märkligaste dopfuntar finns i Tjärby kyrka, cirka 4 km norr om Laholm. Funten dateras vanligen till 1100-talets senare del, men skulle kunna vara något äldre. Den medeltida kyrkan i Tjärby var liksom kyrkan i Laholm uppförd i tegel, och man kan därför inte bortse från möjligheten att dopfunten från början varit avsedd för en annan kyrka. Om vi lägger dopfunten i Tjärby till den tidigare skisserade indiciekedjan, skulle man kunna landa i en hypotes om att det i anslutning till Lagaholms kungsgård på 1100-talet funnits en kyrklig

6 Jfr kapitel 9, sidan 218f.

stiftelse med doprätt, det vill säga en huvudkyrka liknande de *minster churches* som konstaterats på anglosaxiskt område (jfr fig. 12:5). Det är en lockande tanke att se kungamakten som en betydelsefull tidig aktör på det kyrkliga området, men kunskapen är ännu alltför bristfällig för att detta skall kunna läggas fram som mer än bara en möjlighet.

SOCKENBILDNINGEN I SÖDRA HALLAND

Förekomst av dopfunt kan ses som ett generellt indicium på att en kyrka haft doprätt och därmed fungerat som sockenkyrka.[7] I Halland har den kronologiska skiktningen av dopfuntsmaterialet tidigare berörts. Flertalet av de äldre dopfuntarna återfinns söder om Ätrandalen (jfr fig. 10:4). Fördelningen av äldre dopfuntar stämmer tämligen väl med utbredningen av absidkyrkor. Detta vill jag uppfatta som att kyrkobyggande i sten och sockenbildning pågått i södra Hallands slättbygder och i Ätradalen under senare delen av 1100-talet och förra delen av 1200-talet. Kyrkornas lokalisering ger ytterligare stöd för detta. Samtliga absidkyrkor ligger i de centrala slättbygderna, inte allra närmast kusten och heller inte i skogsbygden. Absidkyrkorna och kyrkorna med äldre dopfuntar återfinns alla i områden med lång bebyggelsekontinuitet, det vill säga att kyrkplatserna förmodligen har etablerats på ett relativt tidigt stadium.

Under äldre medeltid inträffade en befolkningsmässig tillväxt som innebar att skogsbygderna togs i bruk för mer permanent bosättning (jfr fig. 7:4). Spåren av denna kolonisation kan också anas i sockenbildningsprocessen. I en del fall har kyrkan legat på slätten, i utkanten av socknar som annars i huvudsak bestått av skogsbygd. Jag tolkar detta som att när nya skogsområden togs i bruk för bosättning sökte sig nybyggarna i första hand till en redan etablerad sockenkyrka. Många sydhalländska slättbygdssocknar har på detta sätt expanderat ut i skogsbygderna, exempelvis Enslöv, Slättåkra, Tönnersjö, Veinge och Våxtorp (jfr fig. 12:3). De människor som bosatte sig i landskapets allra östligaste delar kom emellertid så småningom att få mycket lång väg till kyrkan, och bör ha önskat sig kyrklig betjäning på närmare håll. De kyrkor man då lät uppföra fick vanligtvis fick en central placering i de nya socknarna. Byggnaderna fick antingen smalare kor med rak avslutning eller salkyrkoplanform, men aldrig absid. Några exempel på denna typ av socknar är Breared, Drängsered, Hishult, Knäred och Torup. Det faktum att så få medeltida dopfuntar bevarats från södra Hallands skogsbygder gör att man kan fundera över vilken status de nya socknarna haft. Det kan givetvis bero på tillfälligheter i bevarandeförhållanden, men

7 Jfr resonemang i Bonnier 1996.

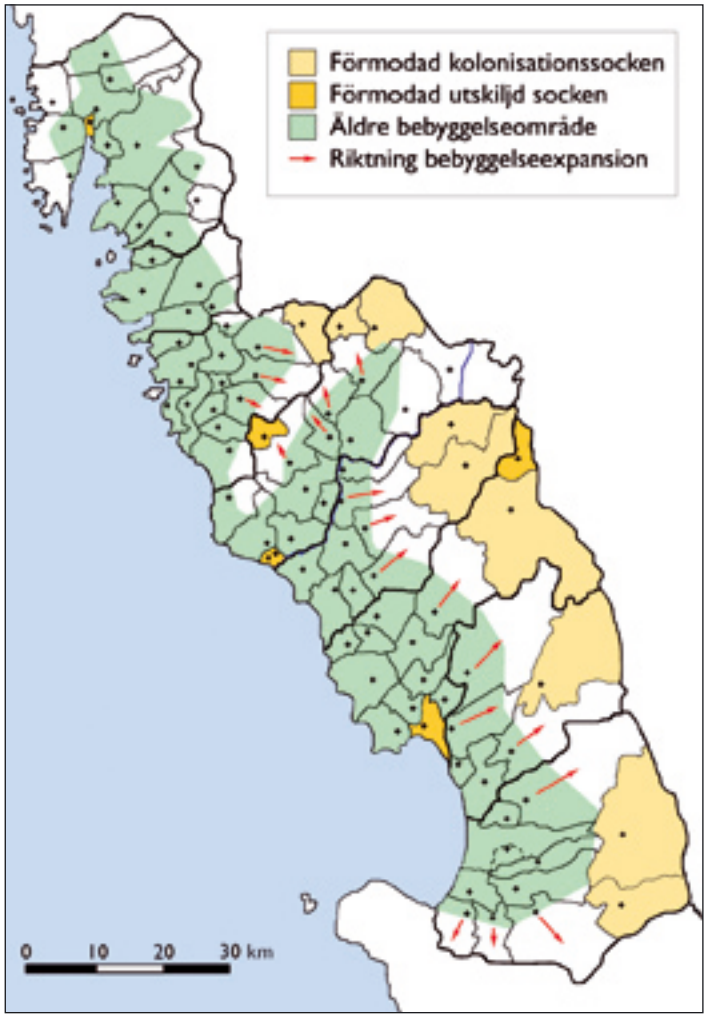

Fig. 12:3. Tendenser i sockenbildningen i Halland. Den tidigmedeltida bebyggelseexpansionens effekter kan anas i sockenstrukturen, särskilt i landskapets södra del.

det är också tänkbart att dessa församlingar saknat doprätt. Kan i så fall kvarhållandet av doprätten ha varit ett sätt för moderförsamlingarna att kompensera för det ekonomiska avbräck som de nya sockenetableringarna innebar?

I ett fåtal fall kan man ana ytterligare ett steg i sockenbildningsprocessen i form av urskiljda och delade socknar. Ett exempel på detta är Kinnared, som jag vill hävda sannolikt har urskiljts ur Torups socken. Invånarna i Kinnaredstrakten har haft lång väg till Torups kyrka. Kinnareds socken är också väsentligt mycket mindre än Torup, något som kan förefalla rimligt om man tänker sig att

modersocknen strävat efter att minimera det ekonomiska bortfallet i samband med en sockenavsöndring. Kinnareds kyrka har haft salkyrkoplanform, och det är tänkbart att den tillkommit något senare än kyrkan i Torup, som har haft smalare, rakt avslutat kor. En bevarad högmedeltida dopfunt visar emellertid att Kinnareds kyrka bör ha haft doprätt. Det är också möjligt att Askome och Krogsereds socknar någon gång under medeltiden brutits ut ur Vessige respektive Drängsereds socknar. Även om dessa båda socknar varit mer jämnstora med sina presumtiva modersocknar, finns det andra omständigheter som antyder att de kan ha haft en svagare ställning. Askome och Krogsered tillhör de få socknar i Halland som haft träkyrka långt fram i nyare tid, och detta kan möjligen ses som ett tecken på ett svagare ekonomiskt underlag. Socknarna har heller inte bevarat några medeltida dopfuntar. En tredje indikation är att de medeltida skriftliga omnämnandena av kyrkliga förhållanden i Askome och Krogsered är få och relativt sena. Det bör emellertid betonas att om det är så att socknar delats, känner vi inte till något om den kronologiska aspekten. Socknar kan alltså ha avsöndrats kort efter det att modersocknen etablerades, men det kan även ha skett långt senare.

SOCKENBILDNINGEN I NORRA HALLAND

I landskapets norra del är linjerna i sockenbildningsprocessen svårare att urskilja. Som tidigare nämnts tillhör endast sju av dopfuntarna norr om Ätran det romanska beståndet, och materialet kan ytterligare delas upp i två kronologiska horisonter. Dopfuntarna i Gunnarp, Gällinge, Veddige och Vinberg kan dateras till 1100-talets slut eller omkring år 1200, medan funtarna i Hanhals, Okome och Rolfstorp hör hemma i 1200-talets förra hälft. Materialet indikerar alltså att det bör ha funnits socknar i denna del av Halland vid sekelskiftet 1200, men om hur den kyrkliga organisationen varit beskaffad mer i detalj vet vi mycket lite. Peter Skoglund har skisserat en teori om tre huvudkyrkor med doprätt i Ätradalen, nämligen Gunnarp, Okome och Vinberg.[8] Idén är tankeväckande, men teorin är knappast hållbar i alla detaljer. Dopfunten i Okome torde vara flera decennier yngre än de båda övriga, och en annan brist är att teorin enbart tar hänsyn till funtar på Ätrans norra sida. Om Okomefunten får utgå och i stället den äldsta dopfunten i Vessige (Vessige 2) lyfts in, blir hypotesen mer intressant. I både Vinbergs och Vessige socknar fanns kungalev, och även om kungaleven inte varit lokaliserade till just kyrkbyarna är en möjlig kunglig anknytning signifikant. En tidig sockenetablering i Gunnarp är svårare att förklara, bland annat för att

8 Skoglund 1992:44f.

Fig. 12:4. Dopfunten i Gunnarp är tillverkad i sandsten och har en ovanlig form. Funten är rikligt dekorerad med relieframställningar (Foto: Lennart Karlsson).

denna skogsbygdssocken invid den västgötska gränsen aldrig tycks ha fått någon kyrka i sten. Gunnarps betydelse skall förmodligen sökas i att orten haft ett ovanligt gott kommunikativt läge invid Ätrastigen. Inte långt från Gunnarps kyrka fanns en övergång där Ätran kunde passeras,[9] och Gunnarp var under nyare tid en merkantil knutpunkt i Hallands inland med en marknad, som är belagd i början av 1600-talet.[10] Möjligen vittnar också utformningen av kyrkans dopfunt om kontakter med Västergötland.[11] Sammantaget anser jag att det inte kan styrkas

9 Ahlberg 1927:16ff; Asplund 1961:101f.
10 Grill 1954:740; Sandklef 1954:585f.
11 För en mer ingående diskussion, jfr appendix 2, Gunnarp.

att kyrkorna Vinberg, Vessige och Gunnarp haft huvudkyrkofunktioner under äldre medeltid, men att mycket tyder på att de varit bland de äldsta socknarna i Ätradalen.

Den tidigmedeltida kolonisationen är inte lika påtaglig i sockenstrukturen i landskapets norra hälft som i den södra. I gränsområdet mellan Faurås och Himle härader finns emellertid en utlöpare av skogsbygd som nästan nått ända fram till kusten. Det skriftliga materialet visar att denna skog redan på 1100-talet var av stor betydelse som allmänningsmark,[12] något som kan anas även i sockenstrukturen. Skogspartiet tycks nämligen ha delats upp mellan ett betydande antal socknar (fig. 12:3). Mitt i denna skogsbygd ligger den relativt lilla Dagsås socken. Församlingen ligger närmast inkilad i Sibbarps socken, och är belagd på 1330-talet. Någon medeltida dopfunt är inte känd, men på 1570-talet bekostade godset Öströö en ny funt i keramik. Jag ser det inte som otänkbart att Öströö, eller huvudgårdens förmodade föregångare på ett befäst näs i närheten, haft något att göra med uppkomsten av Dagsås socken.[13] Även i de östligaste delarna av Faurås och Himle härader fanns skogsbygder som bör ha tagits i bruk för bosättning under äldre medeltid (jfr fig. 7:4). I detta område finner man socknar av samma typ som i södra Hallands skogsbygder.

Att sockenstrukturen i denna del av Halland i huvudsak varit etablerad i början av 1300-talet antyds av det skriftliga materialet. I samband med en insamling av Peterspenning åren 1330-1334 förtecknades nämligen samtliga kyrkor i Faurås härad utom Alfshög och Falkenberg, och även flera kyrkor i Himle härad.[14] Dopfuntsmaterialet ger ytterligare stöd för detta. Flertalet dopfuntar i landskapets norra hälft kan dateras till 1200-talet, med en tyngdpunkt i århundradets mitt och senare del. Behovet av dopfuntar har tillgodosetts genom både import och inhemsk tillverkning. Det lokala stenhuggeriet vill jag också förknippa med ett samtida kyrkobyggande i sten. Även om sockenbildningen i norra Halland kan skisseras i stora drag, är detaljerna svårare att urskilja. Vad betyder det till exempel att det här finns så många små församlingar som till exempel Gödestad, Hunnestad och Stamnared? Och har socknar som exempelvis Hanhals, Stråvalla, Torpa och Älvsåker brutits ut ur angränsande, större socknar? Även om vi kan

12 År 1176 skänkte kung Valdemar I en egendom i Morupstrakten till Esrom kloster, som också gav klostret rätt att nyttja skogsallmänningen (DD 1:3:81ff/SD 1:97f/RA nr 212). Detta ifrågasattes dock av Fauråsbönderna, och kungen fick senare befästa klosterbrödernas rättigheter genom ytterligare ett dekret (DD 1:3:98ff/SD 1:99f/RA nr 227). Jfr även appendix 3 nr 34.

13 Jfr appendix 3 nr 10.

14 DD 2:11: 136ff/SD Appendix 1:1:305ff/RA nr 4006. De halländska kyrkor som förtecknas är: Nösslinge, Tvååker, Grimeton, Lindberg, Gunnarp, Morup, Svartrå, Vinberg, Ljungby, Fagered, Okome, Gällared, Stafsinge, Sibbarp, Dagsås, Köinge, Ullared och Källsjö.

göra oss tankar kring detta, är frågorna svåra att besvara. Att sockenbildningen kan uppfattas som mera ”otydlig” i norra Halland skulle kunna bero på att den haft ett snabbare förlopp. Även om det finns belägg för enstaka tidiga socknar, indikerar dopfuntsmaterialet att det skett en kraftfull utläggning eller omorganisation av sockensystemet på 1200-talet.

Sammantaget anser jag att man kan urskilja flera intressanta olikheter i sockenbildningsprocessen mellan norra och södra Halland. Om man ser till arealen är södra Halland större än norra Halland, men innehåller endast 39 socknar mot 52 socknar i norr.[15] En annan skillnad mellan landskapsdelarna är att andelen socknar som bevarar medeltida dopfunt är väsentligt lägre i söder än i norr (46 % respektive 67 % i norr). I söder förefaller alltså sockensystemet ha varit mer stabilt reglerat, med en restriktiv sockentillväxt. Det är tänkbart att de socknar som på 1200-talet uppkom i skogsbygden behöll en anknytning till sina modersocknar. I norra Halland tycks det ha varit betydligt lättare att bilda nya församlingar, och dopfuntsmaterialet antyder att de nya socknarna bör ses som självständiga enheter.

SOCKENBILDNINGEN I STÄDERNA

Urbaniseringens olika karaktär i norra och södra Halland har tidigare berörts. I landskapets södra hälft etablerades städerna tidigare, var färre till antalet, och tycks generellt sett ha haft en mer stabil utveckling än de i norr. Dessa skillnader kan även anas i sockenstrukturen.

Laholm är den enda stad i Halland som tycks ha haft någon landsförsamling, vilket antyder att socknen etablerats tidigt. I anslutning till staden finns en begravningsplats som legat utanför det kända sockensystemet, och i kapitlets inledning framlades hypotesen att det vid Laholm kan ha funnits en tidigmedeltida huvudkyrka. De medeltida kyrkorna i Laholm med omnejd, det vill säga Laholm, Ysby och Tjärby, tillhör knappast de äldsta i området, men de har flera gemensamma drag. De har alla smalare, rakt avslutade korpartier, och är byggda av tegel, ett ovanligt byggnadsmaterial på den halländska landsbygden. Av Laholms medeltida kyrka återstår endast det senmedeltida tornet, vari kyrkans ursprungliga västgavel ingår. Gaveln är utsmyckad med tre rundbågiga blinderingar som antyder att kyrkan hör hemma i äldre medeltid. Ysby kyrka är också försedd med rundbågiga blinderingar och fönster, vilket pekar mot en liknande

15 Södra Halland svarar för 58 % av landskapets totala landarea (2785,23 km² mot norra Hallands 2002,28 km²). Uppgifter från SCB:s hemsida, Atlas över Rikets indelningar 1992, 3 juni 2009.

datering av denna kyrka. Tjärby kyrka revs 1906, men äldre avbildningar och beskrivningar berättar att koret och den östra delen av långhuset varit uppfört i tegel, medan den västra delen varit av sten.[16] Enligt en sägen, belagd i slutet av 1700-talet, skall tillbyggnaden ha bekostats av drottning Margareta.[17] Om Ysby kyrka finns en tradition att innehavaren av Lagaholms slott, Abraham Brodersen, haft anknytning till kyrkan.[18] Även om sägnernas sanningshalt kan diskuteras, antyder de att Tjärby och Ysby kyrkor kan ha haft någon form av anknytning till kungamakten. Det är inte otänkbart att byggnaderna stått under kungligt patronat. Om kyrkorna i Laholm, Ysby och Tjärby tillkommit i en gemensam byggnadskampanj på 1200-talet, är vi en genomgripande, högmedeltida omstrukturering av det kyrkliga landskapet i Laholmsområdet på spåren. Det kan ha varit i samband med stadens uppkomst eller kungsgårdens befästning som den hypotetiska kyrkan vid Lagaholm upphörde att fungera som huvudkyrka, och området splittrades upp i flera mindre socknar. Har Tjärbyfunten vid detta tillfälle flyttats från Lagaholm till en nyetablerad socken i Tjärby? Begravningsplatsen vid Lagaholm användes även på 1300-talet och kanske ännu längre fram i tiden, men funktionen kan ha ändrats. Det är möjligt att den nu i stället brukats som gravplats för människor som befunnit sig utanför det reguljära sockensystemet, kanske personer med anknytning till borgen.

I Halmstad är sockenbildningen till synes enklare att förstå. I Övraby byggdes på 1100-talet en romansk kyrka i sten av gängse landskyrkotyp. När orten urbaniserades på 1200-talet kom byggnaden att utgöra Halmstads stadskyrka. På 1320-talet flyttades staden till en plats närmare kusten. På 1400-talet uppfördes S:t Nikolai-kyrkan, men det är inte otänkbart att den haft en föregångare. Halmstad/Broktorp var långt fram på 1400-talet underställd kyrkan i Övraby, till vilken kungen innehade patronatsrätt. År 1464 omnämns S:t Nikolai kyrka som annex till Övraby, men år 1530 är situationen den omvända.[19]

16 Brusewitz 1952:53.

17 Enligt Osbecks beskrivning från 1796: ”En tredjedel af Tjärby kyrka är bygd af gråsten, men de 2 delarne af tegel. Hvad de 2 delarne vidkommer, så kan nu ingen kundskap ärhållas af hvem de bygde äro, men den 3:dje delen af gråsten berättas vara på Drottning Margarethas Befallning och bekostnad upbygd. Ty när drottningen med sin krigshär reste igenom Tjärby Församling til strid, så berättas, at hon gådt in i kyrkan, fallit på knä och innerlig bedt Gud om lycka och seger, och gjort det löftet, at om Gud gofvo henne segren, så skulle hon låta förbättra och förlänga bemälte kyrka; hvarföre hon straxt efter låtit tilbygga den tredje delen af kyrkan, emedan hon var förliten.” (Osbeck 1922:215). Berättelsen återges även av Bexell, som anger en gammal anteckning i pastorsarkivet som källa (Bexell 1923:14).

18 Jfr kapitel 11, sidan xx.

19 LÄUB 4:47/RA nr 28324 resp. FFDR:258/RA nr 38921. Beträffande Halmstad/Broktorp, jfr även Grill 1954:648ff; S. A. Nilsson 1968:27ff; Augustsson 1978b; 1980:51ff; A. Andrén 1985:156, 200; Rosén 2004a:70ff.

Fig. 12:5. Sockenstrukturen i Laholmsområdet med utsträckningen av den hypotetiska storsocknen kring Lagaholm markerad med rött.

S:t Nikolai-kyrkans dopfunt kan genom en inskrift dateras till år 1479, och man kan spekulera i huruvida funten anskaffats i samband med att kyrkan fått status som huvudkyrka.

Varberg urbaniserades sannolikt någon gång kring sekelskiftet 1300, och Varbergs kyrka har förmodligen uppförts i förbindelse härmed. Det finns många frågetecken kring sockenbildningen i Varberg, och det skriftliga materialet ger inga egentliga ledtrådar. Andrén anser att Gamla Varberg sannolikt avstyckats från Träslövs socken.[20] Detta är tänkbart, men sockenbildningen kan också ha varit mer komplex än så. Himle härad är det område i Halland som har flest små socknar, och många av dopfuntarna har högmedeltida dateringar. Varbergs socken kan alltså ha bildats i samband med en mer omfattande kyrklig omstrukturering i området. Beträffande sockenstrukturen i Ny Varberg har vi inga uppgifter. Staden etablerades under förra hälften av 1400-talet, och ligger nu i Lindbergs socken. När det gäller de övriga halländska städerna är källmaterialet synnerligen sparsamt. De båda städerna i Falkenberg framträder på 1400-talet, men Gamla Falkenberg har förmodligen rötter i 1300-talet. Stadskyrkornas inbördes relation låter sig inte fastställas. Falkenbergs socken är emellertid liten, och har i stort sett endast omfattat stadsområdet. Socknen har förmodligen

20 A. Andrén 1985:184.

avstyckats från Stafsinge.[21] Kungsbacka urbaniserades på 1400-talet, och den lilla stadssocknen har rimligtvis avsöndrats från Tölö.[22] Hur de kyrkliga förhållandena sett ut i Gåsekil är ovisst.

De halländska stadssocknarnas olika karaktär torde ha att göra med urbaniseringstidpunkten i relation till när socknarna i den omgivande bygden bildades. Städer som etablerats under äldre medeltid har haft socknar som storleksmässigt kunnat mäta sig med socknar på landsbygden. De senmedeltida städerna har tvärtom haft små socknar, eftersom de brutits ut ur en redan etablerad församlingsorganisation.

21 Jfr A. Andrén 1985:153.
22 Jfr A. Andrén 1985:161.

13. KONKLUSIONER OCH REFLEKTIONER

Forskningen om medeltida kyrkor är sedan länge inte enbart ett studium av byggnaderna i sig. Det finns en tydlig och, i mitt tycke, angelägen strävan att sätta in kyrkorna i en samhällelig kontext, där de ses som en del i en större berättelse. Men hur ser denna berättelse ut? Och finns det aspekter som förbises? Detta avslutande kapitel är tänkt att sammanfatta de viktigaste punkterna i de resonemang som utvecklats tidigare i avhandlingen. Samtidigt görs några tillbakablickande reflektioner över hur jag lyckats realisera dessa ambitioner i min halländska fallstudie.

VEMS HISTORIA ÄR DET SOM BERÄTTAS?

I många studier av medeltida kyrkor framstår vissa grupper som synliga medan andra är osynliga. De som syns, och som tilldelas aktiva roller i det historiska skeendet, har som regel tillhört det manliga elitskiktet, det vill säga individer och grupper som haft makt och möjlighet att genomdriva sin vilja gentemot andra. De svagare grupperna, som saknat sådan makt, exempelvis de fattiga, kvinnorna och barnen, förblir i hög grad obemärkta. Det är oftast aristokratins och de starka samhällsaktörernas perspektiv som anses vara intressant. Det är den stora berättelsen, den om samhällets övergripande politiska, ekonomiska och sociala strukturer, som ges företräde. Kyrkorna ses som en del av ett hierarkiskt ”maktens landskap”, och en förlängning av elitens anspråk på herravälde. Min uppfattning är att denna stora berättelse är viktig, eftersom den har som mål att klargöra riktningen och de tongivande tendenserna i den historiska utvecklingen. Men den borde även kompletteras med små berättelser. De medeltida kyrkorna var inte enbart en skådebana för samhällseliten, utan en arena där människor av alla slag rörde sig och verkade. Även om ambitionen att lyfta fram olika slags människor i historien är en lovvärd strävan, är det i praktiken en vansklig uppgift att genomföra. Det är nästan ofrånkomligt att personer ur den andliga och världsliga eliten, individer vars namn och verksamhet inte sällan finns dokumenterad i skriftliga källor, tilldrar sig mer uppmärksamhet än personer ur den anonyma allmogen. I min halländska studie har jag försökt lyfta fram samhällets lägre sociala skikt i samband med diskussionerna kring valvslagning och lokal dopfuntstillverkning (kapitel 11), men på det hela taget har fokus ändå hamnat på eliten. Trots det vill jag ändå hävda att de resonemang jag fört på ett positivt sätt har stimulerats av medvetenheten om vikten av att se olika grupper som aktiva i historien.

VAD HANDLAR BERÄTTELSERNA OM?

För den som vill studera medeltida samhällsförhållanden är kyrkobyggnaderna ett viktigt källmaterial, och det är främst på detta sätt som kyrkorna har utnyttjats i de senaste decenniernas kyrkoarkeologiska forskning. Byggnadernas lokalisering, storlek, utformning och utsmyckning ger ledtrådar till socknarnas socioekonomiska och demografiska struktur, men kyrkan speglar även en metafysisk värld. Kyrkobyggnadernas grundläggande funktion är att hänvisa till något bortom denna verklighet. Dessa aspekter, som har med ideologi och mentalitet att göra, har inte uppmärksammats i lika hög grad. Kyrkomaterialet kan användas för att skapa en bild av den historiska samhällsutvecklingen och rekonstruera äldre maktstrukturer, men det är viktigt att hålla i minnet att det medeltida samhället var ett samfund genomsyrat av religionen. Kyrkan kan uppfattas som en socio-religiös arena, där sociala uttryck och former filtrerats genom religionen, och härigenom tillförts valörer och nyanser som de inte skulle ha haft i ett alltigenom profant sammanhang.

Utifrån ett nutida sekulärt perspektiv kan det liggare närmare till hands att inrikta forskningen på samhällets sociala, ekonomiska och maktpolitiska förhållanden. Det är även lättare att bedöma och värdera sådana forskningsresultat vetenskapligt. Maktstrukturer och sociala relationer är väsentliga komponenter i den ”stora historien”, medan människors mentaliteter och föreställningsvärldar har att göra med mer svårgripbara, individuella berättelser. Jag har i denna framställning valt en väg där kyrkobyggnadernas sociala aspekter kompletterats med religiösa tolkningsalternativ, i syfte att bredda bilden av hur byggnaderna kan ha uppfattats av medeltidens människor. Dessa tankar har därefter tillämpats på det halländska materialet i bland annat diskussionerna kring kyrkornas planformer. Jag har också i exemplet om Thorkil Brahe (kapitel 11) försökt lyfta fram den individuella historien, det vill säga den enskilda människans förhållande till kyrkan och religionen.

VILKEN ROLL SPELAR KYRKAN?

Kyrkoforskningen har länge uppmärksammat hur eliten under medeltiden använt kyrkan för att befästa och synliggöra maktpositioner, till exempel genom romanska västtorn, herrskapsgallerier och kalkmålningar. Arkitekturen inramar auktoriteten, och gör den mer beständig och motståndskraftig mot omvälvningar. Vad som däremot sällan diskuteras är hur det går när dessa inbyggda maktstrukturer ifrågasätts. Vad händer när den avsedda ordningen utmanas? I kapitel 5 diskuterades några aspekter av detta som kan påvisas i kyrkans murverk,

nämligen igensättningar av emporöppningar och övertäckning av romanskt kalkmåleri. Men reglerna kan också ha trotsats på sätt som inte lämnat några som helst avtryck i det arkeologiska materialet. Kyrkans mäktiga aktörer kan exempelvis ha fått se sin auktoritet förringad genom förlöjligande eller hånfulla tillmälen, verbala missnöjesyttringar, demonstrativt ointresse, talande gester eller menande blickar. Kyrkan var inte bara en plats för uppvisning av religiöst sanktionerad makt, utan samtidigt en arena där denna makt kunde bli föremål för prövning och ifrågasättande.

Samtidigt är det viktigt att framhålla att olika människor tolkat kyrkan skilda vis. Varje betraktare har kunnat läsa in sin mening, se sin sanning bekräftad i byggnaden och dess utsmyckning. Även om olika individer haft skilda uppfattningar om vad kyrkan representerat, har de ändå samlats kring denna gemensamma byggnad. Kyrkans mångtydighet, dess öppenhet för varierande läsningar, är dess styrka. De skilda tolkningsmöjligheterna som något som förenar, har tidigare berörts bland annat i samband med kyrkobyggandet och valvslagningen i Halland (kapitel 3 respektive kapitel 11).

Kyrkan är också en byggnad som ständig utvecklas. Den har alltid fungerat som ett rum för gudstjänst och andakt, men de liturgiska bruken har skiftat genom tiderna. Kyrkans symboliska betydelser har förmodligen omdefinierats när byggnaden ändrat skepnad. I denna framställning har begreppen romanskt och gotiskt använts för att ringa in några av kyrkobyggnadens rumsliga och ideologiska förändringar. Även om begreppen grovt sett svarat mot tidsperioderna äldre och yngre medeltid har det inte varit fråga om några absoluta kronologiska gränser. Syftet med denna dikotomi har i stället varit att fånga något av innebörden av de rumsliga och ideologiska förändringar som många kyrkobyggnader genomgått under medeltidens lopp. Den romanska kyrkan har uppfattats som ett hierarkiskt rum medan den gotiska kyrkan starkare betonat gemenskapen i församlingen. Den romanska kyrkan har tolkats som bild av det himmelska Jerusalem, medan den gotiska mer varit ett rum för kommunikation med Gud. Kyrkobyggnaden har alltid haft en central plats i bygden, och dess utformning har speglat människornas funktionella behov och ideologiska föreställningar. Kyrkans innebörder har växlat i takt med dess brukare.

Gödestads kyrkoruin, september 2001.
Foto och bildbearbetning: förf.

14. EPILOG

”Jag får aldrig veta sanningen förrän de tar isär katedralen sten för sten som ett pussel.” - - - Så kom Jocelin på en ny tanke där han vandrade sin inre väg. ”Och inte ens då.”[1]

Klockan är sju på morgonen och kyrkklockorna har just börjat ringa nere i byn. Korna i hagen lystrar till för ett ögonblick men återgår sedan till att beta. Hönsen kacklar i hönsgården när mor samlar in äggen, och minsta dottern får sig en mild åthutning när hon springer efter en höna som förskräckt flaxar iväg. Hennes storebror bär in vatten i köket. Det är ett tungt och tråkigt arbete, men han har lärt sig hur han ska göra för att inte spilla för mycket. Inne på gårdsplanen har far, iförd sina bästa söndagskläder, just spänt hästen för vagnen. När han hör kyrkklockorna ropar han till familjen att skynda på, annars kommer de för sent. Luften är klar men lite kylig. Sommaren är över, men hösten är ännu inte riktigt här. Det är den 30 september 1849, och även om allt verkar vara som det brukar, är det inte någon vanlig dag i Knäreds församling.

Idag skall nämligen den allra första gudstjänsten hållas i socknens nya, just färdigställda kyrka. Den nya byggnaden är raka motsatsen till den gamla. Den är stor, ljus och rymlig där medeltidskyrkan hade varit mörk, trång och förfallen. På 1790-talet hade man visserligen utökat antalet sittplatser genom att inreda tillbyggnaderna på långhusets sidor med bänkplatser, men platsbristen hade ändå varit stor. Kyrkan hade också haft djupa sprickor i murarna och sättningar i golvet, taket hade läckt och kalkrappningen var nedfallen. Dessutom hade kyrkan inte något riktigt stentorn utan bara ett enkelt klocktorn av trä vid västgaveln. Att något behövde göras hade man varit överens om, men med tanke på församlingens fattigdom var det många som bara ville bygga ett nytt torn i sten och i övrigt reparera byggnaden så gott det gick. En besiktning hade emellertid visat att bristerna i konstruktionen varit så pass allvarliga att kyrkan bedömts vara bortom all räddning. Man hade därför enats om att bygga en ny, som av brandsäkerhetsskäl skulle ligga några hundra meter utanför själva bykärnan.

Uppdraget att göra upp ritningar till den nya kyrkan hade gått till den välrenommerade arkitekten Albert Törnqvist. Han hade ritat en långhuskyrka med absidkor och flankerande sakristior. Kyrkorummet var övervälvt med ett flackt tunnvalv i trä, och utmed långhusets nord- och sydsidor fanns läktare. Kyrkans långsidor genombröts av fyra stora, kopplade fönsteröppningar. Detta var ett

1 Golding 1965:180.

särskilt önskemål från församlingen, eftersom dessa fönster gav dagsljus både uppe på, och inne under, läktarna.[2] Huvudingången låg på västgaveln, och över denna höjde sig ett ovanligt smäckert torn med stora ljudöppningar. Fasaden var dekorerad med lisener och hade en rundbågefris under takfoten. De nyromanska stilelementen bröt med den sedan länge förhärskande nyklassicistiska kyrkostilen, och signalerade för alla som förstod sig på arkitektur att byggnaden var både modern och framåtsträvande.

Byggnadsarbetet hade dock inneburit stora uppoffringar för församlingen. Hela kyrkokassan hade förbrukats, dryga lån hade upptagits och församlingsborna hade alla fått bidra med dagsverken och körslor. Ett fåtal hade villigt accepterat denna pålaga, men de allra flesta hade reagerat med högljutt missnöje.[3] En del av de besvikna dagsverkarna hade gett utlopp för sin förtrytelse genom fylleri, förargelseväckande beteende och ”syndigt leverne”,[4] medan andra, bland annat många torpare och backstugusittare, helt enkelt hade skolkat.[5] En falang församlingsbor hade officiellt tagit avstånd från den nya kyrkan som man ansåg vara onödig. De hade också påpekat att grundläggningen var för dåligt gjord, men de fick föga gehör för sina invändningar, eftersom byggnadsarbetet redan var i full gång.[6] Men åtminstone den här söndagen, när kyrkklockorna kallade till den allra första högmässan, fick minnena av byggnadstidens osämja och konflikter stå tillbaka. För även om det hade knorrats över stora utgifter och tunga arbetsbördor var den nya kyrkan något som församlingen som helhet kunde vara stolt över. I de omgivande bygderna var det bara Laholm som i mannaminne hade mäktat med att uppföra en ny kyrka, men de andra grannsocknarna hade ingenting som kunde mäta sig med Knäreds nya, ståtliga kyrka. Den var ett mäktigt storstadstempel som hade byggts mitt ute i skogsbygden.

Ju närmare Knäred man kom, desto större blev trängseln på vägen. Folk kände igen släktingar och vänner från angränsande byar, och ropade hälsningar. Några av dem som bodde längst från kyrkan hade redan varit på väg i ett par timmar, och var nu glada över att äntligen vara framme. Far höll in hästen lite extra när han passerade ett par svartklädda gummor som viskade hemlighetsfullt och kastade menande blickar mot en kvinna i lappade kläder som bar på ett storgråtande spädbarn. Från vägkanten hördes spridda skratt från en skock drängar, som förmodligen gladdes mer över den arbetsfria dagen än över att behöva tillbringa flera långa timmar inne i kyrkan. Det låg spänning och förväntan i luften, och klockklangen, som länge bara hade varit en tvåstämmig ton i bakgrunden, ljöd

2 Sockenstämmoprotokoll Knäred 13/7 1845 (SLHD, 21/04 2009).
3 Sockenstämmoprotokoll Knäred 30/5 1847 (SLHD, 21/04 2009).
4 Sockenstämmoprotokoll Knäred 13/5 1849 (SLHD, 21/04 2009).
5 Sockenstämmoprotokoll Knäred 22/4 1849 (SLHD, 21/04 2009).
6 Sockenstämmoprotokoll Knäred 18/1 1848 (SLHD, 21/04 2009).

nu allt starkare. Men när ljudet från klockorna plötsligt förbyttes mot ett kraftigt dån som fick själva marken under deras fötter att skaka, skiftade hela stämningen i ett enda slag. En av hästarna kom i sken, folk började ropa och skrika, och några sprang mot kyrkan för att se efter vad som var å färde. När de kom fram kunde de konstatera att det värsta tänkbara hade inträffat. Där kyrkan tidigare hade stått, fanns nu bara en rykande hög av damm, grus och bråte. Det som inte fick hända, som omöjligt kunde hända, hade hänt. Kyrkan hade rasat.

Det är lätt att föreställa sig den bestörtning och förtvivlan som Knäredsborna måste ha känt denna dag. Alla förhoppningar och ambitioner vad gäller den nya kyrkan hade bokstavligt talat grusats. Det berättades senare att dånet från kyrkans fall hade hörts ända så långt som till Laholm och Veinge.[7] Men mitt i katastrofen fanns det åtminstone en sak att vara tacksam över. Trots att den materiella förödelsen var i det närmaste total, hade inte en enda människa kommit till skada. Om kyrkan hade fallit lite senare, när menigheten hunnit komma på plats inne i byggnaden, kunde över tusen människor ha omkommit. På ett ögonblick kunde en stor del av socknens befolkning ha utplånats. Kyrkoherde Anders Törnqvist var precis som alla andra djupt skakad, men hade ändå sinnesnärvaro att samma dag författa en skrivelse om händelsen till myndigheterna.[8] Strax efteråt vidtogs de första åtgärderna för att ta reda på vad som orsakat raset. Det visade sig att den gracila tornbyggnaden inte hade förmått att stå emot belastningen vid klockringningen. Den hade fallit i riktning mot långhuset, och kluvit detta mitt itu, så att sidoväggarna hade rämnat och fallit utåt. De var redan kraftigt försvagade av de stora, tätt sammanpressade fönsteröppningarna, och dessutom satta under tryck från tunnvalvet och det flacka yttertaket. Även om det således fanns uppenbara brister i planläggningen, lades den största skulden på byggmästaren, murarmästare P. Malmström från Laholm, som efter en rättslig process till sist utarmad emigrerade till Amerika.

Den gamla medeltidskyrkan kom nu tillfälligtvis till heders igen. Rivningen hade visserligen redan påbörjats, men byggnaden lagades med plankor för att kunna tjäna som provisorisk gudstjänstlokal. Planeringen för en ny kyrka var emellertid snart igång. Ritningarna upprättades denna gång av arkitekt Hans Jakob Strömberg. Eftersom församlingen var fattig, blev byggnaden enkelt utformad. Den bestod av ett stort, rektangulärt kyrkorum med en absidsakristia på östgaveln och en tornbyggnad i väster. I exteriören inkorporerades vissa nyromanska stildrag, men byggnaden var i huvudsak en typisk nyklassicistisk anläggning. Byggnadsarbetet gick raskt undan. Kyrkan påbörjades år 1852 och redan året efter stod den färdig. Även om socknen nu åter hade ett tempel, förblev

7 Wangö 1954:15.
8 LLA, Knäreds kyrkoarkiv O I:1.

Fig. 14:1. Knäreds nya kyrka, uppförd 1853 (Foto: förf., juli 2009).

minnet av den kyrka som rasat starkt inpräntat i folks medvetande, och jämförelser mellan de två byggnaderna utföll sällan till den senares fördel. Den dåliga ekonomin hade tvingat församlingen att bygga i ”den vita, enkla ’ladastilen’ utan något estetiskt värde”, som Knäredssonen och hembygdshistorikern Joël Wangö senare formulerat saken.[9] ”I sin helhet var den nya kyrkan enkel och ful, en större ’lada’, vit och kalkrappad utan och innan, utan minsta skönhetspunkt för ett estetiskt öga.”[10]

Halland var långt fram i tiden en fattig provins. De magra jordarna gav sällan tillräcklig bärgning, utan måste kompletteras med inkomster från hantverk, slöjd och andra binäringar. Under 1800-talet ökade befolkningen kraftigt, städernas handel expanderade och det började ske förbättringar inom jordbruket. Befolkningstillväxten skapade ett behov av större kyrkobyggnader, och eftersom ekonomin stärkts något, fanns det på många håll utrymme att realisera dessa am-

9 Wangö 1933:82.
10 Wangö 1954:18. Där annat ej anges bygger berättelsen på uppgifter i Wangö 1933, 1954 och C. M. Andersson 1975a.

bitioner. Under förra delen av 1800-talet var idealet ett nyklassicistiskt kyrkorum präglat av ljus och symmetri. Detta gick relativt enkelt att åstadkomma, genom att man rev den äldre kyrkans kor och förlängde långhusmurarna österut. Koravslutningen gjordes oftast rundad, med plats för en liten sakristia bakom altaret. Vapenhusen togs också bort, och nya, stora fönster sattes in. Något annat som eftersträvades var ett prydligt klocktorn i sten. Församlingarna ville gärna bygga torn i jämbredd långhuset, där bottenvåningarna kunde inredas med bänkplatser. Överintendendentsämbetets tjänstemän i Stockholm betraktade dessa tornbyggnader med ogillande, men församlingarna såg dem som praktiska och ekonomiska. I slutändan fick konstnärliga ideal jämkas med mer pragmatiska överväganden. I Knäred var man relativt tidigt ute med att riva den gamla kyrkan och bygga en helt ny, men detta blev snart det vanligaste. Den seglivade nyklassicismen fick så småningom lämna plats för nyromanik och nygotik, och kyrkorna blev nu på ett annat sätt än tidigare uttryck för arkitektens personliga estetik. Det är svårt att komma ifrån intrycket att prestigemässiga motiv spelat en stor roll i 1800-talets halländska kyrkobyggande. När en socken förnyade sin kyrka ville grannsocknen göra detsamma, och helst skulle deras kyrka vara aningen finare. Detta skulle kunna ses som rent världslig fåfänga, men kan också ha varit ett sätt att realisera en andlig strävan. Vid mitten av 1800-talet började olika frikyrkliga samfund att etablera sig, men dessa rörelser kom aldrig att bli något annat än marginella aktörer på den halländska kyrkliga scenen. I stället präglades landskapets kyrkoliv starkt av den inomkyrkliga väckelsen i Henric Schartaus efterföljd. Hans lära betonade det ordnande och klara förnuftets överordnade roll i individens relation till Gud, samt vikten av en personlig omvändelse efter allvarlig och självkritisk prövning enligt ”nådens ordning”. Förnyelsen av kyrkobyggnaderna skulle därför även kunna ses som ett sätt att utåt synliggöra att man anammat ett nytt trosmässigt förhållningssätt inom den etablerade kyrkans ramar. På samma sätt som religionen kunde vitaliseras och förädlas men ändå bestå, kunde rummet där den förkunnades också omskapas och förbättras.

När vi betraktar det nittonde århundradet har vi lätt att föreställa oss kyrkobyggandets många motiv. Det finns rikligt med källmaterial att tillgå, och eftersom vi närmar oss vår egen tid har vi en spontan förståelse för hur samhället fungerade och hur vardagen tedde sig. 1800-talets bondesamhälle är trots allt inte avlägset. Det är en tid som vi alldeles precis har lämnat bakom oss, men vi kommer ännu ihåg människor, platser, händelser och berättelser. Ansiktena på de gulnade fotografierna har fortfarande namn; vi vet vilka de var och var de bodde. Vi kan föreställa oss vad de drömde om och hoppades på. Medeltiden är mer exotisk. Den avlägsen oss i tid, men än mer representerar den en helt annan erfarenhetshorisont. Vi ser medeltidens bilder men känner inte direkt igen

oss, vi läser periodens texter men tvingas fundera över innebörden. För att göra detta begripligt måste vi skapa modeller som reducerar komplexiteten till några få, hanterbara parametrar. Helst tar vi fasta på konkreta sociala och ekonomiska faktorer som vi lättare ser paralleller till i vår egen tid. Eftersom medeltiden är främmande behövs sådana modeller. Drömmen om en intuitiv insikt är lika naiv som den är orealistisk, men detta innebär inte att vi skall avstå från att försöka sätta oss in i hur olika människor under medeltiden kan ha resonerat och haft för tankar och idéer. Även om vi aldrig någonsin får veta svaren, berikar själva frågorna vår förståelse.

När det gäller 1800-talet är det naturligt att inte betrakta kyrkan som resultat av en abstrakt, teoretisk vision. Vi kan tydligt se hur byggnadsprojektet präglats av människor med olika perspektiv, och hur det formats genom att motstridiga viljor brutits mot varandra. Några kan ha sett bygget som en troshandling, andra som ett sätt att överträffa grannsocknen. En del var bekymrade för kostnaderna, andra för att dagsverkena stal värdefull tid från arbetet på gården. För arkitekten var kyrkan en förening av estetik och funktion, för byggmästaren ett uppdrag som gav pengar i kassan. Hemmansägaren, torparhustrun och fattighjonet, alla har de haft sina egna idéer om vad kyrkan representerat. Så har det också varit under medeltiden. Tidsavståndet gör visserligen aktörerna mer suddiga i konturerna, men om vi kisar med ögonen och använder vår föreställningsförmåga kan vi ändå skymta dem. De tolkningar vi gör är emellertid alltid färgade av uttolkarens egen tid och bakgrund. Skildringen av det stora kyrkraset i Knäred är till exempel formad av vetskapen om att min mormor, Berta Johansson, härstammade från denna socken. Hennes farfar, Johan Johansson i Kåphult, var 25 år när bygget pågick. Kanske var han en av dem som körde sten och lera till byggplatsen, och förmodligen var han där och betraktade förödelsen när kyrkan fallit. Berättelsen är alltså på detta sätt en del av *min* historia.

Historien om kyrkbygget i Knäred är en nästan övertydlig påminnelse om det faktum att stora byggnadsprojekt inte alltid avlöper som planerat. Även om det kan tyckas självklart är det en aspekt som ofta glöms bort i våra tolkningar, där vi tenderar att se det färdiga resultatet som liktydigt med byggherrens ursprungliga intention. Det är emellertid inte bara de materiella strukturerna som kan bli annorlunda än vad som varit avsett. Även samhällets sociala mönster påverkas. Dolda konfliktlinjer blir tydliga, maskerade hierarkier blir synliggörs och outsagda regler uttalas. Efter kyrkobygget är samfundet inte riktigt detsamma som det var tidigare. Det är inte bara kyrkan som omformas, utan också människorna.

15. SAMMANFATTNING

Kapitel 1, Inledning, är en introduktion till avhandlingen, samt en redovisning av arbetets disposition och avgränsningar.

I *Kapitel 2, Teoretiska utgångspunkter,* redovisas arbetets teoretiska grundvalar. Avstamp tas i den forskningstradition som präglat kyrkoforskningen sedan 1980-talet, vilken här benämns den ”nya kyrkoarkeologin”. I detta forskningsperspektiv studeras kyrkorna primärt i som källor till information om den medeltida samhällsorganisationen. Byggnaderna antas spegla maktens fördelning i ett landskap dominerat av starka sociala aktörer. Jag är enig om vikten av att relatera kyrkobyggnaderna till det omgivande samhället, men anser att perspektiven kan breddas på flera punkter. Där den nya kyrkoarkeologin har tenderat att betrakta exklusiva kyrkor som tecken på strukturell makt, hävdar jag att monumentbyggandet i stället bör ses som uttryck för historiska aktörers strävan att skapa mer stabila sociala strukturer. Arkitektur kan ses som ett strategiskt redskap att göra makten mer beständig och mindre beroende av individuella aktörer. Kyrkobyggnaden kan även uppfattas som en arena för iscensättning av sociala möten. I dessa möten har flera aktörer varit involverade, men privilegierade brukare har haft störst möjligheter att utforma inramningen så att den verkat till deras fördel. Det argumenteras även för behovet av en mer dynamisk syn på kyrkobyggnaden och dess bruk. Kyrkan verkar genom sin fysiska utformning strukturerande på människors handlingar och erfarenheter, men dessa har i sin tur även återverkat på byggnaden. Den medeltida kyrkoarkitekturens symbolvärden har inte varit statiska. Kontexten har haft stor betydelse för vilken innebörd en symbol skall tillmätas. Detta medför att innebörden varit föränderlig och kunnat anpassas till förändringar i den mänskliga erfarenheten. Vidare, om olika sociala grupper varit delaktiga i tolkningsprocessen, följer att de förmodligen inte tolkat kyrkan på ett och samma sätt. Kyrkobyggnader är i denna bemärkelse mångtydiga monument. Slutligen framhålls vikten av att diskutera kyrkans religiösa betydelser på ett mer djupgående plan. Religionen bör inte uppfattas som ett socialt redskap som samhällets ledande skikt utnyttjat för att legitimera en maktställning, utan som en grundläggande del i det medeltida samhällets självförståelse.

Kapitel 3, Det tidigmedeltida kyrkobyggandet, är ett resonemang kring det romanska kyrkobyggandets aktörer och verksamhetens sociala och ideologiska grundvalar. De tidigmedeltida stenkyrkorna anses vanligen ha tillkommit på initiativ av samhällets övre skikt, och byggnaderna ses som bärare av ett symboliskt

budskap om denna grupps hegemoni. Kyrkobyggande har emellertid krävt medverkan av en rad olika sociala grupper, och möjligheten antyds att inte bara byggherren utan även socknens bönder kan ha funnit aspekter av byggnadsprojektet tilltalande. Det ekonomiskt och arbetsmässigt betungande byggnadsföretaget kan visserligen sägas bekräfta samhällets grundläggande hierarkiska struktur, men har samtidigt bidragit till att omforma densamma. Kyrkobygget och kyrkans liturgiska bruk har tydliggjort böndernas underordnade sociala position, men kan också ses som en del i skapandet av ett kollektivt medvetande hos denna grupp. Även vikten av att kyrkobyggandet förstås i relation till ett samhälle präglat av kristna normer och ideal betonas. Slutligen dras paralleller mellan det tidigmedeltida kyrkobyggandet och korstågsrörelsen. Båda verksamheterna har uppfattats som religiöst meriterande gärningar, båda innebar att en mängd människor samlades kring ett specifikt mål, och för att nå detta var man beredd att göra diverse uppoffringar. I stället för att ta sig till Jerusalem i det Heliga landet kunde man bygga sig en egen version av Jerusalem på hemmaplan.

I *kapitel 4, Den romanska kyrkan*, diskuteras olika aspekter av den tidigmedeltida kyrkan. Fokus ligger på frågor kring hur byggnaden använts, upplevts och tolkats symboliskt. Syftet är att visa hur olika sociala grupper kan ha uppfattat och tillgodogjort sig kyrkobyggnaden på skilda sätt, utifrån sina respektive förståelsehorisonter. Absiden hade en mångfacetterad religiös symbolik som anknöt till Kristus och Jerusalem. Absiden artikulerade även koret både rumsligt och visuellt. Eftersom koret var prästerskapets del av kyrkan, kan absiden därför ha haft konnotationer av kyrklig auktoritet. Romanska västtorn hade en rad olika användningsområden och betydelser. De utgjorde ett symboliskt värn som samtidigt förhärligade kyrkobyggnaden. Tornbyggandet har därför kunnat appellera både till aristokratin, som gärna iklädde sig rollen av kyrkans beskyddare, och till prästerskapet, som härigenom såg kyrkan, och i överförd bemärkelse, kristendomen i stort, glorifierad. Kyrkans portaler förmedlade inte bara en fysisk övergång mellan ute och inne, utan även en kvalitativ övergång i rummet, från den sekulära världen till det helgade kyrkorummet. På samma sätt slöt de små och högt placerade fönstren kyrkan mot världen utanför, och öppnade upp den mot den himmelska sfären. Under äldre medeltid var dopet ett viktigt sakrament, och om dopets betydelse vittnar bland annat dopfuntens utformning och placering i kyrkorummet. Dopet var betydelsefullt i både socialt och religiöst hänseende, eftersom det representerade ett upptagande i det världsliga samhället såväl som i den kristna församlingen. Kalkmålningarna har accentuerat den romanska kyrkans rumsliga struktur och framhävt byggnadens läsriktning. En genomgående tanke i hela kapitlet är att den romanska kyrkan både som helhet och i enskilda delar syftat till att artikulera visionen om den himmelska staden. Den

romanska kyrkan har även genom sin arkitektoniska gestaltning understrukit kristendomens auktoritet och kyrkans universella makt. Den tillhandahöll också en passande inramning för att upphöja de grupper som hade som uppgift att upprätthålla den gudomliga ordningen på jorden, det vill säga den andliga och världsliga eliten.

I *kapitel 5, Den gotiska kyrkan,* studeras den senmedeltida kyrkan utifrån liknande premisser som den tidigmedeltida kyrkan i kapitel 4. Syftet är att undersöka huruvida arkitektoniska förändringar av kyrkobyggnaden korresponderat mot nya sätt att använda, uppleva och tolka kyrkan symboliskt. Den rektangulära salkyrkan utan särskilt kor kan ses som en typisk gotisk planform. Salkyrkan har satts i samband med den ökade eukaristiska fromheten, eftersom den underlättade för menigheten att se mässfirandet vid högaltaret. Byggnaden skulle också kunna ses som ett tecken på ett mer internaliserat förhållningssätt till kristendomen, och som ett uttryck för en övergång från yttre reglerande strukturer till inre. Under senmedeltiden tillbyggdes ofta vapenhus. Vapenhus var flerfunktionella byggnader som skyddade kyrkobesökarna mot väder och vind, samtidigt som de begränsade och saktade ner tillträdet till byggnaden. Vapenhusen bestod på så sätt kyrkan med ett symboliskt värn. Det blev även vanligare med sakristior. En bakgrund till detta kan sökas i det mer sakramentsorienterade fromhetslivet, som underströk vikten av att skydda nattvardselementen. Kanske aktualiserades detta särskilt i salkyrkan, där gränsen mellan prästerskapet och menigheten varit mindre tydlig. Under senmedeltiden skedde också förändringar i fönsterdispositionen som antyder en symbolisk betydelseförskjutning. Under äldre medeltid var symmetriskt placerade ljusöppningar en del av en den romanska lantkyrkans himmelska Jerusalems-symbolik, men under senmedeltiden var fönstren mer funktionellt berättigade, eftersom de underlättade för menigheten att se mässan. Under senmedeltiden försågs många kyrkor med murade valv. Valven gav ett visst skydd mot bränder, men de kan också ha tillkommit av prestigeskäl, eller för att anpassa kyrkorummet till nya religiösa förhållningssätt. När romanska kyrkor försågs med gotiska valv omgestaltades byggnadernas rumsliga struktur på ett genomgripande sätt, och valven kan ha bidragit till att dämpa kyrkornas hierarkiska prägel. Under senmedeltiden flyttades dopfunten ibland från sin centrala placering i långhuset. Åtgärden kan ses som en följd av den ökade betoningen av högaltarets sakrament, men antyder även att kyrkans symbolik kan ha omvärderats. Det gotiska kyrkorummet smyckades ofta med kalkmålningar. Detta måleri var livfullt och associativt, och strävade efter att framkalla ett känslomässigt gensvar hos betraktaren. Kalkmålningarna vittnar alltså om ett samhälle präglat av en mer internaliserad kristendom. Gotiseringen av romanska kyrkor innebar att byggnadernas karaktär förändrades i grunden,

och att den hierarkiska och aristokratiska prägeln tonades ner. Detta skulle kunna tolkas som att en del av inflytandet över kyrkan övergått från aristokratin till församlingens kyrkvärdar. Det skulle emellertid även kunna ses som en återspegling av en förändrad religionsuppfattning, där idealet nu, för såväl aristokrati likaväl som allmoge, var ett ödmjukt liv i Kristi efterföljd.

I *Kapitel 6, Summering,* sammanfattas resultaten från avhandlingens första del (kapitel 2-5).

Avhandlingens andra del syftar till att tillämpa delar av det teoretiska tankegodset från studiens första del på ett konkret material. Landskapet Halland har valts som undersökningsområde. *Kapitel 7, Halland,* utgör en bred och relativt fyllig bakgrundteckning över landskapets administrativa, naturgeografiska, politiska och socioekonomiska förutsättningar. Halland är ett kustlandskap i västra Sverige, som under större delen av medeltiden tillhörde det danska riket. Landskapet ingick fram till år 1646 i Lunds stift, och bestod då av drygt 90 socknar. Området innehåller olika topografiska regioner. Den västra delen domineras av kustslätt, i öster är terrängen mera högländ och täckt av skog och mossmarker, och i norr är landskapet relativt bergigt. Fyra större åar (Lagan, Nissan, Ätran och Viskan) passerar genom landskapet. Fornlämningar och äldre ortnamn indikerar att järnålderns bebyggelse huvudsakligen varit lokaliserad på kustslätten i väster. Först under äldre medeltid expanderade bebyggelsen ut i skogsbygderna. Odlingslandskapet har präglats av flexibilitet långt fram i nyare tid, och både bebyggelsestrukturer och brukningsstrategier har varierat. Binäringar har alltid varit betydelsefulla i den halländska ekonomin. Skogsbruk, saltframställning och järnproduktion lyfts fram som exempel på detta. Fisket var också en viktig näring, i synnerhet laxfisket i de större åarna. När det gäller kontakter med andra områden var sjöfarten av avgörande betydelse. Halland medeltida historia var växlingsrik. På 1250-talet blev landskapet indraget i en konflikt mellan Danmark och Norge, och mot slutet av 1200-talet kom starka svensk-norska intressen att göra sig gällande i norra Halland (det vill säga Halland norr om ån Ätran). Södra Halland förblev närmare knutet till Danmark. Det fanns under medeltiden flera städer i Halland. Laholm, Halmstad, Falkenberg och Varberg bildades på 1200- och 1300-talen. På 1400-talet tillkom i norr Kungsbacka och Gåsekil. På 1400-talet etablerades systerstäder vid Falkenberg och Varberg (Ny Falkenberg och Ny Varberg). Dubbelstäderna och den instabila urbaniteten har uppfattats som karaktäristiska drag för den halländska stadsbildningen. Kungamakten, aristokratin och kyrkan var betydelsefulla aktörer i landskapet under medeltiden. Kunskapen om kungamaktens inflytande i landskapet bygger i hög grad på kung Valdemars jordebok från mitten av 1200-talet. Denna

källa tecknar en bild av en stark kunglig närvaro under äldre medeltid, men exakt hur omfattande den regala makten varit är inte helt klarlagt. Det aristokratiska inflytandet framstår som särskilt starkt i landskapets södra hälft samt i den allra nordligaste delen. Arkeologiska och kulturgeografiska undersökningar har på en del håll påvisat spår efter tidigmedeltida storgårdar, men kännedomen om de aristokratiska gårdarnas lokalisering baseras främst på senmedeltida skriftliga uppgifter. Detta material redovisas i appendix 3. Under senmedeltiden förmedlades den ärkebiskopliga auktoriteten i provinsen av dekaner. Ärkesätet i Lund ägde också jord i landskapet. Egendomarna fanns huvudsakligen i södra Halland, och var vid medeltidens slut samlade i län av varierande storlek. Även enskilda sockenkyrkor ägde jord. De skriftliga uppgifterna är relativt få när det gäller landsbygdskyrkorna, men för stadskyrkorna, i synnerhet S:t Nikolai kyrka i Halmstad, är kunskapsläget något bättre. Slutligen ges en översikt över klosterväsendet. Det enda landsbygdsklostret i Halland var Ås kloster i landskapets norra del. Anläggningen etablerades år 1194, och var ett manskloster av cisterciensorden. Utöver detta fanns tre stadskloster: ett dominikankonvent i Halmstad belagt 1264, ett franciskankonvent i samma stad grundat 1494 och ett karmelitkonvent i Ny Varberg, etablerat 1462.

Kapitel 8, Forskning om Hallands kyrkor, sammanfattar forskningsläget när det gäller landskapet kyrkor. I redogörelser från 1700-talet sågs kyrkorna mest som funktionella byggnader, men med romantiken på 1800-talet följde en ökad uppskattning av medeltidsarkitekturen. Detta framgår tydligt av resebeskrivningar av exempelvis Carl Georg Brunius, Gustaf Henrik Brusewitz, Herman Hofberg och Nils Månsson Mandelgren. Under andra hälften av 1800-talet väcktes ett lokalt intresse för landskapets kulturhistoria, och år 1865 bildades Hallands första fornminnesförening. Det var dock först på 1910-talet som hembygdsrörelsen fick en bredare folklig förankring, och år 1916 började årsskriften *Vår bygd* ges ut. I perioden 1928-1954 var Erik Salvén en centralgestalt inom den halländska kulturminnesvården. Han övervakade många av de utgrävnings- och renoveringsprojekt som genomfördes på 1920- och 1930-talen. Under samma tid pågick också en intensiv restaureringsverksamhet i landskapets kyrkor. Den grundläggande tanken var som regel att tona ner 1800-talsinslagen och lyfta fram det gamla. Salvén hade även ambitionen att förmedla kulturhistorisk kunskap till allmänheten, och notiser om aktuella kyrkorestaureringar infördes regelbundet i *Vår bygd*. I perioden 1920-1950 genomgick studiet av landskapets kyrkor en antikvarisk professionalisering och kunskapsproduktionen låg i fas med aktuella vetenskapliga rön. Det följande decenniet innebar en uppsplittring mellan olika intressenter på det historiska området. Länsmuseet i Halmstad och museet i Varberg började ge ut egna årsskrifter, och *Vår bygd* knöts till Nordhallands

hembygdsförening. De kyrkobeskrivningar som publicerats i dessa tidskrifter har som regel författats av personer utan fast förankring i den antikvariska verksamheten, medan yrkesverksamma antikvarier inte i någon högre utsträckning nått ut till en bredare publik med sina rön. Detta kan vara en bidragande orsak till att Hallands kyrkor idag, i ett bredare akademiskt perspektiv, intar en relativt undanskymd plats.

Kapitel 9, Hallands kyrkor – en översikt, sammanfattar Hallands medeltida kyrkoarkitektur och kyrkliga konst. De allra flesta socknar hade vid medeltidens slut en kyrka murad i sten. Medeltida murverk återstår idag i bortåt hälften av kyrkorna, men i många fall rör det sig om små partier. Sten var det gängse byggnadsmaterialet, men även tegel har använts. Främst gäller detta kyrkobyggnader i städerna, men materialet har också använts i fyra kyrkor på landsbygden (Morup, Tjärby, Torpa och Ysby). Fyra socknar har med all sannolikhet haft träkyrka under medeltiden (Askome, Gunnarp, Krogsered och Nösslinge), och det finns indikationer på att stenkyrkor i vissa fall föregåtts av kyrkobyggnader i trä. Flertalet stenkyrkor har haft en planform bestående av ett rektangulärt långhus med ett smalare kor, som antingen varit absidförsett eller rakt avslutat. Nio kyrkor har förmodligen uppförts som salkyrkor, men ytterligare några fick denna planform genom senmedeltida ombyggnader. Förutom stadskyrkorna i Halmstad och Ny Varberg har alla anläggningar varit enskeppiga. Åtminstone 13 kyrkor har haft medeltida västtorn. Sju av dem har bedömts vara från tiden före 1300. De romanska tornen fanns företrädesvis i landskapets sydligaste del, och de gotiska i städerna. Vapenhus tycks ha varit standard vid senmedeltida sockenkyrkor. Sakristior och kapell har däremot varit mycket sällsynta, och i stort sett varit förbehållna stadskyrkor. Kyrkobyggnadernas exteriörer var enkelt utformade, med få dekorativa inslag. Det finns belägg för att 24 kyrkor haft senmedeltida ribbvalv, men färre än hälften av dem har bevarats till vår tid. Valvslagningen var mer frekvent i landskapets södra del än i den norra. I ett par fall har rester av murade stenbänkar och podier för dopfunten påvisats. Mycket få kalkmålningar har bevarats, och nästan alla härrör från senmedeltiden. I Halland bevaras delar av 57 dopfuntar, vilka kan knytas till 54 socknar. Huvuddelen av materialet härrör från perioden 1150-1350, med en tydlig kulmen på 1200-talet. Relativt mycket medeltida träskulptur har bevarats: 27 triumfkrucifix, nio madonnabilder och några helgonskulpturer samt tre altarskåp. Huvuddelen av träskulpturerna härrör från perioden 1450-1550.

Kapitel 10, Kyrkobyggandet under äldre medeltid, syftar till att tillämpa idéer som presenterats i kapitel 3 och 4 på ett konkret kyrkomaterial. Tanken är att genom fallstudiens kontextuella fördjupning ge nya infallsvinklar på kyrkobyggandets

motiv. Analysen är koncentrerad kring tre problemfält: de romanska kyrkornas planformer, tidigmedeltida västtorn och äldre dopfuntar. Samtliga absidkyrkor har funnits i områden med lång bosättningskontinuitet, medan kyrkor med rak koravslutning även funnits i kustbandet och i skogsbygden. På ett övergripande plan finns det en korrelation mellan absidkyrkor och områden med aristokratiskt inflytande, men på sockennivå är detta samband betydligt svagare. Detta innebär att absiden inte bör ses som ett generellt tecken på aristokratiskt inflytande, men att elitgrupper i vissa fall kan ha främjat planformen. Den innebar en synbar extra investering i kyrkobyggnaden, och kan därmed ha varit ett sätt att konkurrera om social och religiös prestige. I den allra sydligaste delen av landskapet finns sex kyrkor med romanska torn, flertalet så kallade breda västtorn. Romanska västtorn har ofta setts som tecken på aristokratiskt inflytande, men det måste ha funnits särskilda skäl till att eliten valt att engagera sig i tornbyggnation. De sydhalländska breda västtornen ligger i utkanten av Laholmsslätten i ett område präglat av aristokratiskt inflytande. Tornen kan därför vara ett resultat av inbördes konkurrens, men det är också tänkbart att lokala elitgrupper kan ha känt ett behov att markera sin ställning gentemot yttre maktfaktorer, i första hand den danska kungamakten. De tidigmedeltida dopfuntarna har företrädesvis funnits i landskapets södra hälft, medan dopfuntar från 1200- och 1300-talen varit vanligare norr om Ätran. Materialets fördelning antyder att sockenbildningen kommit igång tidigare i söder än i norr. Tidigmedeltida dopfuntar har i något högre grad anknytning till absidkyrkor, och det finns även en korrelation mellan äldre funtar och romanska västtorn. Detta tyder på att kyrkobyggnadsprojekt ha tett sig lockande för eliten ur både prestigemässig och ekonomisk synvinkel, men de religiösa motiven bör inte förglömmas. Den färdiga romanska kyrkan kan ha uppfattats som ett redskap för uppvisning av social makt men även som en vision av paradiset.

Kapitel 11, Kyrkobyggandet under yngre medeltid, har som mål att tillämpa idéer om den gotiska kyrkan från kapitel 5 på ett halländskt kyrkomaterial. Analysen omfattar fyra områden: det senmedeltida kyrkobyggandet, valvslagningen, de gotiska dopfuntarna samt städerna som kyrklig arena. Det senmedeltida kyrkobyggandet var i Halland av relativt begränsad omfattning. Ett fåtal salkyrkor uppfördes från 1200-talet och framåt, huvudsakligen i landskapets norra och mellersta delar. Några byggdes i städerna och i landsbygdssocknar präglade av tidigmedeltida kolonisation. Salkyrkor har också uppförts i små församlingar i norra Halland, möjligen nya sockenetableringar. Flertalet valvslagna kyrkor låg i städerna eller på de uppodlade slättbygderna i söder. Utbredningen sammanfaller med fördelningen av aristokratiska huvudgårdar, och valven skulle alltså kunna uppfattas som bekostade av samhällseliten. Den motsatta tolkningen

är emellertid lika sannolik, nämligen att valven finansierats av menigheten i syfte att tona ned kyrkans aristokratiska prägel. Valven förenar funktion och symbolik, och har förmodligen byggts av flera olika skäl. Förmodligen har de också uppfattats på skilda vis. De gotiska dopfuntarna är koncentrerade till mellersta och norra Halland. Dopfuntsmaterialet från nordligaste Halland har en stark stilmässig samhörighet med Bohuslän och Västergötland, vilket kan indikera att området orienterat sig mot de norska och svenska rikena. En betydande mängd dopfuntar har också införts från Gotland. Även om Falkenberg och Varberg förmodligen inte var urbaniserade vid denna tid, antyder detta någon form av system för långväga handel. Dopfuntar har också tillverkats lokalt. Omkring tio arbeten har producerats i en verkstad i trakten av Fagered, och dessa funtar har fått en samlad avsättning i närområdet. Den lokala dopfuntstillverkningen har förmodligen kompletterat importen av gotländska arbeten. Den visar även på närvaron av inhemsk stenhuggarkompetens, som också kan sammanhöra med kyrkobyggande i sten. Det var först under senmedeltiden som Halland fick en mer utpräglad stadskyrkoarkitektur, och alla kyrkor, förutom de i Halmstad och Ny Varberg, var av blygsamma dimensioner. Halmstad hade emellertid en utvecklad kyrklig infrastruktur, som till stor del tycks ha bekostats av donationer från borgerskap och lokal aristokrati. En del av de medel som kom staden tillgodo kan tidigare ha investerats i sockenkyrkor på landsbygden. Den senmedeltida staden kan uppfattas som en offentlig, centraliserad skådeplats för uppvisning av religiös givmildhet och offervilja.

I *Kapitel 12, Sockenbildningen,* avhandlas frågan om sockenbildningen i Halland. Det skriftliga materialet indikerar att de allra flesta socknarna bör ha existerat under medeltiden. Det tycks finnas ett kronologiskt djup i sockenbildningsprocessen, det vill säga att sockennätet inte lagts ut vid ett och samma tillfälle, utan att socknar tillkommit under en längre tidsperiod. Det förefaller också som att sockenbildningen inte skett på samma sätt i olika delar av landskapet. I kapitlet diskuteras möjligheten av en tidigmedeltida huvudkyrka, liknande en anglosaxisk *minster church*, i anslutning till den medeltida begravningsplatsen vid kungsgården Lagaholm. I södra Halland låg de äldsta kyrkorna på slättbygden i väster, där flertalet socknar bör ha existerar omkring år 1200. Genom den tidigmedeltida bebyggelseexpansionen kom en del av dessa socknar att sträcka sig ut i skogsbygderna i öster, och i några fall resulterade kolonisationen sannolikt i uppkomsten av nya socknar. I norra Halland kan enstaka socknar beläggas under tidig medeltid, men dopfuntsmaterialet antyder att en mer omfattande sockenbildning bör ha ägt rum under loppet av 1200-talet. Sockenbildningsprocessen är emellertid svårare att rekonstruera i landskapets norra del än i den södra. De halländska stadssocknarna har haft olika karaktär. Städer som etablerats under

äldre medeltid har socknar som storleksmässigt kunnat mäta sig med socknar på landsbygden. Senmedeltida städer hade däremot små socknar, eftersom de brutits ut ur en redan etablerad församlingsorganisation.

I *Kapitel 13, Konklusioner och reflektioner,* sammanfattas några av avhandlingens huvudtankar. Det framhålls att kyrkan inte enbart varit till för eliten, utan att många olika sociala grupper varit delaktiga. Kyrkan var heller inte bara en arena för maktuppvisning, utan också för ifrågasättande av makt. Kyrkan var en mångtydig byggnad som människor har tolkat på skilda vis. Byggnadernas symboliska innehåll har också växlat över tid; byggnaderna har förändrats i takt med sina brukare.

Kapitel 14, Epilog, avrundar boken. Berättelsen om det dramatiska kyrkobygget i Knäred 1847-1853, utgör startpunkt för några avslutande funderingar kring kyrkobyggandet under medeltiden. Det diskuteras bland annat att kyrkobyggandet kan ha haft en mångfald av motiv, att byggnadsprocessen ofta varit komplicerad och att det slutliga resultatet inte alltid blev det förväntade.

Till framställningen hör även tre appendices. *Appendix 1* är en sammanställning av vad som är känt om medeltida kyrkoarkitektur i Halland. *Appendix 2* utgör en kortfattad översikt över Hallands medeltida dopfuntar. I *appendix 3* redovisas vilka medeltida huvudgårdar i Halland som kunnat beläggas i det skriftliga materialet.

ENGLISH SUMMARY

Chapter 1, Introduction, is a prelude to, and an outline of, the dissertation.

Chapter 2, Theoretical foundations, deals with the theoretical framework of the thesis. It proceeds from a research tradition that has dominated church archaeology since the 1980s, which is referred to as 'the new church archaeology'. According to this research tradition, churches are primarily studied as sources of information about medieval society. The buildings are assumed to reflect the distribution of power in a society dominated by strong social agents. I consider it important to relate church buildings to society, but I believe that the research could benefit from broadened perspectives. Whereas the new church archaeology tends to regard exclusive churches as a consequence of power, I argue that monument building should be perceived as the endeavour of historical agents to create more stable social structures. Architecture can be viewed as an instrument to help make power more permanent and less dependent on individual agents. Churches can also be seen as venues for the staging of social encounters. In these encounters several agents were involved, but the privileged ones had more opportunity to arrange the setting so that it worked to their advantage. The need for a more dynamic perspective on medieval church building is also stated. Through its physical form the church exerts a structuring influence on the actions and experiences of people, but these actions and experiences also have an effect on the church building itself. Nor are the symbolic values of medieval church architecture static. The context is an important factor when it comes to according meaning to a symbol. This implies that symbolic meaning is variable and adaptable to changes in human experience. Furthermore, if different social groups are viewed as participating in the interpretation process, it follows that they probably did not all read the symbol in the same way. The mutability of the monuments is emphasized. The importance of considering the church's religious significance in greater depth is also stressed. Religion should not be viewed merely as an instrument used by the elite to promote power, but as an underlying ideology permeating the whole of society.

Chapter 3, The building of early medieval churches, seeks to broaden the perspective regarding the prime movers of church building and their motives. The stone churches of the early medieval period are commonly supposed to have been built on the initiative of society's upper echelon, and the buildings themselves are viewed as symbolic representations of the social hegemony of the elite. However, the building of a stone church required the participation of a lot of

different people, and the possibility is suggested that the peasantry, as well as the aristocracy, could have found aspects of the project attractive. True, the building enterprise – a strain on both economic and manpower resources – can be said to confirm the fundamentally hierarchic structure of society, but at the same time it reshaped that structure. Church building and the liturgical practices in the church articulated the inferior social standing of the peasants but could also have facilitated the creation of a collective consciousness on the part of this group. The importance of understanding church building in relation to a society infused with Christian norms and ideals is also stressed. Lastly, parallels are drawn between early medieval church building and the crusades. Both were regarded as deeds conferring religious merit and both involved rallying a huge number of people in pursuit of a specific objective. The achievement of these objectives was in both instances connected with considerable sacrifices. Instead of making their way to Jerusalem in the Holy Land, the early medieval church builders created their own Jerusalem at home.

In *chapter 4, The Romanesque church,* various aspects of the early medieval church are discussed. The focus is on questions pertaining to how the building was used, perceived and interpreted symbolically. The aim is to show that different social groups may have understood and made use of the church in different ways, according to their particular horizons of understanding. The apse had a multi-layered religious symbolism linked to Christ and Jerusalem. The apse also articulated the chancel, both spatially and visually, and since the chancel was the domain of the clergy, it follows that it could have had connotations of religious authority. Romanesque western towers had a number of different uses and meanings: they formed a symbolic defence that at the same time adorned the church. The building of church towers can therefore have appealed to both the aristocracy and the clergy. The former willingly assumed the role of church patron, whereas the latter saw the church and Christianity in general glorified. Church portals not only provided access to the building, but also signified a qualitative transformation of space. On passing through the door one left the secular world outside and entered a sacred place. This impression was further stressed by the small, highly placed, Romanesque windows, which closed the church off to the external world, and opened it up to the heavenly realm. During the early medieval period baptism was an important sacrament and the design of the baptismal font and its location in the centre of the nave attest to this. Baptism was of great consequence both in a social and in a religious sense, since it meant admission to the secular society as well as the Christian congregation. Murals highlighted the spatial structure of the Romanesque church and underlined the basic idea of the church as a visualization of the heavenly Jerusalem. The architectural design

of the Romanesque church also served to promote an idea of Christian authority and the universal power of the Church. It therefore acted as a suitable setting for elevating the groups whose place it was to maintain this divinely instituted regime on earth, that is to say, the clergy and the secular elite.

In *chapter 5, The Gothic church,* various aspects of the late medieval church are analysed on the same premise as the early medieval church in chapter 4. The aim of the study is to examine whether the late medieval architectural alterations corresponded with changes in the way the church was used, experienced and interpreted symbolically. The rectangular, single-celled hall church is considered a characteristic late medieval church type. The popularity of the single-cell church is believed to be connected to the increasing importance of eucharistic devotion, since the open interior space meant that the congregation could more easily view the mass that was celebrated at the high altar. The building can also be seen as an expression of a more internalized approach to Christianity and as a manifestation of a transition from external to internal regulatory structures. During the late medieval period porches were often added to churches. Porches were multifunctional buildings that protected the church-goers, and at the same time restricted and slowed down access to the building's interior, thus providing a symbolic defence of the church. The building of vestries also increased. An incentive to this may be found in the sacramental piety, which stressed the importance of protecting the consecrated host. Perhaps this need was particularly pronounced in single-cell churches, where the spatial boundary between the clergy and the congregation was more ambiguous. During the late medieval period changes also occurred in the arrangement of windows, which suggests a shift in the church's symbolic meaning. In the Romanesque church, symmetrically placed windows could be seen as part of an overall heavenly Jerusalem symbolism, but in the Gothic church it is argued that windows were more functionally motivated, because they facilitated the viewing of the mass. Many churches were furnished with vaults during the late medieval period. Vaults provided some protection against fire, but they may also have been built for prestige reasons, or to adapt the church to new religious ideas. When Gothic vaults were inserted in a Romanesque church, the building's spatial structure was thoroughly reshaped, and the vaults may have contributed to downplaying the church's hierarchical connotations. The baptismal font was also sometimes moved from its central position in the nave. This could be viewed as a result of the increased emphasis that was placed on the sacrament of the high altar, but it also suggests a shift in the symbolic interpretation of the church. Gothic churches were often decorated with wall paintings. These murals were vivid and associative in character, and sought to incite an emotional response in the viewer. In this respect,

the wall paintings may suggest that the society was marked by a more internalized Christianity. The Gothicization of Romanesque churches meant that the character of the buildings was changed fundamentally, and that the hierarchical and aristocratic expressions were softened. This may imply a shift in the authority over the Church from the aristocracy to the parish church wardens. It could however also be related to a change in religious sentiment, where the ideal now, for nobleman as well as for peasant, was a humble life in Christ.

In *chapter 6, Summary,* the results of the first part of the thesis (chapters 2–5) are recapitulated.

The second part of the dissertation is an empirical application of some of the theoretical concepts outlined in the first part. The geographical framework is the province of Halland. *Chapter 7, Halland,* provides a broad overview of the administrative, geographical, political and socio-economic conditions. Halland is situated in the south-west of Sweden, but belonged in the Middle Ages to the Danish kingdom. The province was then part of the archdiocese of Lund, and comprised a little over 90 parishes. There are various topographic regions in Halland. The western part consists of coastal plains, the eastern part is mainly upland terrain with woods and marshes, and the northern part is relatively rocky. Four major rivers (Lagan, Nissan, Ätran and Viskan) pass through the province. Ancient monuments and older place-names indicate that settlement during the Iron Age was concentrated on the coastal plains. The colonization of the eastern woodlands began in the early Middle Ages. Agricultural strategies changed during the Middle Ages and the settlement structure was often altered. Ancillary industries, for example forestry, salt manufacture and iron production, were an integral part of the economy. Fishery was also of great consequence, especially salmon fishing in the major rivers. Shipping has always been important when it comes to contacts with other regions. Halland had a turbulent medieval history. In the 1250s Halland was drawn into a conflict between Denmark and Norway, and towards the end of the thirteenth century strong Swedish and Norwegian interests can be noted in the northern part of the province (i.e. Halland north of the river Ätran). Southern Halland, however, remained more closely linked to Denmark. There were several medieval towns in Halland. Laholm, Halmstad, Falkenberg and Varberg were founded in the thirteenth and fourteenth centuries, and in the fifteenth century Kungsbacka and Gåsekil were added in the north. In the fifteenth century twin towns were established in Falkenberg and Varberg (Ny Varberg and Ny Falkenberg). The medieval urbanization of Halland is characterized by double towns and general instability. During the Middle Ages the Crown, the aristocracy and the church

had a great deal of power and economic influence. Knowledge of the Crown´s authority in the province is largely based on the so-called "Cadastre of King Valdemar" from the middle of the thirteenth century. This written source seems to suggest a strong royal presence in the early medieval period, but exactly how extensive the regal power was in reality is not fully determined. Aristocratic authority was especially strong in the southern half of the province and furthest to the north. Archaeological and historical geographical studies have revealed some traces of early medieval manors, but our knowledge of the locations of aristocratic estates rests mainly on late medieval written records. This material is compiled in appendix 3. In late medieval times deacons acted as intermediaries between the Archbishop and the parishes. The archdiocese was also a significant landowner. Properties belonging to the Archbishopric were mainly located in southern Halland, and in the late fifteenth century were gathered in fiefs of varying sizes. Landed property was also owned by local parish churches. The source material is scarce for most country churches, but for town churches (especially the St. Nikolai Church in Halmstad) our knowledge is somewhat better. The chapter ends with a summary of the medieval religious communities in Halland. The only rural monastery in Halland was Ås in the northern part of the province. The institution was established in 1194, and was a male house of the Cistercian order. There were also three mendicant friaries; a Dominican convent in Halmstad documented in 1264, a Franciscan friary in the same city founded in 1494, and a Carmelite convent in Ny Varberg established in 1462.

Chapter 8, The study of Hallandic churches, is a brief history of research. In the eighteenth century churches were chiefly regarded as functional buildings, but with the romantic movement in the early nineteenth century came a greater appreciation of medieval architecture. This is evident, for example, in the journey notes of Carl Georg Brunius, Gustaf Henrik Brusewitz, Herman Hofberg and Nils Månsson Mandelgren. The indigenous interest in the cultural history of the province increased in the second half of the nineteenth century, and in 1865 the first regional Antiquities Association was formed. However, it was not until the 1910s that the local history movement gained broad popular support, and in 1916 the annual publication *Vår bygd* was first issued. In the period 1928–1954 Erik Salvén was a central figure in the field of cultural heritage preservation in Halland. He oversaw many of the excavation and restoration projects that were carried out in 1920s and 1930s. In this period many parish churches were renovated. The governing principle was generally to downplay the nineteenth-century features and highlight the older ones. Salvén also had an ambition to convey knowledge of local cultural history to the public, and reports on current church restoration projects were regularly featured in *Vår bygd*. From the

1920s to the 1950s the study of the churches in Halland underwent a professionalization, and the production of knowledge was in phase with contemporary research trends. However, during the following decade a division occurred between different interested parties in the field of cultural history. The Regional Museums in Halmstad and Varberg began issuing annuals of their own (*Halland* and *Varbergs Museum årsbok*), and *Vår bygd* instead became linked to the Local History Association of Northern Halland (Norra Hallands hembygdsförening). The church articles featured in these journals were usually written by people without antiquarian expertise, while the reports written by professional antiquaries seldom reached a wider audience. This is probably partly why the churches in Halland can be considered a fairly neglected academic research subject.

Chapter 9, The churches of Halland – an overview, is an outline of medieval church architecture and religious art in Halland. The vast majority of the parishes in Halland had a stone church in the Middle Ages. Medieval masonry still remains in nearly half of the churches, but in many cases only in minor sections. Stone was the most common building material, but brick was also utilized. It was most frequently used in towns, but four country churches were made of this material (Morup, Tjärby, Torpa and Ysby). In four parishes the medieval church was in all probability constructed of wood (Askome, Gunnarp, Krogsered and Nösslinge), and there are indications that medieval stone churches in some cases were preceded by wooden ones. Most stone churches had a rectangular nave with a narrower chancel, either straight-ended or with an apse. Nine churches were probably originally built as rectangular hall churches, but a few more acquired this form through late medieval alterations. At least thirteen churches had medieval western towers. Seven of these date to the time prior to 1300. The Romanesque towers were mainly located in the southernmost part of the province, whereas most Gothic towers belonged to town churches. Porches were prevalent in all late medieval parish churches, while sacristies and chapels were very rare and on the whole restricted to urban ecclesiastical buildings. The external appearance of the medieval churches was plain and austere, with few decorative elements. There is evidence to suggest that 24 churches had late medieval rib vaults, but less than half of these have been preserved. Vaulting was more common in the southern part of the province than in the northern. A few instances of wall benches and podiums for baptismal fonts have been identified. Very few wall paintings remain, and almost all of them date to the late medieval period. Pieces of 57 baptismal fonts have been preserved from Halland, and they can be attributed to 54 parish churches. The main part of this material dates to the period 1150–1350, with a marked peak in the 1200s. Quite a good deal of medieval wooden sculpture remains: 27 large crucifixes, nine Madonnas, a few saints

and three altarpieces. The bulk of the wooden sculptures derive from the period 1450–1550.

Chapter 10, Church building in the early medieval period, aims to apply ideas presented in Chapters 3 and 4. The analysis is centred on three research topics: the building plans of Romanesque churches, early medieval western towers and baptismal fonts. All churches with apses are located in areas with long continuity of residence, while churches with straight-ended chancels also can be found in coastal and woodland regions. On the whole there is a correlation between churches with apses and areas of aristocratic influence, but this relationship is considerably weaker on a parish level. Thus the apse should not be viewed as a general sign of aristocratic influence, but it is possible that elite groups in some cases may have promoted this church plan. It meant a visible extra investment in the church building, and may have been a way to compete for social and religious prestige. In the southernmost part of the province there are six churches with Romanesque towers, most of them so-called broad western towers. Romanesque western towers are often seen as signs of aristocratic power, but there must also have been reasons why the nobility chose to engage themselves in the construction of church towers. In southern Halland, the broad western towers are located on the outskirts of the Laholm plain, in a district characterized by aristocratic land ownership. The towers may therefore be the result of competition between aristocratic peers, but it is also conceivable that local elites may have felt the need to manifest themselves against outside powers, primarily the Danish Crown. Early medieval baptismal fonts are mainly found in the southern half of the province, while baptismal fonts from the 1200s and 1300s are more common north of the river Ätran. The distribution suggests that parish formation started earlier in the south than in the north. Early medieval baptismal fonts are to a slightly higher degree connected to churches with apses, and there is also a correlation between older fonts and Romanesque western towers. This suggests that for the elite, church-building enterprises may have seemed attractive both for prestige and for economic reasons, but the religious incentives should not be forgotten. The finished church may be perceived as a means of displaying social authority but also as a vision of paradise.

The aim of *Chapter 11, Church building in the late medieval period,* is to apply theoretical ideas from Chapter 5 to a number of Hallandic churches. The analysis covers four areas: late medieval church building, the construction of vaults, Gothic baptismal fonts and the emerging towns as venues for religious consumption. Late medieval church building in Halland was relatively limited. Some single-celled hall churches were erected from the thirteenth century onwards,

mainly in the northern and middle part of the province. Some were located in towns and in rural parishes marked by early medieval colonization. They were also built in some small parishes in northern Halland, possibly ones that were newly created. Vaulted churches were most common in towns or on the cultivated plains in the south. The distribution of vaults matches that of aristocratic manors, and they could therefore have been subsidized by the social elite. The opposite interpretation is however just as likely: that the vaults were financed by the congregation in order to downplay the aristocratic character of the church. Vaults are a combination of function and symbolism, and they were probably built for various reasons and perceived in many different ways. Most Gothic baptismal fonts are found north of the river Ätran. The fonts in the northernmost part of the province have a marked affinity with fonts in Bohuslän and Västergötland, which seems to indicate that this part of Halland gravitated towards Norway and Sweden rather than Denmark. A significant number of baptismal fonts were also imported from Gotland. Although Falkenberg and Varberg were probably not urbanized at the time, the fonts imply a developed system of long-distance trade. Baptismal fonts were also manufactured locally. Approximately ten fonts were produced in a workshop near Fagered, all of them made for churches in the surrounding area. This regional production probably supplemented the Gotlandic import. It also testifies to the existence of local stone-cutting technology, which could also have been applied to church building in stone. It was only in the late medieval period that a more distinctive urban church style developed in Halland, and except for Halmstad and New Varberg all town churches were of modest dimensions. Halmstad had a more developed ecclesiastical structure, chiefly funded by donations from burghers and local aristocracy. Some of the economic means that flowed to the town may previously have been invested in parish churches. The town can be perceived as a centralized public stage for the display of religious munificence.

In *Chapter 12, The formation of parishes,* the issue of parish formation in Halland is addressed. Written sources indicate that the majority of the historically known parishes existed during the Middle Ages. There seems to be a chronological depth in the parish-formation process, i.e. the parish system was not laid out at one time but was formed over a period of some time. Furthermore, is likely that parishes were formed differently in different parts of Halland. The possibility of an early medieval *minster church* in Laholm is discussed. This hypothetical ecclesiastical centre may have been located around the medieval cemetery adjacent to the royal manor of Lagaholm. In southern Halland the oldest stone churches were located on the coastal plains, where the majority of parishes probably existed around 1200. When the settlement expanded during the ear-

ly Middle Ages, some of these parishes grew into the eastern woodlands, and in some cases the colonization seems to have resulted in the formation of new parishes. In the northern part of Halland a few parishes can be substantiated in the early medieval period, but the baptismal font material suggests that the thirteenth century was a period of more extensive parish formation. The parish formation process is, however, more difficult to make out in the north than in the south. The urban parishes in Halland vary greatly in character. Towns that were established in the early Middle Ages had parishes comparable in size to country parishes. Late medieval towns have distinctly smaller parishes that seem to have been divided off from existing ones.

In *chapter 13, Conclusions and reflections,* some of the main themes of the thesis are summarized. It is stressed that many social groups were involved in church buildings, not only the elite. Churches may have acted as settings for the display of power, but they also facilitated the assessment and questioning of power. The church was an ambiguous building that people interpreted in different ways. The symbolic content of the church also changed over time.

Chapter 14, Epilogue. The story of the dramatic church-building enterprise in Knäred 1847–1853, is the starting point for some concluding remarks on church building in the Middle Ages. Among other things, it is suggested that churches were built for a variety of reasons, that the construction process may have been complicated and that the final result was not always the expected one.

The book concludes with three appendices. *Appendix 1* summarizes information about medieval church architecture in Halland. *Appendix 2* provides a brief overview of the medieval baptismal fonts in Halland. *Appendix 3* lists medieval manors in Halland that are mentioned in contemporary written sources.

APPENDICES

APPENDIX 1: HALLANDS MEDELTIDA KYRKOR

Appendix 1 är en sammanställning av uppgifter om Hallands medeltida kyrkoarkitektur. Kyrkorna redovisas häradsvis med början i norr, och socknarnas numrering framgår av fig. 7:2. Kyrkornas byggnadshistoria har delats upp på tre perioder: Äldre medeltid (1050 - 1250), Yngre medeltid (1250 - 1550) och Nyare tid (från 1550 till idag). Den kronologiska bedömningen har baserats på en sammanvägning av olika dateringsindikerande faktorer, men trots tidsavsnittens bredd har en del byggnadsingrepp varit svårt att tidfästa. I de fall en åtgärd inte har kunnat bestämmas närmare än till medeltiden, redovisas den under rubriken ”Medeltid”, och om osäkerheten varit ännu större har rubriken ”Oklar datering” använts. Huvudsyftet med sammanställningen är att redogöra för hur Hallands kyrkor såg ut under medeltiden, men för varje byggnad anges även hur mycket medeltida murverk som återstår idag, samt vilka större förändringar som skett efter reformationen. För den medeltida perioden redovisas även kyrkliga inventarier och utsmyckning. Sammanställningen bygger på publicerade uppgifter och arkivmaterial, främst från Landsantikvariens arkiv i Halmstad (HMA), Landsarkivet i Lund (LLA) och Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Källor och relevant litteratur återfinns under rubrikerna ”Litteratur” och ”Arkiv/databas”.

För flertalet kyrkor finns schematiska planritningar i skala 1:800, som visar byggnadernas troliga utformning vid medeltidens slut. Planerna baseras på äldre ritningsmaterial, arkeologiska och byggnadsarkeologiska uppmätningar samt arkitektritningar. Där så har varit möjligt, har uppgifterna korrelerats med andra källmaterial, som exempelvis äldre avbildningar och skriftliga uppgifter. Under rubriken ”Ritning” kommenteras respektive planritning, och underlaget för densamma redovisas. Planritningar har inte kunnat utarbetas för alla kyrkor, och flera av dem som finns är mer eller mindre ofullständiga. Ritningarna är schematiska såtillvida att de endast upptar medeltida byggnadsdelar vars exakta lägen är kända. När det gäller muröppningar har endast belagda medeltida dörröppningar markerats, och alls inga fönsteröppningar. Osäkra mursträckningar har streckats.

APPENDIX 2:
HALLANDS MEDELTIDA DOPFUNTAR

Appendix 2 är en översikt över Hallands medeltida dopfuntsmaterial. Detta har tidigare publicerats av Sven Axel Hallbäck (Hallbäck 1969), och för en grundläggande redovisning hänvisas till detta arbete. Min egen genomgång motiveras av att jag i flera fall gjort andra bedömningar än Hallbäck vad gäller dateringar och konsthistoriska sammanhang. Dopfuntarna har numrerats efter socken (jfr fig. 7:2), och dopfuntarnas lokalisering framgår av kartan på sidan 415. Redovisningen inleds med en kort beskrivning av respektive dopfunt, och under rubriken ”Konsthistoriskt sammanhang” förs ett resonemang kring arbetets stilmässiga paralleller. Om dopfuntens exakta produktionslokal eller -område kunnat bestämmas, anges detta under rubriken ”Proveniens”. Åldersbedömningen har huvudsakligen gjorts utifrån stilhistoriska överväganden. Förekomst av uttömningshål har vägts in, men har inte varit avgörande. Relevant litteratur och andra källor återfinns under rubriken ”Referenser”.

APPENDIX 3:
HALLANDS MEDELTIDA HUVUDGÅRDAR

Appendix 3 är en sammanställning av skriftliga uppgifter om medeltida huvudgårdar i Halland. Till grund för översikten ligger en egen genomgång av ett omfattande källmaterial i form av tryckta diplomatarier och andra källpublikationer. Inledningsvis redovisas 30 mer ”säkra” huvudgårdar, det vill säga gårdar som uttryckligen nämns som sätesgårdar för frälse personer (riddare, väpnare eller motsvarande). Därefter följer några betydande godsbildningar där någon huvudgård antingen inte är känd, eller där egendomens lokalisering är oviss. Ofta är det fråga om kronogods eller kungliga förläningar. I det skriftliga materialet framträder också en stor mängd möjliga huvudgårdar, och i appendix 3 redogörs det för ett urval av dessa. Huvudgårdarnas och de möjliga huvudgårdarnas lokalisering framgår av kartan på sidan 447. Framställningen avslutas med en översikt över Lunds ärkestifts län i Halland. Huvudgårdarna har en självständig numrering som är oberoende av sockennumreringen. Källhänvisningarna i texten består normalt sett av en förkortning av källpublikationens namn, i förekommande fall volymnumrering samt sidnummer. Om det finns relevant publicerat material utöver detta, anges det under rubriken ”Litteratur”.

APPENDIX 1.
HALLANDS MEDELTIDA KYRKOR

1. FJÄRÅS Fjäre härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk ingår i norra långhusväggen.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor.

Yngre medeltid: Vapenhus i norr och söder (oviss datering).

Nyare tid: År 1700-1701 förlängdes kyrkan västerut tre alnar, och ett stentorn med överdel i trä tillfogades. Kyrkan genomgick en större ombyggnad 1762-1763. Då revs koret, södra långhusväggen och det södra vapenhuset, och byggnaden utökades öster- och söderut. Vid samma tillfälle revs också det norra vapenhuset, och ersattes med ett nytt. 1765 tillkom en sakristia i nordost. 1800-1801 revs det gamla tornet och ett nytt uppfördes (tornets nuvarande överdel tillkom vid en ombyggnad 1827). 1822 tillbyggdes ett mindre vapenhus i sydost. Samtliga vapenhus och sakristian revs 1871-1873, då de nuvarande tillbyggnaderna i norr och söder uppfördes.

Litteratur: Bexell 1923:539f; Jacobsson 1932:13; Salvén 1940:42; Block 1957a; N. Sjöblom 1967:83ff; A. Larsson 1986:92; Richardson 1987:14, 17; Carlberg 1989; 1991; HL 4:224.

Arkiv/databas: 1830 års inventering (ATA); Rapporter över arkeologiska undersökningar 1937, 1940 och 1983 (HMA).

Ritning: Planen baseras på arkeologiska iakttagelser. Streckade murpartier och dörröppningar är uppskattningar. Södra vapenhuset har ej markerats, då dess utformning och läge är ovisst.

2. FRILLESÅS Fjäre härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Stenkyrka av oviss utformning.

Yngre medeltid: Vapenhus i söder (oviss datering, belagt 1753, revs 1830). Inventarier: dopfunt (1200-talets mitt eller senare del), klocka (omkring 1500).

Nyare tid: År 1767 tillfogades ett torn i väster (sten med överdel i trä). 1839 tillkom en sakristia i norr. Byggnaden revs 1865 i samband med uppförandet av en ny kyrka på annan plats 1864-1866.

Litteratur: Bexell 1923:518f; Jacobsson 1932:17; Granstam 1957a; Åmark 1960:318; Hallbäck 1969:20, 42; T. Söderberg 1972:118; Uldall 1982:135; Sidenvall 1994; HL 4:81.
Arkiv/databas: 1830 års inventering (LLA, Frillesås kyrkoarkiv); Sockenstämmoprotokoll Frillesås 13/12 1753 (SLHD, 15/11 2007).
Ritning: Ritning saknas.

3. FÖRLANDA Fjäre härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare absidförsett kor.
Yngre medeltid: Inventarier: dopfunt (1200-talets andra hälft), klocka (omkring 1500).
Nyare tid: År 1828 uppfördes ett stentorn i väster. Kyrkan revs, med undantag av tornet, i samband med uppförandet av ett nytt långhus och kor 1885-1887.
Litteratur: Bexell 1923:543; Jacobsson 1932:14; Block 1957b; Åmark 1960:318; Hallbäck 1969:18ff, 43; T. Söderberg 1972:120; Uldall 1982:123; Samuelsson 1986; HL 4:283.
Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse, äldre ritningsmaterial (ATA).
Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1882 (Block 1957b:95). Osäkra murpartier har streckats. Äldre dörröppningar har ej markerats, då uppgifter saknas.

4. GÄLLINGE Fjäre härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.
Medeltid: Stenkyrka av oviss utformning. Vapenhus (oviss datering, placering och utformning. Belagt 1815, senare rivet.).
Äldre medeltid: Inventarier: dopfunt (1100-talets senare del).
Yngre medeltid: Inventarier: klocka (omkring 1500).
Nyare tid: Kyrkan förlängdes österut i mitten av 1700-talet. Ett stentorn i väster uppfördes 1828. 1884 tillkom en sakristia på korets norra sida.
Litteratur: Bexell 1923:521ff; Jacobsson 1932:18; Salvén 1940:50; Lindblad 1957; Åmark 1960:318; Hallbäck 1969:21, 47; T. Söderberg 1972:118; Lindgren 1979:76; Uldall 1982:135; A. Larsson 1986:90; Hjortzberg-Nordlund *et al* 1995; HL 4:109.

Arkiv/databas: Ritningsmaterial (ATA); 1830 års inventering (LLA, Frillesås kyrkoarkiv); Sockenstämmoprotokoll Gällinge 17/4 1815 (SLHD, 15/11 2007).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1930 (HMA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss, och osäkra murpartier har streckats. Äldre dörröppningar och rivna byggnadsdelar har ej markerats.

5. HANHALS Fjäre härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del, samt i tillbyggnaderna i norr och söder.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.

Äldre medeltid: Inventarier: dopfunt (1200-talets förra hälft).

Yngre medeltid: Vapenhus/tillbyggnader i norr och söder (bevarade, datering och funktion oviss. Den norra tillbyggnaden inreddes 1939-1940 som sakristia). Inventarier: altarskåp (början av 1500-talet, nu inkorporerat i en altaruppsats från 1600-talet).

Nyare tid: Det ursprungliga koret revs i samband med en östförlängning 1764. Efter att en ny kyrka uppförts på annan plats 1892-1894 fick byggnaden förfalla. När den nya kyrkan ödelagts i en brand 1936, beslöts om återställande av medeltidskyrkan. Återuppbyggnaden skedde 1939-1940, och kyrkan används nu som församlingskyrka.

Litteratur: Bexell 1923:556; Jacobsson 1932:12; Salvén 1938a; 1940:46f; 1941a; Ysander 1957; Hallbäck 1969:16ff, 49; Aron Andersson 1980:227f; Börjesson 1985; A. Larsson 1986:94; *Hanhals kyrka* 1995; L. Liepe 1995:250; L. Karlsson 1996b:260ff; Lindén Nilsson 2007:96ff; HL 4:315.

Arkiv/databas: Dokumentation från återuppbyggnaden 1939-1940, ritningsmaterial, äldre foton (HMA); MB/Hanhals, 14/11 2007 (om altarskåpet och dopfunten).

Ritning: Baseras på plan från arkeologisk undersökning 1939 (HMA). Osäkra murpartier har streckats.

6. IDALA Fjäre härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår troligen i långhusets västra del.

Medeltid: Stenkyrka med salkyrkoplanform. Inventarier: dopfunt (1200-tal).

Yngre medeltid: Inventarier: krucifix (1300-tal).

Nyare tid: Vapenhus i trä i söder (oviss datering, belagt 1662). Trävapenhuset revs i samband med uppförandet av ett nytt vapenhus i sten 1791 (även detta vapenhus rivet). Kyrkan förlängdes österut 1772. 1828 tillkom ett stentorn i väster. 1946-1947 tillbyggdes en sakristia på korets norra sida.

Litteratur: Bexell 1923:526; Jacobsson 1932:19; Salvén 1940:50; 1949; Granstam 1957b; Hallbäck 1969:21, 50; A. Larsson 1986:86; L. Liepe 1995:247; Hjortzberg-Nordlund *et al* 1997; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:24f; HL 4:128.

Arkiv/databas: Dokumentation i samband med restaureringen 1947 (HMA); 1830 års inventering (LLA, Frillesås kyrkoarkiv).

Ritning: Planen baseras på en nyare arkitektritning (HMA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss, och osäkra murpartier har streckats. Information om äldre dörröppningar saknas.

7. KUNGSBACKA Fjäre härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Yngre medeltid: Kyrka eller kapell i trä (koravslutning okänd, datering oviss). Byggnaden revs i samband med tillkomsten av en stenkyrka på samma plats. Denna byggnad hade rektangulärt långhus, kor i jämnbredd med långhuset och absidial avslutning (absidsal). Påträffade grundmurar visar att en utvidgning av långhuset åt söder, samt tillbyggnad av ett vapenhus inletts.

Nyare tid: Byggnaden revs i samband med uppförandet av en korsformad träkyrka på 1660-talet. Denna byggnad förstördes i en stadsbrand 1846. 1852-1853 inleddes arbetet med uppförandet av en stenkyrka, men på grund av byggnadstekniska fel och dåliga markförhållanden fick arbetet avbrytas. I stället uppfördes den nuvarande träkyrkan 1864-1865.

Litteratur: Bexell 1923:548f; Jacobsson 1932:11; Johanson 1957; Tornehed 1961; Johanson & Grill 1966:165ff; Broberg 1980:13ff; A. Andrén 1985:204f; Onvall 1990.

Ritning: Baseras på plan från arkeologisk undersökning 1960 (Tornehed 1961). Osäkra murpartier har streckats. Information om äldre dörröppningar saknas.

8. LANDA Fjäre härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor. Koret valvslaget (oviss datering). Inventarier: altarskiva med relikgömma, dop- eller vigvattensfunt.

Yngre medeltid: Kalkmålningar på långhusets norra och södra sidor (omkring 1500).

Oklar datering: Vapenhus (oviss placering och utformning, belagt 1762 och 1763, rivet före 1778).

Nyare tid: Koret revs i samband med att kyrkan förlängdes österut 1788. Ett stentorn tillbyggdes i väster 1794. 1915 tillfogades en sakristia på korets norra sida.

Litteratur: Bexell 1923:534; Jacobsson 1932:16; Salvén 1940:47; Hof 1957a; Hallbäck 1969:29, 53; Persson 1982; A. Larsson 1986:88; Nisbeth 2001; Malkolmsson 2004; CWP II:254; IV:98; HL 4:49.

Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); Rapport över invändig restaurering 2000-2001 (HMA); Sockenstämmoprotokoll Landa 17/1 1762, 8/5 1763 (SLHD, 15/11 2007).

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1778 (Persson 1982:17). Korets valv har streckats då valvtypen ej kunnat beläggas. Det rivna vapenhuset har ej angivits, då dess läge är ovisst. Endast kända dörröppningar har markerats (korportalen är sannolikt eftermedeltida).

9. LINDOME Fjäre härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Stenkyrka av oviss utformning. Vapenhus i söder (oviss datering, belagt 1821, rivet). Inventarier: dopfunt (1200-talets mitt).

Nyare tid: Kyrkan skall ha förlängts österut 1669. Ett torn i väster tillfogades 1729-1730. Med undantag av tornet revs kyrkan i samband med uppförandet av en ny byggnad 1882-1884.

Litteratur: Bexell 1923:594; Jacobsson 1932:6; Inghammar 1957; Hallbäck 1969:16ff, 54; Oreklev & Wannebo 1985; Richardson 1987:19; S-Å. Svensson 1987; HL 4:363.

Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse, äldre ritningsmaterial, rapport över arkeologisk undersökning 1950 (ATA); Biskopsvisitationer 1828 och 1850 (LLA, Tölö kyrkoarkiv); Sockenstämmoprotokoll Lindome 10/9 1821 (SLHD, 15/11 2007).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1877 (ATA). Av denna ritning framgår endast hur medeltidskyrkans västligaste parti

var utformat. Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas.

10. ONSALA Fjäre härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del samt i det västra vapenhuset.
Medeltid: Stenkyrka av oviss utformning.
Yngre medeltid: Vapenhus i söder (bevarat).
Nyare tid: Kyrkan förlängdes österut i slutet av 1600-talet. I början av 1700-talet (före 1729) tillkom ett gravkor på korets östsida, och under 1700-talet tillbyggdes även ett trätorn i väster (belagt 1766, då benämnt gammalt). Ett mindre vapenhus på korets sydsida tillkom efter beslut 1771.
Litteratur: Romdahl 1920; Hagard 1921:96ff; Bexell 1923:584ff; Jacobsson 1932:10; Salvén 1940:51; 1945:30f; Karlne 1957; Fosseus 1984; A. Larsson 1986:96; E. Rosengren 1988; HL 4:594f.
Arkiv/databas: Dokumentation från byggnadsundersökning 1986 (HMA); Sockenstämmoprotokoll Onsala 12/3 1766, 25/10 1771 (SLHD, 15/11 2007).
Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1909-1913 (HMA), kompletterad med byggnadsarkeologiska iakttagelser från 1986 (HMA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Endast säkert belagda dörröppningar har markerats.

11. SLÄP Fjäre härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka av oviss utformning.
Yngre medeltid: Inventarier: krucifix (början av 1500-talet).
Nyare tid: Kyrkan har förlängts österut, sannolikt 1669. 1778 tillbyggdes ett trätorn i väster (revs 1840). Kyrkan raserades i samband med att en ny kyrka uppfördes på annan plats 1852-1853.
Litteratur: Bexell 1923:569f; Jacobsson 1932:9; Marelius 1957a; Ehn 1962; Oltéus 1985; Onvall 1993; Lindén Nilsson 2007:56f; HL 4:488.
Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); Sockenstämmoprotokoll Släp 25/11 1803, 14/9 1825, 13/10 1840, 23/9 1842 (SLHD, 15/11 2007).
Ritning: Ritning saknas.

12. TÖLÖ Fjäre härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Spår efter en träkyrka från sent 1000-tal eller tidigt 1100-tal har framkommit vid arkeologiska undersökningar. Stenkyrka av oklar utformning (vid rivningen av kyrkans nordmur framkom smyckeföremål från 1200- och 1300-talen, inv. nr. SHM 2461). Inventarier: dopfunt (1200-talets mitt).

Yngre medeltid: Vapenhus i sydväst (oviss datering).

Nyare tid: Kyrkan förlängdes sannolikt österut 1663. Stentorn i väster (oviss datering, belagt 1729). Tillbyggnad av ett gravkor på korets norra sida (sannolikt omkring 1770). 1791 tillfogades en sakristia på korets södra sida. Kyrkan revs, med undantag av gravkoret, i samband med uppförandet av en ny kyrka på annan plats 1852-1856 (denna kyrka invigdes 1864).

Litteratur: Bexell 1923:592; Jacobsson 1932:5; Erikson 1957a; Hallbäck 1969: 16ff, 68; Hjorth 1983; Richardson 1987:18; Tegnér 1996: 466; Nordin 2006; Artelius & Nordin 2007:15ff, 41ff; HL 4:450.

Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); Biskopsvisitation 16/8 1828 (LLA, Tölö kyrkoarkiv); Sockenstämmoprotokoll Tölö 18/3 1758, 14/12 1791 (SLHD, 15/11 2007).

Ritning: Planen baseras på en ritning från omkring 1850 (ATA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och endast kända dörröppningar har markerats.

13. VALLDA Fjäre härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.

Yngre medeltid: Vapenhus (oviss placering och datering, belagt 1815, rivet). Inventarier: dopfunt (1200-talets andra hälft), klocka (omkring 1500).

Nyare tid: Kyrkan förlängdes österut 1662. Ett numera borttaget gravkor av oviss ålder och placering var vidbyggt kyrkan (belagt 1810, rivning beslutad 1815). Ett stentorn i väster tillkom 1765-1770. År 1929 tillbyggdes en sakristia på korets norra sida.

Litteratur: Bexell 1923:562f; Jacobsson 1932:8; Salvén 1940:53; Marelius 1957b; Åmark 1960:319; Hallbäck 1969:18ff, 69f; T. Söderberg 1972:118; Uldall 1982:135; A. Larsson 1986:98; Oltéus 1994; HL 4:530.

Arkiv/databas: MB/Vallda, 14/11 2007 (om dopfunten); Sockenstämmoprotokoll Vallda 6/5 1810; 23/7 1815 (SLHD, 15/11 2007).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1958 (ATA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

14. ÄLVSÅKER Fjäre härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i kyrkans västra del.

Medeltid: Stenkyrka av oviss utformning. Konsekrationskors på kyrkans nordvägg. Inventarier: dopfunt (1200-talets andra hälft), altarskiva med relikgömma.

Nyare tid: Vapenhus i väster (oviss datering men förmodligen eftermedeltida, bevarat). År 1753 förlängdes kyrkan österut.

Litteratur: Johanson 1916; Bexell 1923:595f; Jacobsson 1932:7; Salvén 1940:53; Erikson 1957b; Hallbäck 1969:18f, 75; Lindälv 1971; A. Larsson 1986:100; Richardson 1987:18; Eckerdal & Eckerdal 1996; HL 4:402.

Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); Biskopsvisitation 16/8 1828 (LLA, Tölö kyrkoarkiv); MB/Älvsåker, 14/11 2007 (om dopfunten).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1925 (ATA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. Vapenhuset i väster har ej markerats.

15. ÖLMEVALLA Fjäre härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Stenkyrka av oviss utformning. Inventarier: dopfunt.

Yngre medeltid: Vapenhus i söder (oviss datering).

Nyare tid: Kyrkan förlängdes österut 1762. Byggnaden revs i samband med uppförandet av en ny kyrka på annan plats 1884-1885.

Litteratur: Bexell 1923:531f; Jacobsson 1932:15; Salvén 1940:53; Hof 1948; 1957b; Hallbäck 1969:16ff, 29, 75f; Persson 1981; HL 4:23f.

Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse (ATA); Sockenstämmoprotokoll Ölmevalla 14/4 1762 (SLHD, 15/11 2007).

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1847 (Persson 1981:8). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och endast kända dörröppningar har markerats.

FJÄRE HÄRAD

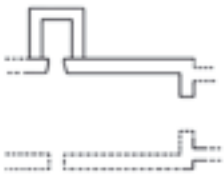

1. FJÄRÅS

3. FÖRLANDA

7. KUNGSBACKA

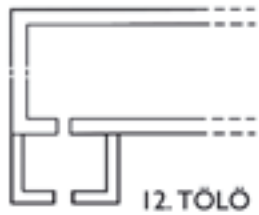

12. TÖLÖ

4. GÄLLINGE

8. LANDA

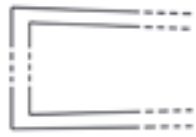

13. VALLDA

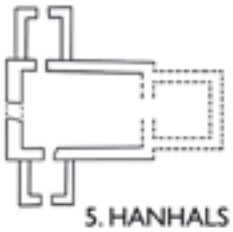

5. HANHALS

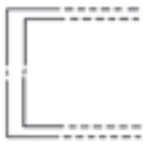

9. LINDOME

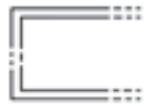

14. ÄLVSÅKER

6. IDALA

10. ONSALA

15. ÖLMEVALLA

16. STRÅVALLA Viske härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.

Yngre medeltid: Stenkyrka med salkyrkoplanform, sannolikt uppförd under 1200-talets andra hälft. Kalkmålningar på långhusets nord- och sydsidor (1500-1550). Inventarier: 2 dopfuntar: en i täljsten (1200-talets andra hälft), en i gotländsk kalksten (1250-1350). Mindre krucifix (1200-talets mitt), madonna (träskulptur, 1200-talets mitt eller andra hälft), S:t Olof (träskulptur, 1200-talets andra hälft).

Nyare tid: År 1671 tillbyggdes ett vapenhus i söder (revs 1870-1872). 1768-1770 förlängdes kyrkan österut. 1870-1872 tillfogades en sakristia på korets norra sida.

Litteratur: Bexell 1923:511; Jacobsson 1932:21; Salvén 1940:52; Muhl 1957a; Hallbäck 1969:18f, 26f, 64f; Lindgren 1979:69ff; Rohr 1980:48f; Banning 1984:125; A. Larsson 1986:84; Richardson 1987:43; Dannesboe 1992:191; Lindgren 1992; L. Liepe 1995:247ff, 277; A. Lidén 1999:345; Lindén Nilsson 2007:63, 102f; CWP III:116ff; IV:97f; HL 3:332.

Arkiv/databas: MB/Stråvalla, 14/11 2007 (om kalkmålningarna och dopfunten).

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1976 samt iakttagelser i samband markarbeten i kyrkans golv 1964 (Lindgren 1979:73ff). Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas.

17. SÄLLSTORP Viske härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.

Medeltid: Stenkyrka med salkyrkoplanform. Vapenhus i söder (oviss datering, rivet). Inventarier: dopfunt (1225-1275).

Yngre medeltid: Inventarier: Madonna (träskulptur, 1200-talets andra hälft), S:t Olof (träskulptur, 1200-talets andra hälft), klocka (daterande inskrift 1515, nu omgjuten).

Nyare tid: Ett trätorn i väster tillfogades 1772. Kyrkan förlängdes österut 1791. En sakristia på korets norra sida tillkom 1915.

Litteratur: Bexell 1923:500f; Jacobsson 1932:24; Salvén 1940:52f; Johansson 1957a; Åmark 1960:319; Aron Andersson 1966:64; Hallbäck 1969:25f, 66; Rohr 1980:50f; Uldall 1982:123; A. Larsson 1986:82; Richardson 1987:45; L. Liepe 1995:247; L. Karlsson 1996b:217ff; A. Lidén 1999:345; Lindén Nilsson 2007:72f; HL 3:493.

Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse, äldre ritningsmaterial (ATA); Äldre ritningsmaterial (LLA); MB/Sällstorp, 14/11 2007 (om träskulpturerna).
Ritning: Planen baseras på en ritning från 1791 (LLA). Endast kända dörröppningar har markerats.

18. VEDDIGE Viske härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka av oviss utformning (förmodligen smalare kor).
Äldre medeltid: Inventarier: dopfunt (1100-talets slut eller omkring 1200).
Yngre medeltid: Inventarier: klocka (daterande inskrift 1513).
Nyare tid: Kyrkan förlängdes österut 1773. Ett stentorn i väster tillkom 1792 som ersättning för ett äldre trätorn. Kyrkan revs i samband med uppförandet av en ny byggnad 1866-1868.
Litteratur: Bexell 1923:491f; Jacobsson 1932:22; Johansson 1947; 1957b; Hallbäck 1969:28f, 71; T. Söderberg 1972:121f; Rohr 1980:64f; Richardson 1987:43; HL 3:403.
Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); Sockenstämmoprotokoll Veddige 22/9 1771 (SLHD, 16/11 2007).
Ritning: Planen baseras på en ritning från omkring 1790 (ATA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och endast kända dörröppningar har markerats.

19. VÄRÖ Viske härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.
Oklar datering: Kyrkan har sannolikt förlängts västerut (möjligen redan under senmedeltiden).
Nyare tid: Stentorn i väster (oviss datering, belagt 1654). 1653-1654 tillfogades ett vapenhus i söder. Kyrkans ursprungliga kor revs 1774-1776 då kyrkan förlängdes österut. I samband härmed tillkom även en sakristia på korets norra sida och ett mindre vapenhus på korets sydsida. Tornet förhöjdes 1826. Hela kyrkan utom tornet revs i samband med uppförandet av ett nytt långhus och kor 1854-1855.
Litteratur: Bexell 1923:506; Jacobsson 1932:20; Muhl 1957b; Lindgren 1979:10ff; Rohr 1980:66f; Richardson 1987:41; HL 4:677.

Ritning: Planen baseras på ritningar från 1824 och 1978 (Lindgren 1979:12f). Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas.

20. ÅS Viske härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor.
Yngre medeltid: Inventarier: krucifix (1300-talets mitt). Kalkmålningar på norra väggen (eventuellt senmedeltida).
Nyare tid: Kyrkan utvidgades österut 1769-1770. 1804 tillkom ett stentorn i väster. På 1880-talet tillbyggdes en sakristia på korets östra sida.
Litteratur: Bexell 1923:498; Jacobsson 1932:23; Svenning 1957; Rohr 1980:68f; A. Larsson 1986:80; Richardson 1987:44; L. Liepe 1995:247; Lindén Nilsson 2007:64; HL 3:465.
Arkiv/databas: Dokumentation i samband med restaurering 1996-1997, rapport över arkeologisk förundersökning 1998 (HMA); Sockenstämmoprotokoll Ås 9/9 1769, 21/3 1770 (SLHD, 14/11 2007).
Ritning: Planen baseras på en nyare arkitektritning (HMA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och endast kända dörröppningar har markerats.

VISKE HÄRAD

16. STRÅVALLA

18. VEDDIGE

20. ÅS

17. SÄLLSTORP

19. VÄRÖ

21. GRIMETON Himle härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår förmodligen i långhusets västra del.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor.

Yngre medeltid: Vapenhus i söder (oviss datering, rivet). Inventarier: dopfunt (1200-talets andra hälft).

Nyare tid: Kyrkan skall ha om- eller nybyggts efter en brand 1671. Kyrkans ursprungliga kor revs i samband med en utvidgning år 1800, då korsarmar och ett nytt kor uppfördes. 1919 tillkom ett stentorn i väster.

Litteratur: Bexell 1923:467f; Jacobsson 1932:35; Hallbäck 1969:24f, 44; *Grimetons pastorat* 1980; Rohr 1980:18f; A. Larsson 1986:70; Richardson 1987:74; HL 3:515.

Arkiv/databas: Äldre ritningar (ATA); Dokumentation från arkeologisk undersökning 1981 (HMA).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1917 (ATA), kompletterad med arkeologiska iakttagelser från 1981 (HMA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. Endast läget för vapenhusets västra vägg är känt.

22. GÖDESTAD Himle härad

Bevaringsgrad: Ruin.

Yngre medeltid: Stenkyrka med salkyrkoplanform. Vid kyrkans rivning påträffades mynt från 1300-talet i kyrkans södra mur. Vapenhus i söder (oviss datering, revs 1873). Inventarier: dopfunt (1250-1350).

Nyare tid: Efter att en ny kyrka uppförts 1895-1897 på annan plats fick den gamla kyrkan förfalla. Ruinen konserverades 1934.

Litteratur: Bexell 1923:443; H. Svensson 1929; Jacobsson 1932:34; Salvén 1935; 1940:49f; B. Jansson 1963a; Hallbäck 1969:26f, 48; *Grimetons pastorat* 1980; Rohr 1980:24ff; Richardson 1987:74; Bornestaf 2003:49; HL 3:758.

Arkiv/databas: Dokumentation i samband med ruinens konservering 1934 (HMA); 1830 års inventering (LLA, Hunnestads kyrkoarkiv).

Ritning: Planen baseras på en dokumentationsritning från omkring 1934 (HMA). Streckade murpartier är osäkra, och vapenhuset har ej markerats.

23. HUNNESTAD Himle härad

Bevaringsgrad: Sannolikt inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka med salkyrkoplanform. Inventarier: dopfunt (troligen gotländsk, numera förkommen).
Oklar datering: Ett litet vapenhus i söder (rivet).
Nyare tid: Trätorn i väster (belagt 1729). Kyrkan eldhärjades 1846, men återuppfördes 1848, delvis med bruk av de gamla murarna. Byggnaden tillbyggdes 1882-1883, då ett stentorn i väster och en halvrund sakristia på östgaveln tillkom.
Litteratur: Bexell 1923:440f; Jacobsson 1932:33; Salvén 1940:50; Hallbäck 1969:7, 27; *Grimetons pastorat* 1980; Rohr 1980:28f; Richardson 1987:74; HL 3:746.
Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); 1830 års inventering (LLA, Hunnestads kyrkoarkiv); Sockenstämmoprotokoll Hunnestad 9/6 1764, 12/6 1842 (SLHD, 17/11 2007).
Ritning: Planen baseras på en uppmätningsritning efter branden 1846 (*Grimetons pastorat* 1980). Endast kända dörröppningar har markerats. Vapenhuset har markerats trots att dateringen är oviss.

24. LINDBERG Himle härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka av oviss utformning.
Yngre medeltid: Inventarier: dopfunt (1250-1350), krucifix (sent 1300-tal eller tidigt 1400-tal).
Nyare tid: Västtorn (oviss datering, belagt 1729). Kyrkan revs sannolikt, med undantag av tornet, i samband med byggandet av en ny kyrka 1803-1805. Denna kyrka revs i sin tur när en tredje kyrkobyggnad uppfördes 1851-1853.
Litteratur: Bexell 1923:417f; Jacobsson 1932:30; Hallbäck 1969:26f, 53; Rohr 1980:34f; Richardson 1987:71; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:30f; HL 3:812.
Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA, LLA, Riksarkivet); Sockenstämmoprotokoll 21/7 1800, inventering 6-7/5 1822, prostvisitation 1835 (LLA, Lindbergs kyrkoarkiv); Sockenstämmoprotokoll Lindberg 26/9 1802, 6/4 1803, 31/7 1803 (SLHD, 17/11 2007); MB/Lindberg, 15/11 2007 (om krucifixet).
Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1792 (LLA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas.

25. NÖSSLINGE Himle härad

Bevaringsgrad: Sannolikt ingen medeltida arkitektur bevarad.

Äldre medeltid: Inventarier: två järnsmidda dörrar (delvis av romansk karaktär).

Yngre medeltid: Inventarier: dopfunt (1200-talets andra hälft), madonna, S:ta Barbara samt två biskopshelgon (träskulpturer, sannolikt från altarskåp, 1400-talets senare del eller omkring 1500).

Nyare tid: Träkyrka. Byggnaden skall ha om- eller nybyggts 1688. År 1865 revs två vapenhus som tidigare funnits i sydväst och sydost, och ersattes med ett vapenhus i väster och en sakristia i öster.

Litteratur: Bexell 1923:436f; Jacobsson 1932:24; Hallbäck 1969:28f, 56; Norberg 1969:59f; C. M. Andersson 1977; *Grimetons pastorat* 1980; Rohr 1980:36f; A. Larsson 1986:74; Richardson 1987:73; L. Karlsson 1988b:346ff; I-M. Nilsson 2005; Lindén Nilsson 2007:84ff, 106f; HL 3:643.

Arkiv/databas: MB/Nösslinge, 15/11 2007 (om träskulpturerna).

Ritning: Ritning saknas.

26. ROLFSTORP Himle härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor. Inventarier: dopfunt (1200-talets förra hälft).

Yngre medeltid: Vapenhus/tillbyggnader på långhusets norra och södra sidor (oviss datering, belagda 1753, rivna). Kalkmålningar från 1500-talets förra hälft på långhusets nordvägg.

Nyare tid: Förlängning av långhuset västerut. Ett äldre trätorn i väster ersattes 1926 med torn i sten. 1816-1817 revs det ursprungliga koret, och kyrkan fick korskyrkoplanform genom tillfogandet av ett nytt kor och korsarmar i norr och söder.

Litteratur: Bexell 1923:480; Jacobsson 1932:36; Salvén 1940:51; Elmquist 1962; Hallbäck 1969:16f, 59; *Grimetons pastorat* 1980; Rohr 1980:38f; Banning 1984:152; A. Larsson 1986:72; Richardson 1987:74; Lillie 1993; CWP III:42f; IV:96f; HL 3:552.

Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); MB/Rolfstorp, 15/11 2007 (om kalkmålningarna och dopfunten); Sockenstämmoprotokoll Rolfstorp 20/5 1753, 4/12 1815, 23/4 1817 (SLHD, 17/11 2007).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1803 (ATA). Streckade murpartier är osäkra.

27. SKÄLLINGE Himle härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår sannolikt i långhusets västra del.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor. Inventarier: dopfunt (1200-talets mitt).
Oklar datering: Vapenhus (sannolikt placerat i söder, belagt år 1800, rivet).
Nyare tid: Kyrkans byggnadshistoria är oviss, men 1772-1773 förlängdes kyrkan österut. År 1897 byggdes ett stentorn väster i stället för ett äldre klocktorn av trä.
Litteratur: Bexell 1923:433; Jacobsson 1932:27; Salvén 1940:51; Hallbäck 1969:20, 28f, 62; *Grimetons pastorat* 1980; Rohr 1980:42f; Richardson 1987:73; I-M. Nilsson 2005; HL 3:627.
Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse, äldre ritningsmaterial (ATA); Sockenstämmoprotokoll Skällinge 18/3 1773, 3/8 1800 (SLHD, 15/11 2007).
Ritning: Planen baseras på en ritning från 1765 (ATA). Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. Vapenhuset har ej markerats.

28. SPANNARP Himle härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor. Vapenhus i söder (oviss datering, revs 1821-1824).
Nyare tid: 1821-1824 revs kyrkans ursprungliga kor och kyrkan förlängdes österut. 1858-1859 tillfogades ett stentorn i väster.
Litteratur: Bexell 1923:452; Jacobsson 1932:38; B. Jansson 1961a; Larsson & Thölin 1975:96ff; Rohr 1980:44f; A. Larsson 1986:68; Richardson 1987:75; Bjärsdal 1993:117ff; HL 3:730.
Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); Rapport över arkeologisk förundersökning 1997 (HMA); Sockenstämmoprotokoll Spannarp 14/5 1820, 31/5 1821, 4/3 1824 (SLHD, 17/11 2007).
Ritning: Planen baseras på en ritning från 1821 (Larsson & Thölin 1975: 97). Endast kända dörröppningar har markerats.

29. STAMNARED Himle härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka av oviss utformning.
Yngre medeltid: Inventarier: dopfunt (1250-1350).
Nyare tid: Ny kyrka uppförd 1835. Byggnaden eldhärjades 1915, men återuppfördes året efter med bruk av de gamla murarna.

Litteratur: Söhrman 1917; Bexell 1923:437f; Jacobsson 1932:26; Salvén 1940:52; Hallbäck 1969:26, 63; Rohr 1980:46f; Richardson 1987:73; HL 3:661.
Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); Rapport över antikvarisk kontroll 1996 (HMA).
Ritning: Ritning saknas.

30. TORPA Himle härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus, kor och vapenhus.
Medeltid: Tegelkyrka med rakt avslutat kor.
Yngre medeltid: Vapenhus i söder (bevarat). Inventarier: dopfunt (oviss datering, sannolikt senmedeltid).
Nyare tid: Omkring 1770 tillbyggdes ett trätorn på korets östra sida (bottenvåningen inreddes i slutet av 1960-talet som sakristia).
Litteratur: Bexell 1923:422f; Jacobsson 1932:31; Salvén 1940:46; Hallbäck 1969:29, 67; Rohr 1980:52f; Eliasson 1981; A. Larsson 1986:78; Richardson 1987:72; HL 3:835.
Arkiv/databas: Inventering 6-7/5 1822, besiktning 1838 (LLA, Lindbergs kyrkoarkiv).
Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1923 (HMA). Läget för den igensatta nordportalen har ej markerats.

31. TRÄSLÖV Himle härad

Bevaringsgrad: Ruin (endast nedersta skiftet murverk synligt ovan mark).
Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare absidförsett kor.
Yngre medeltid: Tegelvalv i koret. Sannolikt vapenhus i söder (tolkning baseras på en murverksrest påträffad 1930).
Nyare tid: Stentorn i väster (oviss datering, belagt 1729, tornets överdel ombyggd 1768). Vapenhus i korsvirke i väster (oviss datering, belagt 1662). Kyrkan revs på 1850-talet i samband med att en ny kyrka uppfördes på annan plats. Ruinen frilades och konserverades 1930.
Litteratur: Bexell 1923:457ff; *Halland* 6/5 1930; Tell 1931; Jacobsson 1932:32; Salvén 1940:41; Karlson 1965; 1972; Lönnroth 1971:149ff; Rohr 1980:54ff; Richardson 1987:71; HL 3:876.
Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse, handlingar i samband med ruinens konservering 1930 (ATA); Socken-stämmoprotokoll Träslöv 3/4 1767, 23/5 1768, 17/6 1768 (SLHD, 18/11 2007).

Ritning: Planen baseras på en dokumentationsritning från 1930 (Karlson 1965:43). Korvalvets utformning är en uppskattning. Streckade murpartier är osäkra, och endast förmodat äldre dörröppningar har markerats. Murverksresten på långhusets södra sida har tolkats som östväggen till ett äldre vapenhus. En sannolikt eftermedeltida portal på korets sydsida har ej markerats.

32. TVÅÅKER Himle härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor. Vapenhus i söder (oviss datering).
Nyare tid: Kyrkan skall ha utvidgats västerut 1668, och under andra hälften av 1600-talet tillbyggts med ett trätorn på västsidan. År 1793 revs kyrkans ursprungliga kor, och byggnaden förlängdes österut. Kyrkan raserades i samband med att en ny kyrka uppfördes 1852-1853.
Litteratur: Bexell 1923:451; Jacobsson 1932:37; B. Jansson 1959e; Larsson & Thölin 1975:100ff; Rohr 1980:60f; Richardson 1987:75; HL 3:707.
Arkiv/databas: 1830 års inventering (ATA).
Ritning: Planen baseras på en ritning från 1785 (B. Jansson 1959e:8). Streckade murpartier är osäkra, och endast kända dörröppningar har markerats.

33. VALINGE Himle härad

Bevaringsgrad: Små partier medeltida murverk ingår möjligen i kyrkans västgavel.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor (möjligen rakt avslutat).
Yngre medeltid: Vapenhus i söder (oviss datering, belagt 1800). Inventarier: klocka (omkring 1500).
Nyare tid: Kyrkan utvidgades österut med ett kor i jämnbredd med långhuset (beslut om förlängning fattades 1792). Ett äldre trätorn (belagt 1783) ersattes 1840 med ett stentorn i väster. Kyrkan revs, med undantag av tornet och västgaveln, när en ny byggnad uppfördes 1890- 1891.
Litteratur: Bexell 1923:428f; Jacobsson 1932:25; Salvén 1940:46; Åmark 1960:319; T. Söderberg 1972:117; Rohr 1980:62f; Uldall 1982: 115; Richardson 1987:72; HL 3:598.

Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse, äldre ritningsmaterial (ATA); Sockenstämmoprotokoll Valinge 18/4 1783, 29/7 1792, 3/8 1800, 1/9 1840 (SLHD, 19/11 2007).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1837 (ATA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

34a. GAMLA VARBERG (Getakärr) Himle härad

Bevaringsgrad: Ruin.

Yngre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och kor med oviss ursprunglig östavslutning, samt i väster ett torn i jämnbredd med kyrkan. Sandklef anser att byggnaden har uppförts omkring år 1300. Kyrkan förlängdes på 1300-talet österut, och fick en tresidig koravslutning. Samtidigt tillkom även ett kapell eller vapenhus på kyrkans södra sida (altarfundament har påvisats), samt en sakristia på korets norra sida. I sakristian har en gravsten med årtalet 1369 påträffats, vilket indikerar att korombyggnaden bör ha skett före denna tidpunkt. Under senmedeltiden (möjligen på 1400-talet) tillkom en större utbyggnad på kyrkans norra sida. Funktionen är oviss men Sandklef har föreslagit att det skulle kunna röra sig om ett helgeandshus. Långhus, kor, torn samt den norra tillbyggnaden har förmodligen varit valvslagna. Inventarier: dop- eller vigvattensfunt.

Nyare tid: Kyrkan togs ur bruk efter att staden förlorat sina stadsprivilegier 1578. Ruinen framtogs och konserverades 1937-1938.

Litteratur: Sandklef 1938; 1963:48ff; Salvén 1940:55; Hallbäck 1969:29; Kärrdahl 1972:60ff; Bennett & Forsström 1980:12ff; Broberg 1982:16f; A. Andrén 1985:229; Jacobsen 1993:159.

Ritning: Planen baseras på en arkeologisk uppmätningsritning från 1937 (Sandklef 1938:69). Valven i norra utbyggnaden har rekonstruerats utifrån uppgifter om valvstöd. Övriga eventuella valv i kyrkan har ej markerats.

34b. NY VARBERG Himle härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Yngre medeltid: Treskeppig tegelkyrka med tresidig koravslutning i öster, sannolikt uppförd i början av 1400-talet.

Nyare tid: Byggnaden reducerades till en tvåskeppig anläggning genom att en ny sydmur uppfördes, troligen till följd av skador i samband med krigshandlingar på 1560-talet. Kyrkan har sannolikt lagts ner i samband med stadens flyttning till Platsarna i början av 1600-talet. Lämningarna undersöktes arkeologiskt 1936.

Litteratur: Sandklef 1937; 1963:101ff; Salvén 1940:55; Kärrdahl 1972:66ff; Bennett & Forsström 1980:18ff; Broberg 1982:34f; A. Andrén 1985:230.

Ritning: Planen baseras på en arkeologisk uppmätningsritning från 1936 (Sandklef 1937). Streckade murpartier är osäkra, och eventuella valv har inte markerats.

HIMLE HÄRAD

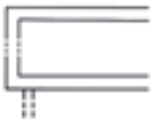

21. GRIMETON

22. GÖDESTAD

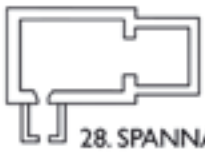

28. SPANNARP

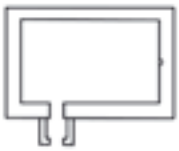

23. HUNNESTAD

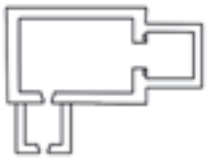

30. TORPA

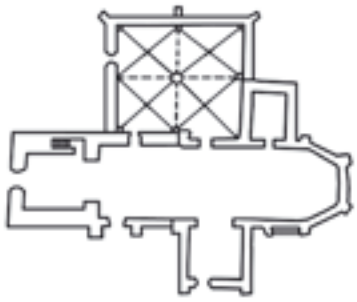

34a. GAMLA VARBERG

24. LINDBERG

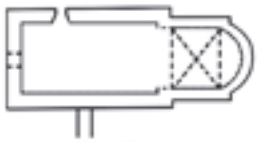

31. TRÄSLÖV

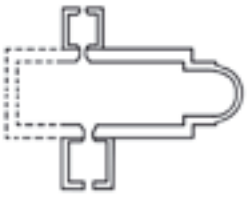

26. ROLFSTORP

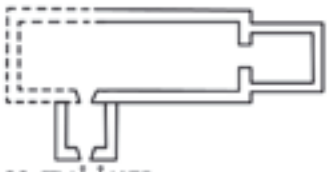

32. TVÅÅKER

27. SKÄLLINGE

33. VALINGE

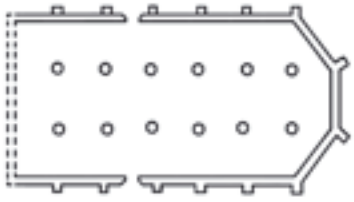

34b. NY VARBERG

35. ALFSHÖG Faurås härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor.

Yngre medeltid: Ett murat vapenhus i söder revs 1850, och ersattes med ett vapenhus i trä framför västingången. Murade valv (revs 1761).

Nyare tid: Kyrkan revs i samband med att en ny byggnad uppfördes 1901-1903.

Litteratur: Bexell 1923:319f; Jacobsson 1932:46; Salvén 1940:40f; Brusewitz 1950:15; A. Larsson 1957:34ff; B. Jansson 1958c; 1997; HL 2: 772.

Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse (ATA); Rapport över arkeologisk förundersökning 2004 (HMA); 1830 års inventering, sockenstämmoprotokoll 2/10 1849 (LLA, Ljungby kyrkoarkiv); Sockenstämmoprotokoll Alfshög, dokument rörande ombyggnaden 1850 (SLHD, 19/11 2007).

Ritning: Planen baseras på en uppmätningsritning från 1899 (A. Larsson 1957:35). Uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. Vapenhus och valv har ej markerats.

36. DAGSÅS Faurås härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår förmodligen i långhusets västra del.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus (koravslutningen oviss, möjligen salkyrka). Enligt uppgift från 1729 (HL 3:316) skall kyrkan ursprungligen ha utgjorts av ett litet kapell av gråsten som senare fått en kortillbyggnad i trä. Vapenhus i söder (inreddes vid återuppbyggnaden 1914 som förrådsrum, men omvandlades 1984 till sakristia).

Yngre medeltid: Kalkmålningar i långhuset (1500-1525). Målningarna dokumenterades i samband med kyrkans återuppbyggnad och togs därefter bort.

Nyare tid: Kyrkan förlängdes österut med ett korparti i sten (möjligen under 1700-talets andra hälft). Trätorn i väster (oviss datering), som 1914 ersattes med ett torn i sten. Kyrkan eldhärjades 1912, men återuppfördes på de gamla murarna 1914.

Litteratur: Bexell 1923:283f; Jacobsson 1932:48; Salvén 1940:50; 1945:31f; Larsson & Thölin 1975:94f; Rohr 1980:16f; A. Larsson 1986:66; Richardson 1987:92; CWP II:74f; IV:97f; HL 3:316.

Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse, besiktning och dokumentation av kyrka och kalkmålningar efter branden 1912 (ATA); Biskopsvisitation 17/5 1831 (LLA, Ljungby kyrkoarkiv).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1984 (HMA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och endast belagda dörröppningar har markerats.

37. FAGERED Faurås härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor (koravslutning och datering oviss). Inventarier: madonna (träskulptur, 1200-talets mitt).

Yngre medeltid: Vapenhus i söder (oviss datering, belagt 1779). Inventarier: dopfunt (1200-talets andra hälft), triumfkrucifix (1400-talets mitt eller andra hälft).

Nyare tid: Trätorn i väster (oviss datering, belagt 1729). År 1833 revs hela kyrkan och ersattes av en nybyggnad.

Litteratur: Gunnäs 1922; Bexell 1923:301; Jacobsson 1932:52; T. Bengtsson 1960; Hallbäck 1969:28f, 41; Richardson 1987:90; L. Liepe 1995:247ff; I. Rosengren 1995; Lindén Nilsson 2004:26; 2007: 34f, 70f; I-M. Nilsson 2005; HL 3:49.

Arkiv/databas: Biskopsvisitation 1833 (LLA, Fagereds kyrkoarkiv); MB/ Fagered, 18/11 2007 (om träskulpturerna); Sockenstämmoprotokoll Fagered 18/4 1779, 25/11 1823 (SLHD, 21/11 2007).

Ritning: Ritning saknas.

38a. GAMLA FALKENBERG (S:t Laurentii kyrka) Faurås härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk bevarat i långhus och kor.

Yngre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och oviss koravslutning. I väster ett torn (huruvida det ingått i den ursprungliga byggnadsplanen eller tillfogats sekundärt är osäkert). Byggnadstiden har inte kunnat bestämmas närmare än till 1300- eller 1400-tal. Under senmedeltiden utvidgades kyrkan österut med ett salkyrkokor och en utbyggnad på korets södra sida (sannolikt ett kapell, rivet). Tillbyggnaden utfördes i sten och tegel. Inventarier: dopfunt i trä (oviss datering, troligen medeltid).

Nyare tid: Kalkmålningar från omkring 1600. År 1781 tillbyggdes ett vapenhus i söder och en sakristia i norr, båda av trä (rivna). Tornets överdel ombyggdes 1787. År 1797 uppfördes ett murat vapenhus framför västingången. S:t Laurentii kyrka fungerade

som Falkenbergs stadskyrka fram till 1892 då denna funktion övertogs av en nyuppförd kyrka på annan plats. S:t Laurentii kyrka togs åter i bruk som kyrka efter en restaurering 1926-1928.

Litteratur: Brunius 1839:26; Bexell 1923:344; Jacobsson 1932:41; Salvén 1940:48; 1945:28ff; A. Ljung 1954:152ff; B. Jansson 1956a; Hallbäck 1969:29, 42; Redin 1983:12, 29ff; Banning 1984:125, 142; A. Andrén 1985:197; A. Larsson 1986:60; Bergfast 1992; CWP II:94ff.

Arkiv/databas: Rapport över arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar 1980 och 1986 (HMA); Mandelgrens samling (LUF).

Ritning: Planen baseras på en byggnadsarkeologisk uppmätningsritning från 1978-1980 (HMA). Streckade murpartier är osäkra, och rivna byggnadsdelar har ej markerats.

38b. NY FALKENBERG Faurås härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Yngre medeltid: Enskeppig salkyrka i sten och tegel, sannolikt valvslagen (spår av strävpelare och valvanfanger har konstaterats). I väster ett rektangulärt stentorn.

Nyare tid: Kyrkan torde ha rivits på 1500-talet i samband med stadens nedläggning. Lämningarna har undersökts arkeologiskt 1964-1965.

Litteratur: Salvén 1940:48f; B. Jansson 1956a; Redin 1983:12, 30ff; A. Andrén 1985:198.

Arkiv/databas: Rapport över arkeologisk undersökning 1964-1965 (HMA), Mandelgrens samling (LUF).

Ritning: Planen baseras på en arkeologisk uppmätningsritning från 1965 (HMA). Streckade murpartierer är osäkra. Långhusets valv har rekonstruerats utifrån rester av valvstöd.

39. GUNNARP Faurås härad

Bevaringsgrad: Ingen medeltida arkitektur bevarad.

Äldre medeltid: Inventarier: dopfunt (omkring 1200).

Oklar datering: Träkyrka av oviss utformning, förstörd i en åskbrand 1753.

Nyare tid: Träkyrka uppförd 1755-1756.

Litteratur: Bexell 1923:310f; Jacobsson 1932:55; Salvén 1950; Hallbäck 1969:14f, 45f; A. Larsson 1986:54; HL 2:700.

Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbers reseberättelse (ATA); Handlingar angående bygget av ny kyrka 27/3 1754 (LLA, Gunnarps kyrkoarkiv); MB/Gunnarp, 18/11 2007 (om dopfunten).

Ritning: Ritning saknas.

40. GÄLLARED Faurås härad

Bevaringsgrad: Små partier medeltida murverk ingår möjligen i kyrkans västgavel.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor med oklar östavslutning. Inventarier: dopfunt (1225-1275).

Yngre medeltid: Inventarier: krucifix (1400-talets mitt eller andra hälft), madonna (träskulptur, 1400-talets mitt), S:t Olof (träskulptur, 1400-talets andra hälft eller omkring 1500).

Nyare tid: Kyrkan förlängdes österut 1831 (sannolikt nedbröts då även betydande delar av långhusets nord- och sydmurar). År 1856 tillbyggdes ett stentorn i väster.

Litteratur: Bexell 1923:309; Jacobsson 1932:56; B. Jansson 1961c; 1962b; Hallbäck 1969:25f, 47; Richardson 1987:97; A. Lidén 1999:348; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:40f, 78f, 90; HL 2:657.

Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse; äldre ritningsmaterial (ATA); 1830 års inventering (LLA, Gällareds kyrkoarkiv); MB/Gällared, 18/11 2007 (Om träskulpturer och dopfunt).

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1831 (ATA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas.

41. KÄLLSJÖ Faurås härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor med oklar östavslutning.

Yngre medeltid: Inventarier: dopfunt (1200-talets andra hälft), klocka (omkring 1500).

Oklar datering: Vapenhus med oviss utformning och placering (revs vid ombyggnaden 1826).

Nyare tid: Byggnaden utvidgades eller ombyggdes 1826, och revs i samband med uppförandet av en ny kyrka 1838-1842.

Litteratur: Bexell 1923:303; Jacobsson 1932:53; Åmark 1960:318; T. Bengtsson 1962; Hallbäck 1969:28f, 51; T. Söderberg 1972:118; Uldall 1982:135; Richardson 1987:90; I-M. Nilsson 2005; HL 3:86.

Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse (ATA); Biskopsvisitation 1828 (LLA, Fagereds kyrkoarkiv); Sockenstämmoprotokoll Källsjö 18/8 1816, 21/10 1823, 26/11 1823 (SLHD, 21/11 2007).

Ritning: Ritning saknas.

42. KÖINGE Faurås härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.
Yngre medeltid: Vapenhus i söder. Inventarier: dopfunt (1200-talets mitt eller andra hälft), funt (möjligen vigvattensskål, oviss datering), rökelsekar (medeltid, inv. nr. SHM 23002:63).
Nyare tid: Kyrkan revs i samband med uppförandet av en ny byggnad 1894-1896.
Litteratur: Gunnäs 1922; Bexell 1923:292f; Jacobsson 1932:50; Salvén 1940:46; Brusewitz 1950:16; B. Jansson 1957b; Hallbäck 1969:28, 52; Segelberg 1979; I-M. Nilsson 2005; HL 3:217.
Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse (ATA).
Ritning: Ritning saknas.

43. LJUNGBY Faurås härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare absidförsett kor. Inventarier: dopfunt (1200-talets mitt).
Yngre medeltid: Vapenhus i söder (inkorporerades vid en ombyggnad 1850 i kyrkorummet).
Oklar datering: Västtorn i sten med spira. Bottenvåningen fungerade på 1600- och 1700-talen som gravkor, men införlivades vid en ombyggnad 1850 i kyrkorummet.
Nyare tid: 1759 uppfördes ett vapenhus på korets sydsida (revs 1850). Kyrkan förstördes i en åskbrand 1869 och revs därefter. En ny byggnad uppfördes 1871-1873.
Litteratur: Bexell 1923:315ff; Jacobsson 1932:45; Salvén 1940:41; B. Jansson 1958a; Hallbäck 1969:25f, 55; A. Larsson 1971:48ff; C. M. Andersson 1994; HL 2:753.
Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse (ATA); Biskopsvisitation 20/9 1824, 1830 års inventering, syneprotokoll 16/11 1869, besiktning 17/7 1870 (LLA, Ljungby kyrkoarkiv).
Ritning: Ritning saknas.

44. MORUP Faurås härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.
Medeltid: Tegelkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor (koravslutningen oviss, möjligen rakt avslutat).

Yngre medeltid: Vapenhus i söder (revs 1804-1806). Inventarier: dopfunt (1250-1350), krucifix (1500-tal).

Nyare tid: Kyrkans ursprungliga korparti revs vid en ombyggnad 1804-1806 då kyrkan förlängdes österut. Ett trätorn i väster av oviss ålder ersattes 1810-1813 med ett torn i sten. På 1850-talet tillbyggdes en sakristia på korets nordsida, och tornet försågs med stödpelare.

Litteratur: Brunius 1839:26f; Bexell 1923:324ff; Jacobsson 1932:39; Salvén 1940:46; B. Jansson 1960b; Hallbäck 1969:26f, 55; C. M. Andersson 1978; A. Larsson 1986:62; Richardson 1987:92ff; Lindén Nilsson 2004:27; 2007:60f; HL 2:891.

Arkiv/databas: Rapporter över arkeologiska undersökningar 1972 och 1997 (HMA).

Ritning: Planen baseras på en nyare arkitektritning (HMA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

45. OKOME Faurås härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare absidförsett kor. Inventarier: dopfunt (1200-talets förra hälft eller mitt).

Yngre medeltid: Vapenhus i söder (oviss datering).

Nyare tid: Ett trätorn i väster tillkom sannolikt 1766 (tornet är belagt i slutet av 1700-talet, men fanns ej 1729). Kyrkan utvidgades åt öster 1816. Byggnaden revs i samband med uppförandet av en kyrka 1890-1891.

Litteratur: Bexell 1923:289f; Jacobsson 1932:49; Brusewitz 1950:17ff; Nelson 1956; B. Jansson 1960a; Hallbäck 1969:21f, 56ff; Gislén 1991; HL 3:178.

Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse (ATA); MB/Okome 20/11 2007 (om dopfunten).

Ritning: Ritning saknas.

46. SIBBARP Faurås härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhuset och korets västra del.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor med oviss avslutning i öster.

Yngre medeltid: Vapenhus i söder (belagt 1729, revs troligen 1876). Inventarier: krucifix (1400-talets slut), klocka (daterande inskrift 1455).

Nyare tid: År 1833 förlängdes koret österut med bibehållen bredd. Ett vapenhus i trä tillbyggdes i väster 1911.

Litteratur: Bexell 1923:280f; Jacobsson 1932:47; Salvén 1940:51; Åmark 1960:318; T. Söderberg 1972:116f; Larsson & Thölin 1975:95f; Rohr 1980:40f; Uldall 1982:92f; B. Jansson 1984; A. Larsson 1986:64; Richardson 1987:92; L. Liepe 1995:250; Lindén Nilsson 2004:27; 2007:48f; HL 3:292.

Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); Rapport över arkeologisk förundersökning 1996 (HMA); Biskopsvisitation 17/5 1831 (LLA, Ljungby kyrkoarkiv).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1908 (HMA). Korets ursprungliga avslutning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

47. STAFSINGE Faurås härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.

Yngre medeltid: Vapenhus i söder. Inventarier: krucifix (1400-talets slut), klocka (daterande inskrift 1518).

Nyare tid: Trätorn i väster (oviss datering, belagt 1729). Det ursprungliga koret revs 1793 när kyrkan förlängdes österut. Byggnaden revs 1863 i samband med uppförandet av en ny kyrka på annan plats 1862-1865.

Litteratur: Bexell 1923:338; Jacobsson 1932:44; Salvén 1940:52; A. Ljung 1955:23ff; Hernlund 1958; Åmark 1960:319; T. Söderberg 1972:120; Uldall 1982:123; Richardson 1987:93; Bjarneborg & Bjarneborg 1995; B. Jansson 1995:159ff; L. Liepe 1995:250; Lindén Nilsson 2004:27; 2007:50f; HL 2:839.

Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); Rapporter över arkeologiska undersökningar 2002 och 2003 (HMA).

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1793 (B. Jansson 1995:159). Streckade murpartier är osäkra, och endast säkert belagda dörröppningar har markerats.

48. SVARTRÅ Faurås härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och korparti av oklar utformning (dateringen oviss).
Yngre medeltid: Vapenhus i söder (revs 1822). Kalkmålningar på långhusets norra sida (1500-1525). Inventarier: dopfunt (1200-talets andra hälft), madonna (träskulptur, 1200-talets andra hälft), krucifix (1400-talets senare del), manligt helgon (träskulptur, troligen medeltid), klocka (omkring 1500).
Nyare tid: Trätorn i väster (tillkom 1772, men ombyggt flera gånger under 1800-talet). Kyrkan har utvidgats österut 1757 och 1801. 1953-1954 tillbyggdes en sakristia på korets östsida.
Litteratur: Bexell 1923:295; Jacobsson 1932:51; Salvén 1940:52; Åmark 1960:319; Hallbäck 1969:28, 65; T. Söderberg 1972:118; Uldall 1982:131, 135; Banning 1984:125; B. Jansson 1985a; A. Larsson 1986:56; L. Liepe 1995:247, 250; Lindén Nilsson 2004:27; 2007:46f, 91, 104; I-M. Nilsson 2005; CWP III:124; IV:96f; HL 3:248.
Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse (ATA).
Ritning: Ritning saknas.

49. ULLARED Faurås härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.
Yngre medeltid: Vapenhus i söder (oviss datering). Inventarier: dopfunt (1200-talets andra hälft).
Nyare tid: Kyrkan revs i samband med uppförandet av en ny byggnad 1829. En sakristia på östgaveln tillbyggdes 1926.
Litteratur: Bexell 1923:305; Jacobsson 1932:54; B. Jansson 1959d; Hallbäck 1969:28, 68; Karlson 1970; Richardson 1987:90; I. Rosengren 1994; I-M. Nilsson 2005; HL 3:124.
Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse (ATA); Rapport över arkeologisk förundersökning 2002 (HMA); Visitationsprotokoll 1823 (LLA, Fagereds kyrkoarkiv).
Ritning: Planen baseras på en arkeologisk uppmätningsritning från 2002 (HMA). Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om dörröppningar saknas. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

50. VINBERG Faurås härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, sannolikt absidförsett kor. Inventarier: dopfunt (omkring 1200).

Yngre medeltid: Vapenhus i söder. Inventarier: malmljusstakar (daterande inskrift 1479; båda stulna 1977, men den ena sedermera återförd till kyrkan).

Nyare tid: Trätorn i väster (oviss datering, belagt 1729, ersattes 1806-1808 med ett torn i sten). Det ursprungliga koret revs i samband med att kyrkan förlängdes österut 1806-1808. År 1896-1899 uppfördes en ny kyrka på annan plats, och den gamla revs i början av 1900-talet.

Litteratur: Hildebrand 1898-1903:542f; Bexell 1923:332ff; Jacobsson 1932:43; Salvén 1940:46; Brusewitz 1950:9f; B. Jansson 1957a; 1961b; Hernlund 1965; Hallbäck 1969:13, 73; A. Larsson 1972:37ff; Richardson 1987:92f; G. Nilsson 1989; HL 2:808f.

Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse (ATA); Rapport över arkeologisk förundersökning 1989 (HMA)

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1787 (G. Nilsson 1989:8). Endast säkert belagda dörröppningar har markerats.

FAURÅS HÄRAD

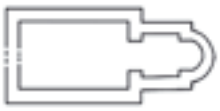

35. ALFSHÖG

40. GÄLLARED

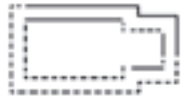

49. ULLARED

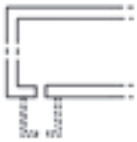

36. DAGSÅS

44. MORUP

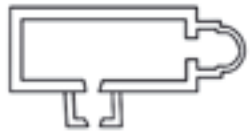

50. VINBERG

38a. GAMLA FALKENBERG

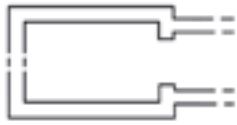

46. SIBBARP

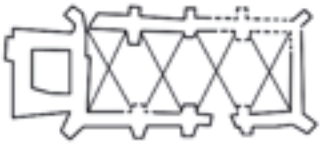

38b. NY FALKENBERG

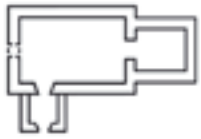

47. STAFSINGE

51. ABILD Årstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och okänd koravslutning. Inventarier: gravhäll.

Yngre medeltid: Vapenhus på kyrkans södra sida (revs under senare delen av 1800-talet). Kalkmålningar (medeltida eller yngre, nu borttagna).

Nyare tid: Trätorn i väster av oviss ålder. Kyrkan förlängdes österut 1665-1675, och fick då rundat kor i jämnbredd med långhuset samt ett gravkor på den norra sidan (gravkorets övre del brukas sedan 1927 som sakristia).

Litteratur: Bexell 1923:258f; Jacobsson 1932:61; Salvén 1938b; 1940:50; Brusewitz 1950:15; B. Jansson 1959a; A. Larsson 1986:48; Richardson 1987:112; Unnerfors & Ahlqvist 2006; CWP III:300; HL 2:460.

Arkiv/databas: 1830 års inventering, äldre ritningsmaterial (ATA).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1920 (HMA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss, och endast kända dörröppningar har angivits. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

52. ASIGE Årstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och okänd koravslutning. Inventarier: krucifix (möjligen 1200-tal).

Yngre medeltid: Förlängning av kyrkan österut. Inventarier: dopfunt (1200-talets andra hälft).

Nyare tid: Förlängning av långhuset västerut (oviss datering, sannolikt efter medeltiden). Kyrkan utvidgades åter österut 1806. Ett klocktorn är belagt 1729. År 1847 ersattes detta med ett stentorn i väster.

Litteratur: Bexell 1923:237f; Jacobsson 1932:63; Salvén 1940:50; Brusewitz 1950:28; B. Jansson 1959b; Hallbäck 1969:18f, 40; A. Larsson 1986:46; Richardson 1987:102; Lindén Nilsson 2004:26; 2007: 18f; HL 2:270.

Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse (ATA); Rapporter över arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar 1978 och 1981 (HMA).

Ritning: Planen baseras på en byggnadsarkeologisk uppmätningsritning från 1978 (HMA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i öster är oviss, och streckade murpartier är osäkra.

53. ASKOME Årstad härad

Bevaringsgrad: Ingen medeltida arkitektur bevarad.
Oklar datering: Träkyrka av oviss utformning.
Äldre medeltid: Inventarier: ljusstake (1200-tal, inv. nr. SHM 16390:10).
Yngre medeltid: Inventarier: kalk (innehållande delar från 1400-talet).
Nyare tid: 1779-1780 uppfördes en stenkyrka med tresidig koravslutning. Ett västtorn tillfogades 1804.
Litteratur: Bexell 1923:268f; Jacobsson 1932:60; Aron Andersson 1956:11; *Boken om Askome* 1957; Jansson 1960c; S. Larsson 1980; A. Larsson 1986:58; HL 2:530.
Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse, äldre ritningsmaterial (ATA); 1830 års inventering (LLA, Vessige kyrkoarkiv).
Ritning: Ritning saknas.

54. DRÄNGSERED Årstad härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor. En ritning från 1776 visar ett långsträckt, rakslutet kor, men koravslutningen kan vara resultat av en ombyggnad.
Yngre medeltid: Murat vapenhus i söder (oviss datering, belagt 1776).
Nyare tid: Kyrkan revs i samband med uppförandet av en ny byggnad 1780-1783. År 1916 ersattes vapenhuset i trä framför västingången med ett murat dito.
Litteratur: Bexell 1923:274; Jacobsson 1932:57; B. Jansson 1970; 1995:164; A. Larsson 1986:50; Richardson 1987:112; HL 2:578.
Arkiv/databas: 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse (ATA); Iakttagelser vid renovering 1993 (HMA); Syneprotokoll 1767, biskopsvisitation 1839 (LLA, Drängsereds kyrkoarkiv).
Ritning: Planen baseras på en ritning från 1776 (B. Jansson 1995:164). Korets ursprungliga avslutning i öster är oviss. Endast kända dörröppningar har markerats.

55. EFTRA Årstad härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor. En ritning från 1779 visar absidial koravslutning, men detta skulle kunna vara fråga om en sekundär sakristiebyggnad. Inventarier: dopfunt (1100-talets slut eller 1200-talets förra del).
Yngre medeltid: Vapenhus i söder (belagt 1729, revs 1779).

Oklar datering: Torn av gråsten (belagt 1662, rasade 1734).
Nyare tid: Ett murat torn tillfogades i väster 1777-1779. Kyrkan revs, med undantag av tornet, i samband med uppförandet av en ny byggnad 1822-1824. Tornets överdel ombyggdes 1887.
Litteratur: Bexell 1923:249f, suppl. XII; Jacobsson 1932:65; Hallbäck 1969:12, 40; Nehlmark 1979; Richardson 1987:112f; C. M. Andersson 2000; HL 2:359.
Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial, 1830 års inventering, Hofbergs reseberättelse (ATA); Biskopsvisitation 18/9 1824 (LLA, Eftra kyrkoarkiv); MB/Eftra, 21/11 2007 (om dopfunten).
Ritning: Planen baseras på en ritning från 1779 (ATA). Korets ursprungliga avslutning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra och endast kända dörröppningar har angivits. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

56. KROGSERED Årstad härad

Bevaringsgrad: Ingen medeltida arkitektur bevarad.
Oklar datering: Träkyrka av oviss utformning.
Nyare tid: Träkyrkan ersattes 1815-1819 av en stenkyrka. Denna kyrka eldhärjades 1924, men återuppbyggdes 1924-1926.
Litteratur: Bexell 1923:276; Hultskog 1927; Jacobsson 1932:58; Richardson 1987:112; HL 2:619.
Arkiv/databas: 1830 års inventering; Hofbergs reseberättelse (ATA); Iakttagelser efter branden 1924 (HMA); Biskopsvisitation 1839 (LLA, Drängsereds kyrkoarkiv).
Ritning: Ritning saknas.

57. SKREA Årstad härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.
Yngre medeltid: Vapenhus i söder (oviss datering). Inventarier: dopfunt (1250-1350). Möjligen ingår även medeltida delar i kyrkans malmdopfunt, daterad 1587. Klocka (omkring 1500).
Nyare tid: Trätorn i väster (oviss datering, belagt 1779). Kyrkans kor revs 1797 och kyrkan förlängdes österut. Hela byggnaden revs i samband med uppförandet av en ny kyrka 1855-1856.
Litteratur: Bexell 1923:228f; Jacobsson 1932:42; Salvén 1940:45; A. Anderson 1952:93ff; B. Jansson 1956b; 1958b; Åmark 1960:318;

Hallbäck 1969:26f, 61; T. Söderberg 1972:118; Uldall 1982:135; Richardson 1987:111; Sjöberg 1997; HL 2:393.

Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); MB/Skrea, 22/11 2007 (om dopfunten).

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1779 (B. Jansson 1956b:7). Streckade murpartier är osäkra, och endast kända dörröppningar har markerats.

58. SLÖINGE Årstad härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor med oviss koravslutning.

Yngre medeltid: Vapenhus i söder (belagt 1662, revs 1822). Inventarier: dopfunt (1250-1300), rökelsekar (medeltid).

Nyare tid: Ett trätorn vid västgaveln ersattes 1822 med ett torn i sten. Hela kyrkan revs, med undantag av tornet, i samband med uppförandet av en ny byggnad 1834-1835. År 1951 tillfogades en sakristia i norr.

Litteratur: Brunius 1839:24; Bexell 1923:246f; Jacobsson 1932:64; Salvén 1940:51; Hallbäck 1969:24f, 63; Richardson 1987:112; C. M. Andersson 1990; HL 2:311.

Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA); Syn före ombyggnaden 1833 (LLA, Årstad häradsrätt AIIIa:4); MB/Slöinge, 22/11 2007 (om dopfunten).

Ritning: Planen baseras på en ritning till nytt torn från 1822 (C. M. Andersson 1990:13). Av denna framgår endast hur medeltidskyrkans västligaste parti var utformat. Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar och rivna byggnadsdelar saknas.

59. VESSIGE Årstad härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare absidförsett kor. Inventarier: 2 dopfuntar; en i granit (fragment, 1100-talets andra hälft), en i gotländsk kalksten (1225-1275).

Yngre medeltid: Inventarier: krucifix (1300-talets senare del eller omkring 1400), kalk (1400-tal).

Nyare tid: Murat vapenhus i söder (skall ha uppförts 1662, och rivits i slutet av 1700-talet). Hela kyrkan revs i samband med uppförandet av en ny byggnad 1856-1859.

Litteratur: Bexell 1923:265; Jacobsson 1932:59; Salvén 1940:40; Brusewitz 1950:20f; Aron Andersson 1956:51f; B. Jansson 1959c; 1962c; Hallbäck 1969:25f, 72; 1976; Richardson 1987:112; L. Liepe 1995:250, 254; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:28f; HL 2:498.

Arkiv/databas: 1830 års inventering, prostvisitation 1850, biskopsvisitation 1858 (LLA, Vessige kyrkoarkiv); MB/Vessige, 22/11 2007 (om krucifixet); Sockenstämmoprotokoll Vessige 27/4 1794 (SLHD, 23/11 2007).

Ritning: Ritning saknas.

60. ÅRSTAD Årstad härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och kor av oviss utformning. Vapenhus i söder (oviss datering, belagt 1729).

Nyare tid: Trätorn i väster (nämns 1729 som nyligen uppbyggt). Någon gång före 1786 revs kyrkans ursprungliga kor, och kyrkan förlängdes österut. Byggnaden revs i samband med uppförandet av en ny kyrka 1888-1890.

Litteratur: Bexell 1923:233ff; Jacobsson 1932:62; Salvén 1940:53; B. Jansson 1958d; Richardson 1987:102; Jonson 1994:39ff; HL 2:430.

Ritning: Ritning saknas.

ÅRSTAD HÄRAD

51. ABILD

55. EFTRA

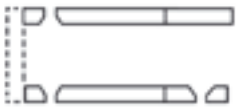

52. ASIGE

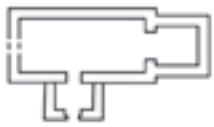

57. SKREA

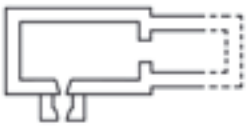

54. DRÄNGSERED

58. SLÖINGE

61. GETINGE Halmstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i tornet och i långhusets västra del.
Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor, samt västtorn i jämnbredd med långhuset (sannolikt romanskt). En runristad stenhäll var tidigare inmurad i kyrkans södra långhusmur (stenen förvaras nu i tornets bottenvåning).
Yngre medeltid: Vapenhus på långhusets södra sida (belagt 1729, revs 1830).
Nyare tid: År 1794 tillkom ett gravkor på tornets norra sida. 1830 revs koret och kyrkan förlängdes österut. 1890 tillbyggdes en sakristia på kyrkans norra sida. Tornet, som på 1700-talet var försett med överbyggnad av trä, ombyggdes 1819 med en överdel i sten. Tornets överdel har ändrats även 1890 och 1952.
Litteratur: Brunius 1839:23f; Bexell 1923:139f, suppl. XVI; Carling 1927; Ljunggren 1931a:228ff; 1931b:7f; 1938; Jacobsson 1932:66; Salvén 1938b; 1940:38; Jacobsen & Moltke 1942:397f; Brusewitz 1952:47f; C. M. Andersson 1976; Sikström 1985:47ff; A. Larsson 1986:44; Richardson 1987:188ff; Jacobsen 1993:159; HL 2:139.
Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (HMA); Mandelgrens samling (LUF).
Ritning: Planen baseras på en ritning från 1820 (C. M. Andersson 1976:7). Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar och rivna byggnadsdelar saknas.

62a. HALMSTAD (Övraby) Halmstad härad

Bevaringsgrad: Ruin.
Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor. Absiden har i ett senare skede (möjligen omkring 1250) tagits bort, och koret har försetts med en rak östavslutning. Vapenhus i söder (dateringen oviss. Augustsson har föreslagit att det kan ha tillkommit omkring 1250, men det kan även vara senmedeltida). Gravar med från stenkyrkan avvikande orientering har påträffats i samband med en arkeologisk undersökning 1978, vilket antyder att byggnaden föregåtts av en träkyrka.
Yngre medeltid: Valvslagning (åtminstone i långhuset, troligen 1400-tal).
Oklar datering: Förmodat trätorn i väster (tolkning utifrån påträffad stengrund).
Nyare tid: Kyrkan förstördes i samband med nordiska sjuårskriget 1563 och lades därefter ner.
Litteratur: Bexell 1923:221f; Salvén 1937a; 1940:39f; Augustsson 1980:13f; A. Andrén 1985:200.

Arkiv/databas: Dokumentationsmaterial från arkeologiska undersökningar 1935-1936 och 1978 (HMA); Mandelgrens samling (LUF).

Ritning: Planen baseras på en arkeologisk dokumentationsritning från 1936 (HMA). Den rivna absiden och den förmodade torngrunden har streckats. Långhusets valv har rekonstruerats.

62b. HALMSTAD (S:t Nikolai kyrka) Halmstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk bevaras i långhus och kor.

Yngre medeltid: Tegelkyrka från 1400-talet med treskeppigt långhus, polygonalt korparti samt torn över västdelen. Ett vapenhus fanns tidigare i kyrkans nordvästra del och en sakristia i den nordöstra (båda byggnadsdelarna revs 1869-1872). Murade valv har funnits i hela kyrkan (både kryss- och stjärnvalv). Mittskeppsvalven revs 1742, men återuppbyggdes i samband med en restaurering 1938-1941. Fragment av senmedeltida kalkmålningar har konstaterats.

Inventarier: dopfunt (daterande inskrift 1479), flera medeltida altarskivor och gravstenar.

Nyare tid: Omkring år 1900 tillkom en byggnad på kyrkans södra sida, ursprungligen avsedd som värmekammare, men 1938-1941 ombildad till sakristia. Kyrkan har restaurerats 1869-1872 och omkr. 1940.

Litteratur: Brunius 1839:11ff; Bexell 1923:184ff; Jacobsson 1932:72; Salvén 1940:53ff; 1942; Brusewitz 1952:10ff; Norborg 1967; S. A. Nilsson 1968:97ff; Hallbäck 1969:30, 48f; Augustsson 1978b:8; 1980:85; A. Andrén 1985:200; A. Larsson 1986:28; Kollberg 1996; Ullén 1996:109f; CWP II:162.

Arkiv/databas: Rapporter över arkeologiska undersökningar 1980 och 1987 (HMA).

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1858 (Brusewitz 1952:16). Streckade murpartier är osäkra, och de rivna medeltida långhusvalven har inte markerats.

63. HARPLINGE Halmstad härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor. En ritning från 1815 visar absidial koravslutning, men detta kan vara resultat av en ombyggnad år 1761.

Yngre medeltid: Vapenhus på långhusets sydsida (oviss datering, revs 1815-1817). Valv i koret. Inventarier: rökelsekar (medeltiden).

Nyare tid: 1651 uppfördes ett stentorn i väster. 1761 ombyggdes koret och en sakristia inrättades bakom altaret. Det är ovisst huruvida det är fråga om en nyuppförd byggnadsdel eller en ombyggnad av en befintlig absid. Kyrkan utvidgades österut 1815-1817. Byggnaden revs och ersattes av en ny kyrka 1892-1893.

Litteratur: Bexell 1923:151f; Jacobsson 1932:68; Salvén 1940:50; A. Ahlberg 1970; C. M. Andersson 1973; Richardson 1987:187; HL 2:94.

Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial, Hofbergs reseberättelse (ATA).

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1815 (C. M. Andersson 1973:3). Endast kända dörröppningar har markerats. Den rundade koravslutningen har streckats. Korets valv har rekonstruerats utifrån uppgifter om valvstöd.

64. HOLM Halmstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus och kor.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor. I kyrkan har en gavelsten samt en täckhäll till ett tidigmedeltida gravmonument påträffats (inv. nr. SHM 5094 och 22306).

Yngre medeltid: Vapenhus på långhusets södra sida (oviss datering, revs på 1820-talet).

Nyare tid: Ett trätorn i väster av oviss ålder (belagt i slutet av 1600-talet) förstördes i en brand 1810. Det ersattes 1822 av ett torn i sten. Tornets överdel har ändrats både 1899 och 1956. Vid en restaurering 1936-1938 slogs ett kryssvalv i koret, och en triumfbåge som rivits på 1820-talet rekonstruerades.

Litteratur: Bexell 1923:223f; Ljunggren 1931a:242ff; 1931b:9ff; Jacobsson 1932:73; Salvén 1939b; 1939c; 1940:39; Jacobsen & Moltke 1942:395; Brusewitz 1952:25ff; Bengtsén 1975; Sikström 1985: 40ff; A. Larsson 1986:34; Richardson 1987:183f; HL 2:9.

Arkiv/databas: Sockenstämmoprotokoll Holm 17/3 1816; 18/6 1820 (SLHD, 24/11 2007).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1938 (Bengtsén 1975: 21). Streckade murpartier osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

65. KINNARED Halmstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets östra del.
Medeltid: Stenkyrka med salkyrkoplanform. Vapenhus i söder (oviss datering, belagt 1662, revs 1867). Inventarier: altarskiva.
Yngre medeltid: Inventarier: dopfunt (1250-1350), krucifix (1300-tal), madonna (träskulptur, 1400-talets andra hälft), ljuskrona i järn.
Nyare tid: 1786-1789 förlängdes kyrkan västerut, och ett smalare trätorn uppfördes på västgaveln. 1867 tillbyggdes ett vapenhus i trä vid västgaveln, och på 1870-talet tillkom en sakristia i kyrkans nordöstra del.
Litteratur: Bexell 1923:115f; Jacobsson 1932:78; Salvén 1940:48; B. Jansson 1963c; Hallbäck 1969:24f, 51; Lanje 1972; A. Larsson 1986:52; C. M. Andersson 1987a; Richardson 1987:191; L. Liepe 1995:247, 250; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:26f, 82f; HL 1:652.
Arkiv/databas: Biskopsvisitation 17/6 1851, ämbetsberättelse 28/7 1862 (LLA, Torups kyrkoarkiv); MB/Kinnared, 22/11 2007 (om krucifix och träskulptur).
Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1935 (ATA). Kyrkans ursprungliga utsträckning i väster oviss, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

66. KVIBILLE Halmstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhuset och i korets västra del.
Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor. Koravslutningens ursprungliga utformning är oviss på grund av en senare tillbyggnad. En runristad häll (1050-1150) är inmurad i korets södra yttervägg. Inventarier: fragment av dopfunt, krucifix (1200-1250), ringhandtag (sannolikt innehållande delar från 1100-talet, inv. nr. SHM 5892).
Yngre medeltid: Senmedeltida vapenhus i söder (rivet). Fragment av kalkmålningar (senmedeltida eller yngre). Inventarier: altarskåp (omkring 1500), rökelsekar (inv. nr. SHM 7331:566).
Nyare tid: År 1673 tillkom ett gravkor med rund eller rundad form på korets östgavel. Detta inkorporerades senare i koret, som härigenom fick en långsträckt form. På kyrkans norra sida fanns ett vapenhus/tillbyggnad (oviss datering, rivet), och på västsidan ett trätorn (oviss datering). Trätornet ersattes 1831 av ett torn i sten. 1928 tillbyggdes en sakristia på kyrkans nordsida.

Litteratur: Brunius 1839:20ff; Bexell 1923:130ff, suppl. XXVII; S. Ljung 1928; Ljunggren 1931a:236ff; 1931b:8f; Jacobsson 1932:75; Salvén 1939d; 1940:39; Jacobsen & Moltke 1942:396f; Rydbeck 1946; 1956; 1975:165ff; Brusewitz 1952:40ff; Gustafson 1968; C. M. Andersson 1975b; 1995; Aron Andersson 1980:227f; Sikström 1985:44ff; A. Larsson 1986:36; Richardson 1987:190f; L. Karlsson 1988b:262f; L. Liepe 1995:247, 250, 255; A. Lidén 1999:348; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:16f, 108ff; CWP III:303; HL 2:233.

Arkiv/databas: MB/Kvibille, 22/11 2007 (om krucifixet och altarskåpet).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1974 (HMA). Korets ursprungliga avslutning i öster är oviss. Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

67. RÄVINGE Halmstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhusets västra del.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor.

Yngre medeltid: Vapenhus på långhusets södra sida (oviss datering, revs 1824). Inventarier: kalvariegrupp (träskulptur, omkring 1500).

Nyare tid: Ett äldre trätorn (sannolikt uppfört 1672), ersattes med 1759 med ett trätorn på stenfot (träöverdelen ändrades 1867). År 1824 revs det ursprungliga koret och kyrkan utvidgades österut. 1952 tillkom en sakristia på kyrkans norra sida.

Litteratur: Bexell 1923:143f; Jacobsson 1932:67; Salvén 1940:51; Brusewitz 1952:48; C. M. Andersson 1974; A. Larsson 1986:42; Richardson 1987:189; Lindén Nilsson 2004:27; 2007:52ff; HL 2:162.

Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (ATA; HMA); MB/Rävinge, 22/11 2007 (om kalvariegruppen).

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1817 (C. M. Andersson 1974:2). Osäkra murpartier har streckats, och endast kända dörröppningar har markerats.

68. SLÄTTÅKRA Halmstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus och kor.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor. Inventarier: krucifix (1225-1250, omarbetat under senmedeltiden).

Yngre medeltid: Vapenhus på långhusets södra sida (oviss datering, revs 1862).
Nyare tid: Långhuset förlängdes västerut 1776, och fick en tornöverbyggnad i trä. 1935-1936 tillbyggdes en sakristia på korets norra sida. Vid samma tillfälle slogs även kryssvalv i koret och en tidigare borttagen triumfbåge återuppfördes.
Litteratur: Bexell 1923:124; Jacobsson 1932:74; Salvén 1940:39; Brusewitz 1952:47; Lanje 1972; C. M. Andersson 1985; A. Larsson 1986:38; Richardson 1987:189; L. Liepe 1995:247; Lindén Nilsson 2004: 26; 2007:14f; HL 2:194.
Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (HMA); MB/Slättåkra, 22/11 2007 (om krucifixet); Sockenstämmoprotokoll Slättåkra 30/5 1802 (SLHD, 24/11 2007).
Ritning: Planen baseras på en ritning från omkring 1776 (HMA). Osäkra murpartier har streckats, och endast kända dörröppningar har markerats.

69. STENINGE Halmstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhuset.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.
Yngre medeltid: Vapenhus på långhusets södra sida (revs efter beslut 1821). Inventarier: krucifix (1400-talets början eller förra hälft), pietà (träskulptur, 1400-talets förra hälft eller mitt).
Nyare tid: Ett äldre trätorn i väster, uppfört 1696, ersattes 1805-1806 av ett stentorn i jämnbredd med långhuset (tillbyggnaden fungerande även som långhusförlängning). Det ursprungliga koret revs 1826 då kyrkan utvidgades österut.
Litteratur: Bexell 1923:154; Jacobsson 1932:69; Salvén 1940:52; A. Ahlberg 1970; C. M. Andersson 1984a; A. Larsson 1986:40; Richardson 1987:187; L. Liepe 1995:250ff, 278; Lindén Nilsson 2007:65, 80f.
Arkiv/databas: Dokumentation från dendrokronologisk undersökning 1980 (HMA); MB/Steninge, 22/11 2007 (om krucifix och träskulptur); Sockenstämmoprotokoll Steninge 29/7 1804, 4/7 1819, 29/4 1821, 14/9 1825, 30/8 1826 (SLHD, 24/11 2007).
Ritning: Planen baseras på en ritning från 1820 (C. M. Andersson 1984a:6). Vapenhusets hela utsträckning framgår inte av ritningen. Streckade murpartier är osäkra, och endast kända dörröppningar har markerats.

70. SÖNDRUM Halmstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus och kor.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.

Yngre medeltid: Under senmedeltiden förlängdes kyrkan västerut och ett vapenhus tillfogades på långhusets södra sida (belagt 1729, revs 1820). Kryssvalv i långhus och kor (enligt en kalkmålad inskrift skedde valvslagningen år 1528 eller 1428). Kalkmålningar (senmedeltida), företrädesvis på långhusets valvribbor.

Nyare tid: Ett trätorn i väster, uppfört 1728, ersattes 1820 med ett torn av sten till strax över långhusets takfot, däröver en hög och spetsig, spånklädd spira. År 1934 tillfogades en sakristia på korets norra sida, och 1979 ett vapenhus på långhusets nordsida.

Litteratur: Bexell 1923:158f; Jacobsson 1932:70; Salvén 1940:45; 1945:25ff; Brusewitz 1952:39f; Darwall & Petersen 1980; Havner 1982; Peters 1982; A. Larsson 1986:30; Richardson 1987:184; C. M. Andersson 1988; HL 2:29.

Arkiv/databas: Rapport över byggnadsarkeologisk undersökning 1987 (HMA); MB/Söndrum, 22/11 2007 (om kalkmålningarna).

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1815 (C. M. Andersson 1988: 12). Streckade murpartier är osäkra.

71. TORUP Halmstad härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, sannolikt rakt avslutat kor.

Yngre medeltid: Kyrkan hade ett murat vapenhus i söder och förmodligen valv i koret, men dateringarna är oklara för båda. Inventarier: krucifix (omkring 1500).

Nyare tid: Torn i väster (belagt 1729). På korets norra sida en vidbyggd sakristia (oviss datering). Kyrkan revs efter att ha skadats av ett åsknedslag 1869, och ersattes av en ny byggnad 1870-1871.

Litteratur: Bexell 1923:110ff; Jacobsson 1932:77; Salvén 1940:39; B. Jansson 1964; Richardson 1987:191; L. Liepe 1995:250, 254f; Lindén Nilsson 2007:66f; HL 1:627.

Arkiv/databas: Inventering 17/4 1828, syn och besiktning 23/10 1848, biskopsvisitation 17/6 1851, ämbetsberättelse 28/7 1862 (LLA, Torups kyrkoarkiv); MB/Torup, 22/11 2007 (om krucifixet).

Ritning: Ritning saknas.

72. VAPNÖ Halmstad härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhuset.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, förmodligen absidförsett kor. Inventarier: dopfunt (omkring 1200 eller 1200-talets förra del).

Yngre medeltid: Vapenhus på långhusets södra sida (oviss datering, revs 1874-1876).

Nyare tid: Det ursprungliga koret revs 1767 och kyrkan förlängdes österut samt försågs med ett gravkor på östgaveln. Ett äldre trätorn i väster (oviss datering) ersattes 1874-1876 med ett torn i sten. 1953-1954 tillkom en sakristia på kyrkans norra sida.

Litteratur: Bexell 1923:162f; Ljunggren 1931a:235ff; 1931b:8; Jacobsson 1932:71; Salvén 1940:48; Jacobsen & Moltke 1942:394f; Brusewitz 1952:39f; Hallbäck 1969:28f, 71; C. M. Andersson 1984b; Hagung 1985; Sikström 1985:46, A. Larsson 1986:32; Richardson 1987:184; HL 2:42.

Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse (ATA); Rapport över arkeologiska och byggnadsarkeologiska iakttagelser 1953-1954 (HMA).

Ritning: Planen baseras på en ritning från tiden före 1876 samt en arkeologisk dokumentationsritning från 1956 (HMA). Korets avslutning är något oviss, och streckade murpartier är osäkra. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

HALMSTAD HÄRAD

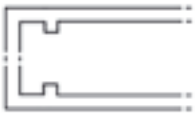

61. GETINGE

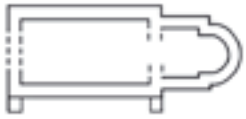

64. HOLM

67. RÄVINGE

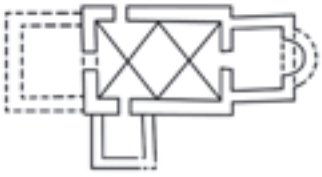

62a. HALMSTAD (Övraby)

65. KINNARED

68. SLÄTTÅKRA

69. STENINGE

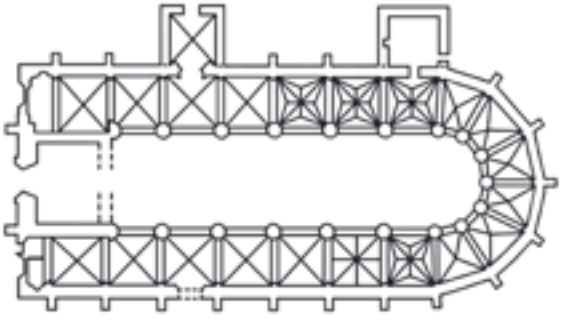

62b. HALMSTAD

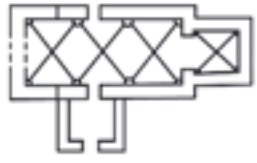

70. SÖNDRUM

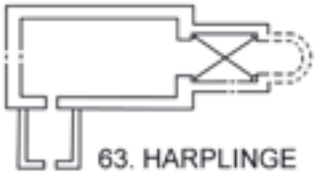

63. HARPLINGE

66. KVIBILLE

72. VAPNÖ

73. BREARED Tönnersjö härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus och vapenhus.
Medeltid: Stenkyrka med salkyrkoplanform samt vapenhus i söder. Inventarier: rökelsekar, primklocka.
Nyare tid: År 1756 tillbyggdes en sakristia på kyrkans östgavel. På västgaveln finns ett gaveltorn som fick sin nuvarande utformning 1809.
Litteratur: Osbeck 1922:255f; Bexell 1923:97f; Jacobsson 1932:79; Salvén 1940:48; T. Sjöblom 1966; A. Larsson 1986:26; Richardson 1987:197; B. Petersen 1992; B. Jansson 1994; HL 1:486.
Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse (ATA); Rapport över arkeologisk undersökning och antikvarisk kontroll 1991-1992 (HMA); Mandelgrens samling (LUF).
Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1991 (HMA).

74. ELDSBERGA Tönnersjö härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus och kor.
Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor.
Yngre medeltid: Kyrkan förlängdes västerut under senmedeltiden. Kyrkan hade ett vapenhus på långhusets södra sida (oviss datering, revs 1853). Kryssvalv i långhus och kor. Kalkmålningar på valvribbor, i kor och absid (1470 -1520). Inventarier: krucifix (1500-tal).
Nyare tid: Ett äldre trätorn i väster av oviss ålder (belagt 1729) ersattes 1892 av ett torn i sten. 1954 tillbyggdes en sakristia på kyrkans norra sida.
Litteratur: Osbeck 1922:236f; Bexell 1923:90f; Jacobsson 1932:83; Salvén 1940:38; Stendahl 1974; Arne Andersson 1977a; Banning 1984:140; Ekström 1985:3ff; A. Larsson 1986:22; Richardson 1987:196; Lindén Nilsson 2004:27; 2007:58f; CWP II:80; IV:61, 96; HL 1:432.
Arkiv/databas: Arkeologiska och byggnadsarkeologiska iakttagelser 1933, 1954, 1988, 2000 och 2003 (HMA); MB/Eldsberga, 22/11 2007 (om kalkmålningarna).
Ritning: Planen baseras på en nyare arkitektritning (HMA). Osäkra murpartier har streckats. Det rivna vapenhuset har ej markerats.

75. ENSLÖV Tönnersjö härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor. Inventarier: dopfunt (sannolikt 1200-tal).
Yngre medeltid: Vapenhus på långhusets södra sida (oviss datering, belagt 1785). Inventarier: triumfkrucifix (1250-1300).
Oklar datering: Kyrkan har sannolikt utvidgats västerut.
Nyare tid: Trätorn i väster (sannolikt uppfört under 1600-talets andra hälft). Kyrkan skadades i en åskbrand 1831, och ersattes med en ny byggnad 1835. En sakristia i öster tillbyggdes 1954-1955.
Litteratur: Osbeck 1922:253; Bexell 1923:103f; Jacobsson 1932:80; Salvén 1940:45; Brusewitz 1952:48; Hedin 1965:43ff, 294ff; Hallbäck 1969:10f, 41; Richardson 1987:197; L. Liepe 1995:247, 255; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:22f; HL 1:581.
Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse (ATA); Rapporter över arkeologiska undersökningar och iakttagelser 1932-1933, 1954, 1965 och 1978 (HMA); 1830 års inventering, visitationsprotokoll 28/10 1835, biskopsvisitation 1850 (LLA, Enslövs kyrkoarkiv); Socken-stämmoprotokoll Enslöv 22/5 1785 (SLHD, 25/11 2007).
Ritning: Ritning saknas.

76. SNÖSTORP Tönnersjö härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Äldre medeltid: Rektangulärt långhus med okänd ursprunglig koravslutning. Inventarier: dopfunt (1100-talets senare del eller omkring 1200).
Yngre medeltid: Under senmedeltiden förlängdes kyrkan österut med ett kor i jämnbredd med långhuset (salkyrkokor). Långhus och kor var försedda med kryssvalv. Vapenhus på långhusets södra sida.
Nyare tid: Ett murat torn i väster tillbyggdes 1636 (ombyggdes 1739 och 1845). Byggnaden revs i samband med uppförandet av en ny kyrka med centralkyrkoplanform 1882-1883.
Litteratur: Osbeck 1922:246f; Bexell 1923:81ff; Jacobsson 1932:81; Salvén 1940:48; Brusewitz 1952:48; T. Sjöblom 1966; 2001; Hallbäck 1969:12, 40; C. M. Andersson 1983; Richardson 1987:194; HL 1:517.
Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (HMA); MB/Snöstorp, 22/11 2007 (om dopfunten).
Ritning: Planen baseras på en ritning från 1844 (HMA). Uppgifter om medeltida dörröppningar saknas.

77. TRÖNNINGE Tönnersjö härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.
Yngre medeltid: Vapenhus på långhusets södra sida (oviss datering, rivning beslutad 1858). Kryssvalv i koret (rivning beslutad 1818). Inventarier: krucifix (1400-talets förra del).
Nyare tid: Ett trätorn i väster (oviss datering, belagt 1729) ersattes 1793-1794 med ett stentorn med träöverbyggnad. Kyrkan revs i samband med tillkomsten av en ny byggnad 1893-1894.
Litteratur: Osbeck 1922:247; Bexell 1923:85f; Jacobsson 1932:82; Salvén 1940:45; Brusewitz 1952:49; C. M. Andersson 1987b; Richardson 1987:196; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:32f; HL 1:537.
Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse, 1830 års inventering (ATA); Sockenstämmoprotokoll Trönninge 10/5 1818, 18/4 1858 (SLHD, 28/11 2007).
Ritning: Planen baseras på en ritning från omkring 1892 (C. M. Andersson 1987b:6). Uppgifter om medeltida dörröppningar saknas.

78. TÖNNERSJÖ Tönnersjö härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus och kor.
Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor. Koret var ursprungligen rakt avslutat men försågs i ett senare skede med absid.
Yngre medeltid: Vapenhus/tillbyggnader på långhusets norra och södra sidor. Kryssvalv i långhus och kor. Fragment av kalkmålningar i långhus och kor. Inventarier: Kristus (träskulptur, 1400-talets mitt eller senare del), madonna och S:t Laurentius (träskulpturer, sannolikt från altarskåp, 1500-talets förra del).
Oklar datering: Eventuellt har långhuset förlängts västerut.
Nyare tid: Trätorn i väster (sannolikt uppfört 1636). År 1855 byggdes långhusets sidobyggnader om till korsarmar. På 1860-talet ersattes trätornet med ett stentorn, vilket även fungerade som förlängning av långhuset.
Litteratur: Osbeck 1922:239; Bexell 1923:93; Jacobsson 1932:84; Salvén 1940:38; Norberg 1969; Aron Andersson 1980:230; Ekström 1985:46ff; A. Larsson 1986:24; Richardson 1987:197; Jacobsen

1993:159; L. Liepe 1995:255f, 278; Lindén Nilsson 2007:76f, 114ff; HL 1:412.

Arkiv/databas: Rapport över arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar 1933 och 1990 (HMA); MB/Tönnersjö, 23/11 2007 (om träskulpturerna).

Ritning: Planen baseras på en dokumentationsritning från 1997 (HMA). Streckade murpartier är osäkra, och uppgifter om medeltida dörröppningar saknas. De norra och södra tillbyggnaderna har streckats då deras ursprungliga utformningar är ovissa.

TÖNNERSJÖ HÄRAD

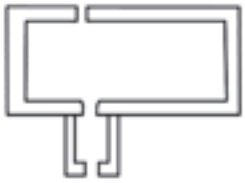

73. BREARED

77. TRÖNNINGE

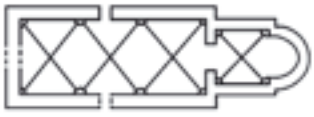

74. ELDSBERGA

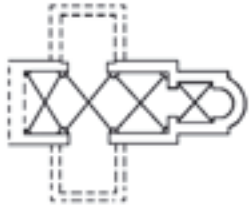

78. TÖNNERSJÖ

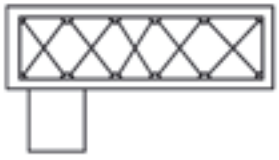

76. SNÖSTORP

79. HASSLÖV Höks härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i tornet.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor. I väster ett stentorn i jämnbredd med långhuset, troligen romanskt. Inventarier: dopfunt (1200-1250).

Yngre medeltid: Vapenhus i söder. Kyrkan hade murade valv. Inventarier: krucifix (1400-talets andra hälft), S:t Jakob (träskulptur, omkring 1500), kalk (innehållande delar från 1400-talet).

Nyare tid: Tornets överdel ombyggdes 1708. Kyrkan revs, med undantag av tornet, och ersattes av en ny byggnad 1863-1864.

Litteratur: Osbeck 1922:136ff, 283ff; Bexell 1923:56f; Jacobsson 1932:93; Salvén 1940:42; Arbman 1954b; B. Jansson 1954a:29ff, 173ff; Aron Andersson 1956:20; Hallbäck 1969:23f, 50; Richardson 1987:225; Jacobsen 1993:161; Lindén Nilsson 2004:26; 2007: 44f, 92; HL 1:319.

Arkiv/databas: Handlingar angående kyrkan 1801-1895, 1830 års inventering (LLA, Hasslövs kyrkoarkiv); MB/Hasslöv, 23/11 2007 (om krucifix och träskulptur); Sockenstämmoprotokoll Hasslöv 6/11 1862 (SLHD, 16/12 2007).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1992 (HMA), där endast det medeltida tornets planform framgår. Osäkra murpartier streckade.

80. HISHULT Höks härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.

Yngre medeltid: Vapenhus i söder. Inventarier: krucifix (1400-talets andra hälft).

Oklar datering: Kyrkan har sannolikt utvidgats åt väster.

Nyare tid: Ett trätorn i väster tillbyggdes år 1800. Hela byggnaden revs i samband med uppförandet av en ny kyrka 1901-1902.

Litteratur: Osbeck 1922:229f; Bexell 1923:30f; H. Nilsson 1930; Jacobsson 1932:95; Salvén 1940:42f; B. Jansson 1954a:24ff, 71ff; L. Jansson 1962; Richardson 1987:225; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:42f; HL 1:384.

Arkiv/databas: Äldre ritningsmaterial (HMA; LLA); Mandelgrens samling (LUF); MB/Hishult, 23/11 2007 (om krucifixet).

Ritning: Planen baseras på en ritning från 1895 (HMA). Kyrkans ursprungliga avslutning i väster är oviss och har streckats.

81. KNÄRED Höks härad

Bevaringsgrad: Ruin. Mycket lite medeltida murverk återstår ovan jord.

Medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor. Stentorn i väster i jämnbredd med långhuset (datering oviss).

Yngre medeltid: Vapenhus långhusets södra sida.

Nyare tid: På 1710-talet tillbyggdes ett trätorn i väster och 1767 en sakristia på korets norra sida. I samband med en ombyggnad 1791-1794 revs denna, och ersattes med en sakristia på östgaveln. Samtidigt tillbyggdes även en korsarm på långhusets norra sida. Kyrkan revs i samband med uppförandet av en ny byggnad på annan plats 1847-1849. Denna rasade 1849 och ersattes av den nuvarande kyrkan, som uppfördes 1853. Lämningarna av medeltidskyrkan undersöktes och konserverades 1930.

Litteratur: Osbeck 1922:225; Bexell 1923:22f; Jacobsson 1932:88; H. Nilsson 1932a; Wangö 1933:69ff; 1954; Salvén 1940:43; B. Jansson 1954a:19ff, 66ff; C. M. Andersson 1975a; Richardson 1987:224; Jacobsen 1993:160; HL 1:182.

Ritning: Planen baseras på en arkeologisk uppmätningsritning från 1930 (H. Nilsson 1932a:27).

82. LAHOLM Höks härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i tornet.

Medeltid: Tegelkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.

Yngre medeltid: Rektangulärt, kryssvälvt tegeltorn i väster (1400-talets senare del). Vapenhus på långhusets norra och södra sidor. Inventarier: krucifix (1400-talets mitt eller andra hälft).

Nyare tid: Tornets överdel ombyggdes på 1630-talet. Kyrkan revs, med undantag av tornet, efter en brand 1802, och en ny byggnad uppfördes 1808-1820.

Litteratur: Osbeck 1922:209; Bexell 1923:38, suppl. XXX; Jacobsson 1932:85; Salvén 1940:43; Axel Ejwertz 1961:17ff; 1965a; Redin 1982:18; A. Andrén 1985:206; A. Larsson 1986:18; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:38f; Håkansson u.å; HL 1:126.

Arkiv/databas: Meddelande om iakttagelser vid markarbeten 1933 (ATA); MB/Laholm, 23/11 2007 (om krucifixet).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1974 (HMA), där endast det medeltida tornets planform framgår. Osäkra murpartier har streckats.

83. RÄNNESLÖV Höks härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i tornet.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor. Inventarier: dopfunt (sannolikt romansk).

Yngre medeltid: Rektangulärt stentorn i väster (sannolikt gotiskt). Vapenhus på långhusets södra sida. Valv i långhus och kor.

Nyare tid: Tornets överdel ombyggdes 1759-1767. Kyrkan revs, med undantag av tornet, och ersattes av ny byggnad 1868-1872.

Litteratur: Osbeck 1922:204; Bexell 1923:47f; Jacobsson 1932:89; Salvén 1940:43; B. Jansson 1947; 1954a:14ff, 51ff; 1954b; 1998; Hallbäck 1969:11f, 60; Richardson 1987:227; HL 1:228.

Ritning: Planen baseras på ritningar från 1818 och 1826 (B. Jansson 1998:65, 71). Av dessa framgår endast begränsade partier av den medeltida kyrkans arkitektur. Långhusets exakta längd är oviss, liksom vapenhusets utformning. Långhusets valv har inte markerats, och endast kända dörröppningar har angivits.

84. SKUMMESLÖV Höks härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus, kor och torn.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor. Rektangulärt stentorn i väster, sannolikt romanskt. Inventarier: dopfunt (1100-talets slut eller omkring 1200).

Yngre medeltid: Vapenhus på långhusets norra sida (revs 1844). Kryssvalv i tornet. Kalkmålningar i kor och långhus (endast fragmentariskt bevarade). Inventarier: madonna (träskulptur, 1300-talets förra hälft), Maria (träskulptur 1400-talets senare del eller omkring 1500), altarskåp (omkring 1500 eller 1500-talets första decennier), gravsten (daterande inskrift 1416), klocka (daterande inskrift 1460), rökelsekar (medeltid).

Nyare tid: Tornets överdel ombyggdes 1774.

Litteratur: von Möller 1872; Osbeck 1922:201; Bexell 1923:74; Jacobsson 1932:92; Salvén 1940:36f; 1945:24f; Rydbeck 1946; B. Jansson 1948; 1954a:47ff, 58ff; 1955; 1962a; 2004; Brusewitz 1952:59; Åmark 1960:318; Hallbäck 1969:12, 61; T. Söderberg 1972:117; Aron Andersson 1980:227f; Uldall 1982:176f; A. Larsson 1986:12; Richardson 1987:226; L. Karlsson 1991; 1996b:283ff; Jacobsen 1993:160; Lindh 1994; L. Liepe 1995:250; Bjuggner & Rosengren 1996; Lindén Nilsson 2007:74f, 88f, 118ff; HL 1:297.

Arkiv/databas: Dokumentation från arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar 1983, 1988, 1990 och 1991-1992 (HMA); Mandelgrens samling (LUF); MB/Skummeslöv, 23/11 2007 (om dopfunten, träskulpturerna och altarskåpet).

Ritning: Planen baseras på en uppmätningsritning från 1990 (HMA). Streckade murpartier är osäkra. Av vapenhuset är endast den östra väggens läge bekant.

85. TJÄRBY Höks härad

Bevaringsgrad: Inget medeltida murverk bevarat.

Medeltid: Kyrka i tegel och sten med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor.

Äldre medeltid. Inventarier: dopfunt (1100-tal), rökelsekar (romanskt).

Yngre medeltid: Kyrkan har förlängts västerut under senmedeltiden, och ett murat vapenhus tillbyggts på långhusets södra sida. Kryssvalv i långhus och kor. Inventarier: krucifix (1400-talets mitt eller senare del).

Nyare tid: Kyrkan hade ett trätorn i väster av oviss ålder (belagt 1729). Byggnaden revs 1906 och ersattes av en ny kyrka 1906-1907.

Litteratur: Brunius 1839:6f; *Halland* 13/1 1906; Osbeck 1922:214ff; Bexell 1923:14f; Jacobsson 1932:87; Salvén 1940:44; Brusewitz 1952:51ff; B. Jansson 1954a:8ff; Hallbäck 1969:13f, 67; Bengtsson & Olsheden 1975:138ff; Arne Ejwertz 1979; 1980; Knutsson 1986:43ff; Richardson 1987:229; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:36f; HL 1:79.

Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse, brev och tidningsartiklar (ATA); Äldre ritningsmaterial (HMA).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1844 (HMA). Endast kända äldre dörröppningar har markerats.

86. VEINGE Höks härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus och kor.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor. Inventarier: dopfunt (omkring 1200), processionskors (1050-1150, inv. nr. SHM 26669).

Yngre medeltid: Vapenhus/tillbyggnader på långhusets norra och södra sidor (oviss datering, rivna). Utvidgning av långhuset västerut. Kryssvalv i långhus och kor. Kalkmålningar i absid och långhus (omkring 1400).

Nyare tid: Ovanpå den västligaste långhustravén fanns ett klocktorn i trä av oviss ålder (ett torn är belagt 1729). Detta ersattes vid en ombyggnad omkring 1800 med torn i sten. 1886-1887 tillbyggdes korsarmar i långhusets östligaste del.

Litteratur: Osbeck 1922:214ff; Bexell 1923:9f; Jacobsson 1932:86; Salvén 1940:37; Brusewitz 1952:49ff; B. Jansson 1954a:5ff; *Helsingborgs Dagblad* 13/9 1959; Holmqvist 1963:15, 18f, 28ff, Cinthio & Haastrup 1968:472; Hallbäck 1969:13, 72; Banning 1984:156; Knutsson 1986:37ff; A. Larsson 1986:20; Nisbeth 1986:149; Richardson 1987:228; Jacobsen 1993:159; CWP III:174; IV:42f, 96; HL 1:54.

Arkiv/databas: Rapport över byggnadsarkeologisk undersökning 2002 (HMA).

Ritning: Planen baseras på en ritning från tiden före 1886 (HMA).

87. VÅXTORP Höks härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus, kor och torn.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor. Stentorn i väster i jämnbredd med långhuset, sannolikt romanskt. Fragmentariska kalkmålningar i långhus och kor (senromanska). Inventarier: dopfunt (senare delen av 1100-talet eller förra hälften av 1200-talet).

Yngre medeltid: Vapenhus på långhusets södra sida (oviss datering). Kryssvalv i långhus och kor.

Nyare tid: År 1601 tillbyggdes ett gravkor på långhusets norra sida (revs 1875). I slutet av 1600-talet fick tornet en spira av trä, men efter en brand 1884 ersattes den med en överdel i sten. År 1875 tillfogades en sakristia på korets östsida, samt ett mindre vapenhus vid kyrkans västgavel.

Litteratur: Osbeck 1922:144ff, 286ff; Bexell 1923:61; Jacobsson 1932:94; Salvén 1940:44; B. Jansson 1954a:35ff, 170ff; Hallind 1965; Hallbäck 1969:11f, 74; A. Larsson 1986:14; Richardson 1987:225; Jacobsen 1993:160; CWP II:190; HL 1:356.

Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse (ATA); 1830 års inventering (LLA, Hasslövs kyrkoarkiv).

Ritning: Planen baseras på en arkitektritning från 1925. Endast kända dörröppningar har markerats, och streckade murpartier är osäkra.

88. YSBY Höks härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus, kor och torn.

Äldre medeltid: Tegelkyrka med rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor. Kvadratiskt stentorn i väster, sannolikt romanskt.

Yngre medeltid: Murat vapenhus på långhusets södra sida (revs 1831). Kryssvalv i långhus, kor och torn (långhusets valv revs 1844). Kalkmålningar i koret (1400-1450). Inventarier: funt (sannolikt vigvattensfunt, 1400-tal), altarskiva (medeltid).

Nyare tid: Tornets överdel ombyggdes 1846. År 1953 tillbyggdes en sakristia på korets norra sida.

Litteratur: Osbeck 1922:205; Bexell 1923:49f; Jacobsson 1932:90; Salvén 1940:44; Brusewitz 1952:57f; B. Jansson 1954a:37ff; 1985b; 1992:149ff; 2000; Hallbäck 1969:11f, 74; Banning 1984:70; Dannesboe 1985:XV; Kaspersen 1985b; A. Larsson 1986:16; Nisbeth 1986:149; Richardson 1987:228; Jacobsen 1993:160; A. Lidén 1999:364; CWP III:228ff; IV:44ff, 56; HL 1:248.

Arkiv/databas: Hofbergs reseberättelse (ATA); Äldre ritningsmaterial (HMA).

Ritning: Planen baseras på ritningar från 1829 och 1844 (B. Jansson 1985b:5; HMA). Endast kända dörröppningar har markerats, och streckade murpartier är osäkra.

89. ÖSTRA KARUP Höks härad

Bevaringsgrad: Medeltida murverk återstår i långhus och torn.

Äldre medeltid: Stenkyrka med rektangulärt långhus och smalare, absidförsett kor. Rektangulärt stentorn i väster, sekundärt tillfogat men sannolikt romanskt. Tympanonsten (1100-talets senare del eller omkring 1200). Inventarier: dopfunt (omkring 1200), triumfkrucifix (1200-talets förra hälft eller mitt), altarskiva (medeltid).

Yngre medel tid: Valv i långhus, kor och torn (stjärnvalv i östligaste långhustravén, kryssvalv i de övriga). Vapenhus på långhusets norra sida (revs 1825-1826). Kalkmålningar i långhusets västra del (1470-1520).

Nyare tid: Det medeltida koret revs och ett nytt kor samt korsarmar i norr och söder tillfogades vid en ombyggnad 1869. Tornet är delvis ommurat efter ett ras 1916.

Litteratur: Brunius 1839:2f; Osbeck 1922:191f; Bexell 1923:69f; Ewald 1923; Jacobsson 1932:91; Salvén 1940:37f; Brusewitz 1952:58f; B. Jansson 1954a:41ff; 1968; Hallbäck 1969:13, 76; Bergman 1983;

Banning 1984:125; A. Larsson 1986:10; Richardson 1987:226; Jacobsen 1993:161; L. Liepe 1995:247f; Lindén Nilsson 2004:26; 2007:20f; CWP III:278; IV:61; HL 1:277.

Arkiv/databas: Dokumentation från arkeologisk undersökning 1970 (HMA); Mandelgrens samling (LUF).

Ritning: Planen baseras på ritningar från tiden före 1826, år 1858 samt iakttagelser vid arkeologisk undersökning 1970 (B. Jansson 1968:5; Brusewitz 1952:58; HMA).

HÖKS HÄRAD

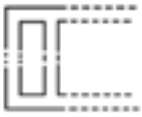

79. HASSLÖV

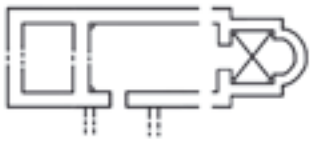

83. RÄNNESLÖV

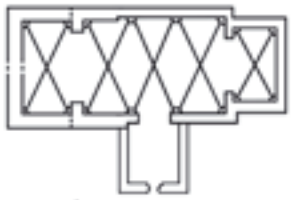

87. VÄXTORP

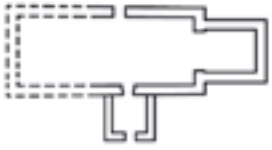

80. HISHULT

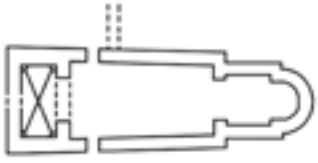

84. SKUMMESLÖV

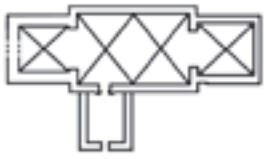

88. YSBY

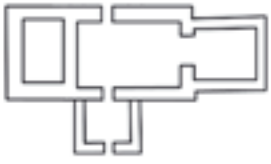

81. KNÄRED

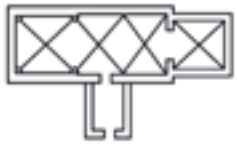

85. TJÄRBY

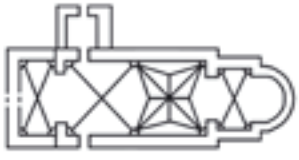

89. ÖSTRA KARUP

82. LAHOLM

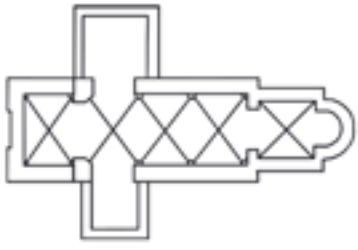

86. VEINGE

APPENDIX 2.
HALLANDS MEDELTIDA DOPFUNTAR

2. FRILLESÅS Fjäre härad

Utformning: Täljstensdopfunt i två delar bestående av en cylindrisk cuppa med skrånande undersida samt ett cylindriskt skaft (den ursprungliga fotplattan är ej bevarad). Arkadornament i relief på cuppan samt ett repstavsornament i övergången mot skaftet. Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har hävdat att funten influerats från danskt område (de så kallade arkadefontene på Jylland, jfr Mackeprang 1941:306ff), men att den även röjer inflytande från de gotländska så kallade ciboriefuntarna. Materialet täljsten antyder en västsvensk tillverkningsort (Hallbäck 1969:20). Frillesåsfunten är ensam i sitt slag, och jag är enig med Hallbäck angående funtens stilmässiga influenser.

Åldersbedömning: Hallbäck har gjort bedömningen att funten tillkommit efter 1250 (Hallbäck 1969:20; 1978:29). De formmässiga likheterna med det gotländska dopfuntsmaterialet stöder en datering till 1200-talets mitt eller senare del.

Referenser: Hallbäck 1969:20, 42; 1978:29.

3. FÖRLANDA Fjäre härad

Utformning: Täljstensdopfunt i tre delar med slät fyrpassformad cuppa samt en rundstav i övergången mot skaftet. Även skaftet är fyrpassformat, och övergår i en liten fyrpassformad bas med ett dubbelt rundstavsornament upptill. Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Attribuerad till den så kallade Starrkärrskolan (Hallbäck 1969:18ff). Starrkärrskolans funtar är koncentrerade till norra Halland och västra Västergötland.

Åldersbedömning: Hallbäck har satt Starrkärrskolans produktionstid till perioden 1250-1280 (Hallbäck 1966:109; 1969:20, jfr även Fischer 1920:112f). Med hänsyn till att alla funtar i gruppen saknar uttömningshål förefaller en datering till 1200-talets andra hälft vara rimlig.

Referenser: Hallbäck 1969:18ff, 43.

4. GÄLLINGE Fjäre härad

Utformning: Sandstensdopfunt med fragmentarisk, rundad cuppa (endast bottnen är bevarad), samt en fyrsidig bas med attisk profilering och hörnornament i form av palmetter. Centralt uttömningshål.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har hävdat att Gällingefunten troligen kommit från norra Skåne (Hallbäck 1969:21), och jag instämmer i bedömningen att funtens närmaste stilmässiga paralleller finns i detta område.

Åldersbedömning: 1100-talets senare del.

Referenser: Hallbäck 1969:21, 47.

5. HANHALS Fjäre härad

Utformning: Täljstensdopfunt i tre delar. Cylindrisk cuppa med skrånande undersida som avslutas med en vulst, ett cylindriskt skaft och en rund, något profilerad fotplatta. Cuppan är dekorerad med bland annat spiralornament och ett krönt mansansikte. Även skaftet är försett med rankornamentik och har ett utsparat band på mitten. Centralt uttömningshål.

Konsthistoriskt sammanhang: Funten har knutits till ”mäster Thorkillus” produktion, vars funtar återfinns framför allt i södra Bohuslän, norra Halland och västra Västergötland. Hallbäck har ansett att ”mäster Thorkillus” kan ha haft anknytning till Kungahälla (Hallbäck 1969:16f, jfr även Hallbäck 1961:43ff; 1963:132ff).

Åldersbedömning: 1200-talets förra hälft (Boëthius 1917:56; Roosval & Gardell 1944:17ff; Hallbäck 1962:33; 1969:17). I MB dateras funten till omkring år 1200.

Anmärkning: Föremålet förvaras på Historiska museet i Stockholm (inv. nr. SHM 9872).

Referenser: Boëthius 1917:55f; Hallbäck 1962:32ff; 1969:16ff, 49; 1978:29; MB/Hanhals, 23/11 2007.

6. IDALA Fjäre härad

Utformning: Sandstensdopfunt i ett stycke bestående av en slät cylindrisk cuppa med skrånande undersida samt ett kort cylindriskt skaft med ett utsparat band upptill. Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har, förmodligen helt riktigt, grupperat Idalafunten med de västgötska funtarna från Gullered och Liared (i Redvägs härad). Hallbäck har noterat att dessa funtar även

uppvisar betydande likheter med en grupp småländska dopfuntar från Färgaryd, Långaryd och Valdshult (Blomqvist 1929:122; Hallbäck 1966:114; 1969:21).

Proveniens: Västergötland.

Åldersbedömning: 1200-tal.

Referenser: Gunnäs 1922:102; Hallbäck 1969:21, 50.

8. LANDA Fjäre härad

Utformning: Täljstensfunt bestående av en grovt huggen, närmast rund cuppa (något skadad). Ingen bas är känd. Uttömningshål saknas. Funtens funktion är osäker, men möjligen har den varit avsedd som vigvattensfunt.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har grupperat Landafunten med funtarna från Gamla Varberg, Torpa och Ölmevalla (Hallbäck 1969:29). Funten bör vara lokalt tillverkad.

Åldersbedömning: Dateringen är oviss, men sannolikt härrör funten från tiden efter 1300.

Anmärkning: Föremålet förvaras på Länsmuseet i Halmstad (inv. nr. HM 13009).

Referenser: Hallbäck 1969:29, 53; 1978:32.

9. LINDOME Fjäre härad

Utformning: Täljstensdopfunt bestående av en slät, rundad cuppa med bandformad utsparning upptill. Runt skaft med ett brett band på mitten som övergår i en enkel, relativt liten, fyrsidig fot. Uttömningshål saknas. I dopfunten förvaras en tämligen grund skål i täljsten med oklar funktion. Den kan ha varit avsedd som en vigvattensskål eller som en särskild insats till dopfunten.

Konsthistoriskt sammanhang: Funten torde kunna grupperas med funtarna i Tölö och Ölmevalla (skaftdelen). Hallbäck har karaktäriserat dem som ”enkla eftersägare till mäster Torkel [Thorkillus] och hans skola” (Hallbäck 1969:17). De tre funtarna uppvisar flera drag som är utmärkande för Thorkillusfuntarna, men de bör förmodligen ha tillverkats lokalt.

Åldersbedömning: Med hänsyn till den varierande förekomsten av uttömningshål inom gruppen förefaller Hallbäcks datering till 1200-talets mitt vara rimlig (Hallbäck 1969:17f).

Referenser: Hallbäck 1969:17f, 54; 1978:29.

12. TÖLÖ Fjäre härad

Utformning: Täljstensdopfunt i tre delar: slät rundad cuppa med ett utsparat band vid mynningen, ett cylindriskt skaft med ett brett band på mitten och en fyrsidig fotplatta. Sidoställt uttömningshål.

Konsthistoriskt sammanhang: Funten torde kunna grupperas med funtarna i Lindome och Ölmevalla (skaftdelen). Hallbäck har karaktäriserat arbetena som ”enkla eftersägare till mäster Torkel [Thorkillus] och hans skola” (Hallbäck 1969:17). De tre funtarna uppvisar flera drag som är utmärkande för Thorkillusfuntarna, men bör förmodligen ha tillverkats lokalt.

Åldersbedömning: Med hänsyn till den varierande förekomsten av uttömningshål inom gruppen förefaller Hallbäcks datering till 1200-talets mitt vara rimlig (Hallbäck 1969:17f).

Referenser: Hallbäck 1969:16ff, 68; 1978:29.

13. VALLDA Fjäre härad

Utformning: Välbevarad täljstensdopfunt i två delar bestående av en fyrpassformad cuppa med skrånande undersida, ett fyrpassformat skaft med en rundstav på mitten samt en liten, fyrpassformad och rikt profilerad basplatta. Cuppan är dekorerad med reliefer (arkader med växtornamentik). Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Attribuerad till den så kallade Starrkärrskolan (Hallbäck 1969:18ff). Starrkärrskolans funtar är koncentrerade till norra Halland och västra Västergötland.

Åldersbedömning: Hallbäck har satt Starrkärrskolans produktionstid till perioden 1250-1280 (Hallbäck 1966:109; 1969:20, jfr även Fischer 1920:112f). I MB dateras funten till 1200-talets andra hälft. Med hänsyn till att alla funtar i gruppen saknar uttömningshål förefaller denna datering sannolik.

Referenser: Hallbäck 1969:18ff, 69; Jonsson-Falck 1991; MB/Vallda, 24/11 2007.

14. ÄLVSÅKER Fjäre härad

Utformning: Täljstensdopfunt i två delar bestående av en fyrpassformad cuppa med skrånande (något rundad) undersida, samt ett fyrpassformat skaft med en rundstav på mitten. Skaftet övergår i en liten, fyrsidig basplatta. Cuppan är dekorerad med reliefer (arkader med växtornamentik). Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Attribuerad till den så kallade Starrkärrskolan (Hallbäck 1969:19). Starrkärrskolans funtar är koncentrerade till norra Halland och västra Västergötland.

Åldersbedömning: Hallbäck har satt Starrkärrskolans produktionstid till perioden 1250-1280 (Hallbäck 1966:109; 1969:20, jfr även Fischer 1920:112f). I MB dateras funten till 1200-talets andra hälft. Med hänsyn till att alla funtar i gruppen saknar uttömningshål förefaller denna datering sannolik.

Referenser: Hallbäck 1969:18ff, 75; MB/Älvsåker, 24/11 2007.

15. ÖLMEVALLA Fjäre härad

Utformning: Från Ölmevalla bevaras två dopfuntsdelar, men det är osäkert om de ursprungligen har hört samman. Den ena utgörs av en grovt huggen, fyrsidig cuppa i granit/gnejs med fyrsidig, relativt grund kavitet, och den andra av en skaftdel i täljsten med ett brett utsparat band mitt på. Båda delarna saknar uttömningshål.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har sammanfört cuppan med funtarna från Gamla Varberg, Landa och Torpa (Hallbäck 1969:29). Skaftet bör kunna grupperas med funtarna från Lindome och Tölö. Både cuppan och skaftet har troligen tillverkats lokalt.

Åldersbedömning: Skaftdelen skulle kunna vara från 1200-talets mitt. Cuppans ålder är svårbedömd, men den härrör sannolikt från tiden efter 1300.

Referenser: Hallbäck 1969:17f, 29, 75f; 1978:29ff.

16. STRÅVALLA 1 Viske härad

Utformning: Täljstensdopfunt i två delar med cylindrisk cuppa med skrånande undersida samt ett cylindriskt skaft med en tunn vulst mitt på. Rund fotplatta. Cuppan är dekorerad med reliefer (arkader med växtornamentik och symboler). Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Attribuerad till den så kallade Starrkärrskolan (Hallbäck 1969:19). Starrkärrskolans funtar är koncentrerade till norra Halland och västra Västergötland.

Åldersbedömning: Hallbäck har satt Starrkärrskolans produktionstid till perioden 1250-1280 (Hallbäck 1966:109; 1969:20, jfr även Fischer 1920:112f och Lindgren 1979:105f). I MB dateras funten till 1200-talets andra hälft. Med hänsyn till att alla funtar i gruppen saknar uttömningshål förefaller denna datering trolig.

Anmärkning: Dopfunten förvaras på Historiska museet i Stockholm (inv. nr. SHM 6608).

Referenser: Roosval 1917:69; Hallbäck 1969:18f, 64; Lindgren 1979:105f; MB/Stråvalla, 24/11 2007.

16. STRÅVALLA 2 Viske härad

Utformning: Tre delar av en dopfunt i kalksten: bottnen till en cuppa, ett cylindriskt skaft med en vulst samt en rund fotplatta. Uttömningshål saknas.

Proveniens: Gotland.

Åldersbedömning: Lindgren har föreslagit en datering till omkring 1300 (Lindgren 1979:105). Avsaknaden av cuppa omöjliggör en närmare datering, men sannolikt bör funten kunna placeras i tidsintervallet 1250-1350.

Referenser: Karlson 1968:46ff; Hallbäck 1969:27, 65; Lindgren 1979:104f; Berggren 2002:160.

17. SÄLLSTORP Viske härad

Utformning: Kalkstensdopfunt i tre delar med cylindrisk cuppa med skrånande undersida, cylindriskt skaft med en vulst upptill samt en rund fotplatta. Uttömningshål saknas.

Proveniens: Gotland.

Åldersbedömning: 1225-1275.

Referenser: Karlson 1968:41; Hallbäck 1969:25f, 66; Berggren 2002:155f.

18. VEDDIGE Viske härad

Utformning: Dopfunt i två delar av granit/gnejs. Rundad cuppa med en kraftig, dubbel vulst vid mynningen samt ett kort cylindriskt skaft som övergår i en fyrsidig bas med antydan till hörnornament. Centralt uttömningshål (numera igensatt). Funten står på en rund platta, cirka 90 cm i diameter.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck hävdar att funten haft sina rötter i Danmark (Hallbäck 1969:29), en bedömning som jag instämmer i. På Västjylland finns ett betydande antal granitfuntar med Veddigefuntens karaktäristiska dubbla mynningsvulst (jfr Mackeprang 1941:156ff), vilket visar på anknytning till detta område (I-M. Nilsson 2005:47).

Åldersbedömning: De danska funtarna har ansetts härröra från 1100-talets senare del (Mackeprang 1941:178), varför en datering till 1100-talets slut eller omkring 1200 kan antas för Veddigefunten.

Referenser: Hallbäck 1969:28f, 71; 1978:32; I-M. Nilsson 2005:47.

21. GRIMETON Himle härad

Utformning: Skadad kalkstensdopfunt i tre delar. Nederdelen av en godronnerad cuppa, ett cylindriskt skaft samt en rund fotplatta.
Proveniens: Gotland.
Åldersbedömning: 1200-talets andra hälft.
Anmärkning: Anknytningen till Grimeton är något osäker (jfr Karlson 1968:56f).
Referenser: Reutersvärd 1967:87f; Karlson 1968:56ff; Hallbäck 1969:24f, 44; Berggren 2002:156ff.

22. GÖDESTAD Himle härad

Utformning: Två delar av en dopfunt i kalksten: cylindriskt skaft med vulst upptill samt en rund fotplatta. Uttömningshål saknas.
Proveniens: Gotland.
Åldersbedömning: Avsaknaden av cuppa omöjliggör närmare datering, men funten bör kunna placeras i tidsintervallet 1250-1350.
Referenser: Karlson 1968:43f; Hallbäck 1969:26f, 48; Berggren 2002:160.

23. HUNNESTAD Himle härad

Utformning: Skriftlig uppgift om en numera förkommen dopfunt (Bexell 1923:440f, 443).
Proveniens: Enligt Bexell var Hunnestads och Gödestads dopfuntar lika, och då Gödestadsfunten är en kalkstensdopfunt från Gotland torde även Hunnestadsfunten ha varit det.
Åldersbedömning: 1250-1350
Referenser: Bexell 1923:440f, 443; Karlson 1968:44.

24. LINDBERG Himle härad

Utformning: Fragmentariska delar av en dopfunt i kalksten, bland annat ett cylindriskt skaft och en rund fotplatta med en vulst upptill.
Proveniens: Gotland.
Åldersbedömning: Funten bör kunna placeras i tidsintervallet 1250-1350.
Referenser: Karlson 1968:44ff; Hallbäck 1969:27, 53; Berggren 2002:160.

25. NÖSSLINGE Himle härad

Utformning: Dopfunt i tre delar. Slät, cylindrisk cuppa i granit/gnejs med rundad undersida, cylindrisk skaftdel i amfibolit. Bas i amfibolit med välvd överdel med rundade hörnstöd, som övergår i en fyrsidig, profilerad basplatta. Uttömningshål saknas. Järnband kring skålens mitt.

Proveniens: Lokal tillverkning, sannolikt med anknytning till Funtaliden i Fagered eller annan produktionsplats i detta område. I en tidigare studie har jag argumenterat för att Nösslingefunten kan ha haft dopfunten i Skällinge som förebild (I-M. Nilsson 2005:58ff).

Åldersbedömning: 1200-talets andra hälft.

Referenser: Gunnäs 1922; Hallbäck 1969:28f, 56; 1978:32; I-M. Nilsson 2005.

26. ROLFSTORP Himle härad

Utformning: Täljstensdopfunt i tre delar. Cylindrisk cuppa med skrånande (något välvd) undersida, som nedtill avslutas med en vulst, cylindriskt skaft samt en relativt liten, rund, profilerad basplatta. Centralt uttömningshål. Cuppan är rikligt dekorerad med spiralornamentik och palmetter, samt är försedd med inskriften ”THORKILLVS ME FECIT”.

Konsthistoriskt sammanhang: Funtar som knutits till ”mäster Thorkillus” har främst påträffats i södra Bohuslän, norra Halland och västra Västergötland. Hallbäck har därför gjort gällande att ”mäster Thorkillus” kan ha haft anknytning till Kungahälla (Hallbäck 1969:16f, jfr även Hallbäck 1961:43ff; 1963:132f).

Åldersbedömning: Thorkillusfuntarna har ansetts vara från 1200-talets förra del och mitt (Roosval & Gardell 1944:17ff; Hallbäck 1962:33; 1969:17). I MB dateras Rolfstorpsfunten till omkring år 1200. En datering till 1200-talets förra hälft förefaller rimlig.

Referenser: Hallbäck 1961:43ff; 1962:33; 1963:132ff; 1969:16ff, 59; 1978:29; MB/Rolfstorp, 25/11 2007.

27. SKÄLLINGE Himle härad

Utformning: Välbevarad täljstensdopfunt i tre delar. Slät, cylindrisk cuppa med rundad nederdel, profilerad övergång till skaftet, samt järnband upptill och nedtill. Cylindrisk, kraftigt profilerad skaftdel, som övergår i en likaledes profilerad,

fyrsidig basplatta, med hörnstöd i form av franska liljor. Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har uppfattat Skällingefunten som ett lokalt arbete, ett isolat bland Västsveriges täljstensfuntar. De närmaste formmässiga likheterna har han sett bland ”de sydliga sandstensgrupperna” (Hallbäck 1969:20). Jag vill emellertid hävda att funten både när det gäller material, teknik och formrepertoar har tydliga beröringspunkter med den produktion som knutits till anonymnamnet Lödösemästaren (I-M. Nilsson 2005:59f; om Lödösemästaren se Hallbäck 1963:134ff).

Åldersbedömning: Hallbäck har gjort bedömningen att funten är från ”relativt sen tid, förmodligen efter 1250” (Hallbäck 1969:20). Lödösemästarens verksamhet har förlagts till tiden kring 1200-talets mitt (Hallbäck 1963:135f), och jag anser att denna datering bör gälla även för Skällingefunten.

Referenser: Hallbäck 1969:20, 62; I-M. Nilsson 2005.

29. STAMNARED Himle härad

Utformning: Delar av en kalkstensdopfunt bestående av fragment av en fyrpassformad cuppa, ett skaft samt en fyrpassformad fot. Uttömningshål saknas.

Proveniens: Gotland.

Åldersbedömning: 1250-1350.

Referenser: Karlson 1968:51f; Hallbäck 1969:26, 63; Berggren 2002: 156ff.

30. TORPA Himle härad

Utformning: Fyrsidig, relativt låg dopfunt i granit/gnejs med avfasade hörn och fyrsidig kavitet. Ingen bas är känd. Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har grupperat arbetet med funtarna från Gamla Varberg, Landa och Ölmevalla (Hallbäck 1969:29). Torpafunten har troligen tillverkats lokalt.

Åldersbedömning: Dateringen är oviss, men sannolikt härrör den från tiden efter 1300.

Referenser: Hallbäck 1969:29, 67; 1978:32.

34a. GAMLA VARBERG Himle härad

Utformning: Grovt huggen, närmast fyrsidig cuppa i granit/gnejs med rund kavitet. Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har grupperat arbetet med Landa-, Torpa- och Ölmevallafuntarna (Hallbäck 1969:29). Funten har troligen tillverkats lokalt.

Åldersbedömning: Arbetet torde härröra från tiden efter 1300.

Anmärkning: Föremålet har av Bennett & Forsström uppfattats som en vigvattensskål (Bennett & Forsström 1980:12, 14).

Referenser: Hallbäck 1969:29, 43; 1978:32; Bennett & Forsström 1980:12, 14.

37. FAGERED Faurås härad

Utformning: Dopfunt i amfibolit i två delar. Cylindrisk cuppa med skrånande undersida. Bas med en kort, cylindrisk skaftdel och en fyrsidig basplatta med hörnstöd. Uttömningshål saknas.

Proveniens: Funtaliden i Fagered.

Åldersbedömning: 1200-talets andra hälft.

Referenser: Gunnäs 1922; Hallbäck 1969:28f, 41; 1978:30f; I-M. Nilsson 2005.

38a. GAMLA FALKENBERG (S:t Laurentii kyrka) Faurås härad

Utformning: Välbevarad träfunt i tre delar. En cylindrisk cuppa med utsparat band upptill och rundad botten, en mittdel bestående av en rund vulst, samt en fyrsidig, uppåt skrånande bas med avfasade hörn. Vid mynningen en inskrift bestående av några få bokstäver (latinska versaler). Uttömningshål saknas.

Proveniens: Sannolikt lokal tillverkning.

Åldersbedömning: Funten har närmast romansk karaktär med en fot som närmar sig tärningskapitälsform. Å andra sidan är skålens urholkning grund, vilket antyder en senmedeltida eller yngre datering. Funten är förmodligen medeltida, men kan inte utan mer ingående undersökningar dateras närmare än till perioden 1200-1550.

Referenser: Hallbäck 1969:29, 42; 1978:32.

39. GUNNARP Faurås härad

Utformning: Sandstensdopfunt i en del med cylindrisk, nedåt avsmalnande form. Funten är rikligt försedd med figurreliefer i två våningsplan. Det övre bildfältet innehåller arkader som innefattar kors, franska liljor, en hjort som betar från ett träd, en ryttare, samt flera andra mänskliga gestalter, däribland en

tronande figur. Det undre bildfältet visar bland annat ”bärringar”, ett fyrfota djur som biter sig i svansen och en ryttare. Bildfält och arkader inramas av dubbla repstavar. Vid mynningsranden har dopfunten en bandfläta och närmast bottnen ett sicksack-band. På grund av en sentida lagning är det oklart huruvida funten haft något uttömningshål.

Konsthistoriskt sammanhang: Funten har inga kända paralleller, men vissa likheter med dopfuntskonsten i Västergötland bör framhållas. Förutom att sandsten är ett vanligt tillverkningsmaterial för dopfuntar i Västergötland, återfinns i detta område flera av Gunnarpsfuntens dekorelement, exempelvis repstavar, arkader och sicksack-ornament. Gunnarpsfunten har dock en helt egen form, och är huggen med större skicklighet än många av de västgötska funtarna.

Åldersbedömning: Dateras i MB till omkring år 1200, en datering som förefaller rimlig.

Referenser: Hallbäck 1969:14f, 45f; 1978:34; MB/Gunnarp, 29/11 2007.

40. GÄLLARED Faurås härad

Utformning: Kalkstensdopfunt i tre delar. Slät cuppa med skrånande, något rundad undersida, ett cylindriskt, uppåt avsmalnande skaft med en vulst upptill, samt en rund fotplatta. Uttömningshål saknas.

Proveniens: Gotland.

Åldersbedömning: 1225-1275.

Referenser: Karlson 1968:41; Hallbäck 1969:25f, 47; Berggren 2002:155f; MB/Gällared, 29/11 2007.

41. KÄLLSJÖ Faurås härad

Utformning: Dopfunt i granit/gnejs i två delar. Cylindrisk cuppa med skrånande undersida, och en oregelbundet cylindrisk, uppåt avsmalnade bas, som nedtill är närmast åttkantig.

Proveniens: Lokal tillverkning, sannolikt med anknytning till Funtaliden i Fagered eller annan produktionsplats i detta område.

Åldersbedömning: 1200-talets andra hälft.

Referenser: Gunnäs 1922; Hallbäck 1969:28f, 51; 1978:30f; I-M. Nilsson 2005.

42. KÖINGE 1 Faurås härad

Utformning: Dopfunt i två delar. En cylindrisk cuppa i sandsten med rundad undersida, och en bas i amfibolit med kort skaft som övergår i en fyrsidig basplatta med flikornament. Uttömningshål saknas.

Proveniens: Foten har sannolikt tillverkats i Funtaliden i Fagered. Cuppans proveniens är oklar.

Åldersbedömning: 1200-talets mitt eller andra hälft.

Anmärkning: Cuppan används nu tillsammans med en bas tillverkad 1958. Den ursprungliga foten är nu sammanfogad med Köinge 2. Att de båda delarna ursprungligen har hört samman framgår av äldre avbildningar och beskrivningar (I-M. Nilsson 2005:44).

Referenser: Gunnäs 1922; Brusewitz 1950:30 (Sven Granlunds kommentar); Hallbäck 1969:28f, 52; 1978:30f; I-M. Nilsson 2005; Hofbergs reseberättelse (ATA).

42. KÖINGE 2 Faurås härad

Utformning: Slät, rundad cuppa i granit/gnejs med relativt grund urholkning. Uttömningshål saknas.

Proveniens: Lokal tillverkning, sannolikt med anknytning till Funtaliden i Fagered eller annan produktionsplats i detta område.

Åldersbedömning: Föremålets ålder är svårbedömd. Det härrör möjligen från 1200-talets andra hälft, men kan även vara från senmedeltiden.

Anmärkning: Funten kan ha använts som vigvattensskål.

Referenser: Brusewitz 1950:30 (Sven Granlunds kommentar); Hallbäck 1969:28f, 52; 1978:30f; I-M. Nilsson 2005; Hofbergs reseberättelse (ATA).

43. LJUNGBY Faurås härad

Utformning: Kalkstensdopfunt i tre delar med slät, cylindrisk cuppa med skrånande undersida och ett cylindriskt skaft. Svårt skadad fyrsidig bas med attisk profilering och bladformade hörnstöd. Centralt uttömningshål.

Proveniens: Gotland.

Åldersbedömning: 1200-talets mitt.

Anmärkning: Funten står nu i kyrkan på en nytillverkad fot, och skaftet är förkortat. Den ursprungliga basen förvaras på Länsmuseet i Halmstad (inv. nr. HM 15161).

Referenser: Brusewitz 1950:15; Karlson 1968:48ff; Hallbäck 1969:25f, 55; Berggren 2002:155f.

44. MORUP Faurås härad

Utformning: Rund fotplatta i kalksten. Uttömningshål saknas. Används nu tillsammans med en eftermedeltida stenfunt (daterande inskrift 1613).
Proveniens: Gotland.
Åldersbedömning: 1250-1350.
Referenser: Karlson 1968:48; Hallbäck 1969:27, 55; Berggren 2002:160.

45. OKOME Faurås härad

Utformning: Välbevarad sandstensdopfunt i sju delar. Fyrpassformad cuppa med framställningar i hög relief (scener ur Kristi barndomshistoria) och fyrpassformat skaft. Funten står på fyra separata underliggare med människoansikten. Centralt uttömningshål.
Konsthistoriskt sammanhang: Funten har möjligen samband med den bohuslänska dopfuntsgruppen med anonymnamnet Knippekolonnmästaren (Roosval & Gardell 1944:XV; Hallbäck 1961:35ff; 1969:21f).
Åldersbedömning: 1200-talets förra hälft eller mitt.
Referenser: Brusewitz 1950:17ff; Norberg 1958:250; Hallbäck 1969:21f, 56ff; Skoglund 1992:45ff; MB/Okome, 29/11 2007.

48. SVARTRÅ Faurås härad

Utformning: Dopfunt i amfibolit i två delar: en slät, cylindrisk cuppa med utsparad kant i övergången mot den skrånande undersidan, samt ett kort, cylindriskt skaft med fyrsidig basplatta. På basplattan finns en inristad flikdekor. Uttömningshål saknas.
Proveniens: Funtaliden i Fagered.
Åldersbedömning: 1200-talets andra hälft.
Referenser: Gunnäs 1922; Hallbäck 1969:28f, 65; 1978:30f; I-M. Nilsson 2005.

49. ULLARED Faurås härad

Utformning: Cylindrisk, uppåt något avsmalnande cuppa i granit/gnejs med skrånande (något välvd) undersida. Uttömningshål saknas. Någon bas är ej känd.

Proveniens: Lokal tillverkning, sannolikt med anknytning till Funtaliden i Fagered eller annan produktionsplats i detta område.
Åldersbedömning: 1200-talets andra hälft eller slut.
Referenser: Gunnäs 1922; Hallbäck 1969:28f, 68; 1978:30f; I-M. Nilsson 2005.

50. VINBERG Faurås härad

Utformning: Delar av en dopfunt i granit/gnejs. Två fragment av en cuppa med bandformad utsparning upptill samt dekor i form av en spiralranka i relief. Fyrsidig, tärningskapitälformad fot med svagt framträdande arkadinramning på sidofälten samt enkla hörnornament. Centralt uttömningshål.
Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har påtalat de formmässiga likheterna mellan Vinbergsfunten och dopfuntarna i Veinge och skånska Barkåkra (Hallbäck 1969:13), men fler överensstämmelser med detta område kan nämnas. Vinbergsfunten har exempelvis liksom dopfuntarna i Våxtorp och Östra Karup ett utsparat band vid mynningsranden. Ytterligare en iakttagelse om spiralornamentet kan tillfogas. Detta ornament har en ovanlig utformning och kan närmast beskrivas som en oregelbunden, spiralvriden slinga med utanförliggande, runda och droppformade, ”ringar”. En spiralranka med samma karaktäristiska utformning finns i nederkanten på ett tympanonfält från Östra Karup. De båda arbetena har så stora likheter både när det gäller stil och utförande att man bör kunna räkna med ett mycket nära släktskap.
Åldersbedömning: Omkring år 1200.
Litteratur: Hallbäck 1969:13, 73; 1978:34.

52. ASIGE Årstad härad

Utformning: Två fragment av en ornerad cuppa i täljsten.
Konsthistoriskt sammanhang: Attribuerad till den så kallade Starrkärrskolan (Hallbäck 1969:19). Starrkärrskolans funtar är koncentrerade till norra Halland och västra Västergötland.
Åldersbedömning: Hallbäck har satt Starrkärrskolans verksamhetstid till perioden 1250-1280 (Hallbäck 1966:109; 1969:20, jfr även Fischer 1920:112f). Med hänsyn till att alla funtar i gruppen saknar uttömningshål förefaller en datering till 1200-talets andra hälft rimlig.

Referenser: Hallbäck 1969:18ff, 40.

55. EFTRA Årstad härad

Utformning: Tärningskapitälformad cuppa i granit/gnejs med släta sidofält som inramas av repstavsornament. Uttömningshål saknas. Någon bas är ej känd.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har hävdat att funtens närmaste paralleller finns i Danmark (Hallbäck 1969:12). Likheterna med en rad tärningskapitälformade dopfuntar från Fyn (exempelvis Hundstrup) är tydliga (jfr Mackeprang 1941:134ff), och Hallbäcks bedömning förefaller sannolik.

Åldersbedömning: 1100-talets slut eller 1200-talets början.

Referenser: Hallbäck 1969:12, 40; 1978:34; MB/Eftra, 29/11 2007.

57. SKREA Årstad härad

Utformning: Fotplatta till en kalkstensdopfunt. Uttömningshål saknas. Används nu som underlag till en tysktillverkad malmfunt från år 1587. I malmfuntens fot ingår möjligen romanska delar.

Proveniens: Gotland.

Åldersbedömning: 1250-1350.

Referenser: Karlson 1968:48; Hallbäck 1969:26f, 61; Berggren 2002:160; MB/Skrea, 30/11 2007.

58. SLÖINGE Årstad härad

Utformning: Välbevarad kalkstensdopfunt i tre delar med godronnerad cuppa, cylindriskt skaft med vulst upptill, och en rund fotplatta med rundad hörnkant. Uttömningshål saknas.

Proveniens: Gotland.

Åldersbedömning: 1250-1300.

Referenser: Reutersvärd 1967:73f; Karlson 1968:53ff; Hallbäck 1969:24f, 63; Berggren 2002:156f.

59. VESSIGE 1 Årstad härad

Utformning: Välbevarad kalkstensdopfunt i tre delar med slät cuppa med skrånande undersida, cylindriskt skaft med kraftig repstavsornerad vulst upptill, samt rund fotplatta, även den med repstavsornerad vulst upptill. Centralt uttömningshål.

Proveniens: Gotland.

Åldersbedömning: 1225-1275.
Referenser: Karlson 1968:42f; Hallbäck 1969:25f, 72; Berggren 2002: 155f.

59. VESSIGE 2 Årstad härad

Utformning: Del av en dopfuntscuppa i granit/gnejs. Cuppan har rundad form, och är försedd med två relativt stora ornament, delvis ristade och delvis i låg relief, nämligen ett likarmat kors med utsvängda korsarmar och en fransk lilja. Uttömningshål saknas.
Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har hävdat att paralleller till Vessige 2 finns i Danmark, men han har också påtalat likheter med några bohuslänska och västgötska funtar (Backa-, Lundby- och Tuvefuntarna samt den så kallade Nårungaskolan i Västergötland, jfr Hallbäck 1961:10, 43, 47; 1963:121ff, 162, 172). Jag anser att Vessige 2 har en omisskännlig dansk prägel, och att arbetet knappast har haft något samband med dopfuntskonsten i Västsverige.
Åldersbedömning: 1100-talets andra hälft.
Anmärkning: Funtdelen påträffades under kyrkans golv i samband med en restaurering 1976. Hallbäck har tolkat fragmentet som kyrkans ursprungliga dopfunt, som senare har ersatts av den gotländska importfunten (Vessige 1).
Referenser: Hallbäck 1976; 1978:32.

62. HALMSTAD (S:t Nikolai kyrka) Halmstad härad

Utformning: Kalkstensdopfunt med åttkantig, profilerad cuppa med daterande inskrift (i översättning Hans Plone 1479). Det ursprungliga skaftet är borta och ersatt med en profilerad mellandel i brons med inskriftsband med daterande inskrift (hans m burmester anno 1587). Åttkantig fot i kalksten.
Proveniens: Namur i Belgien (Hallbäck 1969:30, jfr Mackeprang 1941: 366f).
Åldersbedömning: 1479.
Referenser: Brusewitz 1952:21ff; Hallbäck 1969:30, 48f.

65. KINNARED Halmstad härad

Utformning: Skadad kalkstensdopfunt bestående av en godronnerad cuppa med avslagen överdel samt en del av ett cylindriskt skaft med en liten vulst upptill. Uttömningshål saknas.

Proveniens: Gotland.
Åldersbedömning: 1250-1350.
Referenser: Reutersvärd 1967:87; Karlson 1968:55f; Hallbäck 1969:24f, 51; Berggren 2002:156f.

66. KVIBILLE Halmstad härad

Utformning: Fragment av en sandstensdopfunt med oviss utformning. Förmodat uttömningshål.
Proveniens: Stenarten (grovkornig sandsten) kommer eventuellt från Skåne (Arne Andersson 1977b).
Åldersbedömning: Dopfunten torde härröra från äldre medeltid. Förekomsten av uttömningshål kan antyda en datering till tiden före 1200-talets mitt.
Anmärkning: Fragmentet förvaras på Länsmuseet i Halmstad (inv. nr. HM 17484).
Referenser: Arne Andersson 1977b.

72. VAPNÖ Halmstad härad

Utformning: Sandstensdopfunt i tre delar. Cuppa med skrånande sidor och konkav underdel, en kort, cylindrisk skaftdel med en vulst i nederdelen samt en fyrsidig, kraftigt profilerad bottenplatta med hörnstöd. Centralt uttömningshål.
Konsthistoriskt sammanhang: Vapnöfuntens konsthistoriska sammanhang är omdiskuterat. Gunnäs har sett den som ensam i sitt slag i Halland, men möjligen besläktad med Idalafunten (Gunnäs 1922:102). Cuppans form och avsaknaden av ornamentik erinrar visserligen något om sandstensfuntarna i den västgötska så kallade Gullered-Liaredsgruppen (dit Idalafunten torde få räknas), men överensstämmelserna är i övrigt obetydliga. Hallbäck har i stället gjort gällande att Vapnöfunten haft sina rötter i Danmark (Hallbäck 1969:29). Även om det finns vissa likheter med framför allt det väst- och sydjylländska granitfuntsmaterialet, anser jag att Vapnöfunten knappast uppvisar någon djupare samhörighet med detta område. Den attiska basen förekommer i många områden, exempelvis i Västergötland, men den är också mycket vanlig hos skånska sandstensdopfuntar (t.ex. hos funtar attribuerade till Mårten stenmästare och Tynells så kallade Genarps- och Hörsgrupper (Tynell 1913-1921; Rydbeck 1936:166ff). Jag vill därför hävda att Vapnöfunten

snarast bör ses i förbindelse med det skånska dopfuntsmaterialet.

Åldersbedömning: Vapnöbasens romanska karaktär talar för en 1100-talsdatering, men den släta cuppan kan antyda en något yngre datering, till omkring år 1200 eller decennierna därefter.

Referenser: Gunnäs 1922:102; Brusewitz 1952:39f; Hallbäck 1969:28f, 71; 1978:32; I-M. Nilsson 2005:45f; Hofbergs reseberättelse (ATA).

75. ENSLÖV Tönnersjö härad

Utformning: Relativt liten, cylindrisk, odekorerad dopfunt i granit/gnejs. Någon fot är inte bevarad och det är ovisst om någon sådan funnits. Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Enslövsfunten är ensam i sitt slag i Halland, och dess konsthistoriska sammanhang är oklart. Hallbäck har hävdat att Enslövsfuntens närmaste paralleller står att söka i Danmark (Hallbäck 1969:10). Skillnaderna gentemot det danska materialet är dock betydande, både vad gäller form och material, varför jag hellre vill se arbetet i förbindelse med den västgötska dopfuntskonsten, där cylindriska funtar förekommer. De cylindriska sandstensdopfuntarna från Gösslunda och Råda är visserligen större samt försedda med uttömningshål, men jag vill hävda att de påminner mer om Enslövsfunten än de danska dopfuntsgrupper som Hallbäck hänvisar till.

Åldersbedömning: Hallbäck bedömer att funten kan vara från 1100-talet, men att den också skulle kunna vara yngre (Hallbäck 1969:10). Jag vill uppfatta Enslövsfunten som ett romanskt arbete, hemmahörande i 1200-talet.

Referenser: Hedin 1965:302ff; Hallbäck 1969:10, 41.

76. SNÖSTORP Tönnersjö härad

Utformning: Kraftigt skadad, oregelbunden, närmast tärningskapitälformad cuppa av granit/gnejs. Bildfält med svårtydda symboliska framställningar på tre sidor. Uttömningshål saknas. Någon bas är ej känd.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har hävdat att Snöstorpsfunten uppvisar så stora likheter med dopfunten i själländska Sonnerup ”att man knappast kan förneka samband” (Hallbäck 1969:12). Jag anser likheterna med det danska materialet vara mycket blygsamma, och vill i stället uppfatta Snöstorpsfunten som ett lokalt arbete.

Åldersbedömning: Funten torde höra hemma i 1100-talets senare del eller omkring år 1200.

Anmärkning: Funten förvaras på Länsmuseet i Halmstad (inv. nr. HM 2342). Den antogs tidigare har hört till Eldsberga kyrka, och benämns därför Eldsbergafunten hos Hallbäck. C. M. Andersson har kunnat visa att den med stor sannolikhet tillhört Snöstorps kyrka (C. M. Andersson 1983:24f).

Referenser: Hallbäck 1969:12, 40; 1978:34; C. M. Andersson 1983:24f; MB/Snöstorp, 3/12 2007.

79. HASSLÖV Höks härad

Utformning: Kraftigt skadad mellandel till dopfunt i kalksten, dekorerad med fyra diametralt placerade ansiktsmasker. Centralt uttömningshål.

Proveniens: Gotland.

Åldersbedömning: Funten har av Hallbäck attribuerats till anonymnamnet Calcarius Secundus, vars verksamhetstid infallit i perioden 1200-1250.

Anmärkning: Dopfuntsdelen förvaras på Länsmuseet i Halmstad (inv. nr. HM 19359).

Referenser: Karlson 1968:58; Hallbäck 1969:23f, 50; Berggren 2002:154f.

83. RÄNNESLÖV Höks härad

Utformning: Oregelbunden, närmast femkantig dopfunt i granit/gnejs utan bas. Utsparat band under mynningsranden, samt en svag avfasning i dopfuntens nederdel. Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har sammanfört Ränneslövsfunten med Våxtorps- och Ysbyfuntarna i den så kallade Båstadgruppen (Hallbäck 1969:11f), vilken sammankopplats med Tynells grupp Nordvästra Skånes granitfuntar (Tynell 1913-1921:3). Jag vill dock hävda att Båstadgruppens funtar är inbördes alltför olika för att det skall vara meningsfullt att se dem som en grupp. Ränneslövsfunten saknar tydliga konsthistoriska paralleller, och bör vara ett lokalt arbete.

Åldersbedömning: Hallbäck hänför Båstadgruppens funtar till medeltidens senare del (Hallbäck 1969:11f). Ränneslövsfuntens ålder är svårbedömd, men jag vill snarare räkna arbetet till det romanska dopfuntsbeståndet (perioden 1150-1300).

Referenser: Hallbäck 1969:11f, 60; 1978:34; Jansson 1989; 1998:192f.

84. SKUMMESLÖV Höks härad

Utformning: Välbevarad dopfunt i tre delar i granit/gnejs med tärningskapitälformad, slät cuppa och dito bas, med en vulstskiva däremellan. Centralt uttömningshål.

Konsthistoriskt sammanhang: Skummeslövsfunten anknyter stilmässigt till Bjärehalvöns granitfuntar. Tynell har uppmärksammat likheten med dopfunten i Hov (Tynell 1913-1921:147), men Skummeslövsfunten har många beröringspunkter även med funtarna i Hjärnarp och Västra Karup. I MB betecknas funten som ett danskt arbete, men detta får ses som tveksamt då den nordvästskånska anknytningen synes vara stark.

Åldersbedömning: 1100-talets slut eller omkring år 1200.

Referenser: Tynell 1913-1921:146f; Brusewitz 1952:59; Hallbäck 1969:12, 61; 1978:34; MB/Skummeslöv, 3/12 2007.

85. TJÄRBY Höks härad

Utformning: Fyrsidig cuppa i sandsten med dekor i låg relief (cuppans överdel saknas). På den ena sidan visas två figurer, varav en är försedd med nyckel som nyckel som attribut. Figurerna är vända mot en tronande gestalt i liturgisk klädnad. På de båda anslutande sidorna visas processioner om vardera tre änglar, och på den fjärde sidan visas en båtscen. På grund av sentida åtgärder kan det inte avgöras om funten ursprungligen haft uttömningshål. Någon bas är inte känd.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har hävdat att Tjärbyfunten röjer engelska influenser (Hallbäck 1969:13f). Dopfunten saknar paralleller i Halland, men har vissa form- och motivmässiga likheter med de fyrsidiga dopfuntarna i Tynells så kallade Össjögrupp (även kalland Mörarpgruppen), vilken omfattar dopfuntarna i Munka Ljungby, Mörarp, Rya, Össjö och möjligen Kropp (W. Anderson 1929:180, jfr Tynell 1913-1921:3; Rydbeck 1936:297ff; J. Svanberg 1995:158f).

Åldersbedömning: Funten dateras vanligen till 1100-talets andra hälft (Hallbäck 1969:14; MB/Tjärby), men skulle också kunna vara något äldre.

Referenser: W. Andersson 1929:180; Brusewitz 1952:53; Hallbäck 1969:13f, 67; 1978:34; Nordström 1984:64; MB/Tjärby, 18/6 2008.

86. VEINGE Höks härad

Utformning: Dopfunt i granit/gnejs i två delar med rundad cuppa och tärningskapitälformad fot. Cuppan är slät sånär som på en trebandsfläta under mynningsranden. Spår av bemålning (sannolikt sekundär). Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Tynell har uppmärksammat Veingefuntens likhet med dopfunten i nordvästskånska Barkåkra. Denna funt uppvisar i sin tur släktskap med den västjylländska stenhuggarverkstaden kring mästarnamnet Horder (Tynell 1913-1921:146f).

Åldersbedömning: Omkring år 1200.

Referenser: Tynell 1913-1921:146f; Brusewitz 1952:50f; Hallbäck 1969:13, 72; 1978:34.

87. VÅXTORP Höks härad

Utformning: Slät, rundad cuppa i granit/gnejs med en bandformad utsparning under mynningsranden. Centralt uttömningshål. Någon bas är inte känd.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har sammanfört Våxtorpsfunten med Ränneslövs- och Ysbyfuntarna i den så kallade Båstadgruppen (Hallbäck 1969:11f), vilken sammankopplats med Tynells grupp Nordvästra Skånes granitfuntar (Tynell 1913-1921:3). Jag vill emellertid hävda att Båstadgruppens funtar är inbördes alltför olika för att det skall vara meningsfullt att uppfatta dem som en grupp. Våxtorpsfunten torde i stället kunna ses i förbindelse med Östra Karupsfunten. Båda dessa arbeten har cuppor med likartad välvning och ett utsparat band vid mynningen.

Åldersbedömning: Hallbäck har daterat Båstadgruppen till medeltidens senare del. Jag anser att Våxtorpsfunten snarast bör räknas till det romanska dopfuntsbeståndet (senare delen av 1100-talet eller förra hälften av 1200-talet).

Referenser: Hallbäck 1969:11f, 74; 1978:34.

88. YSBY Höks härad

Utformning: Fyrsidig funt i granit/gnejs där tre sidor är släthuggna och den fjärde, liksom undersidan, är obearbetad. På två av sidorna finns utsparade band med korta, svårtydda inskrifter i gotisk minuskelskrift. Uttömningshål saknas. Någon bas är inte känd.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har påtalat Ysbyfuntens likhet med den fyrsidiga, likaså inskriftsförsedda granitfunten i Båstad (Hallbäck 1969:11), en bedömning jag instämmer i.

Åldersbedömning: Tynell har daterat Båstadfunten till omkring 1450 (Tynell 1913-1921:21). Båstad kyrka har i sin äldsta utformning ansetts stå färdig omkring 1460, medan vapenhus och omgångskor tillkommit några decennier senare (omkring år 1480), och tornet tillfogats omkring år 1500 (Bohrn 1959; Mats Anglert 1982:21). Ysbyfunten torde därför höra hemma i 1400-talets mitt eller senare del.

Anmärkning: Ysbyfunten har ibland tolkats som en vigvattensfunt (exempelvis Brusewitz 1952:57f; Hofberg, Mandelgren). Med hänsyn till skålens ringa djup (endast 13 cm) och att den tycks ha varit avsedd att sitta inmurad i en vägg, är detta förmodligen en riktig tolkning.

Referenser: Tynell 1913-1921:21; Brusewitz 1952:57f; Hallbäck 1969:11f, 74; 1978:34; Jansson 1989; Hofbergs reseberättelse (ATA), Mandelgrens samling (LUF).

89. ÖSTRA KARUP Höks härad

Utformning: Dopfunt i granit/gnejs i två delar med rundad, slät cuppa och en högsträckt och uppåt avsmalnande bas. I cuppans nederdel samt mitt på skaftet finns breda vulster. Uttömningshål saknas.

Konsthistoriskt sammanhang: Hallbäck har sammanfört Östra Karupsfunten med funtarna i Veinge och Vinberg, och har för dessa arbeten hävdat en skånsk-dansk anknytning (Hallbäck 1969:11). Jag instämmer i denna bedömning.

Åldersbedömning: Hallbäck är något obestämd i sin datering av Östra Karupsfunten. Med hänsyn till likheterna med Vinbergs- och Veingefuntarna anser jag att en datering till 1100-talets slut eller 1200-talets början kan förefalla rimlig.

Referenser: Hallbäck 1969:13, 76; 1978:34.

APPENDIX 2. HALLANDS MEDELTIDA DOPFUNTAR

Socknar som nämns i texten

2. Frillesås
3. Förlanda
4. Gällinge
5. Hanhals
6. Idala
8. Landa
9. Lindome
12. Tölö
13. Vallda
14. Älvsåker
15. Ölmevalla
16. Stråvalla
17. Sällstorp
18. Veddige
21. Grimeton
22. Gödestad
23. Hunnestad
24. Lindberg
25. Nösslinge
26. Rolfstorp
27. Skällinge
29. Stamnared
30. Torpa
34a. G. Varberg
37. Fagered
38a. G. Falkenberg
39. Gunnarp
40. Gällared
41. Källsjö
42. Köinge
43. Ljungby
44. Morup
45. Okome
48. Svartrå
49. Ullared
50. Vinberg
52. Asige
55. Eftra
57. Skrea
58. Slöinge
59. Vessige
62. Halmstad
65. Kinnared
66. Kvibille
72. Vapnö
75. Enslöv
76. Snöstorp
79. Hasslöv
83. Ränneslöv
84. Skummeslöv
85. Tjärby
86. Veinge
87. Växtorp
88. Ysby
89. Östra Karup

APPENDIX 3. HALLANDS MEDELTIDA HUVUDGÅRDAR

De gårdar som förtecknas här är sådana som i skriftligt material kunnat beläggas som sätesgårdar för frälsepersoner under medeltiden.

1. ALAFORS Älvsåkers socken Fjäre härad

I början av 1400-talet omtalas en huvudgård i Alafors, som väpnaren Magnus Hake år 1405 överlät till Bengt Piik.

År 1377 pantsatte Magnus Hake en fastighet med kvarn i Alafors för en skuld (Rep 2:191/SRP nr 1268/RA nr 11015). Väpnaren Magnus Hake arrenderade år 1401 gården Alafors av riddaren Bengt Piik (SDns 1:60f/RA nr 15678), och 1403 förnyade han arrendet av denna gård (SDns 1:236/RA nr 16049). 1405 överlät Magnus Hake sitt fädernegods, huvudgården i Alafors med en kvarn, till Bengt Piik (SDns 1:505/RA nr 16598). 1423 avträdde Cecilia Jensdotter (Bengt Piiks änka) diverse gods, däribland en huvudgård i Alafors som maken köpt av Magnus Hake, till dottern Bodil (Rep 3:310/RA nr 20025). Även väpnaren Sven Thorsson i Alslöv ägde gods i Alafors som han skänkte till Ås kloster. 1441 sålde klostret egendomen vidare till Åke Axelsen på Hjuleberg (Rep 3:569/LÄUB 3:220f/RA nr 23789; Welander 1957:65).

2. ALLATORP Fjärås socken Fjäre härad

År 1465 tecknade sig väpnaren Anund Bondesson till Allatorp, och 1477 gjorde väpnaren Bonde Rolf detsamma. I mitten av 1300-talet ägde riddaren Trotte Petersson gods i Allatorp, och dennes son, Magnus Trottesson, sålde 1364 detta vidare till Ebbe Piik. På 1460-talet hade godset hamnat hos Karl Bengtsson (av Vinstorp), som på 1470-talet tvistade med Bonde-släkten om jord i Allatorp.

År 1364 sålde Magnus Trottesson det gods som hans far, riddaren Trotte Petersson, förvärvat i Allatorp till välborne mannen Ebbe Piik (DD 3:7:160f/SD 8:2:560f/RA nr 8575). 1465 tecknade sig väpnaren Anund Bondesson till Allatorp (Rep II:1:644). Året efter (1466) begärde Karl Bengtsson (i Vinstorp) att Fjäre häradsting skulle bekräfta Ebbe Piiks köpebrev från 1364 (Rep II:1:709/RA nr 28646). 1476 ville Karl Bengtsson att landstinget i Varberg skulle utreda äganderätten till en jord i Allatorp som en Bonde sagt sig ha fått av drottning Margareta, men rätten dömde till Karl Bengtssons fördel (Rep II:2:546). I nämnden vid tingsöverläggningen 1476 ingick väpnaren Bonde Rolf, som

1477 själv skrev sig till Allatorp (Styffe Bidr. 4:45f). 1490 gav kung Hans tinget i norra Halland i uppdrag att lösa konflikten mellan Karl Bengtsson och Måns Helgesson om den så kallade Baggejorden i Allatorp (Rep II:4:99/RA nr 32409).

3. ALSLÖV Tölö socken Fjäre härad

Väpnaren Sven Thorsson skrev sig 1436 till "Adesleff", vilket förmodligen bör tolkas som Alslöv i Tölö socken.

År 1436 stadfäste väpnaren Sven Thorsson i "Adesleff" sin sons, riddaren Broder Svensson, själagåva av gårdar i Fjärås socken till Vadstena kloster (RA nr 22681. Broder Svensson var svenskt riksråd och avrättades detta år i Söderköping, Welander 1957:55f; EK:194). Sven Thorsson ägde jord i norra Halland, bland annat två gårdar i Alafors som någon gång före 1441 överlåtits till Ås kloster (Rep 3:569/LÄUB 3:220f/RA nr 23789). Han sålde även gods i mellersta Halland och Västergötland till Åke Axelsen på Hjuleberg (Welander 1957:54f). 1407 medbeseglade han ett arvskifte mellan Abraham Brodersen och Bengt Piik (SDns 1:617/RA nr 16837). Sven Thorsson var gift med Bengt Piiks dotter Kristina, och 1415 gjorde han på "Øthesløff" (förmodligen Alslöv) upp arvskiftet efter henne (SDns 3:83/RA nr 18633. Överenskommelsen bekräftades i Ås kloster fem dagar senare, SDns 3:84/RA nr 18635). Ungefär samtidigt (1415) nämns han i förbindelse med en annan av Bengt Piiks affärsuppgörelser (SDns 3:84/RA nr 18634). 1423 medbeseglade han ett dokument åt Bengt Piiks son, Lars Piik på Gåsevad (Rep 3:309/RA nr 20005), och han var död senast 1443, då dåvarande hustrun Hilla Uddsdotter i samband med en godsförsäljning omnämns som änka (Rep 3:609/RA nr 24299).

Litteratur: Styffe 1911:107.

4. GÅSEVAD (nuv. Gåsevadsholm) Tölö socken Fjäre härad

Gåsevad ägdes troligen på 1300-talet av Ebbe Pik. I början av 1420-talet innehades godset av dennes sonson Lars Piik och hans hustru Bente Olufsdotter. De fick en son (kaniken Bo Pigh) och fyra döttrar, och Gåsevad ärvdes av dottern Märta som var gift med väpnaren Niels Pettersson. De övertog Gåsevad i början av 1460-talet, och lämnade det i arv till dottern Edela, gift med Truls Störle (i första giftet). Godset övertogs därefter av deras son, väpnaren Peder Störle.

År 1406 gjordes en godsaffär mellan Enar Magnusson och Gunne Siggesson upp på Gåsevad (SDns 1:527/RA nr 16634). 1420 tillbytte sig väpnaren Lars Piik Fors kvarn i Tölö socken av riddaren Ture Stensson (SDns 3:559/RA nr 19470). År 1423 tecknade sig Lars Piik till Gåsevad i samband med att han avstod sin del i Rossared och andra gods i Fjäre härad till sin syster Bodil Bengtsdotter och

hennes make Knut Knutsson (Rep 3:309/RA nr 20005). Samma år (1423) medbeseglade han ett dokument där hans mor, Cecilia Jensdotter Uf, upplät gods i Fjäre härad till dottern Bodil Bengtsdotter (Rep 3:310/RA nr 20025). 1434 skedde på Gåsevad en överenskommelse om Karl Hakes morgongåva till Lars Piiks dotter Ingegerd (Rep 3:459f/RA nr 22171). 1451 upplät Lars Piik gods till Lars Siggesson (RA nr 25982). Lars Piik var död 1457, då hans änka Bente Olufsdotter på "Killegård" överlät en gård i Gödestads by i Fjärås socken till domkapitlet i Lund (LÄUB 3:307f; LÄUB 3:386/RA nr 27059). Även svärsonen och arvingen Niels Pettersson, som bevittnade överlåtelsen, tecknade sig till Kilegård. Bente Olufsdatter var död 1461, och när arvet skulle fördelas mellan de fem barnen nämns inte Gåsevad, däremot tilldelades Niels Pettersson Kilegård med allt tilliggande gods (LÄUB 4:6f/RA nr 27795). Året efter (1462) skrev sig dock Niels Pettersson till Gåsevad (Rep II:1:465). Sista gången namnet Kilegård figurerar är i början av 1470-talet, då Niels Pettersson med hustrun Märta Larsdotter arrenderade gods av Lunds domkapitel som hustruns släkt tidigare donerat dit (Rep II:7:380f/LÄUB 4:136). von Möller har hävdat att Gåsevad och Killegård/Kilegård syftat på en och samma gård, som man försökt ändra namnet på (von Möller 1871:38). Hypotesen är rimlig, då namnet Kilegård endast förekommer under en kort period omkring 1460, samt i ett senare dokument som syftar på en överenskommelse som gjorts under denna tid. På 1460- och 1470-talen tecknade sig Niels Petersson ofta till Gåsevad, t.ex. 1465 (Rep II:1:644), 1466 (Rep II:1:709/RA nr 28646), 1468 (Rep II:2:85), 1470 (Rep II:2:712), 1475 (Rep II:2:497/RA nr 29976), 1476 (Rep II:2:546), 1477 (Styffe Bidr. 4:45f), 1481 (Rep II:3:180; Rep II:3:189/RA nr 30997). Truls Störles namn förekommer 1481, då han ingick i nämnden vid en förhandling på Fjäre häradsting (Rep II:3:189/RA nr 30997). 1523 fick sonen Per Störle Hammerö i förläning på 12 år (FFDR:11), och 1530 omvandlades detta till en livstidsförläning (FFDR:257). 1527 tecknade sig Per Störle till Gåsevad i samband med att han skiftade jord med sin halvbror Måns Bryntesson (RA nr 38743; RA nr 38744).

Litteratur: von Möller 1871:37ff; Styffe 1911:107; Welander 1957:53; Kjellberg 1968:39ff; Jern 1987.

5. HAMMERÖ/HAMMARGÅRD Hanhals socken Fjäre härad

Omfattningen av och ursprunget till Hammerö, Hammer och Hammargård, som egendomen omväxlande kallas i det skriftliga materialet, är svårbedömd. Eftersom greve Jakob av Halland omkring 1290 lät uppföra borgen Hunehals i Hanhals socken kan det antas att kronan redan på 1200-talet hade ägointressen i området. Även hertig Knut Porse förfogade över jord i trakten, och en del av det gods som senare under medeltiden kom att ingå i Hammerö/Hammargård kan ha kommit därifrån. Förutom en kort period på 1350-talet då det tillhörde

Skänninge kloster, tycks Hammerö/Hammargård medeltiden igenom ha tillhört kronan.

Omkring år 1290 lät greve Jakob, med stöd från Norge, uppföra fästet Hunehals i Hanhals socken. År 1305 avträdde greve Jakob sitt grevskap, inklusive borgarna Hunehals och Varberg, till kung Håkon V av Norge (DD 2:5:336f/HF nr 35/RA nr 2093). Senare kom den svenske hertigen Erik (gift med kung Håkons dotter Ingeborg) att inneha norra Halland. 1318 upprättade de svenska hertigarna Erik och Valdemar ett testamente med gåvor till bland annat Ås kloster, för vilka de som säkerhet pantsatte Hammerö (SD 3:345/DD 2:8:2/RA nr 2850). Knut Porse arrangerade 1324 en godsförsäljning å sin kusin Margareta Porses vägnar på Hunehals (DD 2:9:64f/RA nr 3261; DD 2:9:99/RA nr 3288; HF nr 59-63). År 1350 överlät riddaren Johannes Hafthornsson den hälft av Hammerö som han fått genom sin hustru Birgitta (Knut Porses dotter) till kung Magnus Eriksson av Sverige (HF nr 102). Denne skänkte 1352 godset vidare till Peter Balghö (DD 3:3:424f/SD 6:347f/HF nr 107/RA nr 6359). Samtidigt (år 1352) gav kung Magnus Eriksson och hans mor hertiginnan Ingeborg egendomar i Hammerö och Faurås till nunneklostret i Skänninge (DD 3:3:422ff/SD 6:348/HF nr 106/RA nr 6358). År 1357 överlät hertig Albrekt av Mecklenburg den del av godsen Faurås och Hammerö som hans hustru Eufemia kunde göra anspråk på efter sina avlidna halvbröder, hertigarna Håkan och Knut av Halland, till klostret i Skänninge (DD 3:5:21f/SD 7:171/SRP nr 300/HF nr 113/RA nr 7165). Samma år (1357) återlöste kung Magnus Faurås och Hammarö genom att betala klostret i Skänninge 700 mark för Faurås och lämna gods i Östergötland som vederlag för Hammarö (SD 7:191ff/SRP nr 305/HF nr 114/RA nr 7182). 1366 stadfäste Albrekt av Mecklenburg i egenskap av kung av Sverige Skänninge klosters rätt till de östgötska vederlagsgodsen (SD 9:1:127f/RA nr 8948). Godsen drogs in av drottning Margareta, men klostret återfick dem i en räfstestingsdom 1413 (SDns 2:735/RA nr 18169). 1467 beviljade kung Kristian I Märta Bengtsdotter (Åke Axelsens på Hjuleberg hustru) kronans gård Hammargård och Hammerö i förläning på livstid (Rep II:2:3). 1482 gjordes en godsförsäljning mellan Hermen Krabbe och Erik Åkesen upp på Hammergård (Rep II:3:205/RA nr 31073). 1523 fick Per Störle (i Gåsevad) Hammerö i förläning på 12 år (FFDR:11), och 1530 omvandlades detta till en livstidsförläning (FFDR:257).

Litteratur: Erslev 1879:76; Styffe 1911:106; Bengtsson 1954:797ff.

6. ROSSARED Fjärås socken Fjäre härad

Rossared ägdes under andra hälften av 1300-talet av Ebbe Piik. Efter dennes död gifte änkan Märta Pedersdotter om sig med Abraham Brodersen, och först 1407 kunde Ebbe Piiks son Bengt tillträda Rossared. Efter Bengt Piiks död kvarbodde hans änka Cecilia Jensdotter (Uf) på Rossared, och efter hennes frånfälle fick

dottern Bodil Bengtsdotter med maken Lage Gustavsson (Sparre) överta godset. 1465 innehades Rossared av deras dotter Karin Lagesdotter (Sparre) med maken Karl Bengtsson (till Vinstorp). Från 1490-talet ägdes godset av deras dotter Anna Karlsdotter.

Riddaren Ebbe Piiks namn förekommer under perioden 1351-1378 i förbindelse med en lång rad affärer involverande gods i Halland, exempelvis 1351 (DD 3:3:366/RA nr 6256), 1358 (DD 3:5:163/RA nr 7284), 1362 (DD 3:6:140/RA nr 8081; DD 3:6:188f/RA nr 8172), 1363 (DD 3:6:416/RA nr 8251), 1364 (DD 3:7:106/RA nr 8513; DD 3:7:115/RA nr 8517; DD 3:7:160f/SD 8:560f/RA nr 8575), 1365 (DD 3:7:321/RA nr 8645), 1367 (SD 9:1:309f/RA nr 9180) och 1371 (Rep 2:143/SRP nr 1001/RA nr 9988). Även om Ebbe Piik aldrig uttryckligen tycks ha skrivit sig till Rossared är det rimligt att anta att egendomen ingått i hans godskomplex. Ebbe Piik avled någon gång mellan 1378 och 1382, eftersom änkan Märta Pedersdotter det senare året gifte om sig med riddaren Abraham Brodersen (SRP nr 1779/RA nr 12289). Fram till 1387 förvaltades Bengt Piiks arvegods av styvfadern Abraham Brodersen, som vid denna tid övertog dem som pantgods (RA nr 13298). Bengt Piiks skuld efterskänktes 1407, när han och Abraham Brodersen gjorde upp arvskiftet efter fru Märta. Bengt Piik tillträdde då Rossared och fick även i arv omkring 20 gårdar och ett par kvarnar i Fjäre härad (SDns 1:615f/RA nr 16837). Även om Bengt Piik i början av 1400-talet huvudsakligen bodde på hustrun Cecilia Jensdotters gods i Hardeberga, har han också vistats på Rossared, t.ex. 1405 då han gjorde upp en godsaffär med Magnus Hake (SDns 1:505/RA nr 16598). 1423 uppgav Lars Piik (i Gåsevad) sina arvsanspråk på Rossared till förmån för sin mor Cecilia Jensdotter och hennes arvingar i andra giftet (med Hartvik Limbek), samt systern Bodil och hennes man Knut Knutsson (Rep 3:309/RA nr 20005). Samma år överlät Cecilia Jensdotter och sonen Hennike Limbek gods i Fjärås till dottern Bodil Bengtsdotter och hennes make Knut Knutsson (Rep 3:310/RA nr 20025). 1446 sålde Hennike Limbek gods i Fjäre härad som han ärvt efter sin halvsyster Kristina (gift med väpnared Sven Thorsson i Alslöv och död 1415, SDns 3:84/RA nr 18635) till Bodil Bengtsdotter och hennes dåvarande make, Lage Gustavsson (Rep 3:696/RA nr 25034). 1465 tecknade sig Karl Bengtsson till Rossared (Rep II:1:644), även om han vanligen skrev sig till Vinstorp i Västergötland. Karl Bengtsson träffade under 1470- och 1480-talen flera affärsuppgörelser som inbegrep halländskt gods, exempelvis 1475 (Rep II:2:497/RA nr 29976) och 1481 (Rep II:3:153/RA nr 30888). Han gjorde också ägoskiften, bland annat 1488 (Rep II:3:693/RA nr 32129), 1489 (Rep II:4:14/RA nr 32217; Rep II:4:55/RA nr 32305) och 1490 (Rep II:4:114/RA nr 32442), samt var involverad i flera rättstvister, till exempel 1476 (Rep II:2:546), 1483 (Rep II:3:299f/RA nr 31315) och 1490 (Rep II:4:99/RA nr 32409). På 1490-talet övergick Rossared till dottern Anna. Hon var gift

två gånger (med Erik Karlsson Vasa och Erik Eriksson Gyllenstierna). 1505 och 1506 utökade hon godsbeståndet genom köp (RA nr 35070; RA nr 35395), och 1531 gjorde hon ett mageskifte med Ås kloster (RA nr 38980).

Litteratur: von Möller 1871:48ff; 1874:99; Styffe 1911:106; Bruun 1950; Kjellberg 1968:89ff; Jern 1987.

7. KULLAGÅRD Veddige socken Viske härad

Väpnaren Bengt Krabbe innehade Kullagård på 1470-talet.

År 1477 skrev sig väpnaren Bengt Krabbe till Kullagård (Styffe Bidr. 4:45f). Bengt Krabbe var aktiv inom rättsskipningen i norra Halland och hans namn förekommer i åtskilliga skriftliga dokument från 1470 och fram till mitten av 1490-talet, till exempel 1470 (Rep II:2:712f), 1475 (Rep II:2:497/RA nr 29976), 1481 (Rep II:3:189/RA nr 30997), 1482 (Rep II:3:205/RA nr 31073), 1483 (RA nr 31313), 1490 (Rep II:4:99/RA nr 32409), 1491 (LÄUB 5:136f/RA nr 32553), 1494 (RA nr 33043), 1495 (Rep II:4:583/RA nr 33280).

Litteratur: Styffe 1911:105.

8. TRÖNNINGENÄS Lindbergs socken Himle härad

I början av 1400-talet skrev sig väpnaren Jösse Paulsson och hans hustru Ingegerd Arvidsdotter till Trönningenäs. 1405 skänkte de sin del av huvudgården till Ås kloster, men bebodde den fortsatt under sin livstid. 1421 överlät Jösse Paulsson och Ingegerd Arvidsdotter allt sitt gods i norra Halland till riddaren Svarte Jöns, vilken efter parets död också arrenderade Trönningenäs av Ås kloster.

År 1403 sålde Jösse Paulsson (namnet har stavats på en mängd olika sätt) och hustrun Ingegerd Arvidsdotter i Tönningenäs gårdar i Valinge och Lindbergs socknar till sin frände, riddaren Svarte Jöns (SDns 1:299/RA nr 16187). 1405 skänkte väpnaren Jösse Paulsson och hans hustru sin del i Trönningenäs till Ås kloster (SDns 1:486/RA nr 16555), men de fortsatte att bebo gården, som Jösse Paulsson tecknade sig till även 1408 och 1421 (SDns 2:72f; Rep 3:279/RA nr 19613). 1421 överlät Jösse Paulsson och hans hustru allt deras gods i norra Halland till riddaren Svarte Jöns, mot att han stod för parets uppehälle i deras återstående livstid (Rep 3:279/RA nr 19613). Året efter (6 febr. 1422) kvitterade änkan Ingegerd Arvidsdotter riddaren Svarte Jöns för nämnda gods (Rep 3:297/RA nr 19802). En vecka senare (14 febr. 1422) arrenderade Svarte Jöns också huvudgården i Trönningenäs av Ås kloster under sin livstid (LÄUB 3:12f/RA nr 19805).

Litteratur: Styffe 1911:105; Skogsberg 2005:84ff.

9. HÄLLERUP Ljungby socken Faurås härad

De medeltida skriftliga beläggen är mycket sparsamma när det gäller Hällerup. 1439 tecknade sig Bengt Finkenoghe till Hällerup (Hellarp), och på 1530-talet innehades godset av Arild Gris.

Enligt traditionen skall Hällerup på 1300-talet ha tillhört släkten Oxhuvud. Bo Persson skall ha ägt gården i mitten av 1300-talet, och sonen Olof Bosson i slutet av århundradet. Godset skall därefter ha övertagits av dennes son Bo Olofsson. Samtidigt tecknade sig emellertid även en Bengt Finkenoghe till Hällerup. Godset skall därefter ha övergått till Bo Olofssons dotter Ingegerd och hennes make Arvid Gris, och senare till deras son Arild Gris (von Möller 1871:43; Kjellberg 1968:59f, 64). I det skriftliga materialet har jag emellertid endast stött på ett belägg för Hällerup före år 1500, nämligen från 1439, när ”Bencht Fynkenoghe i Hellarp” medbeseglade ett av Åke Axelsens på Hjuleberg godsköp (Rep 3:533/RA nr 23183). Bengt Finkenoghes namn förekommer även 1437, när han medbeseglade ett annat av Åke Axelsens köpebrev (Rep 3:508). 1530 tecknade sig Arild Gris till Hällerup (RA nr 38957). Arild Gris omnämns 1522 som fogde över allt ärkesätets gods i Halland utom Övraby och Ränneslövs län (Johannesson 1953:555). 1544 fick han Lundagårdslänet Askome i pant (DKanc:273).

Litteratur: von Möller 1871:43ff; Styffe 1911:104; Kjellberg 1968:59ff.

10. ÖSTRÖÖ Dagsås socken Faurås härad

Det finns inga entydiga skriftliga belägg för att Öströö skulle ha varit huvudgård under medeltiden, men förekomsten av en borgruin av förmodat medeltida ursprung några kilometer öster om den nuvarande slottsbyggnaden antyder att så förmodligen varit fallet.

År 1336 pantsatte Erengisle Ebbesson (Sparre) diverse gods, däribland 3 gårdar i Öströ (”Höstre i Daxasa Sochn”), till Henrik Snakenborg (SD 9:1:63f/ Rep 2:110/RA nr 8887). Godset skall på 1520-talet ha innehafts av släkten Rosengiedde (Kjellberg 1968:227). I mitten av 1500-talet ägdes det av Corfitz Lauridsen Rosengiedde med hustrun Inger Mogensdotter Falster (Bielke) (DAA 1912:395). Deras närvaro i Dagsås framgår bland annat av att de år 1578 donerade en dopfunt i keramik till Dagsås kyrka (funten förstördes i kyrkans brand 1912, men har rekonstruerats). På dopfunten kan utöver årtalet även initialerna IMD (Inger Mogensdatter) och släkten Rosengieddes vapen urskiljas (Walerius 1964). Knappt 3 km öster om Öströö ligger på ett näs i Byasjön resterna efter en befäst, sannolikt medeltida, anläggning (”Truedsholm”, RAÄ nr 44 i Sibbarps socken).

Litteratur: DAA 1912:394ff; Walerius 1964; Kjellberg 1968:220ff.

11. HJULEBERG Abild socken Årstad härad

Katarina Eriksdotter var dotter till marsken Erik Kettilson (Puke) och ägde gods i Halland. Detta lämnades i arv till en dotter som var gift med riddaren Axel Pedersen (Thott), som bland annat var hövitsman på Varberg. Namnet Hjuleberg förekommer för första gången i början av 1430-talet, då Axel Pedersens son Åke skrev sig till godset. Åke Axelsen, som var gift med Märta Bengtsdotter (av Vinstorpaätten), var hövitsman på Falkenberg och efter faderns död år 1447 även på Varberg. 1477 övertogs Hjuleberg av sonen Claus Åkesen (gift med Elin Corfitzdotter Rönnow), och senare av dennes son Claus Clausen.

År 1421 gjorde riddaren Axel Pedersen (Thott) ett skifte å sina söners (Kettil, Olof, Peter och Åke) vägnar med Olof Stigsson (Krognos), varvid Axel Pedersen erhöll deras mödernearv i Halland. Detta hade tidigare tillhört deras morfar, marsken Axel Kettilsson (Puke) och mormor, fru Katarina (Rep 3:291/RA nr 19736). Det halländska godset innehades därefter av Åke och Olof Axelsen, och i början av 1430-talet började Åke Axelsen skriva sig till Hjuleberg. 1440 avträdde riddaren Olof Axelsen alla sina rättigheter i Hjuleberg och andra gods i Norra Halland till brodern Åke (Rep 3:853). Namnet Hjuleberg förekommer i det medeltida skriftliga materialet huvudsakligen i förbindelse med Åke Axelsen, som från och med år 1432 förvärvade en stor mängd egendomar i framför allt mellersta och norra Halland, till exempel 1432 (Rep 3:426), 1433 (Rep 3:449), 1437 (Rep 3:508), 1439 (Rep 3:533/RA nr 23183), 1441 (LÄUB 3:220f/RA nr 23789), 1444 (Rep 3:642), 1451 (Rep II:1:19), 1452 (Rep II:1:46), 1455 (Rep II:1:140; Rep II:1:157f), 1459 (Rep II:1:307), 1462 (Rep II:1:506/RA nr 28044), 1463 (Rep II:1:557), 1465 (Rep II:1:644). Åke Axelsen arrenderade även gods av olika kyrkliga institutioner, exempelvis Esroms kloster (Rep 3:669) och Ås kloster (Rep II:1:273/LÄUB 3:393/RA nr 27209). Åke Axelsen bevittnade också många godsaffärer och andra avtal, till exempel 1433 (Rep 3:440/LÄUB 3:125f/RA nr 21915), 1440 (Rep 3:555), 1441 (Rep 3:564) och 1442 (Rep 3:598; RA nr 24006). Hans namn förekommer ofta, särskilt på 1460- och 1470-talen, i samband med olika tingsärenden, till exempel 1447 på Årstad häradsting (Rep 3:713), 1466 på Viske häradsting (Rep II:1:710), 1467 på Halmstads landsting (Rep II:2:13f), 1468 på Varbergs landsting (Rep II:2:68f; Rep II:2:75f; Rep II:2:85), 1474 på bytinget i Ny Falkenberg (Rep II:1:445) och 1462 och 1477 på Fjäre häradsting (LÄUB 4:22f; Styffe Bidr. 4:45). Även Åke Axelsens hustru Märta Bengtsdotter tog aktiv del i förvaltning och förvärv av gods. 1467 beviljades hon kronans gård Hammargård och Hammerö som livstidsförläning med all kunglig rätt (Rep II:2:3), och efter Åke Axelsens död köpte fru Märta Bengtsdotter år 1479 en gård av väpnaren Per Jensen i Hylte (Rep II:3:62). Åke Axelsen instiftade och utrustade ett karmelitkloster i staden Ny Varberg, och 1481 gjorde provinsialpriorn för karmelitorden i Danmark och priorn för konventsbröderna i Ny Varberg utfästelser om att hålla

mässor för karmelitkonventets grundare, riddaren Åke Axelsen och hans hustru Märta Bengtsdotter (LÄUB 4:339ff/RA nr 30974). 1477 intygade riddarna Erik och Hans Åkesen, samt väpnarna Bengt, Claus och Örjan Åkesen (Thott) att de fått full ersättning av kung Kristian I för den skada som deras fader Åke Axelsen och hans arvingar lidit på Hjuleberg och andra gods (RA nr 30303). 1496 sålde Claus Åkesen på Hjuleberg gods till Arvid Knutsson i Torpa (RA nr 33380), och 1498 till herr Lave Brock (Rep II:5:83). 1506 nämns Claus Åkesens hustru, Elin Corfitzdotter Rönnow, i samband med en skuldförbindelse till riddaren Åke Hansson Thott (RA nr 39872).

Litteratur: von Möller 1871:57ff; 1874:101ff; Styffe 1911:102ff; Olsson 1954:277ff; Kjellberg 1968:45ff; Rosén 2000:32.

12. VASTAD Eftra socken Årstad härad

De skriftliga beläggen rörande Vastad är synnerligen sparsamma, men gården ägdes på 1410-talet av riddaren Ture Stensson i Kråkerum. Spår efter en medeltida borganläggning är ännu synliga på platsen.

De skriftliga uppgifterna beträffande Vastad är mycket knapphändiga, men gården kan ha ingått i Abraham Brodersens godskomplex. En indikation på detta är att Brodersens svärson och arvinge, Ture Stensson, år 1415 pantförskrev gården Vastad till Sven Båt (SDns 3:12/RA nr 18484). Ture Stensson och hans hustru Birgitta hade 1413 av kung Erik av Pommern fått tillbaka gods som tillfallit kronan efter herr Abraham Brodersens död år 1410 (SDns 2:617f/RA nr 17998). 1416 pantsatte Ture Stensson åter Vastad, denna gång till riddaren Axel Pedersen (Thott) av Härlöv (RA nr 18808). Enligt traditionen skall godset senare ha innehafts av släkten Knob (von Möller 1871:36, 61; 1874:158f). 1505 utfärdade den danske kungen brev till Erik Otssons änka, fru Birgitta, med tillåtelse att vid hennes gård Vastad i Halland bedriva havsfiske (Rep II:6:57f). I mitten av 1500-talet skall huvudgården ha flyttats till Asige socken, där Knobesholm anlades (von Möller 1871:61; 1874:158f). Spår efter Vastads borg är ännu synliga (RAÄ nr 18 i Eftra socken). Det är fråga om en 55 x 50 m stor, vallgravsomgärdad anläggning i flack och tämligen låglänt terräng.

Litteratur: von Möller 1871:36, 61; 1874:154, 159; Bexell 1923:253; Bruun 1950; Axel Ejwertz 1961:97; Kollberg 1967; S. A. Nilsson 1968:142f; Richardson 1987:113.

13. MICKEDALA Vapnö socken Halmstad härad

Mickedala innehades omkring 1440 av väpnaren Arvid Båt.

Enligt traditionen skall Mickedala under 1300-talets senare del ha innehafts av Peder Brahe, som också ägde Rännenäs. Denne skall ha lämnat de båda gårdarna i arv till sonen Thorkil Brahe. Mickedala skall därefter ha övertagits av dottern

Gunhild och svärsonen Arvid Båt, som också innehade Vastad (DAA 1888:98f; Fabritius 1934:562; Bartholdy 1979:418f). De skriftliga beläggen är dock betydligt mer sparsamma, och ger endast vid handen att gården år 1437 ägdes av Arvid Båt. Detta år pantsatte nämligen fru Karin, Sven Stures dotter, två gårdar i Kvibille socken till Arvid Båt av "Mykkiadal" (Rep 3:507/RA nr 22878). 1440 pantsatte Gunhild Mattisdotter en gård i Halmstad och en i Knävelstorp (utanför Halmstad) till väpnaren Arvid Båt (Rep 3:555f/HTS:159/RA nr 23595). Arvid Båt gjorde år 1455 donationer till både Kalentegillet och S:t Olofs altare i Halmstads S:t Nikolaikyrka (Rep II:1:139/LÄUB 3:370ff/RA nr 26635 och 26636).

Litteratur: DAA 1888:98f; Styffe 1911:102; Fabritius 1934:562; S. A. Nilsson 1968:91, 100, 142ff; Bartholdy 1979:418f.

14. STENINGE Steninge socken Halmstad härad

Steninge var under 1300-talets andra hälft omväxlande i ätterna Rynings och Piiks ägo. På 1350-talet innehades gården av Johan Piik, som lämnade den i arv till sin halvbror Arvid Piik. 1370 köptes den tillbaka av Axel Ryning, som dock året efter sålde den till Ebbe Piik.

År 1351 upplät kaniken i Lund, Johannes Ryning, i egenskap av förmyndare för sin syster Marianne, huvudgården i Steninge ("curiam principalem in Stænyngæ") åt Johan Piik på sex års tid (DD 3:3:374/SD 6:320/SRP nr 31/HF nr 105/RA nr 6267), och 1355 avträdde Johannes Ryning och hans bror, väpnaren Axel Ryning, nämnda gård åt Johan Piik (DD 3:4:228f/SD 6:573f/SRP nr 1805/HF nr 111/RA nr 6892). År 1370 sålde Arvid Piik alla de egendomar i Steninge och Brännarp (i Rävinge socken) som han ärvt efter sin halvbror Johan Piik till Axel Ryning (SD 9:690f/Rep 2:134/SRP nr 931/RA nr 9670). 1371 köptes samma gods tillbaka av riddaren Ebbe Piik (DD 3:9:60f/SD 10:573f/Rep 2:143/SRP nr 1001/RA nr 9988). Steninge framträder hädanefter inte längre som huvudgård, utan verkar ha uppgått i ett större godskomplex. År 1470 erhöll riddaren Jens Duve i Krageholm en gård i Steninge i arvskiftet efter Bonde Jacobsson och fru Cecilia (Rep II:2:188ff), och 1475 sålde han både "Steninge gård och Steninge mölla" samt en gård i Brännarp vidare till riddaren Knut Truedsson (Has) i Örtofta, som också ägde Vapnö (Rep II:2:465f).

15. VAPNÖ Vapnö socken Halmstad härad

Vapnö ägdes i början av 1300-talet av syskonen Åke Rafn, Tule Ebbesen och Margareta Ebbesdotter, men kom därefter i släkten Ribbings ägo. År 1379 donerade Peter Sigvidsson Ribbing (heliga Birgittas dotterson) godset till Vadstena kloster, men det kom 1409 genom ett mageskifte i Abraham Brodersens ägo. Vid Abraham Brodersens död 1410 drogs hans gods in till kronan, men en del återlämnades så

småningom till arvingarna. År 1419 hamnade Vapnö hos Abraham Brodersens hustru, Cecilia Nilsdotter, som vid denna tid var omgift med Bonde Jacobsson (Thott) i Krageholm. Vid arvskiftet efter dem år 1470 övergick Vapnö till Bonde Jacobssons svärson riddaren Knud Truedsson (Has) i Örtofta. I början av 1500-talet innehades Vapnö av Erik Eriksen Urup.

Vapnö ägdes i början av 1300-talet av syskonen Åke Rafn, Tule Ebbesen och Margareta Ebbesdotter. 1312 testamenterade den dåvarande änkan Margareta Ebbesdotter sin gård i Ljushult och andra egendomar till Gudhems kloster, i utbyte mot mat, kläder och ett gravställe, och om hennes arvingar ville bestrida donationen ställde hon sin del i godset Vapnö som vederlag (SD 3:82/HF nr 42/RA nr 2518; SD 3:84/HF nr 43/RA nr 2523; SD 3:84f/HF nr 44/RA nr 2524). 1314 testamenterade Margareta Ebbesdotter även sjättedelen av Vapnö och andra gods, samt en sjättedel av sina lösören, till Gudhems kloster (SD 3:157f/HF nr 47/RA nr 2601). 1379 upprättade Peter Sigvidsson (Ribbing) under en pilgrimsresa i Rom ett testamente, där Vadstena kloster fick godsen Vapnö och Torup (DD 4:1:451/SRP nr 1418/RA nr 11456). 1409 tillbytte sig riddaren Abraham Brodersen gårdarna Vapnö och Torup av Vadstena kloster i utbyte mot egendomar i Östergötland (SDns 2:126f/RA nr 17232). 1419 avträdde Abraham Brodersens arvinge, svärsonen Ture Stensson i Kråkerum, egendomar till Bonde Jakobsson (Thott) i Krageholm och hans hustru Cecilia Nilsdotter (som tidigare varit gift med Abraham Brodersen), däribland godsen Vapnö och Torup som Peter Sigvidsson tidigare ägt (SDns 3:480f/RA nr 19324). Samma år (1419) inleddes en segsliten tvist mellan Brodersens arvingar och Vadstena kloster om rätten till Vapnö och Torup, där klostret menade att ägobytet uppgjorts utan munkkonventets vetskap, och att Brodersen inte lämnat tillräckligt vederlag (SDns 3:497/RA nr 19347). Ännu på 1440-talet tvistades det om Brodersens ägobyte med Vadstena kloster, exempelvis år 1441 (SMR nr 1325/RA nr 23744; SMR nr 1466/RA nr 23912; RA nr 23679), 1442 (VD 20/5 1442; RA nr 24146), 1443 (RA nr 24407) och 1444 (RA nr 24556). I arvskiftet efter Bonde Jacobsson och fru Cecilia år 1470 tillföll Vapnö gård svärsonen riddaren Knut Truedsson (Has) till Örtofta (Rep II:2:188ff).

Litteratur: von Möller 1871:66ff; 1874:92f; DAA 1901:225f; Styffe 1911:101f; Bruun 1950:90ff; Kjellberg 1968:201ff.

16. ETTARP Enslövs socken Tönnersjö härad

På 1440-talet tecknade sig väpnaren Anders Jensen till Ettarp, men möjligen var gården huvudgård redan på 1200-talet.

År 1257 sammanträffade kung Kristoffer I av Danmark med Birger Jarl och ärkebiskop Jakob Erlandsen i Ettarp (Hedin 1965:130), vilket antyder existensen av någon form av huvudgård på 1200-talet. Väpnaren Anders Jensen i Ettarp

har attesterat två protokoll från landstinget Halmstad, det ena från 1447 (Rep 3:710) och det andra från perioden 1401-1450 (Rep 3:823). Omkring 1500 skall Ettarp ha innehafts av Nils Jensen (Hedin 1961b:106).

Litteratur: Hedin 1961a:106f; 1961b:29ff, 98ff; 1965:130.

17. HELJARP Enslövs socken Tönnersjö härad

Heljarp nämns i de skriftliga källorna på 1430-talet, då gården beboddes av landsdomaren i södra Halland, väpnaren Olof Rud.

År 1433 gjorde väpnaren Olof Rud ett mageskifte med ärkebiskop Peder Lykke så att han i utbyte mot gården Heljarp, som han nyligen bebott, och Fjällgime (också i Enslövs socken) fick gårdarna Rävdala och Väggarp i Kvibille socken (Rep 3:440/LÄUB 3:125f/RA nr 21915, jfr även LÄUB 3:84). Väggarp såldes senare vidare till Åke Axelsen på Hjuleberg, och beskrevs då som en ödegård (Welander 1957:54). Olof Rud var verksam som landstingssakhörare och landsdomare i Södra Halland från 1430-talet och fram till 1460-talet, varför hans namn förekommer ofta i det skriftliga materialet.

Litteratur: Styffe 1911:102; Welander 1957:52ff.

18. HYLTE Enslövs socken? Tönnersjö härad?

År 1479 tecknade sig väpnaren Per Jensen till Hylte. Hylte är ett vanligt ortnamn, men eftersom handlingarna avser orter i Enslövs socken är det sannolikt Hylte i denna socken som avses.

År 1479 sålde väpnaren Per Jensen i Hylte en fastighet i Nortorp i Enslövs socken i Tönnersjö härad till Enslövs kyrka (Rep II:3:15; LSL:375). Samma år sålde han med sin hustrus och vänners samtycke ytterligare en gård i Nortorp. Denna gång var köparen fru Märta Bengtsdotter, som vid denna tid var änka efter Åke Axelsen på Hjuleberg (Rep II:3:62).

19. FYLLINGE Snöstorps socken Tönnersjö härad

Från 1430 och fram till 1455 tecknade sig väpnaren Jes Henriksson till Fyllinge. År 1492 innehade väpnaren Jon Henriksson gården.

År 1408 sålde Peter Jensson (av Daustrup/Danstorp) två gårdar i Fyllinge till Abraham Brodersen (ÆDA 4:26), och 1413 sålde han gods i Halland till Jesse Henrikson, däribland en gård i Fyllinge (SDns 2:588/RA nr 17951). Väpnaren Jes Henrikson tecknade sig till Fyllinge år 1430, då han medbeseglade en godsaffär (Rep 3:412/HTS:159/RA nr 21507). Hans namn förekommer därefter flera gånger i det skriftliga materialet fram till år 1455. År 1445 bevittnade han ett tingsärende i Halmstad (Rep 3:668f), 1451 pantsatte han tre gårdar i Eldsberga socken till Åke Axelsen på Hjuleberg (Rep II:1:12) och 1452 respektive 1455 sålde

Jes Henriksson gods till samme Åke Axelsen (Rep II:1:46; Rep II:1:157f). 1492 sålde väpnaren Jon Henriksson i ”Fillinge gard” (förmodligen Fyllinge) med sin broder Jens Henrikssons samtycke en gård i Alslöv till riddaren Poul Laxman på Vallen (Rep II:4:334).

Litteratur: Styffe 1911:101.

20. SKEDALA Snöstorps socken Tönnersjö härad

På 1410- och 1420-talen ägdes Skedala av Peter Nielsson, fogde på Lagaholm och Piksborg. Peter Nielsson var gift med Märta Abrahamsdotter (oäkta dotter till Abraham Brodersen). De lämnade godset i arv till dottern Johanne, som var gift med den småländske väpnaren Broder By. År 1466 köpte riddaren Erik Eriksson (Gyllenstierna) Skedala.

År 1409 skedde på Skedala en överenskommelse mellan Abraham Brodersen å ena sidan och Tule Bøge och Sjunde Jensson å den andra, angående gods i Göinge (SDns 2:97/RA nr 17174). Detta har ibland tolkats som att Abraham Brodersson vid denna tid ägde Skedala (t.ex. Möller 1874:94, 100; Kjellberg 1968:110), ett förhållande som dock ej låter sig utläsas av dokumentet (jfr Bruun 1950:69). Peter Nielsson skrev sig till Skedala två gånger 1413 (SDns 2:730/RA nr 18163; SDns 2:743/RA nr 18181) och en gång 1424 (Rep 3:338). Peter Nielssons dotter Johanne var gift med den småländske väpnaren Broder By (hennes morgongåva stadfästes år 1426, Rep 3:363/RA nr 20624). 1425 bekräftades Broder Bys rättighet i Skedala (Rep 3:353/RA nr 20545), och 1425 undertecknade Märta Abrahamsdotter och Broder By gemensamt på Skedala en överlåtelse av en gård till Nydala kloster (RA nr 20547). 1466 sålde Johanne Petersdotter en gård i Söndrums socken till en borgare i Halmstad (Rep II:1:658), och samma år sålde hon även Skedala till riddaren Erik Eriksson (Rep II:1:664).

Litteratur: von Möller 1874:94, 100, 141, 189; Styffe 1911:101; Bruun 1950:68f; Kjellberg 1968:108ff; S. A. Nilsson 1968:145.

21. SNÖSTORP Snöstorps socken Tönnersjö härad

Snöstorp (Siwisthorp) var i slutet av 1200-talet i släkten Ribbings ägo. I början av 1300-talet ägdes gården av prästen Knut, som år 1344 testamenterade den till domkapitlet i Lund. Domkapitlet förfogade därefter över gården fram till reformationen, och Snöstorp var det största av de ärkebiskopliga länen i Halland (Ingesman 1990:22). Snöstorps gård och län innehades i mitten av 1400-talet av Thorkil Brahe, senare Mogens Poulsson, och i slutet av samma århundrade av fru Birgitta Olofsdotter (Thott). Godset blev år 1581 enskild egendom, och omkring 1650 bildade generalmajoren Caspar Otto Sperling av Snöstorp och annat gods säteriet Sperlingsholm, som förlades till Klackarps by i Övraby socken.

Sigvid Ribbing hade ärvt ”siwisthorp et tundrusæ” (troligen Snöstorp och Tönnersa) efter sin bror Arvid. År 1302 frändömdes Sigvid Ribbings arvingar godset på grund av en skuld, och godset gick till kungens klerk, prästen Knut (DD 2:5:204f/HF nr 33/RA nr 1974). 1344 vidimerade kung Magnus Eriksson av Sverige att de båda godsen vid prästen Knuts död tillfallit Lunds domkapitel (SD 5:345ff/HF nr 94/RA nr 5058). 1442 innehades Snöstorps län av Thorkil Brahe på Rännenäs (Ingesman 1990:141). I mitten av 1400-talet fick Mogens Poulsson brev på Snöstorp, och 1451, 1458 och 1459 skrev han sig till Snöstorp i samband med att han bevittnade olika affärsuppgörelser (Rep II:1:12; Rep II:1:282; Rep II:1:323). 1495 utfärdade Lunds domkapitel lejebrev åt fru Birgitta Olofdotter på domkyrkans gård och län Snöstorp (Rep II:4:602/LÄUB 5:270). Birgitta Olofsdotter tecknade sig till Snöstorp även år 1498 i samband med att hon donerade gods till Svartbrödraklostret i Stockholm (Rep II:5:68).

Litteratur: von Möller 1871:91ff; DAA 1901:225f; Bexell 1923:80; Axel Ejwertz 1965b:99; Kjellberg 1968:141ff; Ingesman 1990; Connelid & Mascher 1992; 1996.

22. BRÖDÅKRA Ysby socken Höks härad

Brödåkra ägdes i början av 1400-talet av Abraham Brodersen. Efter hans död tillföll gården hustrun Cecilia Nilsdotter och hennes make i andra giftet Bonde Jacobsson (Thott). Senare övergick den till deras arvingar.

I en avskrift av ett original som uppges vara från 1401 omtalas ”Brudager, her Abrams gaerd j Halland” (ÆDA 1:64). 1419 avträdde Abraham Brodersens svärson och arvinge, riddaren Ture Stensson i Kråkerum, gods till Bonde Jacobsson (Thott) i Krageholm och hans hustru Cecilia Nilsdotter, däribland ”Hoffs gardh och godhs i Halland hos Brødhager i Øsby sokn, meth allæ sine tilligelsæ” (SDns 3:480f/RA nr 19324). Bonde Jacobssons och Cecilia Nilsdotters arv skiftades först 1470, varvid Brödåkra gård i södra Halland tillföll svärsonen Johan Oxe, som var gift med dottern Beritte Bondesdotter (Rep II:2:188ff). När arvet efter Beritte skiftades år 1476 mellan Johan Oxe och fru Berittes barn, tillföll Brödåkra Johan Oxe och Olaf Oxe (Rep II:2:575). År 1481 gjordes ytterligare ett skifte som inbegrep Brödåkra gård mellan fru Berittes arvingar (Rep II:3:163). Forskningen kring gårdens historia kompliceras i viss mån av att det finns flera lokaler i Skåne med namnet Brödåkra (Ingesman 1990:231).

Litteratur: von Möller 1871:1, 68; Bruun 1950:86; Axel Ejwertz 1965b:81; Ingesman 1990.

23. BÖLARP Veinge socken Höks härad

Bölarp var sannolikt relativt kortlivad som huvudgård. Gården nämns för första gången 1487, då den ägdes av Alexander Knutsson. 1501 innehades Bölarp av väpnaren Per Knudsen, som 1505 sålde gården till ärkebiskopen.

År 1487 pantsatte Alexander Knutsson sin gård Bölarp i Veinge socken till riddaren Gösta Olsson (Rep II:3:623/RA nr RA nr 31970). 1501 fick väpnaren Per Knudsen Halmstad landstings bekräftelse på att Bölarps gård (”Bøllorppe gord”), som förvärvats av hans far, var friköpt och skattefri (Rep II:5:404). I mars 1505 sålde Per Knudsen gården till ärkebiskop Birger Gunnersen (Rep II:6:28/LÄUB 6:164), men arrenderade den samtidigt på sin livstid (LÄUB 6:166). I juli 1505 intygades på tinget i Halmstad dels att gården innan försäljningen på rätt sätt erbjudits Per Knudsens fränder (LÄUB 6:187f/RA nr 35162), dels att Bölarps gård sålts och skötats till ärkebiskopen (LÄUB 6:188f; LÄUB 6:190). Vederlaget kvitterades i september 1505 (LÄUB 6:199), i april 1506 (Rep II:6:123/LÄUB 6:210) och i september 1506 (LÄUB 6:220). På en udde i Antorps sjö, cirka två kilometer norr om Bölarp, har spår efter vad som kan ha varit en befäst anläggning konstaterats (RAÄ nr 30 i Veinge socken). En dryg kilometer väster om Bölarp har ruinerna efter ett litet senmedeltida kapell framkommit (RAÄ nr 67 i Veinge socken). Kapellet kan möjligen ha haft samband med huvudgården i Bölarp (Lundborg 1975:33).

Litteratur: Lundborg 1975:33; Ingesman 1990:290.

24. DÖMESTORP Hasslövs socken Höks härad

Dömestorp har sannolikt efterträtt Värestorp som huvudgård, eftersom den siste ägaren till Värestorp, Kyrning Persson, senare tecknade sig till Dömestorp. Gården övertogs därefter av dottern Sidsel och hennes make Oluf Jensen.

Kyrning Persson skrev sig 1488 till Värestorp (LÄUB 5:56f), men tecknade sig två år senare (1490) till Dömestorp (Rep II:4:90/HTS:169/RA nr 32379). 1495 arrenderade Kyrning Persson (”Corvinus Perszon”) Lundagårdslänen Eldsberga och Mellby (Rep II:4:602/LÄUB 5:271). År 1512 tecknades i Dömestorp en överenskommelse om ett mageskifte mellan Åke Kyrnings änka och son Sten Kyrning å ena sidan, och Sten Stensson i Fulltofta å den andra (Rep II:7:147).

Litteratur: von Möller 1871:98ff; DAA 1901:230; Styffe 1911:100; Axel Ejwertz 1965b:95f; Kjellberg 1968:16ff; Ingesman 1990:254.

25. ROSTORP Hasslövs socken Höks härad

Rostorp innehades i början av 1500-talet av väpnaren Isak Truedsen, som år 1507 sålde gården till ärkebiskopen.

Möjligen syftar det ”Ploghsthorp” som nämns i hallandslistan i kung Valdemars jordebok (KVJ 1:37) på Rostorp i Hasslövs socken (Runquist 1968:52). 1406 sålde Cristanza, Knut Porses dotter, samt hennes son och svärson, åtskilligt gods på Hallandsåsen och i Höks härad till Abraham Brodersen, men undantog i denna försäljning så mycket de ägde i Rostorp (SDns 1:559/RA nr 16701). Som huvudgård framträder Rostorp annars i det skriftliga materialet under en kort period

i början av 1500-talet. 1507 sålde väpnaren Isak Truedesen gården Rostorp, som han själv bebodde, till ärkebiskop Birger Gunnersen (LÄUB 6:235). Truedsen arrenderade därefter gården av biskopen (LÄUB 6:236f). Isak Truedsen var bosatt i Hasslöv redan 1505, då han bevittnade en förlikning på Ränneslövs sockenstämma (Rep II:6:49f).

Litteratur: Ingesman 1990:289f.

26. RÄNNENÄS Skummeslövs socken Höks härad

Rännenäs omtalas i det skriftliga materialet främst i samband med väpnaren Thorkil Brahe som innehade gården under 1400-talets förra hälft.

Enligt traditionen skall Rännenäs under 1300-talets senare del ha innehafts av Peder Brahe (DAA 1888:98; Bartholdy 1979:418f). Det är känt att Peder Brahe ägde jord i södra Halland, även om anknytningen till Rännenäs inte kan beläggas. 1364 gjorde Peder Brahe ett mageskifte med Ebbe Piik, varigenom han i utbyte mot Särö i Släps socken kom över gods i södra Halland (DD 3:7:115/SD 8:501/RA nr 8517). På 1410-talet torde Rännenäs ha innehafts av Peder Brahes son Thorkil Brahe, eftersom en gravsten över fyra av hans söner, daterad 1416, bevaras i Skummeslövs kyrka. Thorkil Brahe tecknade sig flera gånger till Rännenäs, till exempel 1436, då han medbeseglade en godsöverlåtelse (Rep 3:485), och i samband med pantförskrivningar 1438 (med väpnaren Mogens Paulsson, SMR nr 825a/RA nr 23080) och 1442 (med Jöns Laxman, RA nr 23998). Thorkil Brahes namn förekommer åtskilliga gånger i det skriftliga materialet under 1420- och 1430-talen, då han både agerade medbeseglare och träffade egna affärsuppgörelser, till exempel 1422 (Rep 3:306/RA nr 19967), 1433 (Rep 3:440/LÄUB 3:125/RA nr 21915), 1437 (Rep 3:507/RA nr 22878) och 1440 (Rep 3:555f/HTS:159/RA nr 23595). 1442 innehade han det ärkebiskopliga länet Snöstorp (Ingesman 1990:141). 1447 donerade han tillsammans med hustrun Märta gods i Torups socken i Halland till S:t Thomas altare i Lunds domkyrka (Rep 3:718/LÄUB 3:306f/RA nr 25197). 1475 utverkade Thorkil Brahes dotter, fru Barbara Brahe (gift med Stig Olsson Krognos till Bollerup), indulgens för bland annat ett S:ta Gertrudskapell i Laholm som fadern skall ha instiftat (LÄUB 4:225ff). Efter Thorkils död levde hustrun Märta kvar på Rännenäs, och gravsattes vid sin död 1456 vid makens sida i Thorkil Brahes eget gravkor i dominikankonventet i Halmstad (Rep II:2:268f/LÄUB 4:134).

Litteratur: von Möller 1872; DAA 1888:98f; Styffe 1911:100ff; Fabritius 1934:562; Bruun 1959; Axel Ejwertz 1961:89ff; Kjellberg 1968:134f; S. A. Nilsson 1968:146; Cavallin 1978; 1984; Bartholdy 1979:418f; Ingesman 1990:141.

27. SKOTTORP Skummeslövs socken Höks härad

Skottorp nämns för första gången år 1436, då i samband med en Jes Laurensen. År 1488 skrev sig Axel Bang till Skottorp. I början av 1500-talet innehades gården av Anders Nilsson (Jernskjæg).

Det har antagits att Skottorp efterträtt den tidigare belagda huvudgården Veka i Skummeslövs socken (Kjellberg 1968:117). År 1436 medbeseglade Jes Laurensen i Skottorp en godsförsäljning (Rep 3:485). 1488 bevittnade den välbördige mannen Axel Bang i Skottorp en godsaffär (LÄUB 5:56f). Åren 1505, 1506 och 1512 skrev sig Anders Nilsson till Skottorp i samband med att han bevittnade olika dokument (Rep II:6:49f; Rep II:6:135; Rep II:7:147). 1517 sålde Anders Nilsson till Skottorp en gård i Benestad till Axel Brade (RA nr 38084).

Litteratur: von Möller 1871:107ff; Styffe 1911:100; Kjellberg 1968:117f, 137.

28. VALLEN Våxtorps socken Höks härad

Vallen var troligen redan på 1300-talet i ätten Laxmans ägo. År 1419 skrev sig riddaren och riksrådet Åke Laxman till Vallen, och efter dennes död övertogs godset av brodern Poul (även han riksråd). Denne lämnade Vallen i arv till sonen Peter Laxman, som i sin tur gav godset i arv till sin son, rikshovmästaren (från 1489) Poul Laxman. Poul Laxman d.y. var aktiv både på det politiska planet och när det gäller förvärvandet av jordegendomar. Han dräptes i Köpenhamn år 1502 och dömdes retroaktivt för förräderi, varvid alla hans gods förverkades till kronan (Bruun 1959:81ff). År 1503 köpte riksrådet Henrik Krummedig Vallen. Godset övertogs senare av hans dotter Sofia och hennes make Eske Bilde.

Släkten Laxman är representerad i Halland redan på 1300-talet även om den då inte kan knytas till just Vallen. I kaniken Torben Larsens testamente från 1337 nämns en Peter Laxman som en av flera halländska förmånstagare (DD 2:12:40/SD 4:574f/HF nr 86/RA nr 4362). 1392 bevittnade Peter Laxman Erland Bengtssons försäljning av gods i Eldsberga socken till Abraham Brodersen (SRP nr 2635; RA nr 14100 och 14101). Peter Laxman avled före 1401, eftersom Per Andersson i Boserup då överlät gods som han ärvt efter Per (Peter) Laxman till drottning Margareta (ÆDA 1:64). 1405 stadfäste Peter Laxmans söner, Åke och Peter Laxman, sin fars testamentariska gåva av gårdar i Skåne till Lunds domkyrka (SDns 1:418/RA nr 16431). 1410 gav riddaren Åke Laxman en gård i Skåne till Alvastra kloster som själagåva (SDns 2:260/RA nr 17429). Åke Laxman skrev sig till Vallen 1419, när han medbeseglade ett förbund mellan kungarna Erik och Vladislav av Polen (SvTr III:41/RA nr 39666). Brodern Poul (namnet skrivs vanligen Pawel/Påwel eller Powel) Laxman tecknade sig till Vallen första gången 1425 (Rep 3:353f). Poul utökade sin sydhalländska domän genom flera godsförvärv, till exempel 1435 och 1436 (Rep 3:472/SMR nr 198/RA nr

22315; Rep 3:485). Vallen övertogs därefter av Poul Laxmans son, riddaren Peter Laxman, som i sin tur lämnade det i arv till sin son, som liksom farfadern hette Poul (Bruun 1959:29). När Peter Laxman dog var sonen Poul minderårig, och Vallen förvaltades under denna tid av Ivar Axelsen (Tott) och dennes svärson Arvid Trolle i Bergkvara. Först efter förlikningar 1483 (Rep II:3:266) och 1488 (Rep II:3:651) kunde Poul Laxman d.y. tillträda släktgodset, som han tecknade sig till för första gången 1488 (LÄUB 5:56). Poul (namnet skrivs ofta Povel eller Pavel) Laxman d.y. uppträder därefter i förbindelse med en lång rad godsaffärer, till exempel 1489 (Rep II:4:62), 1490 (Rep II:4:80; LÄUB 5:115f), 1491 (Rep II:4:204), 1492 (Rep II:4:334), 1494 (LÄUB 5:237f), 1496 (Rep II:4:690; Rep II:4:692), 1497 (Rep II:5:53), 1498 (Rep II:5:80). Han gjorde också omdispositioneringar i godsmassan genom olika mageskiften, exempelvis 1493 (Rep II:4:359), 1495 (LÄUB 5:255) och 1496 (LÄUB 5:294ff). I slutet av 1490-talet fick Poul Laxman brev på Lundagårdslänet Ränneslöv (LÄUB 6:40; Ingesman 1990:141, 289, 291). Efter dråpet på Poul Laxman 1502 tog kronan alla hans gods i beslag (LÄUB 6:82ff). Året efter (1503) fick Henrik Krummedig skötebrev på Vallen (Rep II:5:556), och 1505 och 1506 gjorde Krummedig avbetalningar på köpeskillingen till kronan (Rep II:6:56; Rep II:6:120). Vid denna tid tecknade sig också Krummedig till Vallen, till exempel 1505 (Rep II:6:23; Rep II:6:25) och 1508 (Rep II:6:314f/LÄUB 6:257/RA nr 36296). Redan 1503 förvaltade Henrik Krummedig Ringsted klosters gods i Ysby (Rep II:5:562), och 1508 omnämns han som kunglig ämbetsman på Lagaholm (LÄUB 6:356), en befattning som han hade kvar även 1517 (RDHD 1:2 nr 6171).

Litteratur: von Möller 1871:1ff; Styffe 1911:101; Osbeck 1922:150ff; Bruun 1959; Axel Ejwertz 1965b; Kjellberg 1968:190ff; Ulsig 1968:290; Ingesman 1990; Dalgård 2000.

29. VEKA Skummeslövs socken Höks härad

År 1336 tecknade sig Nils Eskilsson till Veka, men gården övergick samma år till Bengt Eskilsson. Gården ärvdes därefter av sonen Erland Bengtsson, som var gift med Knut Porses dotter Cristanza. 1406 sålde Cristanza Knutsdotter Veka vidare till Abraham Brodersen.

År 1336 pantsatte Nils Eskilsson av Veka (”de wyka”) en gård i Ekeryd till Bengt Eskilsson (SD 4:479f/HF nr 83/RA nr 4217). Samma år (1336) sålde Peter Ebbesen av Holma den huvudgård i Wika (”curiam capitalem in wika”), som ägts av Thrugot och Nils Eskilssöner, till Bengt Eskilsson av Bläsinge (SD 4:508/HF nr 84/RA nr 4264). 1340 pantförskrev Bengt Eskilsson i Wika sin gård i Skummeslöv till Skummeslövs kyrka (SD 4:714/DD:3:1:39/HF nr 87/RA nr 4583). 1406 sålde Cristanza Knutsdotter och hennes son Axel Magnusson och svärson Hennike Nilsson, Veka till riddaren Abraham Brodersen (SDns

1:559/RA nr 16701). Vad som hänt med Veka efter Brodersens frånfälle år 1410 är oklart. Senare under 1400-talet framträdde i Skummeslövs socken huvudgården Skottorp, och det har antagits att denna gård efterträtt Veka (Kjellberg 1968:117).

Litteratur: von Möller 1871:107ff; Styffe 1911:100; Bruun 1950; Kjellberg 1968:117.

30. VÄRESTORP Ränneslövs socken Höks härad

Värestorp nämns för första gången 1406, men det är oklart om gården då var huvudgård. Det torde den emellertid ha varit år 1410, då väpnaren Poul Jönsson skrev sig till gården. Värestorp innehades i slutet 1480-talet av Kyrning Persson, och det kan förmodas att huvudgårdsfunktionen vid denna tid överförts till Dömestorp, som framträder i det skriftliga materialet strax efteråt.

År 1406 sålde Knut Porses dotter Cristanza och hennes son Axel Magnusson och svärson Hennike Nilsson diverse egendomar, däribland en gård i Värestorp, till riddaren Abraham Brodersen (SDns 1:559f/RA nr 16701). 1407 köpte väpnaren Poul (Påvel) Jönsson gods i Skåne samt södra och norra Halland (Rep 3:92f/RA nr 16851). Poul Jönsson förde samma vapen som ätten Laxman, och har därför ibland uppfattats som tillhörig denna släkt (Axel Ejwertz 1965b; S. A. Nilsson 1968:114, 144). Ingesman har dock framfört hypotesen att han i stället kan ha varit en klient som fått frälsefrihet med ätten Laxmans vapen (Ingesman 1990:216f, 275f). 1409 erhöll Poul Jönsson diverse egendomar av sin svärfar Sven Bonde (Rep 3:119/RA nr 17393). Året efter (1410) tecknade sig Poul Jönsson till Värestorp, när han med hustrun Ingeborgs samtycke utökade sitt godsbestånd i södra Halland genom ett mageskifte med riddaren Nils Svarte Skåning (SDns 2:301/RA nr 17491). År 1424 överlät Poul Jönsson en gård i Knäreds socken till riddaren Åke Nielsen i Allerup (Rep 3:343). Poul Jönsson har begravts i dominikankonventet S:ta Katarina i Halmstad, eftersom hans sigill påträffats i klosterkyrkan i samband med en arkeologisk undersökning 1937 (Lundborg 1965; S. A. Nilsson 1968:114, 122). 1436 uppträdde Per Poulsson i Värestorp (förmodligen Poul Jönssons son) som medbeseglare av ett dokument (Rep 3:485). Den siste som skrev sig till Värestorp var den välbördige mannen Kyrning Persson år 1488 (LÄUB 5:56f).

Litteratur: DAA 1901:230; Axel Ejwertz 1965b:95f; Lundborg 1965; Kjellberg 1968:16ff; S. A. Nilsson 1968; Ingesman 1990:216f, 275f.

KRONOGODS OCH ANDRA MEDELTIDA GODSBILDNINGAR

Nedan förtecknas ett urval av de mer betydande medeltida godsbildningarna i Halland där någon huvudgård antingen inte nämns i det skriftliga materialet, eller där lokaliseringen är oviss. Flera av egendomarna var kronogods eller kungliga förläningar, och godsens innehavare var förmodligen ofta bosatta på andra orter.

31. FAURÅS Vinbergs socken Faurås härad

Faurås tillhörde kungalevet under äldre medeltid, och torde ha varit kronogods medeltiden igenom. År 1352 överlät kung Magnus Eriksson av Sverige och hertiginnan Ingeborg de båda egendomarna Faurås och Hammerö till nunneklostret i Skänninge, men Faurås återlöstes fem år senare av kung Magnus.

Faurås nämns i Knytlingasagan i början av 1150-talet (KS kapitel 110), och omkring 1180 sammanträffade kung Valdemar I med bönderna i Faurås härad på markerna vid Faurås (DD 1:3:165ff/SD 1:100f). I kung Valdemars jordebok nämns Faurås både i kungalevslistan och i hallandslistan (KVJ 1:29; 1:35). År 1352 skänkte kung Magnus Eriksson av Sverige och hans mor, hertiginnan Ingeborg, Faurås och Hammerö till nunneklostret i Skänninge, dock med möjlighet att återlösa godset i Faurås mot en specificerad summa pengar (DD 3:3:422ff/SD 6:348/HF nr 106/RA nr 6358). 1357 överlät hertig Albrekt av Mecklenburg till Skänninge kloster den del av godsen Faurås och Hammerö som hans hustru Eufemia kunde göra anspråk på efter sina avlidna halvbröder, hertigarna Håkan och Knut av Halland (SRP nr 300/HF nr 113/RA nr 7165). Samma år (1357) återlöste kung Magnus Faurås och Hammerö genom att betala klostret 700 mark penningar för Faurås och lämna gods i Östergötland som vederlag för Hammerö (SRP nr 305/HF nr 114/RA nr 7182). Faurås har under medeltiden troligen förvaltats av betydande personer. En av dessa var möjligen den välbördige mannen Johannes Tagesson (”nobili viro Johanni Taghesß in Fawernes”) som 1379 skrev sig till gården (Rep 2:218/RA nr 11512).

32. HISHULTS LÄN Hishults socken Höks härad

Hishults län tillhörde kronan och innehades på 1470-talet som pantlän av Ivar Axelsen (Thott). År 1574 erhöll Eiler Krafse till Egholm länet genom ett mageskifte med kungen.

Ivar Axelsen testamenterade år 1475 alla sina pantgods till hustrun Magdalena, undantaget Hishults län (”Izhwltte leen”), vilket han bevarade åt sin dotter Beata och svärsonen Arvid Trolle (HH 31:160/RA nr 29963). Även på 1500-talet var

länet förpantat, nämligen år 1521 till Tyge Brahe (Erslev 1879:76; Axel Ejwertz 1951:101), 1528 till Erik Bølle (FFDR:165) och 1562 till Hack Ulfstand (KB 4/6 1562; KB 17/1 1563). 1574 mageskiftades Hishults län till Eiler Krafse till Egholm (KrSk 1:149f). På ett näs i Oxhultasjön ligger ruinerna efter den befästa anläggningen Sjöboholm (RAÄ nr 77 i Hishults socken). Det är möjligt att platsen redan under senmedeltiden utgjort centrum i länet (Ödman 2001:84f).

Litteratur: Erslev 1879:76; H. Nilsson 1931; Salvén 1943; Axel Ejwertz 1951; Sandklef 1954:546, 608f; Ödman 2000:8ff; 2001:84f; Strömberg 2008:154ff.

33. LINDBERG Lindbergs socken Himle härad

Kungen torde i början av 1300-talet ha ägt jord i Lindbergs socken, som senare överläts till kungliga ämbetsmän. År 1417 testamenterades godset till Vadstena kloster. Någon huvudgård är inte känd, och ingen av innehavarna kan beläggas ha skrivit sig till egendomen.

År 1318 överlät hertiginnan Ingeborg gårdar i Västra Lindberg till Rolf Skytte som tack för trogen tjänst (RA nr 2873). Godsen hamnade senare i riddaren Trotte Peterssons ägo, varifrån de förvärvades genom köp av kung Magnus Eriksson av Sverige. Denne gav år 1362 godsen Lindberg och Svenstorp (också i Lindbergs socken) vidare till Nils Djäkn som gottgörelse för dennes utlägg till kungen (DD 3:6:165/SD 8:196f/HF nr 118/RA nr 8130. Överlåtelsebrevet vidimerades 1378 av abboten i Ås kloster samt prästerna i Lindberg, Vessige och Värö kyrkor, Rep 2:206/SRP nr 1345/RA nr 11238). År 1417 skänkte Simon Kinbeen godset i Västra Lindberg till Vårfruklostret i Vadstena som själagåva (SDns 3:225/RA nr 18900).

34. MORUP Morups socken Faurås härad

Kung Valdemar I och ärkebiskopen överlät på 1170-talet jordegendomar i Morups socken till Esroms kloster, och dessa egendomar tillhörde därefter klostret under resten av medeltiden. Godset arrenderades i mitten av 1400-talet av Åke Axelsen (Thott) på Hjuleberg.

År 1176 överlämnade kung Valdemar I jord i Halland till Esrom kloster, och ungefär vid samma tid förlänade ärkebiskopen (antingen Eskil eller Absalon) Glumstensskog till Esrom kloster (DD 1:3:81ff/SD 1:97f/RA nr 212; DD 1:3:98ff/SD 1:99f/RA nr 227). År 1178 stadfäste ärkebiskop Absalon Esroms klosters rätt till Morup med tillhörande skogar, ängar och annat tilliggande (DD 1:3:114ff/HF nr 4/RA nr 241). Härefter följde en tvist mellan klosterbröderna och inbyggarna i Faurås härad om rätten att utnyttja Glumstensskog, som bilades av ärkebiskop Absalon och kung Knud VI år 1182 (DD 1:3:165ff/SD 1:100f/HF nr 3/RA nr 255). År 1184 stadfäste påven klostrets rättigheter i Morup (DD 1:3:186ff).

En liknande bekräftelse av klostrets rättigheter i Halland gjorde kung Valdemar II i början av 1200-talet (DD 1:4:116f). Enligt Håkon Håkonssons saga skall norrmännen vid ett fälttåg år 1256 ha härjat kustbygden vid Glumsten, och därvid dräpt många danskar (HåH:281). År 1307 sammanträffade de svenska hertigarna Erik och Valdemar med hertig Kristoffer av Halland och Samsö i Morup (DD 2:6:50ff/SD 2:498f/RA nr 2200). Under senmedeltiden var godset utarrenderat, och 1445 innehades det av Åke Axelsen på Hjuleberg (Rep 3:669).

Litteratur: Olsson 1954:236f; McGuire 1982:85f; P. Holm 1988a:79f; 1988b: 100ff.

35. TORUP Södra Halland

I slutet av 1300-talet och på 1400-talet omtalas Torup/Torstorp som ett gods sammanhörande med Vapnö. Den exakta lokaliseringen är oviss, men sannolikt har egendomen legat i södra Halland. Torup ägdes år 1379 av Peter Sigvidsson, som då testamenterade det till Vadstena kloster. Gården ingick i ett mageskifte som Abraham Brodersen år 1409 gjorde med klostret, och det tillföll senare Abraham Brodersens änka Cecilia Nilsdotter, och hennes dåvarande make, Bonde Jacobsson (Thott) i Krageholm.

År 1379 upprättade Peter Sigvidsson (Ribbing) under en pilgrimsresa i Rom ett testamente, där Vadstena kloster erhöll godsen Vapnö och Torup (DD 4:1:451/SRP nr 1418/RA nr 11456). 1409 tillbytte sig riddaren Abraham Brodersen gårdarna Vapnö och Torup av Vadstena kloster i utbyte mot egendomar i Östergötland (SDns 2:126f/RA nr 17232). 1419 avträdde Abraham Brodersens arvinge, svärsonen Ture Stensson i Kråkerum, godsen Vapnö och Torup till Bonde Jakobsson (Thott) i Krageholm och hans hustru Cecilia Nilsdotter, som tidigare varit gift med Abraham Brodersen (SDns 3:480f/RA nr 19324). Samma år (1419) inleddes en segsliten tvist mellan Brodersens arvingar och Vadstena kloster angående rätten till Vapnö och Torup, där klostret hävdade att bytet uppgjorts utan munkkonventets vetskap, och att Brodersen inte lämnat tillräckligt vederlag (SDns 3:497/RA nr 19347). Ännu på 1440-talet tvistades det om Brodersens ägobyte med Vadstena kloster, till exempel år 1441 (SMR nr 1325/RA nr 23744; SMR nr 1466/RA nr 23912; RA nr 23679), 1442 (VD 20/5 1442; RA nr 24146), 1443 (RA nr 24407) och 1444 (RA nr 24556). Det råder en viss förvirring angående godsets lokalisering, och försök har gjorts att identifiera det med Torstorp i Grimetons socken i norra Halland (t.ex. von Möller 1871:67; Bruun 1950:80f, karta). Mycket talar emellertid för att Torup legat i södra Halland. I mageskiftesbrevet från 1409 omnämns nämligen godset som ”Thordhathorp i Sudhra Hallande” (SDns 2:126f/RA nr 17232), och i biskop Knuts brev från 1419, där jordaskiftet mellan Abraham Brodersen och Vadstena kloster förklarades ogiltigt, omtalas ”closterssens goodz Wapnø oc Thordhathorpp oc mang annor godz

liggiandes i Sudhra Halland" (SDns 3:497/RA nr 19347). Det finns emellertid två Torup även i landskapets södra del: ett Torup i Eldsberga socken och en Torups socken. I Torups socken har det på en ö i Nissan, 3 km söder om Torups kyrka, påträffats spår efter en befäst anläggning som kan härröra från medeltiden ("Tidemans holme", RAÄ nr 51 i Torups socken).

Litteratur: von Möller 1871:66ff; 1874:92f; DAA 1901:25f; Bruun 1950.

36. TVÅÅKER Tvååker socken Himle härad

Tvååker har under medeltiden tillhört Sorø kloster, men det har också funnits betydande inslag av aristokratiskt jordägande i området.

År 1197 gav ärkebiskop Absalon byn Tvååker till Sorø kloster (DD 1:3:352f/RA nr 40819. Gåvan stadfästes 1198 av påven Innocentius III, RA nr 281). Efter Absalons död uppkom en tvist om klosteregendomens gränser i Tvååker, vilka senare fastställdes av ärkebiskop Anders Sunesen (DD 1:4:151f/HF nr 7; jfr även DD 1:5:145f). År 1228 stadfäste påven Gregorius IX Sorøs innehav av gården Tvååker (HF nr 12/RA nr 449). Godset var omkring 1412 utarrenderat till riddaren Sven Sture (Rep 3:162), som också hade godsintressen i Vessige och Vinbergs socknar. Mascher & Connelid har med utgångspunkt i en kulturgeografisk analys gjort gällande att Sorø klosters huvudgård eller grangie kan ha varit lokaliserad till Munkagård i utkanten av det nuvarande samhället Tvååker (Mascher & Connelid 2004:88ff). Inte hela Tvååker tillhörde dock Sorø kloster, utan en del var i aristokratisk ägo. Flera gårdar i Tvååker ingick i den morgongåva som riddaren Sigvid Trana år 1345 gav till sin hustru Märit Philipsdotter (SD 5:457/DD 3:2:133/RA nr 5171. Brevet vidimerat av kung Magnus Eriksson 1348, SD 6:32/RA nr 5612). Dessa gårdar pantsattes 1362 till Ebbe Piik av Mattias Håkansson, som efter Sigvid Tranas död äktat Märit Philipsdotter (DD 3:6:140/SRP nr 526/HF nr 117/RA nr 8081). Även Erland Mattson ägde gods i Tvååkers socken, som han 1351 pantsatte till Ebbe Piik (SD 6:314/DD 3:3:366/HF nr 104/RA nr 6256). 1364 överlät han detta gods till nämnde Piik som betalning för en skuld (DD 3:7:106/SRP nr 609/RA nr 8513). 1380 pantsatte Rangvald Eringislasson och Peter Ragnvaldsson sin egendom i Fastarp i Tvååkers socken till Abraham Brodersen (Rep 2:227/RA nr 11796).

Litteratur: Olsson 1954:237; Sandklef 1954:596f; P. Holm 1988b:104ff; Hørby & Olsen 2004; Mascher & Connelid 2004; R. Olsen 2004.

NÅGRA TÄNKBARA HUVUDGÅRDAR

Utöver de redan förtecknade gårdarna och godsbildningarna finns det ytterligare många gårdar som i det skriftliga materialet framskymtar som tänkbara medeltida huvudgårdar. Här presenteras ett urval av dessa.

37. BOBERG (Skrea socken, Årstad härad)

Enligt ett referat nedtecknat på 1500-talet skall drottning Agnes (kung Erik Klippings hustru) år 1288 ha sammanträffat i Boberg ("til Bouensbierg hos Falckenberg") med kung Magnus Ladulås av Sverige för att planera ett giftermål mellan drottningens son kung Erik Menved och den svenske kungens dotter Ingeborg (DD 2:3:289f). I lantmäterimaterialet finns vissa indikationer på att det kan ha funnits en äldre huvudgård i Boberg (Connelid 1998:20).

Litteratur: Skoglund 1995b:10f; Lundqvist 1996:44; Connelid 1998:20; Rosén 2004b:341ff.

38. BÅRARP (Rävinge socken, Halmstad härad)

Åke Axelsen Thott till Hjuleberg förvärvde år 1462 i två separata köp båda delarna av gården Bårarp. Den ena delen hade tidigare innehafts av Karl Erengisslesson (genom sin hustru) och samt väpnarna Gregores och Abram Christiansson och den andra av väpnarna Tord och Jens Svensson (Rep II:1:511). Bårarp bör ha varit en betydande gård eftersom den ägts gemensamt av flera personer med väpnares rang, men det kan inte anses vara säkert belagt att den varit huvudgård under denna tid.

Litteratur: von Möller 1871:33; Kjellberg 1968:11ff; Rosén 2000:32.

39. CLAUSTORP (Eldsberga socken, Tönnersjö härad)

Claustorp var ett av de gods varav Johan Månsson Silfverstierna år 1651 bildade säteriet Stjernarp. Möjligen var Claustorp huvudgård redan 1425, då en Claus Ivarsson i Claustorp ("Clauus Ywerß i Claustorp") vidimerade en godsöverlåtelse i Halmstad (Rep 3:353/RA nr 20545). Förmodligen är detta samme Claus Ivarsson som år 1447 bevittnade ett protokoll vid landstinget i Halmstad (Rep 3:710).

Litteratur: Bexell 1923:80; Sandklef 1955; Kjellberg 1968:158ff.

40. DALSHULT (Slättåkra socken, Halmstad härad)

Dalshult är osäker som huvudgård, men torde dock ha varit en större gård som i slutet av 1400-talet ägdes av väpnaren Bo Olsson. Denne pantsatte år 1497 Dalshult till borgaren Nils Eriksson, föreståndare för jungfru Marie altare i Halmstads sockenkyrka, för 100 danska mark (Rep 3:723/Rep II:5:55/LÄUB 3:309f/HTS:160/RA nr 33533).

41. GÖDESTAD (Fjärås socken, Fjäre härad)

Bland de gods som Niels Pettersson och Märta Larsdotter i Gåsevad i början av 1470-talet fick arrende på av Lunds domkapitel fanns en huvudgård i Gödestad i

Fjärås socken (Rep II:7:380f/LÄUB 4:136). Denna gård hade Märta Larsdotters mor, Bente Olufsdotter, och bror, kaniken Bo Pigh, skänkt till domkapitlet år 1457 (LÄUB 3:307f /Rep 3:721; LÄUB 3:386f/RA nr 27059). Egendomen i Gödestad har förmodligen tidigare ingått i Ebbe Piiks godskomplex, eftersom fem av de gårdar som Abraham Brodersen år 1407 tillskiftade styvsonen Bengt Piik av dennes fädernearv låg i denna by (SDns 1:617/RA nr 16837).

42. HASSLÖV (Hasslövs socken, Höks härad)

Omkring år 1500 fanns det två huvudgårdar i Hasslövs socken (Dömestorp och Rostorp), men det finns indikationer på att det kan ha funnits en huvudgård i socknen redan i början av 1400-talet. 1408 bevittnade prästen i Ränneslöv en ”hustru Märitas i Haderslöf” donation av gods i Göinge härad till Bosjö kloster (Rep 3:118). Att donationen omfattade flera gårdar antyder att fru Märita varit en bemedlad person. När Sven Bonde år 1409 överlät gods till sin svärson Poul Jönsson i Värestorp (i Ränneslövs socken), tecknades dokumentet i ”Fluttorp”, vilket bör kunna tolkas som Flintarp i Hasslövs socken. Överlåtelsen bevittnades nämligen av (sockenprästen?) herr Peder i Hadeszleff (Rep 3:119/RA nr 17393). I slutet av 1700-talet uppgav prästen Pehr Osbeck i Hasslöv att Dömestorps godsägare skall ha bott i den så kallade Hofgården i Flintarps by innan sätesgården flyttades på 1500-talet (LLA, Hasslövs kyrkoarkiv PI:2).

43. HYLTE

I samband med en förhandling vid Fjäre häradsting år 1477 skrev sig väpnaren Bengt Esping till ”Hylthæ” (Styffe Bidr. 4:45f), och förmodligen är det Hylte i Vallda socken, Fjäre härad, som åsyftas (OIH 3:185. Enligt *Ortnamnen i Hallands län* 3 finns det fem Hylte-orter i Halland, men detta är den enda i norra Halland). Bengt Esping deltog i rättsliga överläggningar även 1476 (Rep II:2:546) och 1481 (Rep II:3:189/RA nr 30997). Släkten Esping ägde jord i Fjäre härad redan på 1300-talet. 1391 pantsatte en äldre Bengt Esping en gård i Ölmevalla till Gunnar Gylta (RA nr 13908), och i perioden 1367-1399 medbeseglade en eller flera personer med namnet Bengt Esping olika affärsuppgörelser, till exempel 1367 (SD 9:1:309f/RA nr 9180), 1383 (Rep 2:255/RA nr 12455), 1387 (RA nr 13298) och 1399 (Rep 2:473/RA nr 15231). Under 1400-talets första decennier var en Anbjörn Esping kyrkoherde i Tölö. År 1408 bevittnade han en godsöverlåtelse på Fjäre häradsting (SDns 2:75f/RA nr 17120), och 1420 gjorde han själv en godsaffär med riddaren Ture Stensson (SDns 3:547/RA nr 19449).

44. KAPPEKULLA (Fjärås socken, Fjäre härad)

Kappekulla är en namngiven gård som inte uttryckligen omnämns som huvudgård. År 1399 upplät änkan Märta Klasdotter sin gård ”Kappecolla” i Fjärås socken till riddaren Nils Svarte Skåning som gottgörelse för att han stått för hennes uppehälle under 16 års tid (Rep 2:473/RA nr 15231). Denne sålde senare gården vidare till Bengt Piik. År 1415 bekräftade Nils Svarte Skånings son, Svarte Jöns, faderns överlåtelse i närvaro av flera betydande personer i Ås kloster, något som indikerar att Kappekulla varit en egendom av viss betydenhet. År 1423 skiftade Bengt Piiks änka Cecilia Jensdotter diverse egendomar, däribland Kappekulla, till sin dotter Bodil, och gården torde därefter ha legat under Rossared (Rep 3:310/RA nr 20025).

45. MYRA (Fjärås socken, Fjäre härad)

I mitten av 1400-talet ägde släkten Brake jord i Fjärås socken, och förmodligen har huvudgården legat i Myra. År 1440 upplät nämligen Olof Brake, å sin bror Esbjörn Brakes vägnar, huvudgården av släktens gods, bestående av två gårdar i Myra, till riddaren Svarte Jöns i utbyte mot gods i Vallby i samma socken (SMR nr 1109/RA nr 23477).

46. SÄM (Valinge socken, Himle härad)

Sannolikt har det under medeltiden funnits någon form av huvudgård i Säm. År 1313 pantsatte Sigvid, kallad Oxe, av Säm (Sigvid Knudsen Ribbing, DAA 1901:225), gods till Niels, kallad Tynde (DD 2:7:77/HF nr 45/RA nr 41048). Gods i Säm och Olovstorp (en grannby till Säm) ingick också i en donation som Margareta Ebbesdotter år 1314 gjorde till Gudhems kloster (SD 3:157/HF nr 47/RA nr 2601). År 1406 medbeseglade en herr Asmund i Säm (”herra Asmwndh hii Sæm”) en godsförsäljning på Gåsevad (SDns 1:527/RA nr 16634). Enligt Per Connelid antyder det kulturgeografiska materialet tidigmedeltida bebyggelselägen i anslutning till byarna Säm och Olovstorp, och han har även teoretiserat kring en medeltida huvudgård i området (Connelid 1999:74ff, 89). Säm i Halland bör dock inte förblandas med den medeltida huvudgården Säm (Sämsholm) i Västergötland.

47. TÖRINGE (Ljungby/Vinberg socken, Faurås härad)

Töringe var under medeltiden sannolikt en egendom av viss betydenhet. År 1361 upplät Niklas Erlandsson tre fastigheter i Småland i utbyte mot släktingen Arvid Bengtssons gård Töringe i Halland och 120 mark svenska penningar (DD 3:6:44/SD 8:1:55/RA nr 7958). Samma år (1361) sålde Niklas Erlandsson tillbaka Töringe till Arvid Bengtsson för 20 mark silver (DD 3:6:44f/SD 8:1:56/RA

nr 7871). I slutet av 1400-talet var väpnaren Bengt Andersson bosatt på orten. 1484 bevittnade han en godsöverlåtelse på Ljungby ting (Rep II:3:348f), och 1503 intygade han en godsförsäljning (Rep II:5:562f).

48. VESSIGE/SÖRBY (Vessige socken, Årstad härad)

Möjligen har det på 1300- och 1400-talen funnits en eller flera huvudgårdar i Vessige socken. År 1348 överlät flera personer, däribland en herr Nils Kyrning i Vessige ("domini Nicholai Kyrning in Wæsøghe") gods i Tubbared (i Asige socken) till Margareta Nilsdotter (SD 6:45/Rep 1:357/HF nr 100/RA nr 5643). Riddaren Nils Kyrning omnämns även i Lundakaniken Torben Larsens testamente från 1337 (DD 2:12:39ff/SD 4:574/HF nr 86/RA nr 4362). Ett betydande frälse jordägande kan även påvisas i Sörby i Vessige socken (cirka 3 km söder om Vessige kyrka). År 1419 pantförskrev Poul Fellaxsson sin fädernegård i Sörby till riddaren Sven Sture (SDns 3:463/RA nr 19305), en pantförskrivning som förnyades 1422 (Rep 3:301/RA nr 19857). Jes Fellaxsson hade någon gång före 1433 upplåtit två gårdar i Sörby till Abram Gædde, som då sålde dem vidare till Åke Axelsen på Hjuleberg (Rep 3:449). År 1437 sålde Jes och Poul Fellaxsson diverse gods, däribland en gård i Sörby och en i Vessige, till Åke Axelsen på Hjuleberg (Rep 3:508; Welander 1957:59). År 1439 förvärvade Åke Axelsen ytterligare två gårdar i Sörby (däribland en som benämns huvudgård) av Esger Torbjörnsson i Forstena (Rep 3:533/RA nr 23183; Welander 1957:57f).

49. VRENNINGE (Enslövs socken, Tönnersjö härad)

Möjligen fanns det under äldre medeltid någon form av huvudgård i Vrenninge. År 1299 donerade dekanen Petrus sin gård i Vrenninge till Lunds domkapitel (LibMem:223). År 1309 gav väpnaren Torbjörn Isaksson tre gårdar i Enslövs socken, däribland en i Vrenninge, till Æbelholts kloster (HF nr 9). von Möller har angett 1209 som årtal för donationen, men Hedin har argumenterat för att detta är en felläsning av den latinska texten, och att det korrekta årtalet bör vara 1309 (Hedin 1961b:82; 1965:132ff). År 1241 donerade Magnus Åkesen ytterligare en åker i Vrenninge till klostret (DD 1:7:78/HF nr 15). Æbelholts kloster sålde 1490 alla dessa gods vidare till Poul Laxman på Vallen (LÄUB 5:115f).

Litteratur: Hedin 1961b:81f; 1965:132ff.

50. ÄLEKÄRR

Det finns flera orter både i och utanför Halland med namnet Älekärr, däribland en i Frillesås socken, Fjäre härad. Möjligen är det denna plats som väpnaren Jösse Mattson tecknade sig till på 1460-talet (jfr von Möller 1874:145). År 1462 medbeseglade han en affärsuppgörelse åt Nils Pettersson i Gåsevad (Rep II:1:465/

RA nr 27913), och 1466 deltog han i en förhandling på Viske häradsting (Rep II:1:710).

51. ÖLMANÄS (Ölmevalla socken, Fjäre härad)

Ölmanäs var förmodligen en gård av viss betydenhet, men gårdens exakta status är svårbedömd. I samband med ett ärende på Fjäre häradsting år 1477 nämns väpnaren Bengt Nielsson på Ölmanäs som vittne (Styffe Bidr. 4:45f), och 1490 ingick en Adde Nelsson i Ölmanäs i det råd som kung Hans kallade till tingsöverläggning (Rep II:4:99/RA nr 32409). År 1535 hade kronan ett falkläger på Ölmanäs (DKanc:5).

EFTERMEDELTIDA SÄTESGÅRDAR DÄR MEDELTIDA URSPRUNG INTE HAR KUNNAT STYRKAS

Det förekommer ibland uppgifter att sätesgårdar från nyare tid skulle ha haft ursprung i medeltida huvudgårdar. Nedan förtecknas de orter där jag i det skriftliga materialet inte kunnat finna några entydiga belägg för att så varit fallet.

FRÖLLINGE (Getinge socken, Halmstad härad)

Säteriet Fröllinge grundades 1623 av Holger Rosenkrantz. Fröllinge omnämns som en av flera gårdar i en godsförsäljning 1437 (Rep 3:508; Welander 1957:59), men inget indikerar att den då skulle ha varit huvudgård.

Litteratur: von Möller 1871:33; Kjellberg 1968:27ff; Rosén 2000:32.

LINDHULT (Stafsinge socken, Faurås härad)

Lindhult blev sätesgård i början av 1600-talet och innehades då av Mogens Gyllenstierna. Gården köptes på 1400-talet av Åke Axelsen (Welander 1957:61) och ingick därefter i hans godskomplex. Uppgifter i samband med en rättstvist 1474 visar att Lindhult vid denna tid var bebyggd som en vanlig gård (Rep II:1:445).

Litteratur: von Möller 1871:88; Kjellberg 1968:66ff.

RÄVDALA (Kvibille socken, Halmstad härad)

Rävdala blev på 1700-talet sätesgård under namnet Marielund. Rävdala och Väggarp ägdes på 1430-talet av väpnaren och landsdomaren i södra Halland, Olof Rud, men det kan ej beläggas han varit bosatt på orten (Rep 3:440/LÄUB 3:125f/RA nr 21915, se även under Heljarp).

Litteratur: Kjellberg 1968:77ff.

ASKOME LÄN (Askome socken, Årstad härad) tycks, till skillnad från övriga halländska Lundagårdslän, inte ha varit bortförlänat i slutet av 1400-talet. År 1536 fick Elin Corfitzdotter Rönnow (på Hjuleberg) brev på Askome län (Ingesman 1990:141ff, 318). Arild Griis på Hällerup, som redan år 1522 var fogde över allt ärkebiskopligt gods i Halland undantagandes Övraby och Ränneslövs län (Johannesson 1953:555), fick 1544 pantbrev på Askome län. Enligt detta brev omfattade länet 9 gårdar (DKanc:273).

Litteratur: Erslev 1879:77; Ingesman 1990:22, 141ff, 318.

ELDSBERGA LÄN (Eldsberga socken, Tönnersjö härad) arrenderades år 1495 av Kyrning Persson (Corvino Perszon) på Dömestorp (LÄUB 5:271). År 1502 övertogs arrendet av väpnaren Erik Jensen (Rep II:5:495/LÄUB 6:94). Länet omfattade i slutet av 1500-talet åtminstone nio gårdar och en mölla (Ingesman 1990:22).

Litteratur: Ingesman 1990:22, 141.

KLACKARP (Övraby socken, Halmstad härad) innehades 1485 av fataburssvennen Per Svensson (LÄUB 4:439), ett arrende som förnyades 1496 (LÄUB 5:293). Klackarp omfattade troligtvis endast en gård (Ingesman 1990:22). I mitten av 1600-talet etablerades säteriet Sperlingsholm på byn Klackarps mark.

Litteratur: Bexell 1923:80; Bruun 1959:21ff; Kjellberg 1968:141ff; Ingesman 1990:22, 254.

MELLBY LÄN (Laholms socken, Höks härad) arrenderades 1495 av Kyrning Persson (Corvino Perszon) på Dömestorp (LÄUB 5:271). 1502 övertogs arrendet av väpnaren Erik Jensen (Rep II:5:495/LÄUB 6:94). Att det vid Mellby bedrivits laxfiske i Lagan framgår av en kunglig bekräftelse av domkyrkans rättigheter i Mellby år 1502 (Rep II:5:473/ÆDA 4:353/LÄUB 6:81). Mellby län omfattade i slutet av 1500-talet åtminstone 11 gårdar (Ingesman 1990:22).

Litteratur: Axel Ejwertz 1976:154ff; Ingesman 1990:22, 141.

RÄNNESLÖVS LÄN (Ränneslövs socken, Höks härad) förvaltades i slutet av 1490-talet av Poul Laxman på Vallen (LÄUB 6:40; Ingesman 1990:141). Länet omfattade år 1522 nio gårdar (Johannesson 1953:554), och till länet hörde även ett laxfiske (LÄUB 6:40).

Litteratur: Ingesman 1990:141, 289, 291.

SNÖSTORPS LÄN (Snöstorps socken, Tönnersjö härad) testamenterades år 1344 till domkapitlet i Lund. Det innehades 1442 av Thorkil Brahe, på 1450-talet

av Mogens Poulsson och på 1490-talet av Birgitta Olofsdotter Thott (för referenser se nr 21, Snöstorp). Snöstorp var det klart största av de ärkebiskopliga länen i Halland. Ingesman uppskattar länets storlek till minst 35, men kanske upp emot 130 gårdar (Ingesman 1990:22).

Litteratur: Erslev 1879:77; Ingesman 1990:22, 141, 275.

ÖVRABY (Övraby socken, Halmstad härad) arrenderades 1486 av Öjer Andersson (Rep II:3:560). 1496 fick Birgitta Olofsdotter (Thott), som också förvaltade Snöstorps län, brev på tre gårdar i Övraby (Rep II:4:602/LÄUB 5:270), men åtminstone en gård torde alltjämt ha brukats av Öjer. År 1508 figurerade nämligen ärkebiskopens bonde Öjer i Övraby i förbindelse med en rättssak (Rep II:6:314f/LÄUB 6:257/RA nr 36296). 1522 innehade (förmodligen sonen) Jens Öjersson Övraby, som då endast tycks ha omfattat en gård (Johannesson 1953:554).

Litteratur: S. A. Nilsson 1968:14f; Ingesman 1990:141.

APPENDIX 3. HALLANDS MEDELTIDA HUVUDGÅRDAR

Huvudgårdar och indikationer på huvudgårdar som nämns i texten

1. Alafors
2. Allatorp
3. Alslöv
4. Gåsevad
5. Hammerö
6. Rossared
7. Kullagård
8. Trönningenäs
9. Hällerup
10. Österöö
11. Hjuleberg
12. Vastad
13. Mickedala
14. Steninge
15. Vapnö
16. Ettarp
17. Heljarp
18. Hylte
19. Fyllinge
20. Skedala
21. Snöstorp
22. Brödåkra
23. Bölarp
24. Dömestorp
25. Rostorp
26. Rännenäs
27. Skottorp
28. Vallen
29. Veka
30. Värestorp
31. Faurås
32. Hishults län
33. Lindberg
34. Morup
35. Torup (ej lok.)
36. Tvååker
37. Boberg
38. Bårarp
39. Claustorp
40. Dalshult
41. Gödestad
42. Hasslöv
43. Hylte (ej lok.)
44. Kappekulla (ej lok.)
45. Myra
46. Säm
47. Töringe
48. Vessige/Sörby
49. Vrenninge
50. Älekärr (ej lok.)
51. Ölmanäs

REFERENSER

A

A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania, Halland, Blekinge. Bd I-IV. Ed. Knud Banning. Kirkehistoriske studier. Copenhagen 1976-1982. (Förkortas CWP).

Abou-El-Haj, Barbara 1995: Artistic Integration Inside the Cathedral Precinct: Social Consensus Outside? *Artistic Integration in Gothic Buildings*. Ed. Virginia Chieffo Raguin, Kathryn Brush & Peter Draper. Toronto.

Adam av Bremen. Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar. Översatt av Emanuel Svenberg. Kommenterad av Carl Fredrik Hallencreutz, Kurt Johannesson, Tore Nyberg & Anders Piltz. Stockholm 1984.

Ahlberg, Ax. R. 1970: Kyrkliga förhållanden inom Harplinge pastorat. *Harplinge. En bok om hembygden* 1. Harplinge. (1 utg. 1927).

Ahlberg, Gunnar 1916: Det gamla templet. *Vår bygd* 1916.

Ahlberg, Gunnar 1927: Vägar och samfärdsel i Halland på 1500-talet. *Vår bygd* 1927.

Ahlberg, Gunnar 1967: Studiecirklar och hembygdssträvanden. Glimtar ur en 50-årig brevsamling. *Vår bygd* 1967.

Almgren, Bertil 1964: Kyrkorummet. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd IX. Malmö.

Almqvist, Boel 1984: *Jämtlands medeltida kyrkor*. Fornvårdaren 19. Östersund.

Almqvist, Boel 2002: Medeltidens kyrkor. *Jämtland. Landskapets kyrkor*. Red. Jakob Lindblad. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm.

Als Hansen, Birgit 1995: Arkæologiska spor efter døbefontenes placering i kirkerummet gennem middelalderen. *Hikuin* 22.

Als Hansen, Birgit & Aaman Sørensen, Morten 1975: Ishøj kirke – et kirkerum fra 1100-årene og op gennem middelalderen. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1975.

Als Hansen, Birgit & Aaman Sørensen, Morten 1979: Den usynlige kirke. Butterup kirkes indre i middelalderen. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. Red. Robert Egevang. København.

Anberg, Staffan 1994: *Halland, Laholms lfs. Lagaholm 6:1, RAÄ 38. Arkeologisk undersökning 1992*. Stiftelsen Hallands länsmuseer. Uppdragsverksamheten Halmstad. Arkivrapport, HMA.

Anberg, Staffan 2003: Laholm medeltida kyrkogård vid Lagaholm. *Utskrift* 7.

Anderson, Anders 1952: *Skrea socken*. Skreanäs.

Anderson, I., Johannsen, H., Christie, H. & Gardberg, C. J. 1975: Vapenhus. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd XIX. Malmö.

Anderson, William 1926: *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn*. N. M. Mandelgren, Atlas till Sveriges odlingshistoria. Tilläggshäfte III. Lund.

Anderson, William 1929: Medeltida kyrkokonst i Halland. *Brage. Tidskrift för folkbildningsarbete och hembygdssträvanden* 1929:3.

Anderson, William 1932: *Blekinge. Bd 1. Östra härad och Medelsta härad*. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Stockholm.

Andersson, Arne 1977a: Senmedeltida valv och kalkmålningar i Eldsberga kyrka. *Halland* 1977.
Andersson, Arne 1977b: *Redogörelse för fynd av förmodat dopfuntsfragment i Kvibille kyrka, Hallands län*. Arkivrapport, HMA.
Andersson, Arne 1979. *Halland, Halmstad, Köpmansgatan norra delen. Rapport över arkeologisk undersökning 1978.* Arkivrapport, HMA.
Andersson, Aron 1956: *Silberne Abendmahlsgeräte in Schweden aus dem XIV. Jahrhundert. Katalog und Tafeln.* Stockholm.
Andersson, Aron 1960: Glasmålning. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd V. Malmö.
Andersson, Aron 1966. *Medieval Wooden Sculpture in Sweden II. Romanesque and Gothic Sculpture.* Stockholm.
Andersson, Aron 1980: *Medieval Wooden Sculpture in Sweden III. Late Medieval Sculpture*. Stockholm.
Andersson, Carl Magnus 1973. Harplinge kyrka. *Halland* 1973.
Andersson, Carl Magnus 1974: Rävinge kyrka. *Halland* 1974.
Andersson, Carl Magnus 1975a: Knäreds tre kyrkor. *Halland* 1975.
Andersson, Carl Magnus 1975b: Kyrkan mitt i byn. *Qvibille - socken och tingstad. En bok om en gammal socken.* Red. Eric Hägge. Kvibille.
Andersson, Carl Magnus 1976: *Getinge kyrka*. Getinge.
Andersson, Carl Magnus 1977: Nösslinge kyrka. *Halland* 1977.
Andersson, Carl Magnus 1978: Morups kyrka. *Halland* 1978.
Andersson, Carl Magnus 1983: *Snöstorps kyrka*. Halmstad.
Andersson, Carl Magnus 1984a: *Steninge kyrka*. Steninge.
Andersson, Carl Magnus 1984b: Vapnö kyrka. *Halland* 1984.
Andersson, Carl Magnus 1985: Slättåkra kyrka. *Halland* 1985.
Andersson, Carl Magnus 1987a: *Kinnareds kyrka*. Halmstad.
Andersson, Carl Magnus 1987b: *Trönninge kyrka*. Halmstad.
Andersson, Carl Magnus 1988: *Söndrums kyrka*. Halmstad.
Andersson, Carl Magnus 1990: *Slöinge kyrka.* Halmstad.
Andersson, Carl Magnus 1994: *Ljungby gamla och nya kyrka*. Ljungby.
Andersson, Carl Magnus 1995: *Kvibille kyrka.* Med biträde av Henrik Boström. Kvibille.
Andersson, Carl Magnus 2000: *Eftra kyrka*. Eftra.
Andersson, Gunnar 2005: *Gravspråk som religiös strategi. Valsta och Skälby i Attundaland under vikingatid och tidig medeltid*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar Skrifter 61. Stockholm.
Andersson, Hans 1982: Städer i öst och väst - regional stadsutveckling under medeltiden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 3.
Andersson, Hans 1985: Västkustens medeltida städer - eller vem har nytta av städer. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 10.
Andersson, Hans 1989: Medeltiden och kulturminnesvården. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*. Red. Hans Andersson & Mats Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
Andersson, Hans 1993: *The Study of Medieval Archaeology. European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology Lund 11-15 June 1990*. Red. Hans Andersson & Jes Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 13. Stockholm.

Andersson, Hans 2000: Tankar kring urbanisering i allmänhet och kring den västsvenska i synnerhet. *Problem i västsvensk medeltid*. Red. Lennart Andersson Palm. Västsvensk kultur och samhällsutveckling Rapport 9. Göteborg.

Andersson, Hans & Anglert, Mats (red) 1989: *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.

Andersson, Karin 1982: Aspekter på den medeltida kyrkobyggnaden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 3.

Andersson, Karin 1997: Nättraby, Hjortsberga och Edestads kyrkor. *Blekingeboken* 1997.

Andersson, Karin & Forsström, Margit 1983: Svensk kyrkoarkeologi. *Hikuin* 9.

Andersson, Lasse 1992: Borgar och vägsystem. Om några viktiga transportleder mellan Halland och Västergötland. *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*. Arkeologi i Västsverige 5. Göteborg.

Andersson, Thorsten 1984*: Västsverige för tusen år sedan. Gammal territoriell indelning i ortnamnsbelysning*. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. Kulturhistorisk rapport 15. Göteborg.

Andersson, Thorsten & Göransson, Sölve (red) 1983: *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 4.

Andersson Palm, Lennart 1999: Befolkning och försörjning i Halland före 1800-talet. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck*. Red. Sven-Olof Olsson. Forskning i Halmstad 2. Halmstad.

Andrén, Anders 1983: Städer och kungamakt - en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49:1.

Andrén, Anders 1985: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° Nr 13. Bonn/Malmö.

Andrén, Anders 1988: Ting och text – skisser till en historisk arkeologi. *META* 1988:1-2.

Andrén, Anders 1997: *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Stockholm/Stehag.

Andrén, Anders 1998: Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. *Staden himmel eller helvete. Tankar om människan i staden*. Stockholm.

Andrén, Anders 1999: Landscape and Settlement as Utopian Space. *Settlement and Landscape. Proceedings of a Conference in Århus, Denmark May 4-7 1998*. Ed. Charlotte Fabech & Jytte Ringtved. Højbjerg.

Andrén, Åke 1954: *Högmässa och nattvardsgång i reformationstidens svenska kyrkoliv*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 32. Stockholm.

Anglert, Marit 1984: Vem försvarade vad? – Några reflexioner kring de så kallade försvarskyrkorna. *META* 1984:3-4.

Anglert, Mats 1982: *Båstad*. Medeltidsstaden 41. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer Rapport. Stockholm.

Anglert, Mats 1989: Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*. Red. Hans Andersson & Mats Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.

Anglert, Mats 1995a: *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Stockholm.

Anglert, Mats 1995b: Medieval Baptismal Fonts – Two Aspects of Two Areas in Scania. *Thirteen Essays on Medieval Artefacts. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1993-1994. Lund.

Anglert, Mats 1998: Från gårdskyrka till sockenkyrka – Bjäresjö i Skåne. *Sveriges kyrkohistoria 1. Missionstid och tidig medeltid*. Red. Bertil Nilsson. Stockholm.

Anglert, Mats 2006: De tidigaste kristna kulthusen. *Kulthus & dödshus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*. Red. Mats Anglert, Magnus Artursson & Fredrik Svanberg. Stockholm.

Anglert, Mats 2008: Bandparceller, bebyggelse och befolkning. *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne*. Red. Mats Anglert. Stockholm.

Anglert, Mats & Lagerås, Per 2008: Den stora berättelsen – ett landskap präglat av förändring. *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne*. Red. Mats Anglert. Stockholm.

Anjou, Sten G. A. 1930: *Heliga korsets kyrka i Dalby samt de äldsta kyrkorna i Lund, Roskilde och Odense. Undersökningar till 1000-talets arkitekturhistoria*. Göteborg.

Arbman, Holger 1954a: Hallands forntid. *Hallands historia I. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.

Arbman, Holger 1954b: Jakobsskulptur i Hasslöv. *Vår bygd* 1954.

Arnheim, Rudolf 1977: *The Dynamics of Architectural Form. Based on the 1975 Mary Duke Biddle lectures at the Cooper union*. Berkeley.

Artelius, Tore 2000: *Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 36. Gotarc. Series B. Gothenburg Archaeological Theses 15. Stockholm/Göteborg.

Artelius, Tore 2006: Mannen som hade fel men gjorde rätt. Om Herman Hofberg och hans halländska fornlämningsskildringar åren 1876-1880. *Utskrift* 8.

Artelius, Tore & Nordin, Petra 2007: *Stavkyrka, gravar och skeppssättning*. Med bidrag av Christina Rosén. Arkeologisk förundersökning och undersökning. UV Väst Rapport 2007:11. Mölndal.

Arup, Erik 1925: *Danmarks historie. Første bog. Land og folk til 1282*. København.

Asplund, Per 1953: En halländsk järnbärarväg. *Vår bygd* 1953.

Asplund, Per 1961: Vägar mellan Halland och Västergötland. *Halland Vår bygd* 1959-60.

Aston, Margaret 1990: Segregation in Church. *Women in the Church. Papers Read at the 1989 Winter Meeting and the 1990 Summer Meeting of the Ecclesiastical History Society*. Ed. W. J. Sheils & Diana Wood. Studies in church history 27. Oxford.

Asztalos, Monika 1991: *Petrus de Dacia om Christina från Stommeln. En kärleks historia*. Uppsala.

Augustsson, Jan-Erik 1978a: En 1200-talsborg vid Nissan. *Halland* 1978.

Augustsson, Jan-Erik 1978b: Medeltidens Halmstad. *Halland* 1978.

Augustsson, Jan-Erik 1978c: *Rapport över byggnadsarkeologisk undersökning av Asige kyrka, utförd i april 1978*. Arkivrapport, HMA.

Augustsson, Jan-Erik 1980: *Halmstad.* Medeltidsstaden 20. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer Rapport. Stockholm.

Augustsson, Jan-Erik 1985: *Keramik i Halmstad ca. 1322-1619. Produktion – distribution – funktion*. Hallands länsmuseers Skriftserie No 2. Halmstad.

B

Bagge, Sverre 1996: Mennesket og deres lod. *Unionsdrottningen. Margareta I och Kalmarunionen*. Red. Poul Grinder-Hansen. Stockholm.

Bagge, Sverre 1998*: Mennesket i middelalderens Norge. Tanker, tro og holdninger 1000-1300*. Oslo.

Bandmann, Günther 1951: *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin.
Bandmann, Günther 1953: Zur Bedeutung der romanischen Apsis. *Wallraf-Richartz-Jahrbuch. Westdeutsches Jahrbuch für Kunstgeschichte* XV. Köln.
Banning, Knud 1984: *Kalkmalerierne i Skånes, Hallands og Blekinges kirker 1100-1600*.København.
Barnes, Carl F. 1996: Cult of Carts. *The Dictionary of Art* 8. Ed. Jane Turner. London.
Bartholdy, Niels G. 1979 (3. udgave): Brahe. *Dansk biografisk leksikon*. 3. udgave. 2 bind. Red: Sv. Cedergren Bech. København.
Bartholin, Thomas 1989: Dendrokronologiske undersøgelser af Ystadområdets kirker. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*. Red. Hans Andersson & Mats Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
Bauckham, Richard 1993: *The Theology of the Book of Revelation*. New Testament Theology. Cambridge.
Bauer, Egil Marstein 2008: *Power and Piety: Church Topography and Episcopal Influence in Northern Iceland 1106-1318 A. D*. Master Thesis in Archaeology. Department of Archaeology, Conservation and History. University of Oslo. (Elektronisk resurs, se internetreferenser).
Beckett, Francis 1924: *Danmarks Kunst. Første del. Oldtiden og den ældre Middelalder*. København.
Beckett, Francis 1926: *Danmarks Kunst. Anden del. Gotiken*. København.
Beckwith, Sarah 1992: Ritual, Church and Theatre. *Culture and History 1350-1600. Essays on English Communities, Identities and Writing*. Ed. David Aers. New York.
Beckwith, Sarah 1996: *Christ's body. Identity, Culture and Society in late Medieval Writings*. London.
Bedos-Rezak, Brigitte 1995: Form as Social Process. *Artistic Integration in Gothic Buildings*. Ed. Virginia Chieffo Raguin, Kathryn Brush & Peter Draper. Toronto.
Bell, Catherine 1997: *Ritual Perspectives and Dimensions*. New York.
Bengtsén, Astrid 1975: *Holms kyrka i Halland*. Holm.
Bengtsson, Bengt 1954: Hallands fästningar. *Hallands historia I. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.
Bengtsson, Mats & Olsheden, Jan 1975: *Severin Nilssons Halland*. Helsingborg.
Bengtsson, Torsten 1960: Fagereds kyrka. *Krönika från Fagereds pastorat* 1960.
Bengtsson, Torsten 1962: Källsjö kyrka. *Krönika från Fagereds pastorat* 1962.
Benko, Stephen 1993: *The Virgin Godess. Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology*. Leiden.
Bennett, Robert & Forsström, Margit 1980: *Kyrkorna i Varberg. Himle härad, Halland*. Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Volym 181. Stockholm.
Berg, Gösta 1934: Några notiser om täljstensbrytning och täljstensindustri i Västsverige. *Studier tillägnade Gunnar Ekholm 13/3 1934*. Göteborg.
Bergfast, Hans 1992: *S:t Laurentii kyrka. En vägledning*. U.o.
Berggren, Lars 2002: The Export of Limestone Fonts from Gotland during the Thirteenth and Fourteenth Centuries. *Cogs, Cargoes, and Commerce. Maritime Bulk Trade in Nothern Europe 1150-1400*. Ed. Lars Berggren, Nils Hybel & Annette Landen. Papers in Mediaeval Studies 15. Toronto.
Bergman Gunnar 1983: Östra Karups kyrka. *Bjärebygden. Årsbok för Bjäre härads hembygdsförening* 1983.

Beskow, Per 1991: *Maria i kult, konst, vision*. Delsbo.
Bexell, Sven Peter 1923: *Hallands historia och beskrivning. Andra delen*. Halmstad. (1 utg. 1817-1819).
Bexell, Sven Peter 1925: *Hallands historia och beskrivning. Första delen*. Halmstad. (1 utg. 1817-1819).
Bibel 2000. Bibelkommissionens översättning 1999. Stockholm.
Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver. Bd 1-5. Saml. och utg. af Carl Gustaf Styffe. Stockholm 1859-1884. (förkortas Styffe Bidr.).
Bjarneborg, Grethe & Bjarneborg, Thomas 1995: *Stafsinge kyrkas beskrivning*. Falkenberg.
Bjuggner, Lena 1987 (in prep): *Söndrums kyrka. Byggnadsarkeologisk undersökning 1987*. Rapportmanus, HMA.
Bjuggner, Lena 1990 (in prep): *Halland, Tönnersjö socken, Tönnersjö kyrka. Rapport över byggnadsarkeologisk undersökning 1990*. Raportmanus, HMA.
Bjuggner, Lena 1994: *Halland, Halmstad, Kv S:t Nikolaus 18. Arkeologisk förundersökning 1987*. Arkivrapport, HMA.
Bjuggner, Lena 1995: Från sydhalländsk horisont. Nyare tids arkeologi på landsbygden; en lägesrapport. *META* 1995:3.
Bjuggner, Lena 1999: *Varuproduktion och hantverk i Halmstad från 1300-talet till 1600-talets första decennier.* Urbaniseringsprocesser i Västsverige. GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter 28. Göteborg.
Bjuggner, Lena 2006 (in prep): *Övraby – Det äldsta Halmstad. Ett medeltidsarkeologiskt forskningsprojekt. Rapport från fältundersökningarna 1978*. Rapportmanus, HMA.
Bjuggner, Lena & Andersson, Arne 2006: *Skummeslövs kyrka*. Arkeologiska rapporter från Hallands länsmuseer 2006:1. Arkivrapport, HMA.
Bjuggner, Lena, Persson, Eva, Rosengren, Erik & Wranning, Per 2003: LAHUND – Landsantikvariens Laholmsundersökningar - en pilotstudie i Ösarp och Köpinge. *Utskrift* 7.
Bjuggner, Lena & Rosengren, Erik 1996: Kyrkan i "Scuthmanslef". *Utskrift* 5. *Bilder av halländsk arkeologi - en bok tillägnad Lennart Lundborg.* Halmstad.
Bjuggner, Lena & Rosengren, Erik 1999: Likt eller olikt? - bebyggelse på den sydhalländska landsbygden under tidig medeltid. *Kring västsvenska hus - boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid.* Gotarc Serie C. Arkeologiska skrifter 22. Göteborg.
Bjärsdal, Jacob (red) 1993: *Spannarp. En halländsk hembygd*. Tvååker.
Björkman, Ulf 1957: *Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv. Med särskild hänsyn till svensk medeltida tradition*. Bibliotheca Theologiae Practicae 2. Lund.
Bjørkvik, H., Már Lárusson, M., Christensen, C. A. & Hafström, G. 1965: Leidang. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid.* Bd X. Malmö.
Blaaberg, Claus 1992: *Sognedannelsen i dansk middelalder*. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen. Hørsholm.
Blair, John 1988a (ed): *Minsters and Parish Churces. The Local Church in Transition 950-1200*. Oxford University Committee for Archaeology Monograph 17. Oxford.
Blair, John 1988b: Minster Churches in the Landscape. *Anglo-Saxon Settlements*. Ed. Della Hooke. Oxford.
Block, S. E. 1957a: Fjärås kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Block, S. E. 1957b: Förlanda kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Blomqvist, Ragnar 1929: *Smålands romanska stenkonst*. N. M. Mandelgren, Atlas till Sveriges odlingshistoria, tilläggshäfte IV. Lund.

Boëthius, Gerda 1917: Inv. 9872. Hanhals, Halland. *Dopfuntarna i Statens Historiska museum. Beskrivande grupperande förteckning.* Utg. av Johnny Roosval. Konsthistoriska bidrag från Stockholms högskolas konsthistoriska institut 1. Stockholm.

Boëthius, Gerda 1921: *De tegelornerade gråstenskyrkorna i norra Svealand. Ett bidrag till kännedom om stilströmningarna under den yngre medeltiden*. Studier från Stockholms högskolas konsthistoriska institut III. Stockholm.

Boëthius, Gerda 1933: Sverige. *Kyrkliga byggnader. Deras inredning och skrud.* Red. Vilh. Lorenzen. Nordisk Kultur XXIII. Stockholm/Oslo/København.

Bohrn, Erik 1959: Maria-kyrkan i Båstad. *Bjärebygden* 1959.

Boken om Askome. Vessigebro 1957.

Bolin, Sture 1929: Hallandslistan i kung Valdemars jordebok. En kritisk studie. *Scandia* 1929.

Bolvig, Axel 1992: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. København.

Bolvig, Axel 1994: *Bondens billeder. Om kirker og kunst i dansk senmiddelalder*. København.

Bolvig, Axel 2000: *Kalkmalerier omkring Øresund.* København.

Bonnier, Ann Catherine 1981: Uppland under medeltiden - kulturlandskapets utveckling och det konsthistoriska materialet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2.

Bonnier, Ann Catherine 1987: *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350*. Upplands Fornminnesförenings tidskrift 51. Uppsala.

Bonnier, Ann Catherine 1988: Dopfunt, doprätt och källkritik. *Fornvännen* 1988.

Bonnier, Ann Catherine 1995: Medeltidskyrkornas vittnesbörd. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27.

Bonnier, Ann Catherine 1996: Kyrkor, dopfuntar och gravmonument. *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Red. Bertil Nilsson. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 5. Uppsala.

Bonnier, Ann Cathrine 2001: Tornbyggarna – en social elit? *Plats, landskap, karta. En vänatlas till Ulf Sporrong*. Red. Margareta Elg. Stockholm.

Bonnier, Ann Catherine 2003a: Medeltidens kyrkor. *Öland. Landskapets kyrkor*. Red. Marian Ullén. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm.

Bonnier, Ann Catherine 2003b: Medeltidens kyrkor. *Dalsland. Landskapets kyrkor*. Red. Birgitta Roeck Hansen. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm.

Bonnier, Ann Catherine 2004a: Medeltidens kyrkor. *Östergötland. Landskapets kyrkor*. Red. Ingrid Sjöström & Marian Ullén. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm.

Bonnier, Ann Catherine 2004b: Medeltidens kyrkor. *Uppland. Landskapets kyrkor*. Red. Ingrid Sjöström & Ulf Sporrong. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm.

Borg, Raine 2002: *Smålands medeltida dopfuntar. En inventering i komparativ belysning. Volym 1*. Gothenburg Studies in Art and Architecture. Göteborg.

Borgman, Daniel 2006: Vikingaslaget vid Halmstad 1062. *Epoker & händelser i Halmstad*. Red. Daniel Borgman. Halmstad.

Bornestaf, Ulrika 2003: *Sveriges mynthistoria. Landskapsinventeringen. 10: Myntfynd från Halland.* Stockholm.

Bossy, John 1983: The Mass as a Social Institution 1200-1700. *Past and Present* 100.

Boström, Ragnhild 1970: *Persnäs kyrkor. Åkerbo härad, Öland bd I:5*. Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Volym 133. Stockholm.
Boström, Ragnhild 1972: *Föra kyrkor. Åkerbo härad, Öland bd I:6*. Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Volym 142. Stockholm.
Boström, Ragnhild 1983: *Vickleby kyrka. Algutsrums härad, Öland*. Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Volym 193. Stockholm.
Boström, Ragnhild 1997: *Mörbylånga kyrka. Algutsrums härad, Öland*. Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Volym 222. Stockholm.
Bourdieu, Pierre 1991: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge Studies in Social Anthropology 16. Cambridge. (1 engelska utg. 1977).
Bramer Solhaug, Mona 1996: Middelalderfonter som historiske kilder – en tverrfaglig utfordring. *Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder*. Red. Magnus Rindal. KULTs skriftserie 46. Oslo.
Bramer Solhaug, Mona 2000: *Middelalderens døpefonter i Norge. Vol 1. Tekst*. Acta Humaniora 89. Oslo.
Braun, Joseph S. J. 1924: *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*. München.
Breengaard, Carsten 1982: *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170.* København.
Brendalsmo, Jan A. 1997a: Trøndelags middelalderske kirkesteder: Hvor aristokratisk var landskapet? *Hikuin* 24.
Brendalsmo, Jan A. 1997b: Kristning og politisk makt. Høvdingemakt og kirkebygging i middelalderen: Hvordan gjøre seg synlig i det politiske landskapet. *Kultursamanhengar i Midt-Norden. Tverrfagleg symposium for doktorgradsstudentar og forskarar. Førelesingar ved eit symposium i Levanger 1996*. Red. S. Supphellen. Det Kongelige norske Videnskabers Selskab Skrifter 1:1997. Trondheim.
Brendalsmo, Jan A. 2006: *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Perspektiv 17 x 24, 30. Oslo.
Bringéus, Nils-Arvid 1958: *Klockringningsseden i Sverige*. Nordiska Museets Handlingar 50. Stockholm.
Bringéus, Nils-Arvid 1997: *Örkelljunga kyrka*. Skrifter utgivna av Örkelljunga hembygdsförening 27. Örkelljunga.
Brink, Stefan 1990: *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas 14. Uppsala/Stockholm.
Brink, Stefan 1996: Tidig kyrklig organisation i Norden – aktörerna i sockenbildningen. *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Red. Bertil Nilsson. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 5. Uppsala.
Brink, Stefan 1998: Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsverige. Några bebyggelsehistoriska nedslag. *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnålder*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No 28. Lund.
Broberg, Birgitta 1980: *Kungsbacka – Gåsekil*. Medeltidsstaden 25. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer Rapport. Stockholm.
Broberg, Birgitta 1982: *Varberg*. Medeltidsstaden 31. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer Rapport. Stockholm.
Broby-Johansen, Rudolf 1948: *Den danske billedbibel. De middelalderlige kalkmalerier i de danske kirker*. København.

Browe, Peter S. J. 1933: *Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter.* München.
Brunius, Carl Georg 1839: *Antiqvarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838*. Lund.
Brunius, Carl Georg 1850: *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund.
Brusewitz, Gustaf Henrik 1950: *Anteckningar under vistelsen i Falkenbergstrakten sommaren 1864. Avskrivna och med nödiga kommentarer försedda av Sven Granlund.* Samfundet Hallands biblioteks vänners publikationer I. Halmstad.
Brusewitz, Gustaf Henrik 1952: *Anteckningar rörande fornlemningar, äldre byggnader och historiska minnen i Halmstad, Tönnersjö och Höks härader af Halland under en vandring i juli månad 1858. Avskrivna och med nödiga kommentarer försedda av Sven Granlund*. Samfundet Hallands biblioteks vänners publikationer II. Halmstad.
Brusewitz, Gustaf Henrik 1953: *Anteckningar under vandringar i södra Halland sommaren 1865. Avskrivna och med nödiga kommentarer försedda av Sven Granlund*. Samfundet Hallands biblioteks vänners publikationer III. Halmstad.
Bruun, Henry 1950: Abraham Brodersen. *Historisk tidskrift* 1950-1952. Kjøbenhavn.
Bruun, Henry 1959: *Poul Laxmand og Birger Gunnersen. Studier over dansk politik i årene omkring 1500*. København.
Bruun, Henry 1969: De danske Braher. *Ale* 1969:3.
Buchwald, Vagn Fabritius 2004: Om jernfremstillingspladserne nær Tvååker, Halland. *Hikuin* 31.
Bugge, Anders 1933: Norge. *Kirkebygninger og deres udstyr*. Red. Vilh. Lorenzen. Nordisk Kultur XXIII. Stockholm/Oslo/København.
Bugge, Anders 1953: *Norske stavkirker*. Oslo.
Bynum, Caroline Walker 1982: *Jesus as Mother. Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*. Berkeley.
Bøllingtoft, Peder 1989: Maleteknik. *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. Red. Ulla Haastrup. København.
Börjesson, Ansgarius 1985: Hanhals kyrka. *Vår bygd* 1985.

C

Callmer, Johan 1986: To Stay or to Move. Some Aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to Twelfth Centuries A.D. with special Reference to the Province of Scania, Southern Sweden. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1985-1986. Stockholm.
Callmer, Johan 1991: Territory and Dominion in the Late Iron Age in Southern Scandinavia. *Regions and Reflections. In Honour of Märta Strömberg*. Ed. Kristina Jennbert, Lars Larsson, Rolf Petré & Bozena Wyszomirska-Werbart. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° N° 20. Lund.
Callmer, Johan 1992: A contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. *The Archaeology of the Cultural Landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region*. Ed. Lars Larsson, Johan Callmer & Berta Stjernquist. Acta Archaeologica Lundensia Series in 4°. N° 19. Stockholm.
Camille, Michael 1989: *The Gothic Idol. Ideology and Image-making in Medieval Art*. Cambridge.
Camille, Michael 1996: *Gothic Art. Glorious Visions*. New York.

Carelli, Peter 2001: Lunds äldsta kyrkogård - och förekomsten av ett senvikingatida danskt parochialsystem. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2000.
Carelli, Peter 2007: *Det medeltida Skåne. En arkeologisk guidebok*. Lund.
Carlberg, Harry 1989: Fjärås kyrka. *Vår bygd* 1989.
Carlberg, Harry 1991: Fjärås kyrka. *Fjärås – bygd att vårda*. Fjärås.
Carlie, Lennart 1991: Översandade boplatser – ett djupliggande problem. *Utskrift* 1.
Carlie, Lennart 1999: *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor.* Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°. No. 29. Hallands Länsmuseers Skriftserie 10. Stockholm.
Carlie, Lennart 2001: Hålvägar och landskap. Äldre kommunikationsleder utmed Nissans dalgång, Halland. *Kommunikation i tid och rum*. Red. Lars Larsson. University of Lund Institute of Archaeology. Report Series 82. Lund.
Carling, Aug. 1927: *Getinge i forntid och nutid. Ett försök till sockenbeskrivning*. Halmstad.
Carlsson, Frans 1970: Mater Ecclesia – et tolkningsforsøg af døbefonten i V. Egede kirke. *Kirkehistoriske Samlinger* 1970.
Carlsson, Kristina 1993: Varbergs medeltid. *Varberg – en kommuns historia*. Red. Lennart Blom. Varberg.
Carlsson, Kristina 2007: *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000-1300*. Lund Studies in Historical Archaeology 6. Uddevalla/Lund.
Cavallin, Anders 1978: Tre stenar och en kalk. Bidrag till den danska Braheättens medeltida historia. *Ale* 1978:2.
Cavallin, Anders 1984: Kalk med konsekvenser. Bokslut efter Tre stenar och en kalk. Bidrag till den danska Braheättens medeltida historia. *Ale* 1984:1.
Cederlund, Carl Olof 1999: Hamnplatsen vid Gamla Köpstad och vraken efter lastfarkoster i Galtabäckslagunen. Ett förslag till tolkningsmodell för utforskandet av ett medeltida transportsystem. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck*. Red. Sven-Olof Olsson. Forskning i Halmstad 2. Halmstad.
Christensen, Aksel E. 1945: *Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig statsopfattelse indtil unionstiden*. København.
Christensen, C. A. 1964: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. *Historisk tidskrift* 12. København.
Cinthio, Erik 1957: *Lunds domkyrka under romansk tid*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° N° 1. Bonn/Lund.
Cinthio, Erik 1966: Kungapalatset i Dalby. *Ale* 1966:3.
Cinthio, Erik 1968a: Kyrkorummet – funktion och utsmyckning. *Skånsk lantkyrka från medeltiden*. Red. Ragnar Gustafson. Sydsvenska Dagbladets Årsbok 1969. Malmö.
Cinthio, Erik 1968b: The churches of St. Clemens in Scandinavia. *Res mediaevales. Ragnar Blomqvist Kal. Mai. MCMXVIII oblata*. Archaeologica Lundensia 3. Lund.
Cinthio, Erik 1989a: Benediktiner, augustiner och korherrar. *Skånska kloster. Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1987/88.
Cinthio, Erik 2006: *Minnen från Lund och Dalby*. Lund.
Cinthio, Erik & Blindheim, Martin 1964: Kyrkoportal. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid.* Bd IX. Malmö.
Cinthio, Erik & Haastrup, Ulla 1968: Processionskors. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid.* Bd XIII. Malmö.

Cinthio, E., Horskjær, E., Lidén, H-E., Már Lárusson, M. & Gardberg, C. J. 1964: Kyrka. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid.* Bd IX. Malmö.

Cinthio, Hampus & Boldsen, Jesper 1984. Patterns of Distribution in the Early Medieval Cemetery at Löddeköpinge. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1983-1984. New Series Vol 5. Lund.

Cinthio, Maria 1997: Trinitatiskyrkan i Lund – med engelsk prägel. *Hikuin* 24.

Cinthio, Maria 2002: *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*. Stockholm/Stehag.

Claesson, Eivind 1989: *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland*. Licentiatavhandling i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet.

Connelid, Pär 1998: Det äldre odlingslandskapet. *Bebyggelse och kulturlandskap. Arkeologi längs E6/E20 i södra Halland. Del 2, 1993-1995. Sträckan Getinge – Heberg*. Red. Lars Lundqvist. Arkeologiska Resultat UV Väst Rapport 1998:1. Kungsbacka.

Connelid, Pär 1999: Halländskt odlingslandskap under tusen år i historisk-geografisk belysning. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck*. Red. Sven-Olof Olsson. Forskning i Halmstad 2. Halmstad.

Connelid, Pär 2002: Åker, vång och toft. Landskapsförändringar i skånsk skogsbygd från vikingatid till cirka 1800. *Skånska regioner. Tusen år av kultur och samhälle i förändring*. Red. Anne Carlie. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 40. Stockholm.

Connelid, Pär 2003a: Landskapshistorisk analys av området kring stormansgården vid Bergagård, Slöinge socken. *Slöinge 1992-1996. Undersökningar av en boplats från yngre järnålder*. Slöingeprojektet 2. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter 42. Göteborg.

Connelid, Pär 2003b: Fossilt odlingslandskap på Hallandsåsen. *Hallänningen och Hallandsåsen. Människa, natur och kultur under 3000 år*. Halmstad.

Connelid, Pär 2004: Byarna kring Falkenberg – jordbrukslandskapet i Stafsinge, Tröinge och Skrea från vikingatiden till ca 1800. *Landskap i förändring. Volym 6. Hållplatser i det förgångna. Artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Västkustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland*. Red. Lennart Carlie, Ewa Ryberg, Jörgen Streiffert & Per Wranning. Arkeologiska rapporter från Hallands länsmuseer 2004:1. Halmstad/Mölndal.

Connelid, Pär & Mascher, Catharina 1992: Medeltida åkrar vid Sperlingsholm. *Utskrift* 2.

Connelid, Pär & Mascher, Catharina 1995: Övraböke – förhistoriskt odlingslandskap i halländsk skogsbygd. *Utskrift* 4.

Connelid, Pär & Mascher, Catharina 1996: Kulturgeografisk undersökning av fossila bandparceller vid Sperlingsholm i Övraby socken. *Djupt under sanden. Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland. Del 1, 1991-1993. Sträckan södra Mellby – Kvibille*. Red. Michael Jerkemark. Riksantikvarieämbetet UV Väst Rapport 1996:1. Kungsbacka.

Connelid, Pär & Mascher, Catharina 2001: Det halländska kulturlandskapet från vikingatid till idag. *Historien och framtiden i Halland. Varbergs Museum årsbok* 1999-2000.

Connelid, Pär & Mascher, Catharina 2003: Hallands ”vandrande landsbyar”. Vägar till den dolda medeltida och tidigmoderna agarbebyggelsen. *Utskrift* 7.

Connelid, Pär & Rosén, Christina 1997: Agrarian Settlement and Landscape Change in Medieval Halland, South-west Sweden. *Visions of the Past. Trends and traditions in Swedish medieval Archaeology*. Ed. Hans Andersson, Peter Carelli & Lars Ersgård.

Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar 24. Lund studies in Medieval Archaeology 19. Stockholm.
Connelid, Pär & Zedig, Henrik 2004: Medeltid vid Gamla Köpstad. *Långa vågor. Länsantikvariens årsredogörelse 2004*. Länsstyrelsen Halland - Kulturmiljöenheten. Halmstad.
Conrad, Dietrich 1997: *Kirchenbau im Mittelalter. Bauplanung und Bauausführung.* Unter beratender Mitwirkung von Klaus Mertens. Leipzig.
Constable, Giles 1995: *Three Studies in Medieval Religious and Social Thought.* Cambridge.
Cornell, Elias 1966: *Om rummet och arkitekturens väsen*. Göteborg.
Cornell, Henrik 1918: *Norrlands kyrkliga konst under medeltiden*. Uppsala.
Cunningham, Colin 1999: *Stones of Witness. Church Architecture and Function*. Stroud.

D

Dahlberg, Markus 1998: *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 28. Skara.
Dahlberg, Markus 2002: Medeltidens kyrkor. *Västergötland. Landskapets kyrkor*. Red. Markus Dahlberg. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm.
Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina 2008 (red): *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*. Stockholm.
Dahlerup, Troels 1963: *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*. Kirkehistoriske Studier 18. København.
Dahlerup, T., Hamre, L., Hafström, G. & Oja, A. 1963: Kirkeværger. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd VIII. Malmö.
Dalgård, Sune 2000. *Poul Laxmands Sag. Dyk i dansk historie omkring 1500*. Det Kongelige Danske Videnskabers Selskab. Historisk filosofiske Meddelelser 79. Copenhagen.
Danmarks Adels Aarbog, 1ff. Udg. ved J. H. Schultz *et al*. København 1884-. (förkortas DAA).
Danmarks Kirker, 1ff. København 1933-. (förkortas DK).
Danmarks Riges Breve, 1ff. København 1938-. (förkortas DRB).
Dannesboe, Kirsten 1985: Katalog. *Danske kalkmalerier. Gotik 1375-1475*. Red. Ulla Haastrup & Robert Egevang. København.
Dannesboe, Kirsten 1986: Katalog. *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175*. Red. Ulla Haastrup & Robert Egevang. København.
Dannesboe, Kirsten 1992: Katalog. *Danske kalkmalerier. Efter reformationen 1536-1700*. Red. Eva Louise Lillie. København.
Danske kalkmalerier. Bd 1-7. Udg. af Nationalmuseet. København 1985-1992.
Danske Kancelliregistranter 1535-1550. Udg. ved Kr. Erslev og W. Mollerup. Kjøbenhavn 1881-1882. (förkortas DKanc).
Darwall, Anders & Petersen, Björn 1980: Söndrums kyrka restaurerad. *Halland* 1980.
De ældste danske Archivregistraturer. Bd 1-5. Udg. ved T. A. Becker *et al*. Kjøbenhavn 1854-1910. (förkortas ÆDA).
Dietrichson, Lorentz 1892: *De norske Stavkirker. Studier over deres System, Oprindelse og historiske Udvikling. Et Bidrag til Norges middelalderske Bygningskunsts Historia.* Kristianina/Kjøbenhavn.

Diplomatarium Danicum, 1ff. København 1938-. Fr.o.m. bind 4:8 endast i som elektronisk resurs, se internetreferenser. (förkortas DD).
Duby, Georges 1980: *The Three Orders. Feudal Society Imagined*. Chicago/London.
Duby, Georges 1981: *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första utveckling*. Stockholm.
Durkheim, Emile 1993: *Självmordet*. Lund. (Förkortad svensk upplaga. 1 franska utg. 1897).

E

Eckerdal, Vera & Eckerdal, Hugo 1996: *Älvsåkers kyrka*. Älvsåker.
Eco, Umberto 1971: *Den frånvarande strukturen. Introduktion till den semiotiska forskningen*. Lund.
Ehn, Ola 1962: En bild av Släps gamla kyrka. *Halland* 1962.
Ejder, Bertil 1963: "Hovs kyrka i Halland". *Ale* 1963:1.
Ejwertz, Arne 1979: Rökelsekaret från Tjärby gamla kyrka. *Höksbladet* 1979.
Ejwertz, Arne 1980: Hallands märkligaste dopfunt finns i Tjärby. *Laholms Tidning* 24/12 1980.
Ejwertz, Axel 1951: Socknen som kungen bytte bort. *Vår bygd* 1951.
Ejwertz, Axel 1961: *Laholms historia. I. Kyrka och skola*. Laholm.
Ejwertz, Axel 1965a: *Laholms kyrka genom tiderna*. Laholm.
Ejwertz, Axel 1965b: Släkten Laxmand, en översikt. *Halland* 1965.
Ejwertz, Axel 1970: Bjärehalvön har aldrig tillhört Halland. "Hovs kyrka i Halland" identisk med Ysby kyrka. Gammalt historiskt mysterium löses. *Halland* 1970.
Ejwertz, Axel 1976: *Laholms historia II. Folk och bygd*. Laholm.
Ekengren, Fredrik 2009: *Ritualization – Hybridization – Fragmentation. The Mutability of Roman Vessels in Germania Magna AD 1-400*. Acta Archaeologica Lundensia, Series prima in 4°. Lund.
Ekhoff, Emil 1914-1916: *Svenska stavkyrkor. Jämte iakttagelser över de norska samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner.* Stockholm.
Ekroll, Øystein 1997: *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen*. Oslo.
Ekroll, Øystein 2006: *Ei anna historie - norsk mellomalder i arkeologisk lys*. Trondheim.
Ekström, Sven-Erik 1985: *Eldsberga och Tönnersjö kyrkor*. Eldsberga.
Eliade, Mircea 1968: *Heligt och profant*. Stockholm. (1 utg. 1957).
Eliade, Mircea 1991: *Images and Symbols. Studies in Religious Symbolism*. Princeton. (1 utg. 1961).
Eliasson, Rune 1981: Torpa kyrka - en klenod. *Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift* 1981.
Ellington, Donna Spivey 2001: *From Sacred Body to Angelic Soul. Understanding Mary in Late Medieval and Early Modern Europe*. Washington D. C.
Elmquist, Einar 1962: *"Gammal är kyrkan, Herrens hus". Om Rolfstorps kyrka*. Göteborg.
Engelbrektskrönikan. Redigering, inledning och kommentar: Sven-Bertil Jansson. Stockholm 1994. (förkortas EK).
Enqvist, Arvid 1929: Skeppsfyndet vid Galtabäck. Preliminär redogörelse för undersökningen. *Kulturhistoriska studier och uppteckningar*. Red. Erik Salvén & Albert Anderson Sandklef. Hallands Hembygdsförbunds Skriftserie 1. Halmstad.
Entz, Géza 1959: Westemporen in der ungarischen Romanik. *Acta Historiae Artium Academiae Scientarium Hungaricae* 6.

Ericsson, Gertie 2002 (in prep): *Veinge kyrka. Byggnadsarkeologisk undersökning 2002*. Rapportmanus, HMA.
Eriksdotter, Gunhild 1998: Byggnadsarkeologiska synsätt. *Från byggnad till dokument. En byggnadsarkeologisk pilotstudie i Malmöhus län*. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 61. Lund.
Eriksdotter, Gunhild 2005: *Bakom fasaderna. Byggnadsarkeologiska sätt att fånga tid, rum och bruk*. Lund Studies in Medieval Archaeology 36. Stockholm.
Erikson, Johannes 1957a: Tölö kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Erikson, Johannes 1957b: Älvsåkers kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Eriksson, Jan 1983: Två arkeologiska kyrkoundersökningar i Bjälbo. *META* 1983:2.
Eriksson, Torkel 1988: Medeltiden. *Konsten i Sverige. Del 1*. Red. Sven Sandström. Stockholm.
Erlande-Brandenburg, Alain 1994: *The Cathedral. The Social and Architectural Dynamics of Construction*. Cambridge.
Erslev, Kristian 1879: *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede*. København.
Ewald, Victor 1923: *Från hembygden. Studiebidrag till Östra Karups kyrkas historia*. Halmstad.

F

Fabritius, Alberg 1934: Brahe. *Dansk biografisk leksikon*. Red: Poul Engelstoft under medv. af Svend Dahl. Band III. København.
Falk, Ann-Britt 2008: *En grundläggande handling. Byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid*. Vägar till Midgård 12. Lund.
Ferm, Olle & Rahmqvist, Sigurd 1985: Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid. *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985*. Stockholm.
Fernlund, Siegrun 1980: *Kyrkor i Skåne. En kulturhistoria*. Lund.
Fischer, Ernst 1918: *Västergötlands romanska stenkonst. Arkitektur- och skulpturstudier inom Kinnekulletraktens kulturområde.* Göteborg.
Fischer, Ernst 1920: *Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden*. Uppsala.
Fischer Jonge, Ingrid 1984: Romanske og tidlig gotiske stifterfremstillinger i danske kalkmalerier. *ICO* 1984:4.
Fogelqvist, Ingvar 1990: Kyrkan och kyrkobyggnaden enligt medeltida uppfattning. En analys av några Vadstena-predikningar. *I Heliga Birgittas trakter. Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång"*. Red. Göran Dahlbäck. Uppsala.
Forn-Handlingar rörande Halland. Samlade af P. von Möller. Halmstad 1868. (förkortas HF).
Forsström, Margit 1973: Karmeliterklostret i Ny Varberg. *Varbergs Museum årsbok* 1973.
Fosseus, Helge 1984: Onsala kyrka. *Vår bygd* 1984.
Foucault, Michel 1979: *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. New York.
Frankl, Paul 1962: *Gothic Architecture*. Harmondsworth.
Franklin, M. J. 1985: The Identification of Minsters in the Midlands. *Proceedings of the Battle Conference 1984*. Ed. R. Allen Brown. Anglo-Norman Studies VII. Woodbridge.
French, Katherine L. 2001: *The People of the Parish. Community Life in a Late Medieval English Diocese*. Philadelphia.

Fåhraeus, Fredrik 1974: *Dopfuntarna, deras tillbehör och placering på Gotland under medeltiden. En inventering.* Stockholm.
Fæhn, H., Johansson, H., Már Lárusson, M. & Kilström, B. I. 1958: Dåp. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd III. Malmö.

G

Gadamer, Hans-Georg 2002: *Sanning och metod i urval.* Urval, inledning och översättning av Arne Melberg. Göteborg.
Gamber, Klaus 1981: *Sancta sanctorum. Studien zur liturgischen Ausstattung der Kirche vor allem des Altarraums*. Regensburg.
Gamber, Klaus & Schaffer, Christa 1987: *Maria – Ecclesia. Die Gottesmutter im theologischen Verständnis und in den Bildern der frühen Kirch*e. Regensburg.
Gardelin, Gunilla 2006: *En värld av sten. Stenhuggarnas organisation i medeltidens Östergötland*. Lund Studies in Historical Archaeology 3. Stockholm.
Gardell, Sölve 1937: *Gravmonument från Sveriges medeltid. Typologi och kronologi*. Stockholm.
Garwood, Paul, Jennings, David, Skeates, Robin & Toms, Judith (ed.) 1991: *Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion. Oxford 1989*. Oxford University Committee for Archaeology Monograph 32. Oxford.
Geijer, Agnes 1949: *Albertus pictor. Målare och pärlstickare*. Orientering och katalog. Riksantikvarieämbetets och Statens historiska museums utställningar 7. Stockholm.
Gejvall, Nils-Gustaf 1960: *Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains.* Lund.
Gennep, Arnold van 1977: *The Rites of Passage*. London. (1 utg. 1909).
Giddens, Anthony 1976*: New Rules of Sociological method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*. London.
Giddens, Anthony 1977: *Studies in Social and Political Theory*. London.
Giddens, Anthony 1979: *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. Berkeley/Los Angeles.
Giddens, Anthony 1986: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge/Oxford.
Gilchrist, Roberta 1994: *Gender and Material Culture. The Archaeology of Religious Women*. London/New York.
Gill, Miriam 2002: Women in Wall Paintings in England after 1300. *Gender and Holiness. Men, Women and Saints in Late Medieval Europe*. Ed. Samantha J. E. Riches & Sarah Salih. London.
Gillerman, Dorothy 1977: *The Clôture of Notre-Dame and its Role in the Fourteenth Century Choir Program*. New York/London.
Gislén, Erik 1991: *Okome kyrka*. Okome.
Gissel, Svend 1994: Forskningen i den senmiddelalderlige agrarkrise – status og perspektiver. *Danmark i senmiddelalderen*. Red. Per Ingesman & Jens Villiam Jensen. Aarhus.
Gissel, Svend, Jutikkala, Eino, Österberg, Eva, Sandnes, Jørn & Teitsson, Björn 1981: *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600. Comparative Report from The Scandinavian Research Project on Deserted Farms and Villages*. Stockholm.
Goffman, Erving 2000: *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik*. Stockholm (1 ed. 1959).

Goldhahn, Joakim 1999: *Sagaholm. Hällristningar och gravritual*. Studia archaeologica Umensis 11. Rapport Jönköpings läns museum 41. Umeå.
Golding, William 1965: *Spiran*. Översättning av Sonja Bergvall. Stockholm.
Gotfredsen, Lise & Frederiksen, Hans Jørgen 1993. *Troens billeder. Romansk kunst i Danmark*. Herning.
Grahame, Mark 2000: *Reading Space: Social Interaction and Identity in the Houses of Roman Pompeii. A Syntactical Approach to the Analysis and Interpretation of Built Space*. BAR International Series 886. Oxford.
Grandien, Bo 1974: *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*. Nordiska museets handlingar 82. Stockholm.
Grandjean, Poul Bredo 1937: *Danske købstæders segl indtil 1660*. København.
Granstam, David 1957a: Frillesås kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Granstam, David 1957b: Idala kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Graves, Pamela C. 2000: *The Form and Fabric of Belief. An Archeology of the Lay Experience of Religion in Medieval Norfolk and Devon*. BAR British Series 311. Oxford.
Gren, Leif 1989: Platon mitt i byn. Kyrksocknens uppkomst från monumentologisk synpunkt. *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*. Stockholm.
Gren, Leif 1994: Petrified Tears. Archaeology and Communication Through Monuments. *Current Swedish Archaeology* 2.
Grill, Erik 1954: Hallands städer. *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.
Grimes, Ronald L. 2000: *Deeply into the Bone. Re-inventing Rites of Passage*. Berkeley.
Grimetons pastorat. En utsikt över 6 församlingar. U.o. 1980.
Grimme, Ernst Günther 2000: *Der Dom zu Aachen*. Aachen.
Grundberg, Leif 2006: *Medeltid i centrum. Europeisering, historieskrivning och kulturarvsbruk i norrländska kulturmiljöer*. Studia archaeologica Universitatis Umensis 20. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 59. Umeå.
Græbe, Henrik 1971: *Kyrkorna i Vä*. Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium. Volym 139. Stockholm.
Gunnäs, Sigfrid P. 1915: Gamla kyrkor i Halland. *Läsestycken om Halland till hembygdsundervisningens tjänst.* Red. K. Knutsson & Axel Fr. Österberg. Gleerups böcker för hembygdsundervisning 2. Lund.
Gunnäs, Sigfrid P. 1922: En medeltida dopfuntsverkstad. *Fornvännen* 1918.
Gustafson, Carl Gustaf 1968: Kvibille kyrka. *Halland* 1968.
Gustafsson, Evald 1968: Kyrkobyggnaden – gestalt och miljö. *Skånsk lantkyrka från medeltiden*. Red. Ragnar Gustafson. Sydsvenska Dagbladets Årsbok 1969. Malmö.
Gustafsson, Evald & Weidhagen, Margareta 1968: Investigations in Hammarlunda church. *Res Mediaevales. Ragnar Blomqvist Kal. Mai. MCMLXVIII oblata*. Archaeologica Lundensia 3. Lund.
Gustin, Ingrid 2006: *Tornet till Bjälbo kyrka. Byggnadsarkeologisk undersökning och antikvarisk kontroll.* Östergötlands länsmuseum Kulturmiljöavdelningen Rapport 2006:73. Linköping.
Götlind, Anna 1995: Cisterciensisk järnhantering i medeltida Skandinavien: En historisk kritisk översikt. *Medeltida danskt järn. Framställning av och handel med järn i Skåneland och Småland under medeltiden*. Red. Sven-Olof Olsson. Forskning i Halmstad 1. Halmstad.

Haastrup, Ulla 1985: Danske kalkmalerier 1375-1475. *Danske kalkmalerier. Gotik 1375-1475*. Red. Ulla Haastrup & Robert Egevang. København.
Haastrup, Ulla 1986: Danske kalkmalerier 1080-1175. *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175*. Red. Ulla Haastrup & Robert Egevang. København.
Haastrup, Ulla 1987: Danske kalkmalerier 1175-1275. *Danske kalkmalerier. Senromansk tid 1175-1275*. Red. Ulla Haastrup & Robert Egevang. København.
Haastrup, Ulla 1989: Danske kalkmalerier 1275-1375. *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. Red. Ulla Haastrup. København.
Haastrup, Ulla 1991: Danske kalkmalerier 1475-1500. *Danske kalkmalerier. Sengotik 1475-1500*. Red. Ulla Haastrup. København.
Haastrup, Ulla 1992: Danske kalkmalerier 1500-1536. *Danske kalkmalerier. Sengotik 1500-1536*. Red. Ulla Haastrup. København.
Haastrup, Ulla 1995: Bemalede romanske døbefonte i det middelalderlige Danmark. *Hikuin* 22.
Hafström, Gerhard 1949: Sockenindelningens ursprung. *Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund 23/8 1949*. Stockholm.
Hafström, G., Rasmussen, P. & Bjørkvik, H. 1961: Hamna. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd VI. Malmö.
Hagard, John 1921: Onsala kyrka. *Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift* 1921.
Hagung, Dan 1985. *Vapnö kyrka*. Halmstad.
Halbert, Louise 1954: Sjönevadsborg. *Vår bygd* 1954.
Halbert, Louise 1955: *Berättelse över provgrävning av borganläggning Sjönevadsborg - Vessige sn., Halland*. Arkivrapport, LUHM.
Hall, Teresa Ann 2000: *Minster Churches in the Dorset Landscape*. BAR British Series 304. Oxford.
Halland 13/1 1906: Tjärby gamla kyrka skall rifvas.
Halland 6/5 1930: Träslövs kyrkoruin har dolt mycket som intresserar forskare.
Hallands Fornminnes-Förenings Årsskrift 1868. Halmstad.
Hallands historia. Bd 1-2. Halmstad 1954-1959.
Hallands landsbeskrifning 1729. Laholms fögderi. Halmstad 1984. (förkortas HL 1).
Hallands landsbeskrifning 1729. Halmstads fögderi. Halmstad 1986. (förkortas HL 2).
Hallands landsbeskrifning 1729. Varbergs fögderi. Halmstad 1988. (förkortas HL 3).
Hallands landsbeskrifning 1729. Fjäre fögderi. Halmstad 1990. (förkortas HL 4).
Hallberg, Göran 1993: Dialekter och ortnamn. *Varberg – en kommuns historia*. Red. Lennart Blom. Varberg.
Hallbäck, Sven Axel 1961: *Medeltida dopfuntar i Bohuslän*. Vänersborg.
Hallbäck, Sven Axel 1962: Bohuslän - Gotland - Poler i vår medeltida konst. *Vikarvet Årsbok* 1960-1961.
Hallbäck, Sven Axel 1963: Medeltida dopfuntar i Älvsborgs läns norra Västgötadel. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1963.
Hallbäck, Sven Axel 1966: Medeltida dopfuntar i Sjuhäradsbygden. *Från Borås och de sju häraderna*. Borås.
Hallbäck, Sven Axel 1969: *Medeltida dopfuntar i Halland*. Hallands museums skriftserie 1. Halmstad.

Hallbäck, Sven Axel 1976: Nyfunnen dopfunt från medeltiden i Vessige kyrka, Halland. *Halland* 1976.
Hallbäck, Sven Axel 1978: *Medeltida dopfuntar i västra Sverige. Systematisk del*. Axvall.
Hallencreutz, Carl F. 1991: Kyrkoliv före sockenkyrkan. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Red. Olle Ferm. Studier till det medeltida Sverige 5. Stockholm.
Hallind, Arvid 1965: Växtorps kyrka. *Halland* 1965.
Hanhals kyrka. Kungsbacka 1995.
Hansson, Martin 2001: *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Stockholm.
Hansson, Martin 2006*: Aristocratic Landscape. The Spatial Ideology of Medieval Aristocracy*. Lund Studies in Historical Archaeology 2. Stockholm.
Hansson, Martin 2007: Medeltida kolonisation och bebyggelse i sydvästra Småland. *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Red. Martin Hansson. Växjö.
Hardison, O. B., Jr 1965: *Christian Rite and Christian Drama in the Middle Ages. Essays in the Origin and Early History of Modern Drama*. Baltimore.
Harrison, Dick 2000: *Stora döden. Den värsta katastrof som drabbat Europa*. Stockholm.
Harrison, Dick 2005: *Gud vill det! Nordiska korsfarare under medeltiden*. Stockholm.
Hauglid, Roar 1969: *Norske stavkirker. Opprinnelse, konstruksjon, ornamentikk.* Oslo.
Hauglid, Roar 1976: *Norske stavkirker. Bygningshistorisk bakgrunn og utvikling*. Oslo.
Hauser, Arnold 1989: *The Social History of Art. Volume 1. From Prehistoric Times to the Middle Ages*. London. (1 utg. 1951).
Haverling, Stellan 1996: *Kungsvägen genom Halland. Bidrag till halländsk kulturhistoria och underlag för vägminnesvårdsprogram*. Göteborg.
Havner, Rudolf 1982: *Söndrums kyrka under tusen år*. Halmstad.
Hawkes, Christopher 1954: Archaeological Theory and Method: some Suggestions from the Old World. *American Anthropologist* 56:2.
Hedin, Harry 1961a: Städerna Halmstad och Broktorp. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1961.
Hedin, Harry 1961b: Ärkebiskopsstriden Birger Jarls medling och mötet i Ettarp 1257. Ett nordiskt fredsmöte. *Halland och Hallänningar Årsbok* 1961.
Hedin, Harry 1965: *Enslövs kommun. Socken- och kommunstyrelse i kulturhistorisk belysning*. Sennan. (2 utökade upplagan).
Hedin, Harry 1973: Hallands sydöstra gräns under medeltiden. En lokalhistorisk studie. *Halland* 1973.
Helander, Sven 1991: Sockenkyrkans liturgiska profil. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Red. Olle Ferm. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm.
Helander, Sven 1993: Mässans liturgi. *Mässa i medeltida socken. En studiebok av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt.* Skellefteå.
Helander, S., Gallén, J. & Gjerløw, L. 1958: Elevation. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd III. Malmö.
Held, Jutta 1987: Marienbild und Volksfrömmigkeit. Zur Funktion der Marienverehrung im Hoch- und Spätmittelalter. *Frauen, Bilder, Männer, Mythen. Kunsthistorische Beiträge.* Ed. Ilsebill Barta. Berlin.
Hellström, Jan Arvid 1971: *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*. Skrifter utg av Institutet för rättshistorisk forskning 1, Rättshistoriskt bibliotek 16. Stockholm.

Hellström, Jan Arvid 1982: *Kyrkofursten som blev klosterbroder. En bok om ärkebiskop Eskil.* Stockholm.
Helsingborgs Dagblad 13/9 1959: Målningar från 1100-talet i dagen vid restaurering av Veinge kyrka.
Henning, Sam. 1954: *Siælinna thrøst. Første delin aff the bokinne som kallas Siælinna thrøst. Efter cod. Holm. A 108 (f.d. cod. Ängsö)*. Kritisk upplaga utgiven av Sam. Henning. Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet 59. Uppsala.
Hermanson, Lars 1998: Släkt, vänner och makt i det tidiga 1100-talets Danmark. *Historisk Tidskrift* 98. København.
Hermanson, Lars 2000: *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet 24. Göteborg.
Hernlund, Arvid 1958: *Stafsinge kyrkas beskrivning.* Stafsinge.
Hernlund, Arvid 1965: *Vinbergs kyrkor. Historik och beskrivning*. Vinberg.
Hiekkanen, Markus 1994: *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology*. Finska fornminnesföreningens tidskrift 101. Helsinki.
Hildebrand, Hans 1898-1903: *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. Del 3.* Stockholm.
Hildebrand, Hans 1907: *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid. En kortfattad öfversikt*. Stockholm.
Hirn, Yrjö 1987: *Det heliga skrinet. Studier i den katolska kyrkans poesi och konst*. Stockholm. (1 uppl. 1909).
Historiska handlingar. Bd 1-41. Stockholm 1861-1979. (förkortas HH).
Hjorth, Gunnar 1983: Tölö kyrka. *Vår bygd* 1983.
Hjortzberg-Nordlund, Olle, Oskarson, Hans-Börje & Viktorsson, Yngve 1995: Gällinge kyrka. *Vår bygd* 1995.
Hjortzberg-Nordlund, Olle, Oskarson, Hans-Börje & Viktorsson, Yngve 1997: Idala kyrka. *Vår bygd* 1997.
Hof, Johannes 1948: Ölmevalla gamla kyrka. *Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift* 1948.
Hof, Johannes 1957a: Landa kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Hof, Johannes 1957b: Ölmevalla kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Hofberg, Herm. 1896: *Genom Sveriges bygder. Skildringar af vårt land och folk*. Stockholm.
Hoff, Annette 1997: *Lov og Landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*. Århus.
Holm, Olof 2002: Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden. *Jämten* 2002.
Holm, Poul 1988a: De skånsk-hallandske bondeoprør 1180-82. *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*. Red. Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen & Lars Tvede-Jensen. Århus.
Holm, Poul 1988b: Kampen om det som ingen ejer. Om rettighederna til den øde jord indtil 1241 som baggrund for den tidlige middelalders bondeuro. *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*. Red. Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen & Lars Tvede-Jensen. Århus.
Holmberg, Rikard 1977: *Den skånska Öresundskustens medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° Nr 11. Bonn/Lund.

Holmberg, Rikard 1990: *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Lund Studies in Medieval Archaeology 8. Stockholm.
Holmbäck, Åke & Wessén, Elias 1943: *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Ser. 4. Skånelagen och Gutalagen*. Stockholm.
Holmbäck, Åke & Wessén, Elias 1946: *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Ser. 5. Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Björköarätten*. Stockholm.
Holmqvist, Wilhelm 1963: *Övergångstidens metallkonst.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska Serien 11. Stockholm.
Holmström, Marie 2006: Makten och himmelriket. Kontinentala kontakter och förändrliga förbindelser i det medeltida Alvastra och Linköpings stift. *Helgonets boning. Studier från Forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Red. Lars Ersgård. Lund Studies in Historical Archaeology 5. Lund/Stockholm.
Holzinger, Georg Wilhelm 1962: *Romanische Turmkapellen in Westtürmen überwiegend ländlicher Kirchen im südlichen Teil des alten Erzbistums Köln*. Mondorf/Rhein.
Horskjær, Erik & Blindheim, Charlotte 1965: Langhus. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd X. Malmö.
Horskjær, E., Cinthio, E., Christie, H. & Gardberg, C. J. 1969: Sakristi. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd XIV. Malmö.
Hugo, Victor 1985: *Ringaren i Notre-Dame. Del 1, Narren*. Niloe-biblioteket, blå serien 12. Uddevalla.
Hultskog, Johan 1927: Krogsereds kyrka. *Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift* 1927.
Humbla, Philibert & von Post, Lennart 1937: *Galtabäcksbåten och tidigt båtbyggeri i Norden.* Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-samhälles Handlingar. Femte följden, Ser A, Band 6, N:o 1. Göteborg.
Hyenstrand, Åke 1984: *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner.* Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer rapport RAÄ 1984:7. Stockholm.
Hyenstrand, Åke 1996: *Lejonet, draken och korset. Sverige 500-1000.* Lund.
Håkansson, Anders 2004: Sotarp, en vandrande medeltida landsby – om nyetablering av gårdar i mellanhalländsk bybildningstid. *Landskap i förändring. Volym 6. Hållplatser i det förgångna. Artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Västkustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland*. Red. Lennart Carlie, Ewa Ryberg, Jörgen Streiffert och Per Wranning. Arkeologiska rapporter från Hallands länsmuseer 2004:1. Halmstad/Mölndal.
Håkansson, Melcher u.å.: *Laholms kyrka. S:t Clemens kyrka*. Laholm.
Hägge, Eric 1962: *Fattiglänet blir bördig bygd. Hallands läns hushållningssällskap 1812-1962*. Halmstad.
Hähnel, Märta 1965: Det okända Halmstad V. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1965.
Hähnel, Märta 1971: Språkliga och sakliga problem i Hallands medeltidshistoria. *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 1971.
Hähnel, Märta 1974: *Tre halländska kultcentra*. Märkvärdigheter i Halland 1. Varberg.
Härdelin, Alf 1991: Den "materiella" och den "andliga" kyrkan. Om kyrkobyggnadens funktioner enligt några svenska kyrkmässopredikningar. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Red. Olle Ferm. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm.
Härdelin, Alf 1998: *Kult, kultur och kontemplation. Studier i medeltida svenskt kyrkoliv*. Skellefteå.

Högberg, Folke 1965: Medeltida absidkyrkor i Norden. En studie, särskilt anknuten till Västergötland. *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* 1965.
Hørby, Kai 1982: Niels. *Dansk biografisk leksikon*. Tiende Bind. København.
Hørby, Kai & Olsen, Rikke Agnete 2004: Landsbyen Tvååker og Sorø Klosters ejendom dér. *Hikuin* 31.

I

Ingesman, Per 1990: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*. Skånsk senmedeltid och renässans 12. Lund.
Inghammar, Evald 1957: Lindome kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.

J

Jacobsen, Henrik 1993: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm.
Jacobsen, Lis & Moltke, Erik 1942: *Danmarks runeindskrifter*. Band 1. Text. København. (förkortas DR).
Jacobsson, John 1932: *Hallands kyrkor i ord och bild*. Skara.
James, Mervyn 1983: Ritual, Drama and Social Body in the Late Medieval English Town. *Past and Present* 98.
Janse, Otto 1905: Ett bidrag till de oornerade granitkyrkornas åldersbestämmelse. *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift* 1905.
Jansson, Bror 1947: Ränneslövs gamla kyrka. *Laholms Tidning* 24/12 1947.
Jansson, Bror 1948: Skummeslövs kyrkas Maria-minnen. *Laholms Tidning* 20/9 1948.
Jansson, Bror 1954a (red): *Kyrkor i södra Halland*. Laholm.
Jansson, Bror 1954b: *Ränneslövs kyrka*. Lund.
Jansson, Bror 1955: Ett medeltida halländskt altarskåp. *Laholms Tidning* 14/10 1955.
Jansson, Bror 1956a: Falkenbergs medeltida kyrkor. *Hallands-Jul* 1956. (Bilaga till Hallands nyheter, julen 1956).
Jansson, Bror 1956b: *Skrea kyrka*. Falkenberg.
Jansson, Bror 1957a: Vinbergs gamla kyrka. *Hallands nyheter* 14/6 1957.
Jansson, Bror 1957b: Köinge gamla kyrka – märkligt medeltidstempel. *Hallands nyheter* 31/12 1957.
Jansson, Bror 1958a: Ljungby gamla kyrka byggdes på 1100-talet. Åskelden 1869 förstörde värdefulla inventarier. *Hallands nyheter* 1/2 1958.
Jansson, Bror 1958b: Skrea medeltidskyrka döptes till Skria efter skri från väster. *Hallands nyheter* 8/3 1958.
Jansson, Bror 1958c: Alfshögs kyrka. *Hallands nyheter* 5/8 1958.
Jansson, Bror 1958d: Årstads kyrka. *Hallands nyheter* 12/12 1958.
Jansson, Bror 1959a: *Abilds kyrka*. Falkenberg.
Jansson, Bror 1959b: Asige kyrka. *Hallands nyheter* 8/8 1959.
Jansson, Bror 1959c: *Vessige kyrka*. Vessige.
Jansson, Bror 1959d: Ullareds gamla kyrka från 1200-talet. *Krönika från Fagereds pastorat* 1959.

Jansson, Bror 1959e: *Tvåkers kyrka*. Tvåker.
Jansson, Bror 1960a: Okome kyrka. *Hallands nyheter* 15/6 1960.
Jansson, Bror 1960b: Den röde kirke i Morup. *Hallands nyheter* 19/11 1960.
Jansson, Bror 1960c: Askome kyrka. *Hallands nyheter* 9/1 1960.
Jansson, Bror 1961a: Spannarps kyrka. *Hallands nyheter* 3/1 1961.
Jansson, Bror 1961b: Vinbergs gamla kyrka. *Hallands nyheter* 3/10 1961.
Jansson, Bror 1961c: Gällareds kyrka. *Hallands nyheter* 28/12 1961.
Jansson, Bror 1962a: *Skummeslövs kyrka*. Båstad.
Jansson, Bror 1962b: Från Gällareds gamla kyrka. *Hallands nyheter* 8/9 1962.
Jansson, Bror 1962c: Vessige medeltida och nya kyrka. *Hallands nyheter* 18/10 1962.
Jansson, Bror 1963a: Gödestads gamla och nya kyrka. *Hallands nyheter* 13/3 1963.
Jansson, Bror 1963b: Medeltida dopfuntsverkstad vid Funtabacken i Nösslinge. *Hallands nyheter* 5/6 1963.
Jansson, Bror 1963c: Kinnareds kyrka. *Hallands nyheter* 12/11 1963.
Jansson, Bror 1964: Torups gamla och nya kyrka. *Hallands nyheter* 26/5 1964.
Jansson, Bror 1968: *Östra Karups kyrka*. Båstad.
Jansson, Bror 1970: Drängsereds gamla kyrka. *Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift* 1970.
Jansson, Bror 1984: *Sibbarps kyrka*. Varberg.
Jansson, Bror 1985a: *Svartrå kyrka*. Vessigebro.
Jansson, Bror 1985b: *Ysby kyrka*. Laholm.
Jansson, Bror 1989: Medeltida dopfunt i Ysby kyrka i Halland. *Saxo. Kulturhistorisk årsbok för Skåneland* 1989.
Jansson, Bror 1992: *Medeltida studier om kyrkor i Halland. Del I*. Kristianstad.
Jansson, Bror 1994: *Breareds kyrka*. Simlångsdalen.
Jansson, Bror 1995: *Medeltida studier om kyrkor i Halland. Del II*. Kristianstad.
Jansson, Bror 1997: *Alfshögs gamla och nya kyrka*. Kristianstad.
Jansson, Bror 1998: *Ränneslövs gamla och nya kyrka*. Kristianstad.
Jansson, Bror 2000: *Ysby kyrka i Höks härad i södra Halland*. Kristianstad.
Jansson, Bror 2004: *Skummeslövs kyrka i Höks härad i södra Halland*. Kristianstad.
Jansson, Leonard 1962: *Hishult förr och nu*. Hälsingborg.
Jansson, Sven B. F. & Wessén, Elias 1962: *Sveriges runinskrifter, elfte bandet: Gotlands runinskrifter, första delen*. Stockholm.
Jansson, Sven B. F. & Wessén, Elias & Swärdström, Elisabeth 1978: *Sveriges runinskrifter, tolfte bandet: Gotlands runinskrifter, andra delen*. Stockholm.
Jantzen, Hans 1957: *Kunst der Gotik. Klassische Kathedralen Frankreichs. Chartres, Reims, Amiens*. München.
Jantzen, Hans 1962: *High Gothic*. London.
Jensen, Jens & Frederiksen, Hans Jørgen 1982: Jyske sløjfeportaler. *ICO* 1982:1.
Jensen, Stig (red) 1998: *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år. 1-2*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter XXXV. Højbjerg.
Jerkemark, Michael (red) 1996: *Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland. Djupt under sanden. Del 1, 1991-1993. Sträckan Södra Mellby – Kvibille.* Arkeologiska resultat UV Väst Rapport 1996:1. Kungsbacka.
Jern, Henrik 1987: Ebbe Piik – medeltida storgodsägare i ett krisens Halland. *Varbergs Museum årsbok* 1987.

Johannesson, Gösta 1953: *Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsbok*. Skånsk senmedeltid och renässans 7. Lund.
Johannsen, H., Anderson, I., Gardberg, C. J., Christie, H. & Benediktsson, J. 1976: Vindue. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd XX. Malmö.
Johannsen, Hugo & Smidt, Claus M. 1981: *Danmarks arkitektur. Kirkens huse*. København.
Johansen, Marianne & Halding, Helle 2001: *Thi de var af stor slægt. Om Hvideslægten og kongemagt i Danmarks højmiddelalder*. Ebeltoft.
Johansen, Tom 1985: Kulissernas regi. *Mellan människor och ting*. Red. Sten Andersson, Tom Johansen, Gert Nilson & Dag Østerberg. Göteborg.
Johansen, Øystein 1989: Arkeologi, religion og kronologiske begrensninger. *Arkeologi och religion. Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989*. Red. Lars Larsson & Bozena Wyszomirska. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 34. Lund.
Johanson, Birger 1916: Älvsåkers kyrka. *Vår bygd* 1916.
Johanson, Birger 1957: Kungsbacka kyrka *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Johanson, Birger & Grill, Erik 1966: *Kungsbacka före branden 1846*. Kungsbacka.
Johansson, Hilding 1968: Procession. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd XIII. Malmö.
Johansson, John 1947: Något om Veddige kyrkas tillkomst för 80 år sedan. *Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift* 1947.
Johansson, John 1957a: Sällstorps kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Johansson, John 1957b: Veddige kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Jonson, Olle (red) 1994: *Årstad förr och nu. Från Etra å till Himmelskull*. Varberg.
Jonsson-Falck, Perolow 1991: Valldaskolan – en dopfuntskola i Västsverige. *Göteborgs stiftsbok* 1991.
Jordanes 1997: *Getica. Om goternas ursprung och bedrifter*. Översättning Andreas Nordin. Stockholm.
Josefson, Kristina 2005: *Sökandet efter en tidsanda. I spåren efter Absalon*. Lund Studies in Medieval Archaeology 38. Stockholm.
Joyce, Arthur A. 2000: Agency and the Fouding of Monte Albán. *Agency in Archaeology*. Ed. Marcia-Anne Dobres & John E. Robb. London/New York.
Jung, Jacqueline E. 2000: Beyond the Barrier: The Unifying Role of the Choir Screen in Gothic Churches. *The Art Bulletin* Vol. 82, No. 4.
Jørgensen, Bent 1980: *Stednavne og administrationshistorie*. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning 20. København.

K

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold, 1ff. Udg. ved C. F. Bricka *et al*. Kjøbenhavn 1885-. (förkortas KB).
Karlne, Olle 1957: Onsala kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Karlsjö, Bertil 1991: *Halländska riksgränsen. Dokumentation av den gamla gränsen mellan Danmark och Sverige*. Halmstad.

Karlson, Torsten 1965: Träslövs gamla kyrka. *Varbergs Museum årsbok* 1965.
Karlson, Torsten 1968: Gotländska medeltidsfuntar i Halland. *Varbergs Museum årsbok* 1968.
Karlson, Torsten 1970: Anteckningar om Ullareds kyrkor. *Krönika från Fagereds pastorat* 1970.
Karlson, Torsten 1972: Nya rön kring Träslövs kyrka. *Varbergs Museum årsbok* 1972.
Karlsson, Ann Mari 1986: *Stjärnvalv i det senmedeltida Sverige*. Stockholm.
Karlsson, Lennart 1984: Till värn mot makterna. Om ontavvärjande framställningar på medeltida kyrkdörrar. *Den ljusa medeltiden. Studier tillägnade Aron Andersson*. The Museum of National Antiquities Studies 4. Stockholm.
Karlsson, Lennart 1985: Cistercian Iron Production. *Medieval Iron in Society, vol I. Papers presented at the symposium in Norberg May 6-10, 1985*. Jernkontorets Forskning H 34. Stockholm.
Karlsson, Lennart 1988a: *Medieval Ironwork in Sweden*. *Vol. 1*. Stockholm.
Karlsson, Lennart 1988b: *Medieval Ironwork in Sweden*. *Vol. 2*. Stockholm.
Karlsson, Lennart 1991: Se, ett under! Altarskåp i skymundan unik klenod. *Kulturens värld*. 4:1991.
Karlsson, Lennart 1996a: Järnsmidet. *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*. Lund.
Karlsson, Lennart 1996b: Träskulpturen. *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*. Lund.
Karlsson, Mattias 1998: *Navis ecclesie. Kyrka och demografi i det medeltida Skåne*. D-uppsats i medeltidsarkeologi 1998. Arkeologiska institutionen, Lunds Unversitet (stencil).
Kaspersen, Søren 1983: Kain och Abels offer i dansk, romansk vægmaleri. *Imagines Medievales. Studier i medeltida ikonografi, arkitektur, skulptur, måleri och konsthantverk*. Acta Universitatis Upsaliensis Ars Suetica 7. Red. Rudolf Zeitler & Jan O. M. Karlsson. Uppsala.
Kaspersen, Søren 1985a: Majestas Domini – Regnum et Sacerdotium (II). Das Leben des Motivs in Skandinavien während der Kirchenkämpfe unter besonderer Berücksichtigung Dänemarks im 12. Jahrhundert. *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art* 10. Copenhagen.
Kaspersen, Søren 1985b: Maria Magdalena. Ysby kirke. *Danske kalkmalerier. Gotik 1375-1475*. Red. Ulla Haastrup & Robert Egevang. København.
Kaspersen, Søren 1987: Om folkelighed og ufolkelighed i senmiddelalderligt vægmaleri. *Kunst, samfund, kunst... En hilsen til Broby*. Red. Jørn Guldberg. Odense University Studies in Art History 5. Odense.
Kempff Östlind, Margareta 2003: Medeltidens kyrkor. *Södermanland. Landskapets kyrkor*. Red. Margareta Kempff Östlind. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm.
Kilström, Bengt Ingmar 1966: Majestas Domini. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd XI. Malmö.
Kimpel, Dieter & Suckale, Robert 1985: *Die gotische Architektur in Frankreich 1130-1270*. München.
Kjellberg, Sven 1968: *Slott och herresäten i Sverige. Ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk. Halland, Bohuslän, Blekinge*. Malmö.

Klackenberg, Henrik 1986: Feodalism i Finnveden: biskop Henrik och Berga. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.
Klackenberg, Henrik 1989: Monetization in Medieval Sweden: an Archaeological Approach. *Coins and Archaeology. MARG Medieval Archaeology Research Group. Proceedings of the First Meeting at Isegran, Norway 1988*. Ed. H. Clarke & E. Schia. BAR International Series 556. Oxford.
Klackenberg, Henrik 1992: *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Stockholm.
Knapas, Marja Terttu 1983: Kyrkoarkeologi i Finland. En forskningshistorisk översikt. *Hikuin* 9.
Knipping, Detlef 1999: Die Chorschranke der Kathedrale von Amiens und ihre Rolle in Liturgie und Reliquienkult. *Gesta*, Vol. 38, No. 2.
Knutsson, Ivar 1986: *Veinge och Tjärby genom sekler. En hembygdsbok.* Hishult.
Knytlinge Saga. Knud den Store, Knud den Hellige, deres Mænd, deres Slægt. Oversat af Jens Peder Ægidius med inledning og noter ved Hans Bekker-Nielsen og Ole Widding. Københamn 1977. (förkortas KS).
Kobialka, Michal 1999: *This is my Body. Representational Practices in the Early Middle Ages*. Ann Arbor.
Koch, Hal 1936: *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I-II*. København.
Kollberg, Ludvig 1967: Vastad borg och Abraham Broderson Tjurhuvud eller Oxhuvud. *Halland* 1967.
Kollberg, Ludvig 1996: *S:t Nikolai kyrka i Halmstad. Nordens unionskyrka.* Halmstad.
Kolstrup, Inger-Lise 1975: Fallos - et livskraftigt symbol. *Hikuin* 2.
Kolstrup, Inger-Lise 1995: *Magi & kunst*. Ebeltoft.
Kong Frederik den Førstes danske Registranter. Udg. ved Kr. Erslev og W. Mollerup. Kjøbenhavn 1879. (förkortas FFDR).
Kong Valdemars jordebog. Bd 1, Text. Utg. ved Svend Aakjær. København 1926. (förkortas KVJ 1).
Kong Valdemars jordebog. Bd 2, Kommentar. Utg. ved Svend Aakjær. København 1943. (förkortas KVJ 2).
Kornerup, J. 1875: Fjenneslevlille kirke. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed* 1875.
Kosch, Clemens 2000: *Kölns Romanische Kirchen. Architektur und Liturgie im Hochmittelalter*. Regensburg.
Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark. Bd I. Udg. ved L. Laursen. København 1892. (förkortas KrSk).
Kræmmer, Michael 1999: *Den Hvide klan. Absalon, hans slægt og hans tid.* København.
Kuhn, Thomas S. 1981: *De vetenskapliga revolutionernas struktur*. Lund. (1 utg. 1962).
Kunst, Hans-Joachim 1983: Die Kirchen in Lüneburg – Architektur als Abbild. *Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*. Ed. Friedrich Möbius & Ernst Schubert. Weimar.
Kyhlberg, Ola 1991: *Gotland mellan arkeologi och historia. Om det tidiga Gotland.* Theses and Papers in Archaeology 4. Stockholm.
Kärrdahl, Thor 1972: *Varbergs kyrka och församling genom tiderna*. Varberg.

L

Lager, Linn 2002: *Den synliga tron. Runstenskors som en spegling av kristnandet i Sverige*. Occasional Papers in Archaeology 31. Uppsala.

Lagerlöf, E., Reutersvärd, O., Johannsen, H. & Lange, B. C. 1976: Vigvattenskar. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd XX. Malmö.

Lagerlöf, Erland & Svahnström, Gunnar 1984: *Gotlands kyrkor. En vägledning*. Stockholm.

Lagerås, Per 2007a: *The Ecology of Expansion and Abandonment. Medieval and Post-Medieval Agriculture and Settlement in a Landscape Perspective*. Stockholm.

Lagerås, Per 2007b: Medeltida kolonisation och ödeläggelse i norra Skåne. *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Red. Martin Hansson. Växjö.

Langö, Sture 1993: Några minnen av Erik Salvén. *Halland* 1993.

Lanje, Viking 1972: Romanska triumfkrucifix från Kinnared och Slättåkra konserverade. *Halland* 1972.

Larsson, Alrik 1957: *Alfshög. En socken i hjärtat av Halland.* Falkenberg.

Larsson, Alrik 1971: *En bok om Ljungby*. Falkenberg.

Larsson, Alrik 1972: *En bok om Vinberg*. Falkenberg.

Larsson, Alrik 1986: *Kyrkvandring bland Hallands äldsta kyrkor*. Teckningar Stig Simmingskiöld. Falkenberg.

Larsson, Ivar & Thölin, Gustaf 1975: Kyrkorna i våra församlingar. *Tvååkersboken. Glimtar från ett gränsland*. Red. Karl-Olof Andersson. Tvååker.

Larsson, Lars & Wyszomirska, Bozena (red) 1989: *Arkeologi och religion. Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989*. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 34. Lund.

Larsson, Sven 1980: Askome kyrka byggdes för 200 år sedan. *Hallandsbygd* 1979-1980.

Lárusson, Magnús Már 1968: Privatkirke. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd XIII. Malmö.

Leegard Knudsen, Anders 1988: Den danske konges gods i højmiddelalderen. En historiografisk undersøgelse af begreberne kongelev og patrimonium. *Historisk Tidskrift,* bd 15, række 3. København.

Lehmann, Karl 1945: The Dome of Heaven. *The Art Bulletin* XXVII.

Libri Memoriales Capituli Lundensis. Lunde Domkapitels Gavebøger. Udg ved C. Weeke, Kjøbenhavn 1884-89. (förkortas LibMem).

Lidén, Anne 1999: *Olav den helige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut.* Stockholm.

Lidén, Hans-Emil 1976: *Middelalderen bygger i stein. En innføring i steinhugger- og murerhåndverket i Norge i middelalderen*. Oslo.

Lidén, Hans-Emil 1983: Norsk middelaldersk steinarkitektur. En generasjons bygningsarkeologiske arbeide i perioden 1950-80. Problemer og resultater. *Hikuin* 9.

Lidén, Hans-Emil 1987: De sørvest-norske steinkirkene. Et forsøk på en kulturgeografisk analyse av steinkirkene på Sørvestlandet i middelalderen. *Kyrkja i lokalsamfunnet. Om kyrkjebygningar som historisk kjelde*. Red Bjørn Slettan. Agder distriktshøgskole. Skrifter 1987:1. Kristiansand.

Lidén, Hans-Emil 1995: De tidlige kirkene. Hvem bygget dem, hvem brukte dem og hvordan. *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Red. Hans-Emil Lidén. Oslo.

Lidén, H-E., Haastrup, U., Cinthio, E., Sinisalo, A. & Nordman, C. A. 1960: Gotisk stil. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd V. Malmö.
Liebgott, Niels-Knud 1989: *Dansk middelalderarkæologi*. København.
Liepe, Anita 1984: *Medeltida lantkyrkobygge i Värend. Ett försök till relationsanalys kyrkabygd*. Kronobergsboken 1984-85. Växjö.
Liepe, Lena 1995: *Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv.* Skånsk senmedeltid och renässans 14. Lund.
Liepe, Lena 2001: *Medieval Stone Churches of Northern Norway. The Interpretation of Architecture as a Historical Process*. Tromsø.
Lihammer, Anna 2005: Landskapet och makten. Området kring Ätran under yngre järnålder och tidig medeltid. *Medeltid i Ätradalen – en resa i fyra etapper*. Red. Påvel Nicklasson. Lund Studies in Medieval Archaeology 37. Stockholm.
Lihammer, Anna 2007: *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien.* Lund Studies in Historical Archaeology 7. Lund.
Lillie, Louise 1993: Rolfstorp og Sæbyværkstedet. *ICO* 1993:4.
Lindblad, Sven 1957: Gällinge kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Lindén Nilsson, Inga 2004: De medeltida krucifixen i Hallands kyrkor. *Långa vågor. Länsantikvariens årsredogörelse 2004*. Länsstyrelsen Halland Kulturmiljöenheten. Halmstad.
Lindén Nilsson, Inga 2007: *Medeltida träskulptur i Hallands kyrkor*. Foto: Lennart Karlsson & Arne Persson. Länsstyrelsens meddelandeserie 2007:10. Halmstad.
Lindgren, Mereth 1971: Ett nytt tolkningsförsök av de romanska kalkmålningarna i Vinslöv. *Fornvännen* 1971.
Lindgren, Mereth 1979: *Värö och Stråvalla kyrkor*. Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Volym 180. Stockholm.
Lindgren, Mereth 1986: Apsisudsmykningen i Vinslöv kirke. *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175*. Red. Ulla Haastrup & Robert Egevang. København.
Lindgren, Mereth 1989: Nådestolen. *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. Red. Ulla Haastrup. København.
Lindgren, Mereth 1991: Bilden i den medeltida sockenkyrkan. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Red. Olle Ferm. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm.
Lindgren, Mereth 1992: Bibelhistorie. Stråvalla kirke, Halland. *Danske kalkmalerier. Efter reformationen 1536-1700*. Red. Eva Louise Lillie. København.
Lindgren, Mereth 1995a: Medeltidens konst i tid och rum. *Signums svenska konsthistoria. Den romanska konsten*. Lund.
Lindgren, Mereth 1995b: Stenarkitekturen. *Signums svenska konsthistoria. Den romanska konsten*. Lund.
Lindgren, Mereth 1995c: Kalkmålningarna. *Signums svenska konsthistoria. Den romanska konsten*. Lund.
Lindgren, Mereth 1996a: Det gotiska kyrkorummet. *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*. Lund.
Lindgren, Mereth 1996b: Kalkmålningarna. *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*. Lund.
Lindgren, Mereth 1999: Räddad genom vatten. Om dopfuntens plats i det medeltida kyrkorummet. *Jubileumsbok Konsthistoriska klubben Linköping 25 år*. Linköping.

Lindh, Anders 1994: *Skummeslövs kyrka. Beskrivning av kyrkans restaurering 1991-92*. Helsingborg.
Lindhagen, Magnus 1972. Absalons kyrkobygge i Norra Åsum. *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok* 1972.
Lindquist, Sven-Olof 1981: Sockenbildningen på Gotland. En korologisk studie. *Gotländskt Arkiv* 1981.
Lindälv, Elof 1929: Gjutformar från bronsåldern och ett halländskt täljstensbrott. *Kulturhistoriska studier och uppteckningar*. Red. Erik Salvén & Albert Anderson Sandklef. Hallands Hembygdsförbunds Skriftserie 1. Halmstad.
Lindälv, Elof 1964: Täljstensfynd och täljstensbrott i Halland. *Vår bygd* 1964.
Lindälv, Elof 1967: *Fornfynd och fornminnen i norra Halland.* Institutet för västsvensk kulturforskning, Skrifter 9. Lund.
Lindälv, Elof 1971: Relikgömman och dopfunten i Älvsåkers kyrka. *Vår bygd* 1971.
Lindälv, Elof 1974: Den forntida vägen genom norra Halland. *Vår bygd* 1974.
Lindälv, Elof 1976: Om västsvenska relikgömmor och några kända reliker. *Varbergs Museum årsbok* 1976.
Ljung, Anders 1954: *Ur Falkenbergs stads historia.* Falkenberg.
Ljung, Anders 1955: *Ur Stafsinge sockens historia*. Falkenberg.
Ljung, Sven 1928: Kvibille kyrka. En intressant restaurering, som under 1928 företagits å det åldriga templet. *Halländsk årsbok* 1928.
Ljunggren, Karl Gustav 1931a: Hallands Runstenar. *Arkiv för Nordisk Filologi* 47. Tredje följden, 3 bandet.
Ljunggren, Karl Gustav 1931b: Hallands runminnesmärken. *Vår bygd* 1930.
Ljunggren, Karl Gustav 1936: Två förteckningar från 1500-talet över Halmstads borgerskap. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1936.
Ljunggren, Karl Gustav 1938: Getinge-stenens runinskrifter. *Vår bygd* 1938.
Ljunggren, Karl Gustav 1959: Hallands ortnamn. *Hallands historia II. Från freden i Brömsebro till våra dagar.* Halmstad.
Lorenzen, Vilh. 1924. *De danske karmelitterklostres bygningshistorie*. København.
Lovén, Christian 1996: *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar 40. Stockholm.
Lund, Niels 1996: *Lið, leding og landeværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*. Roskilde.
Lundberg, Erik 1927: Östergötlands romanska landskyrkor. Försök till gruppering. *Östergötlands Fornminnes- och Museiförenings årsskrift* 1927. Linköping.
Lundberg, Erik 1940: *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400*. Stockholm.
Lundborg, Lennart 1964: Nya fynd från klosterområdet vid Lilla Torg i Halmstad. *Halland* 1964.
Lundborg, Lennart 1965: Sköldemärket och släkten. Apropå det Laxmandska sigillfyndet i Halmstad. Sigillet och fyndomständigheterna. *Halland* 1965.
Lundborg, Lennart 1975: Sankt Hans kapellruin och offerkälla i Bölarp, Veinge socken. *Halland* 1975.
Lundqvist, Lars 1990: En nordhalländsk gård från 1100-talet. *FYND. Tidskrift för Göteborgs stadsmuseum och fornminnesföreningen i Göteborg* 1990:2.
Lundqvist, Lars 1992: Under Hallands sand. *Utskrift* 2.

Lundqvist, Lars 1993: Varlagrävningarna 1988-1990. 3.500 års bosättning på Varlaplatån. *Vår bygd* 1993.
Lundqvist, Lars 1996: Slöinge - en stormansgård från järnåldern. *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst.* Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 18. Linköping.
Lundqvist, Lars 1998a: Centralplatser och centralområden i Västsverige. *Centrala platser - centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist.* Red. Lars Larsson & Birgitta Hårdh. Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 28. Stockholm.
Lundqvist, Lars 1998b: Bebyggelsen på Varla. *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid.* Red. Lars Lundqvist & Eva Schaller Åhrberg. Arkeologiska resultat UV Väst Rapport 1997:26. Kungsbacka.
Lundqvist, Lars 2000: *Järnålderns centra - exempel från Halland och Västergötland.* Urbaniseringsprocesser i Västsverige. GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter 35. Göteborg.
Lundqvist, Lars & Schaller Åhrberg, Eva (red) 1998: *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid.* Arkeologiska resultat UV Väst Rapport 1997:26. Kungsbacka.
Lunds stifts landebok. Andra delen. Nuvarande Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm. Utg. av K. G. Ljunggren & Bertil Ejder. Skånsk senmedeltid och renässans 5. Lund/Köpenhamn 1952. (förkortas LSL).
Lunds ärkestifts urkundsbok. Diplomatarium diocesis Lundensis. Bd 1-6. Utg. av Lauritz Weibull. Lund 1900-1939. (förkortas LÄUB).
Lyckegaard, Erik 1986: Stifterbilledet og Hvideslægten. Fjenneslev kirke. *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175*. Red. Ulla Haastrup & Robert Egevang. København.
Løchen, Yngvar 1978: Mer om makt og avmakt. *Hva er makt? Søkelys på studiet av makt og Maktutredningen*. Red. Jens Arup Seip, Yngvar Løchen & Beatrice Halsaa Albrektsen. Oslo.
Løffler, J. B. 1883: *Udsigt over Danmarks kirkebygninger fra den tidligere middelalder. Den romanske periode*. Kjøbenhavn.
Lönnroth, Louise 1971: Kyrkan och församlingen. *Träslövsboken. Historik över Träslövs socken från forntid till nutid 1971*. Varberg.

M

Mackeprang, Mouritz 1927: Middelalderlige kirkeudvidelser. *Festskrift til Kristian Erslev den 28. Decbr. 1927 fra danske historikere*. København.
Mackeprang, Mouritz 1941: *Danmarks middelalderlige døbefonte*. København.
Mackeprang, Mouritz 1944: *Vore landsbykirker. En oversigt*. København. (1 utg. 1920).
Mackeprang, Mouritz 1948: *Jydske granitportaler*. København.
Macy, Gary 1984: *The Theologies of the Eucharist in the Early Scholastic Period. A Study of the Salvific Function of the Sacrament according to the Theologians c. 1080 – c. 1220*. Oxford.
Madsen, Per Kristian 2000: Trekantrelieffet over Ribe Domkirkes Kathoveddør – et monument over en angrende, retmæssig konge. *By, marsk og geest* 2000. Ribe.
Magnusson, Gert 1995: Järnmöllan i Tvååker – en teknisk innovation i Danmarks bergslag? *Medeltida danskt järn. Framställning av och handel med järn i Skåneland och Småland under medeltiden*. Red. Sven-Olof Olsson. Forskning i Halmstad 1. Halmstad.

Magnusson, Gert 2004: Järnhantering i Tvååkersområdet i Halland. En avslutande diskussion kring Järnmöllan. *Hikuin* 31.
Magnusson Staaf, Björn 1996: For Whom the Bell Tolls. *Current Swedish Archaeology* 4.
Malkolmsson, Dan 2004: *Fresker och maskaroner i Landa kyrka*. Göteborg.
Malmström, Carl 1952: Hallands skogar genom tiderna. *Natur i Halland*. Red. Carl Skottsberg & Kai Curry-Lindahl. Göteborg.
Malmström, Carl 1959: Landskapsbildens förändringar i Halland under de senaste 300 åren. *Hallands historia II. Från freden i Brömsebro till våra dagar.* Halmstad.
Mann, Albrecht 1961: Doppelchor und Stiftermemorie. Zum kunst- und kultgeschichtlichen Problem der Westchöre. *Westfälische Zeitschrift. Zeitschrift für Vaterländische Geschichte und Altertumskunde* 1961. Regensberg Münster.
Marelius, J. 1957a: Släps kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Marelius, J. 1957b: Vallda kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Markus, Kersti 1999: *Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet*. Tallinn.
Mascher, Catharina 1993*: Förhistoriska markindelningar och röjningsröseområden i Västsveriges skogsbygder*. Kulturgeografiskt seminarium 2/93. Stockholm.
Mascher, Catharina & Connelid, Pär 2004: Bygden, järnet och klostergodset i Tvååker och Sibbarp. En landskapshistorisk infallsvinkel på den tidigmedeltida järnproduktionen och klosterdonationen av jord i Tvååker och Sibbarp socknar, Halland. *Hikuin* 31.
McGuire, Brian Patrick 1982: *The Cistercians in Denmark: Their Attitudes, Roles, and Functions in Medieval Society*. Cistercian Studies Series 35. Kalamazoo, Michigan.
Miller, Daniel & Tilley, Christopher 1984: Ideology, power and prehistory: an introduction. *Ideology, power and prehistory*. Ed. Daniel Miller & Christopher Tilley. Cambridge.
Mogren, Mats 2000: *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund Studies in Medieval Archaeology 24. Stockholm.
Montell, Erik 1978: *Halländsk historia. En berättelse om Hallands forntid, dess säregna politiska historia och dess ekonomiska, sociala, och kulturella utveckling intill våra dagar*. Halmstad.
Moreland, John 2001: *Archaeology and Text*. London.
Morris, Richard 1997: *Churches in the Landscape*. London. (1 utg. 1989).
Muhl, Carl-Gustaf 1957a: Stråvalla kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Muhl, Carl-Gustaf 1957b: Värö kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Myrdal, Janken 1999: *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket under feodalismen 1000-1700*. Stockholm.
Myrdal, Janken 2004: Jordbruket och livet på landet. *Signums svenska kulturhistoria. Medeltiden*. Red. Jakob Christensen. Lund.
Möbius, Friedrich & Möbius, Helga 1974: *Ecclesia Ornata. Ornament am mittelalterlichen Kirchenbau*. Berlin.
Mölder Stålhammar 1977: *Imagery in Goldings the Spire*. Acta Universitatis Gothenburgensis. Gothenburg Studies in English 37. Göteborg.
Møller, Elna 1983: Kirkernes fjender. *Hikuin* 9.
Møller, Elna & Olsen, Olaf 1961: Danske trækirker. *Fra Nationalmuseets arbejdsmark* 1961.

Møller, E., Rydbeck, M., Swartling, I. & Sinisalo, A. 1962: Hvælv. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd VII. Malmö.
Möller, Peter von 1871: *Halländska herregårdar*. Tecknade af A. Kallenberg. Stockholm.
Möller, Peter von 1872: Skummeslöfs kyrkas minnen. *Hallands Fornminnes-Förenings Årsskrift* 1872.
Möller, Peter von 1874: *Bidrag till Hallands historia* 1. Lund.
Møller Jensen, Janus 2000: Danmark og den hellige krig. En undersøgelse af korstogsbevægelsens inflydelse på Danmark ca. 1070-1169. *Historisk tidskrift* 100. København.

N

Nehlmark, Ivar 1979: Några biskopsvisitationer i Eftra. *Eftraboken 2. Den andra boken om Eftra socken i mellersta Halland*. Red. Lennart Nilsson. Slöinge.
Neill, Tom & Lundberg, Stig 1994: Förnyad diskussion om "Eskilstunakistorna". *Fornvännen* 1994.
Nelson, Orvar 1956: Okome kyrka. Några anteckningar till dess historia. *Okome – en bok om hembygden*. Halmstad.
Nicklasson, Påvel 1999: Gudfasts gård i Stafsinge. *META* 1999:4.
Nicklasson, Påvel 2001: *Strävsamma bönder och sturska stormän. Stafsinge och Halland från bronsålder till medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia Series i 8°, No. 35. Stockholm.
Nicklasson, Påvel 2005: En liten borg på en liten ö. Sjönevadsborg – kungens borg i Ätradalen. *Medeltid i Ätradalen – en resa i fyra etapper*. Red. Påvel Nicklasson. Lund Studies in Medieval Archaeology 37. Stockholm.
Nicklasson, Påvel, Hellgren, Mats, Oreheim, Hans, Sandin, Mats, Westberg, Christina & Winkler, Mia 2001: Arkeologisk undersökning vid RAÄ 116. *Landskap i förändring. Volym 3. Teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 116, 118, 120 och 122 i Stafsinge socken, Halland*. Red. Nils Johansson, Jörgen Streiffert & Per Wranning. Arkeologiska rapport från Hallands länsmuseer 2001:5. Kungsbacka.
Nihlén, John 1939: *Äldre järntillverkning i Sydsverige. Studier rörande den primitiva järnhanteringen i Halland och Skåne*. Jernkontorets Berghistoriska Skriftserie 9. Stockholm.
Nilsén, Anna 1984: Det medeltida vapenhuset. *Fornvännen* 1984.
Nilsén, Anna 1986: *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälarlandskapen och Finland 1400-1534*. Stockholm.
Nilsén, Anna 1991: *Kyrkorummets brännpunkt. Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan. Från romantik till nygotik*. Stockholm.
Nilsén, Anna 2000: Mot ljus och rymd i kyrkoarkitekturen. Mellan romanskt och gotiskt. *Byggnader och betydelser. En antologi om arkitektur*. Red. Britt-Inger Johansson & Christian Lovén. Stockholm.
Nilsson, Bertil 1994: *Kvinnor, män och barn på medeltida begravningsplatser*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 3. Uppsala.
Nilsson, Bertil 1998: *Sveriges kyrkohistoria 1. Missionstid och tidig medeltid*. Stockholm.
Nilsson, Bertil 2004: Kyrka och lärdom. *Signums svenska kulturhistoria. Medeltiden*. Red. Jakob Christensson. Lund.
Nilsson, Gustaf 1989: *Kring den gamla sockenkyrkan. Bidrag till Vinbergs historia.* Falkenberg.

Nilsson, Harald 1930: En intressant halländsk kyrka, Hishults gamla kyrka, som tyvärr revs för 30 år sedan. *Halland och halländingen* 28/9 1930.
Nilsson, Harald 1931: Sjöboholm. *Vår bygd* 1931.
Nilsson, Harald 1932a: Knäreds gamla kyrka. *Sydhalländsk bygd* 1932.
Nilsson, Harald 1932b: *Berättelse över under år 1931 utförda undersökningar och uppmätningar av grundmurar och andra rester av äldre bebyggelse på området kring Lagaholms slott*. Arkivrapport, ATA.
Nilsson, Harald 1933: S:ta Katarina kloster. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1933.
Nilsson, Harald 1934: S:ta Katarina kloster i Halmstad. *Vår bygd* 1934.
Nilsson, Ing-Marie 1994: *Rundkyrkor i Norden*. D-uppsats i medeltidsarkeologi 1994. Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet (stencil).
Nilsson, Ing-Marie 2002: Medeltidens kyrkor. *Halland. Landskapets kyrkor*. Red. Markus Dahlberg. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm.
Nilsson, Ing-Marie 2003a: Härskarsymbol och högsäte – om betydelsen av västmarkeringar i romanska kyrkor. *META* 2003:1.
Nilsson, Ing-Marie 2003b: Köpstad, kungamakt och kyrka. Några tankar om medeltidens Laholm. *Utskrift* 7.
Nilsson, Ing-Marie 2005: Funtaliden och Fageredsfuntarna. *Medeltid i Ätradalen – en resa i fyra etapper*. Red. Påvel Nicklasson. Lund Studies in Medieval Archaeology 37. Stockholm.
Nilsson, Ing-Marie 2006: Jerusalem mitt i byn. Det tidigmedeltida kyrkobyggandet ur rituellt perspektiv. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 52.
Nilsson, Sture 1959: Folkmålen i Halland. *Hallands historia II. Från freden i Brömsebro till våra dagar.* Halmstad.
Nilsson, Sven A. 1968: *Halmstads historia. Del 1. Den danska tiden.* Halmstad.
Nilsson Stutz, Liv 2003: *Embodied Rituals & Ritualized Bodies. Tracing Ritual Practices in Late Mesolithic Burials*. Acta Archaeologica Lundensia in 8° 46. Stockholm.
Nisbeth, Åke 1986: *Bildernas predikan. Medeltida kalkmålningar i Sverige*. Stockholm.
Nisbeth, Åke 2001: Medeltidsmålningar i Landa kyrka. *Ur tidens flod. Länsantikvariens årsredogörelse 2000*. Länsstyrelsens meddelandeserie 2001:18. Halmstad.
Nisbeth, Åke 2008: *Trönö kyrkor*. Stockholm. (1 utg. 1962).
Norberg, Rune 1958: Dopfunt. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd III. Malmö.
Norberg, Rune 1969: Tre medeltida skulpturer från Tönnersjö. *Halland* 1969.
Norberg-Schulz, Christian 1971: *Existence, Space and Architecture*. New York.
Norberg-Schulz, Christian 1974: *Meaning in Western Architecture*. London.
Norborg, Knut 1967: *Halmstads S:t Nikolai kyrka. En kort orientering för kyrkobesökare*. Halmstad.
Nordanskog, Gunnar 2006: *Föreställd hedendom. Tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*. Vägar till Midgård 9. Lund.
Nordberg, Michael 1995: *I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson 1317-1374*. Stockholm.
Nordin, Petra 2006: Vem reste stavkyrkan i Tölö. *Populär arkeologi* 2006:2.
Nordqvist, Bengt 2003: *Stadinn i Aranesi - den medeltida handelsplatsen vid Årnäs by. Arkeologisk förundersökning i samband med VA-arbeten. Halland, Ås socken, Årnäs 6:34*. UV Väst Rapport 2003:27. Kungsbacka.

Nordström, Folke 1984: *Mediaeval Baptismal Fonts. An Iconographical Study*. Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 6. Umeå.
Norges konge sagaer 4. Håkon Håkonssons saga. Magnus Lagabøtes saga. Red. Finn Hødnebø & Hallvard Magerøy. Oslo 1979. (förkortas HåH).
Norn, Otto 1980: Et ridderkors. *Kirkehistoriske Samlinger* 1980. København.
Norn, Otto 1982: *At se det usynlige. Mysteriekult og ridderidealer*. København.
Norn, Otto & Skovgaard Jensen, Søren 1990: *The House of Wisdom. Visdommen i Vestjylland*. Copenhagen.
Notelid, Michel 1996: Vetenskap och religion i negativ dialog. *TOR. Tidskrift för arkeologi*. Vol. 28. Uppsala.
Nyberg, Tore 1981: S.t Olav als der Erste einer Dreiergruppe von Heiligen. *St. Olaf, seine Zeit und sein Kult*. Red. Gunnar Svahnström. Acta Visbyensia VI. Visbysymposiet för historiska vetenskaper 1979. Visby.
Nybo Rasmussen, Jørgen 1989: Franciskanerne. *Skånska kloster. Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1987/88.
Nyborg, Ebbe 1979: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. Red. Robert Egevang. København.
Nyborg, Ebbe 1985: Om romanske kirketårne i Danmark. *Kongens makt og ære. Skandinaviske herskersymboler gjennem 1000 år*. Red. Martin Blindheim, Per Gjærder & Dag Sæverud. Nordiska symposiet för ikonografiska studier 7. Oslo.
Nyborg, Ebbe 1986: Kirke - sognedannelse - bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. *Hikuin* 12.
Nyborg, Ebbe 1998: Kirke, sogn og bebyggelse o. 1000-1300. *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*. Red. Stig Jensen. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter XXXV. Højbjerg.
Nygaard, Edith Marie 1996: *De romanske steinkirkene i Telemark. Beskrivelse, analyse og tolkning. Bind 1: Tekst*. Magistergradsavhandling i kunsthistorie. Institutt for arkeologi, kunsthistorie og numismatikk. Universitet i Oslo.
Nylander, I., Dahlerup, T. & Molland, E. 1968: Patronatsrätt. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd XIII. Malmö.
Nørlund, Poul 1927: Jorddrotter paa Valdemarstiden. *Festskrift til Kristian Erslev den 28. Decbr. 1927 fra danske historikere*. København.
Nørlund, Poul 1935: Stormandstyper fra Valdemarstiden. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1935.
Nørlund, Poul & Lind, Egmont 1944: *Danmarks romanske Kalkmalerier*. København.

O

Odén, B., Suvanto, S., Skyum-Nielsen, N., Bjørkvik, H. & Már Lárusson, M. 1961: Gästning. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd VI. Malmö.
Olaus Magnus: *Historia om de nordiska folken 1-5.* Nu för första gången i svensk öfversättning utgifven genom Michaelisgillet. Uppsala & Stockholm 1909-1951. (1 utg. Rom 1555).
Olsen, G., Andræ, C. G., Kerkkonen, M., Bjørkvik, H. & Már Lárusson, M. 1961: Hovedgård. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd VI. Malmö.

Olsen, Olaf 1958: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark. *Fra Nationalmuseets arbejdsmark* 1958.
Olsen, Olaf 1966: Middelalderkirkens møblering. *Skalk* 1966:5.
Olsen, Olaf 1967: Rumindretningen i romanske landsbykirker. *Kirkehistoriske Samlinger* 1967.
Olsen, Rikke Agnete 2004: Sorø i Tvååker. *Hikuin* 31.
Olsson, Gunnar 1953: *Sverige och landet vid Göta älvs mynning under medeltiden*. Acta Universitatis Gotoburgensis. Göteborgs högskolas Årsskrift LIX 1953:3. Göteborg.
Olsson, Gunnar 1954: Hallands politiska historia. *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.
Olsson, Mats 2002: *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*. Lund Studies in Economic History 20. Stockholm.
Olsson, Sven-Olof (red) 1995: *Medeltida danskt järn. Framställning av och handel med järn i Skåneland och Småland under medeltiden*. Forskning i Halmstad 1. Halmstad.
Olsson, Sven-Olof (red) 1999: *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck – länkar i halländsk medeltid*. Forskning i Halmstad 2. Halmstad.
Oltéus, Stellan 1985: *Släps kyrka*. Kungsbacka.
Oltéus, Stellan 1994: *Vallda kyrka*. Vallda.
Onvall, Bertil 1990: Kungsbacka kyrka. *Vår bygd* 1990.
Onvall, Bertil 1993: Kyrkorna i Släp. *Vår bygd* 1993.
Oreklev, Mats & Wannebo, Anders 1985: *Lindome kyrka 100 år*. Lindome.
Ortnamnen i Hallands län. Del 1. Bebyggelsenamnen i Södra Halland. Utg. genom Jöran Sahlgren. Lund 1948. (förkortas OIH 1).
Ortnamnen i Hallands län. Del 2. Bebyggelsenamnen i Mellersta Halland (Årstads och Faurås härader). Utg. genom Jöran Sahlgren. Lund 1950. (förkortas OIH 2).
Ortnamnen i Hallands län. Del 3. Bebyggelsenamnen i Norra Halland (Himle, Viske och Fjäre härader). Utg. av Harry Ståhl. Uppsala 1980. (förkortas OIH 3).
Osbeck, Pehr 1922: *Utkast til beskrifning öfver Laholms prosteri*. Utg. av Bert Möller. Svenska bygder i äldre beskrivningar 1. Lund. (1 utg. 1796).

P

Pamp, Bengt 1988: *Ortnamnen i Sverige*. Lund. (5 uppl.)
Pauketat, Timothy R. 2000: The Tragedy of the Commoners. *Agency in Archaeology*. Ed. Marcia-Anne Dobres & John E. Robb. London/New York.
Pedersen, Morten 2002: Hovedkirker i Danmark. *META* 2002:1.
Pedersen, Morten 2006: Brugen af kapelbetegnelsen i det middelalderlige Slesvig Stift. *Hikuin* 33.
Pentz, Peter 1984: Vore gamle våbenhuse og deres tidlige brug. *KUML* 1982-83.
Pernler, Sven-Erik 1993: En mässa för folket? *Mässa i medeltida socken. En studiebok av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt.* Skellefteå.
Pernler, Sven-Erik 1999: *Sverige kyrkohistoria 2. Hög- och senmedeltid*. Stockholm.
Persson, Bengt-Arne 1976: Det halländska kulturlandskapet. *Halland. Svenska turistföreningens årsskrift* 1976.
Persson, Bengt-Arne (red) 1992: *Ny Varberg – staden som blev kungsgård*. Skrifter utgivna av Stiftelsen Hallands länsmuseer, Halmstad och Varberg 5. Halmstad/Varberg.

Persson, Bengt-Arne 1993: Varbergs museum. *Varberg – en kommuns historia*. Red. Lennart Blom. Varberg.
Persson, Roland 1981: Kyrkorna i Ölmevalla. *Vår bygd* 1981.
Persson, Roland 1982: Landa kyrka. *Vår bygd* 1982.
Peters, Knut 1982: *Söndrums kyrka*. Halmstad. (1 utg. 1941).
Petersen, Björn 1992: ”Med pärlefärg och strödda skyar” – Breareds kyrka restaurerad. *Halland* 1992.
Petersen, Henry 1886: *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*. Kjøbenhavn.
Petersen, Henry 1897: *Danske adelige sigiller fra det XIII og XIV aarhundrede*. Kjøbenhavn.
Petersen, Julius Magnus 1900: *De gamle Kalkmalerier i vore Kirker*. Kjøbenhavn.
Peterson (Malmer), Mats 1948: S:t Jörgen i Åhus. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1948. Lund.
Pevsner, Nikolaus 1978: *Den europeiska arkitekturen. En översikt*. Stockholm. (1 utg. 1943).
Pickering, W. S. F. 1984: *Durkheim's Sociology of Religion. Themes and Theories*. London.
Pieper, Roland 1993: *Die Kirchen der Bettelorden in Westfalen. Baukunst im Spannungsfeld zwischen Landespolitik, Stadt und Orden im 13. und frühen 14. Jahrhundert*. Franziskanische Forschungen 39. Werl/Westfalen.
Piltz, Anders 1996: Himlastormande och nära. *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*. Lund.
Platt, Colin 1981: *The Parish Churches of Medieval England*. London.
Porsmose, Erland 1988: Middelalder o. 1000-1536. *Det danske landbrugs historie I. Oldtid og middelalder*. Red. Claus Bjørn, under medvirken af Troels Dahlerup, S. P. Jensen & Erik Helmer Pedersen. Odense.
Porsmose, Erland 1989: Danmark 1275-1375. *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. Red. Ulla Haastrup. København.
Pounds, N. J. G. 2000: *A History of the English Parish. The Culture of Religion from Augustine to Victoria*. Cambridge.

R

Radler, Aleksander 1995: *Kristendomens idéhistoria. Från medeltiden till vår tid*. Lund.
Raedts, P. 1991: Jerusalem: Purpose of History or Gateway to Heaven? Apocalypticism in the First Crusade. *Church, Change and Revolution: Transactions of the Fourth Anglo-Dutch Church History Colloquium, Exeter, 30 August - 3 September 1988*. Ed. J. van den Berg & P.G. Hoftijzer. Leiden.
Randall, Gerald 1982: *The English Parish Church*. London.
Rapoport, Amos 1982: *The Meaning of the Built Environment. A Nonverbal Communication Approach*. Beverly Hills.
Rasmussen, Poul 1970: Skiben. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd XV. Malmö.
Rasmussen, Poul 1975: Valdemars jordebog. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd XIX. Malmö.
Rasmussen, Vera 1989: Arkitektoniske hvælvudsmykninger. *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. Red. Ulla Haastrup. København.
Redelius, Gunnar 1972: *Kyrkobygge och kungamakt i Östergötland*. Antikvariskt arkiv 45. Stockholm.

Redin, Lars 1982: *Laholm*. Medeltidsstaden 39. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer Rapport. Stockholm.
Redin, Lars 1983: *Falkenberg*. Medeltidsstaden 43. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer Rapport. Stockholm.
Redin, Lars 1986: Stad, befolkning och bebyggelse i Halland under medeltid – problem i en generalisering. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.
Redin, Lars 1992: Varberg – en möjlig bakgrund. *Ny Varberg – staden som blev kungsgård*. Red. Bengt-Arne Persson. Skrifter utgivna av Stiftelsen Hallands länsmuseer, Halmstad och Varberg 5. Halmstad/Varberg.
Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ. Chronologisk Fortegnelse over hidtil trykte Diplomer og andre Brevskaber til Oplysning af den danske Historie, med kort angivelse af indholdet. Havniæ 1843-1907. (förkortas RDHD).
Reinburg, Virginia 1992: Liturgy and the Laity in Late Medieval and Reformation France. *The Sixteenth Century Journal* 23:3.
Reisnert, Anders 1989: Huvudgårdar i Ystadområdet. Några medeltidsarkeologiska synpunkter. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*. Red. Hans Andersson & Mats Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Bd 1-4. Udg. ved Kr. Erslev *et al*. København 1894-1912. (förkortas Rep).
Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Series secunda, bd 1-9. Udg. ved W. Christensen. København 1928-1938. (förkortas Rep II).
Reutersvärd, Oscar 1967: *Paradisets källa och de gotländska "paradisfuntarna". Ett bidrag till studiet av vattensymboliken på de medeltida dopfuntarna*. Atlas till Sveriges odlingshistoria, tilläggshäfte 6. Lund.
Reuterswärd, Patrik 1983: Det gudomliga ljusets fönster. *Imagines Medievales. Studier i medeltida ikonografi, arkitektur, skulptur, måleri och konsthantverk*. Acta Universitatis Upsaliensis Ars Suetica 7. Red. Rudolf Zeitler & Jan O. M. Karlsson. Uppsala.
Reuterswärd, Patrik 1985: The Forgotten Symbols of God (III). *Konsthistorisk tidskrift* 1985.
Richardson, Jacob 1987: *Hallands historiska beskrivning.* (1 utg. 1752-1753).
Riddersporre, Mats 1989: Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. Några kommentarer och spekulationer i ett lokalt geografiskt perspektiv. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*. Red. Hans Andersson & Mats Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
Riddersporre, Mats 1995: *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska institutioner. Avhandlingar 124. Trelleborg.
Riley-Smith, Jonathan 1993: *The First Crusade and the Idea of Crusading*. London.
Risberg, Gunnar & Franzén, Kristina 2002: Kyrkan i landskapet. *Halland. Landskapets kyrkor*. Red. Markus Dahlberg. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm.
Rohr, Ingvar 1980: *Kyrkorna i Varbergs kommun. Presentation i bild med beskrivande text*. Varberg.
Romdahl, Axel L. 1920: Onsala kyrka. *Vår bygd* 1920.
Roosval, Johnny 1911: *Die Kirchen Gotlands. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Schwedens*. Stockholm.

Roosval, Johnny 1917: *Dopfuntarna i Statens Historiska museum. Beskrivande grupperande förteckning.* Konsthistoriska bidrag från Stockholms högskolas konsthistoriska institut 1. Stockholm.

Roosval, Johnny 1918: *Die Steinmeister Gottlands. Eine Geschichte der führenden Taufsteinwerkstätte des schwedischen Mittelalters, ihrer Voraussetzungen und Begleit-Erscheinungen*. Stockholm.

Roosval, Johnny 1924: *Den baltiska Nordens kyrkor.* Uppsala.

Roosval, Johnny 1950: *Den gotländske ciceronen. Vägvisare genom den gotländska konsthistorien med huvudvikten lagd på medeltida kyrkokonst.* Stockholm. (2 utökade uppl.)

Roosval, Johnny & Gardell, Sölve 1944: *Bohuslän. Band 1, häfte 1*. Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Stockholm.

Roosval, Johnny & Lagerlöf, Erland 1959-1964: *Gotland, bd IV, halvband 2*. Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Stockholm.

Ros, Jonas 2001: *Sigtuna. Staden, kyrkorna och den kyrkliga organisationen*. Occasional Papers in Archaeology 30. Uppsala.

Rosborn, Sven 1973: *Kompanihuset i Malmö. Byggnadsarkeologiska studier av ett senmedeltida hus*. Malmöfynd 1. Malmö.

Rose, Hans 1916: *Die Baukunst der Cisterzienser*. München.

Rosén, Christina 1991: *Halland, Laholms lfs. Lagaholm 1:1, Sydkrafts laxodlingsanstalt. Arkeologisk förundersökning*. Stiftelsen Hallands länsmuseer Uppdragsverksamheten Halmstad. Arkivrapport, HMA.

Rosén, Christina 1992: Staden som icke är? – Medeltidens Laholm. *Utskrift* 2.

Rosén, Christina 1996: En fiskeplats vid Fylleån – arkeologisk undersökning av RAÄ nr 18 i Trönninge socken. *Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland. Djupt under sanden. Del 1, 1991-1993. Sträckan södra Mellby – Kvibille*. Red. Michael Jerkemark. Riksantikvarieämbetet UV Väst Rapport 1996:1. Kungsbacka.

Rosén, Christina 1998a: Norra Halland i historiska källor. *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid.* Red. Lars Lundqvist & Eva Schaller Åhrberg. Arkeologiska resultat UV Väst Rapport 1997:26. Kungsbacka.

Rosén, Christina 1998b: Stadsarkeologi i Kungsbacka. *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid.* Red. Lars Lundqvist & Eva Schaller Åhrberg. Arkeologiska resultat UV Väst Rapport 1997:26. Kungsbacka.

Rosén, Christina 2000: Bebyggelseutveckling under historisk tid - Kvibille, Rävinge, Getinge och Slöinge socknar från 1000-tal till 1700-tal. *Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland. Boplatser och fossilt odlingslandskap. Del 3*, 1993-1996. Sträckan Kvibille - Slöinge. Red. Bo Strömberg. Arkeologiska resultat UV Väst Rapport 1998:21. Kungsbacka.

Rosén, Christina 2004a: *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 53. Lund Studies in Medieval Archaeology 35. Stockholm.

Rosén, Christina 2004b: Makt, gränser och samhällets omvandling – södra Ätradalen under 700 år. *Landskap i förändring. Volym 6. Hållplatser i det förgångna. Artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Västkustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland*. Red. Lennart Carlie, Ewa Ryberg, Jörgen Streiffert & Per Wranning. Arkeologiska rapporter från Hallands länsmuseer 2004:1. Halmstad/Mölndal.

Rosén, Christina 2004c: *Ny Varberg och S:t Jörgens kapell. Halland, Lindbergs socken, Lindhov 1:1, RAÄ 40 och 87*. UV Väst rapport 2004:6. Arkeologisk förundersökning. Kungsbacka.

Rosén, Christina 2007: *Titthål i Getakärr. Antikvariska kontroller i det äldsta Varberg. Halland, Varberg stad, RAÄ 60*. Antikvariska kontroller. UV Väst Rapport 2007:10. Mölndal.
Rosén, Jerker & Lárusson, Magnús Már 1964: Krongods. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd IX. Malmö.
Rosengren, Erik 1980: *S. Laurentii kyrka. Byggnadsarkeologisk undersökning*. Stiftelsen Hallands Länsmuseer Halmstad och Varberg, Landsantikvarien Halmstad 1980. Arkivrapport, HMA.
Rosengren, Erik 1988: Medeltidskyrkan i Onsala – från en undersökning 1986. *Halland* 1988.
Rosengren, Ingemar 1994: Ullareds kyrka år 1824. *Krönika från Fagereds pastorat* 1994.
Rosengren, Ingemar 1995: Fagereds kyrka år 1828. *Krönika från Fagereds pastorat* 1995.
Rubin, Miri 1990: *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge.
Rubin, Miri 1992: The Eucharist and the Construction of Medieval Identities. *Culture and History 1350-1600. Essays on English Communities, Identities and Writing*. Ed. David Aers. New York.
Runer, Johan 2006: *Från hav till land eller Kristus och odalen – en studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna*. Stockholm Studies in Archaeology 38. Stockholm.
Runquist, Kjell 1968: Hallandslistans gårdar i Kung Valdemars jordebok. *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 1968.
Runquist, Kjell 1969: Halländska ortnamn i Kung Valdemars jordebok. En översikt. *Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning* 1969.
Rydbeck, Monica 1936: *Skånes stenmästare före 1200*. Lund.
Rydbeck, Monica 1943: *Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor*. Lund.
Rydbeck, Monica 1946: Two Altar Shrines of Lübeck-Workshops from Churches in Halland. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1946. Lund.
Rydbeck, Monica 1956: Gregoriemässan från Kvibille kyrka. *Vår bygd* 1955-56.
Rydbeck, Monica 1964: Korskrank. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd IX. Malmö.
Rydbeck, Monica 1975: *Medieval Wooden Sculpture in Sweden IV. The Museum Collection Catalogue.* Stockholm.

S

Sahlins, Marshall 1988: *Kapten Cooks död*. Stockholm.
Salvén, Erik 1929: Lagaholms slott. Anteckningar från dess pågående utgrävning och konservering. *Kulturhistoriska studier och upptecknin*gar. Red. Erik Salvén & Albert Anderson Sandklef. Hallands Hembygdsförbunds Skriftserie 1. Halmstad.
Salvén, Erik 1935: Från Hallands kyrkor III. Gödestads kyrkoruin konserverad. *Vår bygd* 1935.
Salvén, Erik 1937a: Övraby kyrka. *Vår bygd* 1937.
Salvén, Erik 1937b: Från Hallands kyrkor V. En märklig kyrkorestaurering. *Vår bygd* 1937.
Salvén, Erik 1938a: Hanhals medeltidskyrka. Den bör åter bli församlingskyrka. *Vår bygd* 1938.
Salvén, Erik 1938b: En tidigt kristen gravvårdstyp i Halland. En undersökning med utgångspunkt från runstenen i Getinge. *Vår bygd* 1938.

Salvén, Erik 1939a: Falkenbergshus. Från utgrävningen och konserveringen 1937-38. *Vår bygd* 1939.
Salvén, Erik 1939b: Från Hallands kyrkor VII. Holms kyrka restaurerad. *Vår bygd* 1939.
Salvén, Erik 1939c: Nyfunnen del av tidigt medeltida gravvård i Holm. *Vår bygd* 1939.
Salvén, Erik 1939d: Dekorativa målningar i Kvibille kyrka. Ett förslag till församlingen. *Vår Bygd* 1939.
Salvén, Erik 1940: Medeltidsarkitekturen i Hallands kyrkor. *Vår bygd* 1940.
Salvén, Erik 1941a: Ruinen i Hanhals har åter blivit församlingskyrka. *Vår bygd* 1941.
Salvén, Erik 1941b: Halmstadsbor i stenskrift under ett halvt årtusende. S:t Nikolaikyrkans gravhällar. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1941.
Salvén, Erik 1942: S:t Nikolai kyrka i Halmstad restaurerad. Ett ärevördigt tempel har återuppstått i imponerande skönhet. *Vår bygd* 1942.
Salvén, Erik 1943: Sjöboholms sätesgård. Den natursköna platsen nu ordnad. *Vår bygd* 1943.
Salvén, Erik 1945: Om Hallands äldre kyrkor. *Svenska gods och gårdar 51. Södra delen*. Red. Carl-Eric Ohlén, Waldemar von Sydow & Sten Björkman. Uddevalla.
Salvén, Erik 1949: En märklig förvandling. Idala kyrka restaurerad. *Vår bygd* 1949.
Salvén, Erik 1950: Gunnarps kyrka restaurerad. *Vår bygd* 1950.
Salvén, Erik 1951: S:t Olofs kapell i Tylösand. Gudshuset i Lidhult, som blev bostadshus och sedan gudshus igen. *Vår bygd* 1951.
Salvesen, Astrid & Gunnes, Erik 1971: *Gammelnorsk homiliebok*. Oversatt av Astrid Salvesen, inledning og kommentarer ved Erik Gunnes. Oslo.
Samuelsson, Carl-Olof 1986: Förlanda kyrka. *Vår bygd* 1986.
Sandklef, Albert 1935: Varbergs museum nyordnat 1934. *Vår bygd* 1935.
Sandklef, Albert 1937: Ny-Warbergs (Nyby) medeltida kyrka påträffad och utgrävd. *Vår bygd* 1937.
Sandklef, Albert 1938: Gamla Varbergs (Gamleby) kyrka. *Vår bygd* 1938.
Sandklef, Albert 1951: Hallands norra gräns på 1000-talet. Ett försök att lokalisera *suntrv as* i äldsta gränslistan i VGL. *Namn och bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning* 1951.
Sandklef, Albert 1952: "Kong Valdemars Gifft" i Ås socken. *Varbergs Museum årsbok* 1952.
Sandklef, Albert 1954: Hallands bönder. *Hallands historia I. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.
Sandklef, Albert 1955: Gamla papper på Stjernarp. Bidrag till Hallands agrarhistoria. *Varbergs Museums Årsbok* 1955.
Sandklef, Albert 1959a: Hallands jordbruk 1656-1900. *Hallands historia II. Från freden i Brömsebro till våra dagar.* Halmstad.
Sandklef, Albert 1959b: Hallands folkkultur. *Hallands historia II. Från freden i Brömsebro till våra dagar.* Halmstad.
Sandklef, Albert 1963: *Varbergs historia*. Varberg.
Sandklef, Albert 1966: Några geografiska misstag i Kung Valdemars jordebok. *Namn och bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning* 1966.
Sandklef, Albert 1970: Halländska gods och gårdar på 1200-talet. Översikt och nya synpunkter. *Halland* 1970.
Sanglert, Carl Johan 2005: "Selve gaarden i Faurthusae". *Medeltid i Ätradalen – en resa i fyra etapper*. Red. Påvel Nicklasson. Lund Studies in Medieval Archaeology 37. Stockholm.
Sanmark, Alexandra 2004: *Power and Conversion. A Comparative Study of Christianization in Scandinavia*. Occasional Papers in Archaology 34. Uppsala.

Sauer, Joseph 1924: *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters. Mit Berücksichtigung von Honorius Augustodunensis Sicardus und Durandus*. Freiburg im Breisgau.
Sawyer, Birgit 2000: *The Viking-Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. Oxford.
Sawyer, Birgit & Sawyer, Peter 1993: *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation circa 800-1500*. The Nordic Series 17. Minneapolis.
Sawyer, Peter 1988: "Landamæri I": The supposed Eleventh-Century boundary treaty between Denmark and Sweden. *Festskrift til Olaf Olsen på 60-årsdagen den 7. juni 1988*. København.
Sawyer, Peter 1991: *När Sverige blev Sverige.* Översatt och bearbetad av Birgit Sawyer. Occasional Papers on Medieval Topics 5. Alingsås.
Saxos Danmarkshistorie. Del 2. Oversat af Peter Zeeberg. København 2000. (förkortas Saxo).
Saxtorph, Niels M. 1986: *Danmarks kalkmalerier*. København.
Schaller Åhrberg, Eva 1994: Varla - en halländsk handelsgård. *FYND. Tidskrift för Göteborgs stadsmuseum och fornminnesföreningen i Göteborg* 1994:2.
Schaller Åhrberg, Eva 1998: Varla och Kungsbackatraktens tidiga historia - en alternativ tolkning. *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid.* Red. Lars Lundqvist & Eva Schaller Åhrberg. Arkeologiska resultat UV Väst Rapport 1997:26. Kungsbacka.
Schalling, Erik 1936: *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid*. Statens offentliga utredningar 1936:28. Stockholm.
Schalling, Erik 1944: *Den lantkommunala författningsregleringens historia. En översikt med särskilt avseende å landsbygdens primärkommuner*. Statens offentliga utredningar 1944:37. Stockholm.
Schiøtt, Jul. 1901 (red). *Den danske stat. Danmarks folk i skildringer af danske videnskabsmænd*. København.
Schmidt, Adolf 1956: Westwerke und Doppelchöre. *Westfälische Zeitschrift. Zeitschrift für Vaterländische Geschichte und Altertumskunde* 1956.
Schmidt Sabo, Katalin 2001*: Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar, Skrifter 38. Lund.
Schmidt Sabo, Katalin 2005: *Den medeltida byns sociala dimensioner*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar, Skrifter 67. Lund Studies in Historical Archaeology 1. Stockholm.
Schnell, Ivar 1965: *Kyrkorna i Södermanland*. Nyköping.
Schramm, Albert 1920: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke* 2. Leipzig.
Schramm, Albert 1921a: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke* 3. Leipzig.
Schramm, Albert 1921b: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke* 4. Leipzig.
Schramm, Albert 1934: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke* 17. Leipzig.
Schramm, Albert 1940: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke* 22. Leipzig.
Schreiber, Rupert & Köhler, Mathias 1987: *Die "Baugesetze" der Zisterzienser. Studien zur Bau- und Kunstgeschichte des Ordens*. Meßkirch.
Schück, Adolf 1933: Sveriges vägar och sjöleder. *Nordisk kultur* 16. Stockholm.
Scott, Robert A. 2003: *The Gothic Enterprise. A Guide to Understanding the Medieval Cathedral*. Berkeley.

Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi. Bd I-II. Utg. av M. Cl. Gertz. København 1917-1922. (förkortas SMHD).
Sedlmayr, Hans 1950: *Die Entstehung der Kathedrale*. Zürich.
Segelberg, Eric 1979: *Prosten A. P. Widberg i Okome och hans dagboksanteckningar*. Uppsala.
Sewell, William H. 1992: A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. *The American Journal of Sociology* 98:1.
Shanks, Michael & Tilley, Christopher 1992: *Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice*. London.
Sidenvall, Fredrik 1994: Kyrkorna i Frillesås. *Vår bygd* 1994.
Sikström, Tomas 1985: Hallands runstenar. *Halland* 1985.
Simson, Otto von 1956: *The Gothic Cathedral. Origins of Gothic Architecture and the Medieval Concept of Order.* New York.
Sjöberg, Ingvar 1997: *Skrea kyrka och dess föregångare*. U.o.
Sjöblom, Nils 1967: Fjärås kyrkas historia. *Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift* 1967.
Sjöblom, Tore 1966: Breareds och Snöstorps församlingar. *Simlångsdalen. Breareds och Snöstorps socknar*. Red. Sven Tengnäs. Simlångsdalen.
Sjöblom, Tore 2001: *Snöstorps kyrka. En orientering*. Halmstad.
Sjöholm, Elsa 1988: *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling*. Lund.
Skansjö, Sten 2000: Nordvästra Skånes järnbygd under dansk tid. *Järn. Wittsjöskog-konferensen 1999*. Red. Anders Ödman. Norra Skånes medeltid 1. University of Lund, Institute of Archaeology. Report Series 75. Lund.
Skansjö, Sten 2006: Medeltida skånska godslandskap i dokument och monument. Kyrkor och adelshuvudgårdar i Helgådalen. *Gods och bönder från högmedeltid till nutid. Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*. Red. Mats Olsson, Sten Skansjö & Kerstin Sundberg. Lund.
Skoglund, Peter 1992: *Bönder i brytningstid. Samhällsbygge och kulturell förändring i Årstads och Faurås härader under tidig medeltid.* C-uppsats i medeltidsarkeologi 1992. Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. (stencil)
Skoglund, Peter 1993: *Heliga korsets kapell, Falkenberg. Kulturhistorisk undersökning*. Falkenberg.
Skoglund, Peter 1995a: Heliga Korsets kapell i Falkenberg. *Falkenberg - staden som hembygd. Bidrag till Falkenbergs historia. En jubileumsskrift 1945-1995*. Falkenberg.
Skoglund, Peter 1995b: Borgen Falkenberg – ett bidrag till dess historia. *Varbergs slott och fästning – och samtida försvarsverk. Varbergs Museum årsbok* 1995.
Skogsberg, Ann-Marie 1995: Ås kloster – raserat och återanvänt. *Varbergs slott och fästning – och samtida försvarsverk. Varbergs Museum årsbok* 1995.
Skogsberg, Ann-Marie 2005: *Ås kloster. Cisterciensernas Asylum i Halland*. Stockholm.
Skottsberg, Carl & Curry-Lindahl, Kai (red) 1952: *Natur i Halland*. Göteborg.
Skre, Dagfinn 1988: *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Riksantikvarens rapporter 16. Øvre Ervik.
Skre, Dagfinn 1996: *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e. Kr*. Oslo.
Smedberg, Gunnar 1973: *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie*. Bibliotheca Theologiae Practicae 32. Lund.

Smedberg, Gunnar 1983: Stift, kontrakt och socken. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 4.
Staecker, Jörn 1997: Searching for the Unknown. Gotland's Churchyards from a Gender and Missionary Perspective. *Lund Archaeological Review* 1996. Lund.
Staecker, Jörn 1999: *Rex Regum et Dominus Dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Lund Studies in Medieval Archaeology 23. Stockholm.
Steinsland, Gro, Drobin, Ulf, Pentikäinen, Juha & Meulengracht Sørensen, Preben (red) 1991: *Nordisk Hedendom. Et symposium*. Odense.
Stenberg, Ragnar 1938: *Våra medeltida kyrkor före de gotiska katedralernas tid*. Stockholm.
Stendahl, Anders 1974: Eldsberga kyrka - en av Hallands äldsta. *Den gamla Eldsbergabygden. Kommunal krönika utarbetad på uppdrag av Eldsberga kommunalfullmäktige*. Halmstad.
Stenung, John A. 1925: Halländsk kyrkokonst. *Halland*. Red. Gunnar Ahlberg & Elof Lindälv. Hembygdsböckerna. Uppsala.
Stibeus, Magnus 1992: Abraham Brodersson Tjurhuvud – storgodsägare och borgherre. *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*. Arkeologi i Västsverige 5. Göteborg.
Stiesdal, Hans 1983a: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne. *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*. Red. Hugo Johannsen. København.
Stiesdal, Hans 1983b: Grave i tidlige vesttårne. Nogle nyere iagttageser. *Hikuin* 9.
Strömberg, Bo 1991: *Järnhantering på boplatser i Halland under äldre järnålder. En kronologisk och naturgeografisk analys*. Nya bidrag till Hallands äldsta historia 4. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar. Stockholm/Kungsbacka.
Strömberg, Bo 2004: Arkeologiska undersökningar av järnhanteringsplatser i Tvååkersområdet. *Hikuin* 31.
Strömberg, Bo 2008: Protoindustriell järnproduktion. *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne*. Red. Mats Anglert. Stockholm.
Styffe, Carl Gustaf 1911: *Skandinavien under unionstiden. Med särskildt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319 till 1521. Ett bidrag till den historiska geografien.* Stockholm.
Ståhl, Harry 1976: *Ortnamn och ortnamnsforskning*. Stockholm.
Ståhle, Carl Ivar & Stahre, Nils-Gustaf (red) 1992: *Rannsakningar efter antikviteter. Bd 3. Öland, Småland, Blekinge, Halland Skåne*. Stockholm.
Suger 2000: *Ausgewählte Schriften. Ordinatio, De consecratione, De administratione*. Herausgegeben von Andreas Speer & Günther Binding. Darmstadt.
Sumner, Rosemary 1986: *The Spire by William Golding*. Macmillan Master Guides. Basingstoke.
Sundnér, Barbro 1982: *Maglarp. En tegelkyrka som historiskt källmaterial*. Acta Archaeologica Lundensia, Series prima in 4° Nr 15. Bonn/Lund.
Sundnér, Barbro 1986: Kan murningstekniken datera medeltidskyrkorna? *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.
Sundnér, Barbro 1989: Medeltida byggnadsteknik. En kronologisk studie av Ystadområdets kyrkor. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*. Red. Hans Andersson & Mats Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
Sundquist, Nils 1950: Kyrkvalvet och himlavalvet. Till tolkningen av några målningsmotiv i Rasbokils kyrka. *Uppland. Upplands fornminnesförenings årsbok* 1950. Uppsala.
Svanberg, Fredrik 1999: *I skuggan av vikingatiden. Om Skåne, Halland, Blekinge och Själland*. University of Lund. Institute of Archaeology. Report series 66. Lund.

Svanberg, Fredrik 2003: *Death Rituals in South-East Scandinavia AD 800-1000. Decolonizing the Viking Age 2*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 4° No. 24. Lund.
Svanberg, Fredrik & Söderberg, Bengt 2000: Området kring Löddeköpinge cirka 700-1200. *Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Red. Fredrik Svanberg & Bengt Söderberg. Riksantikvarieämbetet Avdelningen för arkeologiska undersökningar Skrifter 32. Lund.
Svanberg, Jan 1964: *Medeltida kyrkoarkitektur i Norden*. Stockholm.
Svanberg, Jan 1994: *Medeltida byggmästare*. Stockholm.
Svanberg, Jan 1995: Stenskulpturen. *Signums svenska konsthistoria. Den romanska konsten*. Lund.
Svedberg, Viktor 1988: *Arkeologiska undersökningar i Gottskär den medeltida staden Gåsekil. Fornlämning 107, Onsala socken, Halland. Arkeologisk undersökning 1985-1987*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer Rapport UV 1988:11. Stockholm/Kungsbacka.
Svedberg, Viktor & Jonsson, Leif 2006: *Medeltida urbanisering och fiske i Västsverige*. Urbaniseringsprocesser i Västsverige. GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter 66. Göteborg.
Svedberg, Viktor & Lundqvist, Lars 1993 (red): *Arkeologiska undersökningar i Falkenbergs stad 1983-1990*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer Rapport UV 1993:2. Kungsbacka.
Svenning, David 1957: Ås kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.
Svennung, Josef 1967: *Jordanes und Scandia. Kritisch-exegetische Studien.* Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala 44:2A. Stockholm.
Svenska medeltidsregester. Förteckning över urkunder till Sveriges historia 1434-1441. Utg. av Sven Tunberg genom Bo Enander, Kjell Kumlien & Ragnar Svanström. Stockholm 1937. (förkortas SMR).
Svenska Riks-archivets pergamentsbref från och med år 1351. Förtecknade med angifvande af innehållet. Bd 1-3. Stockholm 1866-1872. (förkortas SRP).
Svenskt diplomatarium, 1ff. Utg. av Joh. Gust. Liljegren *et al*. Stockholm 1829-. (förkortas SD).
Svenskt diplomatarium från och med år 1401. Bd 1-4. Utg. av Carl Silfverstolpe *et al*. Stockholm 1875-1904. (förkortas SDns).
Svensson, Hilding 1929: Gödestads gamla kyrka. Några anteckningar rörande dess senaste historia och rasering. *Vår bygd* 1929.
Svensson, Sven-Åke 1987: Lindome kyrka. *Vår bygd* 1987.
Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt Inventarium 1ff. Stockholm 1912-.
Sveriges traktater med främmande magter. Bd 1-15. Utg. av O. S. Rydberg. Stockholm 1877-1934. (förkortas SvTr).
Särlvik, Ingegerd 1982: *Paths towards a Stratified Society. A Study of Economic, Cultural and Social Formations in South-West Sweden during the Roman Iron Age and the Migration Period.* Stockholm.
Söderberg, Bengt G. 1971: *Gotländska kalkmålningar 1200-1400*. Gotländska minnesmärken 3. Visby.
Söderberg, Torsten 1972: Medeltida klockor i Göteborgs stift. Med en återblick på klockornas äldsta historia. *Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift* 1972.
Söhrman, Daniel 1917: Stamnareds kyrka. *Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift* 1917.

T

Tegnér, Göran 1996: Smyckekonsten. *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*. Lund.

Tell, Adolf 1925: Några intressanta tegelfynd å Varbergs fästning. *Vår bygd* 1925.

Tell, Adolf 1931: Träslövs kyrkoruin. *Vår bygd* 1931.

Tell, Adolf 1952: Greve Jakobs borg på Hunehals. *Vår bygd* 1952.

Theliander, Claes 2005: *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskickets förändring 700-1200*. GOTARC. Series B, Gothenburg Archaeological Theses 41. Göteborg.

Thieme, Thomas 1999: Galtabäcksbåten 70 år. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck*. Red. Sven-Olof Olsson. Forskning i Halmstad 2. Halmstad.

Thiis-Evensen, Thomas 1983: *Arkitekturens uttrykksformer*. Oslo.

Thiis-Evensen, Thomas 1987: *Archetypes in Architecture*. Oslo.

Thiis-Evensen, Thomas 1998: Arkitekturens maktgramatikk. *Maktens korridorer. Arkitektur som politikk*. Red. Cathrine Kullberg Christophersen. Oslo.

Thomasson, Joakim 2005: Bybildningen och bönderna. *Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västskåne*. Red. Mats Mogren. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan. Lund.

Thulin, Gabriel 1901: *Utredning rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän. Afd. 2. Redogörelse för särskilda patronatsrättigheter.* Stockholm.

Tilly, Anders 1980: *Rapport över arkeologisk undersökning vid Sydkrafts laxodlingsanstalt, Laholm 1979*. Arkivrapport, HMA.

Tollin, Clas 1985: Västsvensk odlingshistoria under 300 år: Östorps by på Laholmsslätten. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 10.

Tornehed, Stig 1961: Tre kyrkor på Kungsbacka torg. *Vår bygd* 1961.

Tornehed, Stig 1966: Vår Bygd 50 år. *Vår bygd* 1966.

Tornehed, Stig 1986: Erik Salvén - ”den siste entusiasten”. *Halland* 1986.

Tornehed, Stig 1989: För Gud och dr Salvén är ingenting omöjligt. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1989.

Trap, Jens Peter 1953-1972. *Danmark. Femte udgave*. København. (förkortas Trap).

Tuan, Yi-Fu 2005: *Space and Place. The Perspective of Experience*. Minneapolis. (1 utg. 1977).

Turner, Victor 1985: *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New York. (1 utg. 1969).

Tuulse, Armin 1951: Träkyrkor med stensakristia. *Fornvännen* 1951.

Tuulse, Armin 1955: *Hossmo. En försvarskyrka med östtorn*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska serien 2. Stockholm.

Tuulse, Armin 1964: *Der Kernbau des Doms zu Strängnäs und sein Umkreis*. Antikvariskt Arkiv 25. Stockholm.

Tuulse, Armin 1968: *Romansk konst i Norden*. Stockholm.

Tuulse, Armin 1969: Der Kirchturm in Skandinavien als Symbol und Wehrbau. *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*. Red. Sven Ekdahl. Acta Visbyensia III. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1967. Visby.

Tynell, Lars 1913-1921: *Skånes medeltida dopfuntar.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Monografiserien 7. Stockholm.

U

Ubersfeld, Anne 1999: *Reading Theatre*. Ed. Paul Perron & Patrick Debbèche. Toronto/Buffalo.

Uldall, Frits 1894: Om Vinduerne i de jydske Granitkirker. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1894.

Uldall, Frits 1982: *Danmarks Middelalderlige Kirkeklokker*. København. (Omtryck av uppl. från 1906).

Ullberg-Loh, Kajsa 1983: En nyupptäckt kapellgrund söder om Varberg. *Varberg Museum årsbok* 1983.

Ullberg-Loh, Kajsa 1992: Hospitalet och S:t Jörgens kapell. *Ny Varberg – staden som blev kungsgård*. Red. Bengt-Arne Persson. Skrifter utgivna av Stiftelsen Hallands länsmuseer, Halmstad och Varberg 5. Halmstad/Varberg.

Ullén, Marian 1996: Gotikens kyrkobyggande. *Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten*. Lund.

Ullén, Marian 2002: Medeltidens kyrkor. *Blekinge. Landskapets kyrkor*. Red. Marian Ullén. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm.

Ullén, Marian 2006: Medeltidens kyrkor. *Småland. Landskapets kyrkor*. Red. Marian Ullén. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm.

Ullman, Ernst 1964: Architektur und Gesellschaft. Zu den Problemen des Gegenstandes und des Inhalts der Werke der Baukunst. Ein Beitrag zur Architekturtheorie. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe*, Heft 5.

Ulsig, Erik 1968: *Danske adelsgodser i middelalderen*. Skrifter udgivet af det Historiske institut ved Københavns Universitet II. København.

Ulsig, Erik 1994: Bonde og godsejer ved slutningen af dansk middelalder. *Danmark i Senmiddelalderen*. Red. Per Ingesman & Jens Villiam Jensen. Århus.

Unnerfors, Ann-Britt & Ahlqvist, Gert 2006: Kyrkan. *Abildsboken. Människor och miljöer i en halländsk socken*. Varberg.

V

Vadstena klosters minnesbok, "Diarium Vazstenense". Vadstena 1984. (Omtryck av uppl. från 1918). (förkortas VD).

Vallance, Aymer 1936: *English Church Screens. Being Great Roods Screenwork & Rood-lofts of Parish Churches in England & Wales.* London.

Veblen, Thorstein 1931: *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study*. (1 utg. 1899). New York.

Vellev, Jens 1995: Jern og salt i Halland. *Medeltida danskt järn. Framställning av och handel med järn i Skåneland och Småland under medeltiden*. Red. Sven-Olof Olsson. Forskning i Halmstad 1. Halmstad.

Vellev, Jens 2004a (red): *Jernmøllen i Halland. Hikuin* 31.

Vellev, Jens 2004b: Om "Sorø Klosters Gavebog" – og om produktionen af jern og salt i Halland. *Hikuin* 31.

Villads Jensen, Kurt 2000: Danmark som en korsfarerstat. *Den jyske Historiker* 89.

Vretemark, Maria 1992: Den könssegregerade kyrkogården – ett utslag av Mariakult? *META* 1992:1-2.

W

Walerius, Ernst 1964: Dopfunten från Dagsås. *Varbergs Museum årsbok* 1964.

Wallerström, Thomas 2001: Om riksbildning, ”maktmanifestationer” och den politiska verksamhetens historiska utveckling i medeltidens Sverige. *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Red. Anders Andrén, Lars Ersgård & Jes Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm.

Wallin, Jan-Erik 2004: Människan och landskapet i Halland – en miljöhistorisk studie i brons- och järnåldersbygd, baserad på pollenanalyser. *Landskap i förändring. Volym 6. Hållplatser i det förgångna. Artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Västkustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland*. Red. Lennart Carlie, Ewa Ryberg, Jörgen Streiffert & Per Wranning. Arkeologiska rapporter från Hallands länsmuseer 2004:1. Halmstad/Mölndal.

Wangö, Joël 1933: *Knäred i gången tid. Dess historia, kultur, folk, tro och sed*. Halmstad.

Wangö, Joël 1954: *Festskrift till Knäreds kyrkas hundraårsjubileum den 6 november 1954*. Laholm.

Wehner, Richard 1981: *Svenska runor vittnar. Svenska runstenars vittnesbörd om landets äldsta missionshistoria*. Stockholm.

Weibull, Lauritz 1903: Halmstads rådhusarkiv. *Historisk tidskrift för Skåneland* 1903. (förkortas HTS).

Weibull, Lauritz 1917-1921: Den äldsta gränsläggningen mellan Sverige och Danmark. Gränsområde och gränslinje. *Historisk tidskrift för Skåneland,* band 7.

Weibull, Lauritz 1946: *Skånes kyrka. Från äldsta tid till Jacob Erlandsens död 1274*. København.

Weibull, Lauritz 1948: *Nordisk historia. Forskningar och undersökningar. II: Stat och kyrka i Danmark under äldre medeltid*. Lund.

Weiler, Eva 1992: Staden och kommunikationerna. *Ny Varberg – staden som blev kungsgård*. Red. Bengt-Arne Persson. Skrifter utgivna av Stiftelsen Hallands länsmuseer, Halmstad och Varberg 5. Halmstad/Varberg.

Welander, Sven 1957: Herr Aage Axelssøns (Thott) ”Jordebok”. *Vetenskaps-Societeten i Lund Årsbok* 1957.

Werne, Finn 1987: *Den osynliga arkitekturen*. Lund.

Wessel, K. 1999: Apsis. *Lexikon des Mittelalters* 1. München.

Wessén, Elias & Jansson, Sven B. F. 1949: *Sveriges runinskrifter, åttonde bandet: Upplands runinskrifter, tredje delen*. Uppsala.

Widgren, Mats 2000: Västsvenskt odlingslandskap under järnålder och medeltid – några aktuella forskningsfrågor. *Problem i västsvensk medeltid*. Red. Lennart Andersson Palm. Västsvensk kultur och samhällsutveckling Rapport nr 9. Göteborg.

Wienberg, Jes 1986a: Gotiske kirkehvælvinger – et økonomisk perspektiv. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.

Wienberg, Jes 1986b: Bornholms kirker i den ældre middelalder. *Hikuin* 12.

Wienberg, Jes 1988: Dendrokronologi og kildekritik – om dateringen av Store Köpinge kirkes romanske ombygning. *META* 1988:1-2.

Wienberg, Jes 1993a: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm.

Wienberg, Jes 1993b: Tavse romanske tårne. *META* 1993:3-4.

Wienberg, Jes 1996: Kirker og klostre i højgotikken. *Unionsdrottningen. Margareta I och Kalmarunionen*. Red. Poul Grinder-Hansen. Stockholm.

Wienberg, Jes 1997a: The Decline and Fall of the Church. *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 24. Red. Hans Andersson, Peter Carelli & Lars Ersgård. Stockholm.

Wienberg, Jes 1997b: Enten – Eller. Apsidekirker i Norden. *Hikuin* 24.

Wienberg, Jes 1997c: Gotlandic Church Portals: Gender or Ritual? *Art and Symbolism in Medieval Europe – Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference* – Volume 5. Ed. Guy De Boe & Frans Verhaege. I.A.P. Rapporten 5. Zellik.

Wienberg, Jes 1999: From Wood to Stone: Church Building in the County of Kalmar. *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100-1400 AD. Transactions of the Local Level-Symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) Project Held in Kalmar May 7-10 1998*. Ed. Nils Blomkvist & Sven Olof Lindquist. Visby/Kalmar.

Wienberg, Jes 2000: Fæstninger, magasiner og symboler – Østersøens flertydige kirker. *META* 2000:4.

Wienberg, Jes 2001: Gotlands guldålder – kyrkor, konjunkturer och korståg. *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Red. Anders Andrén, Lars Ersgård & Jes Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm.

Wienberg, Jes 2003: Østersøens flertydige kirker. *Bornholmske Samlinger* 2003.

Wienberg, Jes 2006: Kirkearkæologi - fra stil til kulturarv. *META* 2006:3.

Wijkander, Keith 1983: *Kungshögar och sockenbildning. Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid.* Sörmländska handlingar 39. Nyköping.

Wiking-Faria, Pablo 2001: Hallands historia under 1000 år. Ett urval skeden i nya perspektiv. *Varbergs Museum årsbok* 1999-2000.

Williams, Henrik 1996: Vad säger runstenarna om Sveriges kristnande? *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Red. Bertil Nilsson. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 5. Uppsala.

Wrangel, Ewert 1907: Medeltidskyrkorna i Småland. *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening* 1. Jönköping.

Wrangel, Ewert 1916: Gamla kyrkor i Småland. *Svenska Turistföreningens årsskrift* 1916.

Wranning, Per 1996: Laholmstraktens vikingatid och tidigmedeltid. *Utskrift* 5. *Bilder av halländsk arkeologi - en bok tillägnad Lennart Lundborg.*

Wranning, Per 1999: Sydhalländska Trelleborgshus - lokala variationer av ett senvikingatida byggnadsskick. *Kring västsvenska hus - boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid.* Gotarc Serie C. Arkeologiska skrifter 22. Göteborg.

Y

Yrlid, Inger Ahlstedt 1976*: Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska muralmåleri*. Lund.

Yrlid, Inger Ahlstedt 1986: Kalkmalerier som sjælegaver. Gualöv kirke. *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175*. Red. Ulla Haastrup & Robert Egevang. København.

Yrlid, Inger Ahlstedt 1987: Et kongeportræt. Stehag kirke. *Danske kalkmalerier. Senromansk tid 1175-1275*. Red. Ulla Haastrup & Robert Egevang. København.

Yrwing, Hugo 1978: Kring helgeandsoktogonen i Visby. *Gotländskt arkiv* 1978.
Ysander, Daniel 1957: Hanhals kyrka. *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*. Kungsbacka.

Z

Zeitler, Rudolf 1964: De gamla västgötakyrkornas historiska betydelse. Vestrogothica XIV.
Zeitler, Rudolf 1979: Om de medeltida landskyrkorna i Norden. *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala Årsbok* 1977-1978. Annales Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis. Uppsala.
Zeitler, Rudolf 1987: Überlegungen zur älteren Geschichte der Kunst am Rande Europas. *Wege zur Kunst und zum Menschen. Festschrift für Heinrich Lützeler*. Ed. Frank-Lothar Kroll. Bonn.
Zeitler, Rudolf 2000: Om medeltida svenska landskyrkor, särskilt i Uppland. *Byggnader och betydelser. En antologi om arkitektur*. Red. Britt-Inger Johansson & Christian Lovén. Stockholm.
Zika, Charles 1988: Hosts, Processions and Pilgrimages: Controlling the Sacred in Fifteenth-Century Germany. *Past and Present,* No. 118. Oxford.

Å, Ä

Åmark, Mats 1960: *Sveriges medeltida kyrkklockor. Bevarade och kända klockor*. Stockholm.

Ö

Ödman, Anders 2000: Kolonisation och järnskatt i norra Skåne med Vittsjö socken som exempel. *Järn. Wittsjöskog-konferensen 1999*. Red. Anders Ödman. Norra Skånes medeltid 1. University of Lund, Institute of Archaeology. Report Series 75. Lund.
Ödman, Anders 2001: *Vittsjö. En socken i dansk järnbruksbygd*. Norra Skånes medeltid 2. University of Lund, Institute of Archaeology. Report Series 76. Lund.
Ödman, Anders 2005: *Skeingeborg. Borgen som Saxo glömde*. Norra Skånes Medeltid 4. Report Series 90. Lund.
Østerberg, Dag 1977: *Makt och materiell. Samhällsteoretiska essäer*. Göteborg.

INTERNETREFERENSER

Bauer 2008 (23 nov 2008)
http://www.duo.uio.no/sok/work.html?WORKID=74831

Diplomatarium Danicum (11 jan 2008, förkortas DD)
http://dd.dsl.dk/

Fornminnesregistret Fornsök (26 febr. 2009, förkortas FMIS)
www.fmis.raa.se

Länsmuseet Halmstad/ Hallands Museiförening (24 mars 2009)
http://www.hallmus.se/lng_sv/nav_NiceTable/doc/28_museiforeningen

Medeltidens bildvärld (11 jan 2008, förkortas MB)
http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/

Nordhallands Hembygdsförening (24 mars 2009)
http://www.hembygd.se/index.asp?lev=11018

Statistiska centralbyrån, Atlas över Rikets indelningar 1992 (3 juni 2009, förkortas SCB)
http://www.gis.scb.se/atlas/RikIndAtlas1992/

Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven (12 feb 2009, förkortas RA)
http://www.statensarkiv.se/default.aspx?id=2453&refid=4045

Svensk lokalhistorisk databas (11 jan 2008, förkortas SLHD)
http://www.lokalhistoria.nu/extra/pod/

Södra Hallands hembygdsförening (24 mars 2009)
http://www.hembygd.se/index.asp?lev=3685

OPUBLICERADE KÄLLOR

Karlsson, Ivar 1981: Brev till Landsantikvarien i Halmstad angående Grimeton kyrka 24/3 1981. Arkivhandling, HMA.

Nevéus, Clara 1979: Brev till Hallands museum angående inskrift i Söndrums kyrka. Stockholm 4/11 1979. Arkivhandling, HMA.

MUNTLIGA UPPGIFTER

Mattias Karlsson, 15 jan. 2008.

FÖRKORTNINGAR

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm
CWP	*A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600.*
DAA	*Danmarks Adels Aarbog*.
DD	*Diplomatarium Danicum*.
DK	*Danmarks Kirker*.
DKanc	*Danske Kancelliregistranter*.
DR	*Danmarks runeindskrifter*, se Jacobsen & Moltke 1942.
DRB	*Danmarks Riges Breve.*
EK	*Engelbrektskrönikan*.
FFDR	*Kong Frederik den Førstes danske Registranter*.
FMIS	Fornminnesregistret Fornsök. Elektronisk resurs, se internetreferenser.
HF	*Forn-Handlingar rörande Halland*.
HH	*Historiska handlingar*.
HL 1	*Hallands landsbeskrifning 1729. Laholms fögderi.*
HL 2	*Hallands landsbeskrifning 1729. Halmstads fögderi.*
HL 3	*Hallands landsbeskrifning 1729. Varbergs fögderi.*
HL 4	*Hallands landsbeskrifning 1729. Fjäre fögderi.*
HMA	Landsantikvariens arkiv, Halmstad.
HTS	*Historisk tidskrift för Skåneland* 1903 (Weibull 1903).
HåH	Håkon Håkonssons saga, *Norges konge sagaer 4* .
KB	*Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*.
KrSk	*Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark. Bd I.*
KS	*Knytlinge Saga. Knud den Store, Knud den Hellige, deres Mænd, deres Slægt*
KVJ 1	*Kong Valdemars Jordebog. Bd 1, Text.*
KVJ 2	*Kong Valdemars Jordebog. Bd 2, Kommentar ved Svend Aakjær.*
LibMem	*Libri Memoriales Capituli Lundensis*.
LLA	Landsarkivet i Lund.
LSL	*Lunds stifts landebok. Andra delen.*
LUHM	Lunds universitets historiska museum, Lund.
LUF	Folklivsarkivet i Lund.
LÄUB	*Lunds ärkestifts urkundsbok.*
MB	*Medeltidens bildvärld*. Elektronisk resurs, se internetreferenser.
OIH 1	*Ortnamnen i Hallands län. Del 1. Bebyggelsenamnen i Södra Halland*.
OIH 2	*Ortnamnen i Hallands län. Del 2. Bebyggelsenamnen i Mellersta Halland*.
OIH 3	*Ortnamnen i Hallands län. Del 3. Bebyggelsenamnen i Norra Halland*.
RA	*Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven*. Elektronisk resurs, se internetreferenser.
RDHD	*Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ*.
Rep	*Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*. Serie 1.
Rep II	*Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*. Serie 2.
Saxo	*Saxos Danmarkshistorie.*
SCB	Statistiska centralbyrån.
SD	*Svenskt diplomatarium*.
SDns	*Svenskt diplomatarium från och med år 1401*.

SHM	Historiska museet i Stockholm.
SLHD	*Svensk lokalhistorisk databas*. Elektronisk resurs, se internetreferenser.
SMHD	*Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi*.
SMR	*Svenska medeltidsregester.*
SRP	*Svenska Riks-archivets pergamentsbref från och med år 1351.*
Styffe Bidr.	*Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver.*
SvTr	*Sveriges traktater med främmande magter*.
Trap	*Danmark. Femte udgave.*
VD	*Vadstena klosters minnesbok.*
ÆDA	*De ældste danske Archivregistraturer*.